

*A JANUS PANNONIUS
MÚZEUM ÉVKÖNYVE*

56.

Pécs, 2023.

*ANNUALBOOK OF JANUS
PANNONIUS MUSEUM*

*JAHRBUCH DES JANUS
PANNONIUS MUSEUMS*

*A JANUS PANNONIUS
MÚZEUM ÉVKÖNYVE*

56.

Szerkesztő:
Várdai Levente

Szerkesztőbizottság:
Bálizs Beáta
Dénes Andrea
Haramza Márk

Olvasószerkesztők:
Oberling-Jeles Lilla
Getto Katalin

Tördelőszerkesztő:
Lévai Fanni

A szerkesztőség címe: jpmevkonyv@gmail.com

Korábbi lapszámaink megtalálhatóak itt:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/muze_megy_bara_jpm_evkonyv/

HU-ISSN 0553-4429

Kiadja a Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2023
Felelős kiadó: Dr. Bertók Gábor múzeumigazgató

Janus Pannonius Múzeum Igazgatósága H-7621 Pécs, Káptalan utca 5.

T.: 72/514-040, E-mail: jpm@jpm.hu

Tartalomjegyzék

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

- 6.** DÉNES Andrea - *Kísérleti etnobotanika. Vadnövények gyűjtögetésének és egykori felhasználási módjainak tesztelése.*

RÉGÉSZET

- 33.** TALABÉR Ildikó - KATONA Lajos Tamás - GYÖRFFY-VILLÁM Zsombor - KISBENEDEK Tibor - PÁPAY Kornélia: *Mamutleletek és Árpád-kori telepnyom Siklós-Máriagyúdról (Előzetes jelentés)*
- 53.** MAJDÁN Mira: *Tormás-Kenderföldek akkor és most - Egy óskori lelőhely kutatásának fejezetei*
- 77.** GÁBOR Olivér: *Sopianae és Lugio a markomann-szarmata háborúk idején (Kr.u. 166–180)*
- 91.** TÓTH Zsolt: *Észrevételek a pécsi székesegyház alatti csatornához*

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

- 127.** HÁGEN József – VÁRDAI Levente: *Batthyány Lajos orvosának különleges feljegyzései két Kossuth-bankón*
- 137.** SZEKERES Balázs: *Magyarnak Pécs! Németnek Bécs! Schönwald Imre órás és ékszerész élettörténete*
- 151.** CSERE Péter: *Linder Béla élete, kora és tevékenysége. Bepillantás egy készülő életrajzi kötetbe*

161.

VÁRDAI Levente: *A leveteintézmény helyi szintű kiépülése Baranya vármegye első leveteversenyéig (1921-1926)*

173.

HASANOVIC-KOLUTÁ CZ Andrea – BOSNYÁK Éva Mirjana: *100 éves a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum*

191.

GÁL Éva: *Jakab Antal személyi hagyatéka a Janus Pannonius Múzeumban*

213.

NAGY Gábor: *„Szövetségesek” markában*

NÉPRAJZ

231.

BÁLIZS Beáta: *Fehér ruha, meszelt ház
A magyar trikolor közepső színe a 19. századi paraszti kultúra kontextusában*

253.

TERBÓCS Attila: *Buck József Nepomuki Szent János- szobrainak lehetséges köréről - Egy szokatlan ikonográfiai jegy nyomában*

KRÓNKA

272.

ÁBRAHÁM Levente: *In memoriam Dr. Nógrádi Sára (1942–2023)*

283.

PÁSZTOR Andrea: *Gál Éva Wellmann Imre-díjas*

Kísérleti etnobotanika. Vadnövények gyűjtögetésének és egykori felhasználási módjainak tesztelése.

DÉNES ANDREA

*Janus Pannonius Múzeum, Természettörténeti Osztály
H-7621 Pécs, Káptalan utca 5.
e-mail: denesandreaipm@gmail.com*

Rezümé: Az egykori, népi vadnövényhasználat megismert adatai alapján teszteltem a gyűjtögetett növények szezonális felismerését, gyűjtögetését és felhasználását. A környezetemben előforduló, régen egy vagy több célra is használt vadnövény közül választottam 13 fajt, melyeket egy vagy több módon felhasználva is kipróbáltam. A kísérletek házi vagy ház körüli, egyszerű tesztek, mint a napjainkra már elfelejtett vadzöldségek vagy vadgyümölcsök nyers fogyasztása, sütése-főzése, eltárolása télre, több módú fermentálása, valamint egyéb, pl. háztartási célra használt növényfajok kipróbálása szappanozásra, súrolásra, mosogatásra, kötöző anyag vagy ragasztó készítésére.

Kulcsszavak: Hasznosított vadnövények, növények hagyományos felhasználása, népi növényhasználat, hagyományos ökológiai tudás, vadzöldség, vadgyümölcs

Experimental ethnobotany.

Testing the gathering and old use types of wild-growing plants.

Summary: Based on data learned about old folk wild plant usage I tested the seasonal identification, gathering and use of various gatherable plants. Among wild plants once used for one specific or multiple purposes now growing in my vicinity, I chose 13 species and tested their utilisation in one or more ways. My experiments were simple tests in the household or garden, including the raw consumption, cooking-frying, winter conservation and multi-way fermentation of almost forgotten wild vegetables or wild fruits, as well as trials with plants once used for domestic purposes, including soaping, scouring, washing-up, making fibres and strings for tying, or glue.

Keywords: traditional uses of plants, wild food plant, wild vegetable, wildfruit, foraging, traditional ecological knowledge

Bevezető

Az egykori népi vadnövényhasználat fajainak botanikai alapú felülvizsgálata során a korábbiakban többféle tematika szerint, irodalmi források és a mai emlékezet alapján összesítettük az egykor felhasznált vadnövényeket. Ezek a táplálkozás vadnövényei (*DÉNES* és munkatársai 2012, 2013, 2015, *DÉNES* 2018b), a nedvük kinyerése érdekében csapolt fafajok (*SVANBERG* et al. 2012), a fermentálással feldolgozott növények (*SŐUKAND* et al. 2015, *DÉNES – BÍRÓ* 2017, *DÉNES* 2018a), a háztartásban felhasznált növényfajok (*DÉNES* 2022) és a piacokon árusított gyógy-, táplálék- és dísz-vadnövények (*DÉNES* 2017, 2018b) voltak. Több mint 200 vad tápláléknövény, 150-nél több háztartásban használt és 130 piacon is árult fajt sikerült összesíteni a fenti munkákban. Ezek alapján elmondható, hogy a honos flóra számos növényének sokszínű és akár igen jelentős szerepe is volt egykor az emberek életében.

Annak ellenére, hogy a Kárpát-medence nagy részében elég korán háttérbe szorult az egykori változatos vadnövény-felhasználás, különösen a vadon termő fajok táplálékként fogyasztása, de más célú használatuk is, szórványosan, különösen a növénytermesztésre kevésbé alkalmas, sziklás vagy erdős, hegyvidéki tájakon valamilyen szinten akár a XX. század második feléig is fennmaradt több faj egykori használatának emlékezte vagy gyűjtése, felhasználása a gyakorlatban is. (Vö. Gunda Béla, Vajkai Aurél, Borbás Vince, Márkus Mihály, Bencsik János, Ecsedi István, Hegyi Imre, Takács Gyula, Újvári Zoltán, Viga Gyula, Pálosné Nagy Rózsa, Zsupos Zoltán, Kóczián Géza, Bódi Erzsébet munkáival, melyek forrás-irodalomként a fentebb említett összesítő munkákban megtalálhatók.)

Az egyes növényfajok használatáról sokszor csak a használat tényét és annak módját említik a néprajzi és etnobotanikai irodalmi források, a felhasználás pontosabb módszereit kevésbé. Valamivel több tudnivalót lehet találni a különböző felhasználási módszerekről a kéziratos néprajzi archívumokban, melyek az adatközlők eredeti közléseit is tartalmazzák, és – ritka esetekben – e módszerek pontosítását archív fényképek, fotósorozatok és a hozzájuk adott fotóleírások is segíthetik, mint pl. Hofer Tamás fotósorozata a sáskötöző készítéséről a sásvágástól kezdve (*HOFER* 1954, NM F 113711-727, NM F 806-807), vagy a légyfogó készítéséről (*RÉGER* 1950, NM F 99746). Szintén ritka, hogy egy már szinte teljesen elfeledett növényhasználatról napjaink emlékezetében is lehet találni felhasználási módszereket (ld. később, pl. csemegebaraboly, mezei iringó használata!).

Az archív adatok, a mai emlékezet vagy a mai használat adatainak gyűjtése mellett tanulságos és érdekes volt a megismert növények gyűjtögetését és feldolgozását a gyakorlatban kipróbálni, tesztelni, esetleg pontos módszerek ismerete nélkül kísérletezni a felhasználással, mely már 10 éves távlatú. Ez idő alatt egyes fajok használata a felelevenített régi ismeretek alapján vagy a globális tudásnak, az online tartalmaknak is köszönhetően minimális szinten, de visszatért a mai használatba (*DÉNES* 2018b). Saját családom tekintetében pedig a vadon termő tápláléknövények közül jó pár faj a család mindennapi táplálkozásába is teljesen jól be tudott épülni. Néhány vadzöldség, mint a csalán, a lósóska, a podagrafű, a komlóhajtás és több vadgyümölcs (vadcsereesznye, erdei szamóca, kökény, fekete bodza, csipkebogyó, húsos som, földi szeder, fehér eper), valamint pár vadon termő fűszernövény (bodzavirág, akácvirág, vad kakukkfűvek) szezonjukban természetesen lettek az asztalon. Elmondhatom tehát, hogy számos faj esetében a tesztelés nem csak egyszeri, míg más esetekben tényleg csak kísérlet.

Hazai vagy nemzetközi téren kísérleti etnobotanika leírásával kevésbé lehet találkozni, a növények régebbi korokból ismert felhasználását viszont a kísérleti régészet területén tesztelik (pl. *KISS* et al. 2017, *CAPERELLI* et al. 2015, *MARGARITIS* 2006, *TUTUSAUS* 2012). Nyomon követhető azonban

számos kísérlet az alig ismert vagy már elfeledett növények használatának visszatérése a mai életbe során. Az érdeklődés a vad tápláléknövények és például a túlélő helyzetben használható növények és feldolgozásuk iránt az elmúlt 10-15 évben egyre nőtt. Ezt kielégítendő az ismeretterjesztő könyvek, internetes felületek száma is szaporodik, melyek a táplálékként vagy más módon használható vad-növényekkel kísérleteznek és egyben vissza is tanítják az elfeledett technikákat (pl. *DÉNES* 2023 (blogbejegyzés), Łukasz Łuczaj's The Wild Food /weboldal/, Pascal Baudar - books /weboldal/, Wild fibres /weboldal/, Király Ágnes - Fermentor blog és Műhely /weboldal/).

A vad tápláléknövények gyűjtésének és konyhai felhasználásának próbáit 2012 óta az Erdőkóstoló blogon és az ugyanezen nevű közösségi oldalon, más célra használt fajokról és használatukról pedig az Etnobotanika – a régi növényhasználat felfedezése oldalon írom meg rendszeresen, népszerűsítő formában. Ezek az online felületek lehetőséget adtak a nagyszámú követő, témára fogékony érdeklődő köréből további adatok, ismeretek gyűjtésére is mind az egykori, mind a mai növényhasználat tekintetében.

Anyag és módszer

Jelen tanulmányban a régi gyakorlat alapján, fotókkal dokumentálva mutatom be a növényfelhasználások kísérleteit, a korlátozott lehetőségek miatt azonban csak kevés növényfaj esetében. A fajok kísérletezésre kiválasztásának nem voltak különösebb szempontjai, a számomra könnyen elérhető, érdekes, ritka használatú vagy éppen gyakran használt fajok is egyaránt kipróbálásra kerültek. A tesztelés egyszerű, házi, mindennapi körülmények között történt. A tesztelés jó pár esetben csak a növények használhatóságára tudott irányulni, ezért azokban az esetekben, ahol pontos módszerek, receptek nem voltak ismertek, a kísérletezés kreatív módon történt.

A tanulmány alapját publikált néprajzi- és etnobotanikai irodalmi források, valamint több hazai múzeum néprajzi archívumának kéziratos adatai, kisebb részben mai adatgyűjtések (melyek az emlékezés adatai és a máig fennmaradt használatok) képezik.

A faj vagy más taxon azonosítása a megadott nevek (tájnév, elfogadott magyar és/vagy tudományos taxonnév /faj vagy nemzetségnév/) általában nem volt kétséges. Bizonytalanság esetén a faj forrásokban megadott morfológiai leírása vagy ökológiai viselkedése segíthetett az azonosításban. A táplálkozásban való tesztelés előtt az e szempontból ismeretlen vagy bizonytalan fajokat más európai országok egykori gyakorlatában (pl. *LUCZAJ, L., PIERONI, A., SVANBERG, I., SŐUKAND, R., DOGAN, Y.* vonatkozó etnobiológiai munkáiban), valamint a ma már rendelkezésre álló ehető/mérgező fajok online adatbázisaiban (pl. Plants For A Future Database, OGYEI adatbázis) is ellenőriztem.

A taxonok tudományos neve és rendszertani besorolása tekintetében a The Plant List nomenklatúráját, a magyar növénynevek esetében pedig az Új Magyar Fűvészkönyv (*KIRÁLY /szerk./* 2009) elnevezéseit használtam.

Használt rövidítések és jelölések: ex verb.: szóbeli közlés, ex litt.: levélben küldött közlés. vö.: Vesd össze!; NM F+szám: a Néprajzi Múzeum Online Fényképgyűjteményének leltári száma; Dőlt betűvel szedve a tudományos fajnevek mellett a szó szerinti idézetek, a régies szóhasználatok és tájnevek szerepelnek a szövegben.

A régi felhasználási módokból gyakori és ritka, érdekes használat egyaránt tesztelésre került. Az alábbiakban a növényfajokat kizárólag a használat szempontjából mutatom be. Az egykori használatot az eredeti forrásokból is idézem, majd bemutatom a kísérleteket, azok eredményeit, tapasztalatait, melyek olykor a faj gyűjtögetésének és felismerésének tapasztalatai is. A növények gyűjtögetését Baranyában, elsősorban Pécs környékén végeztem természetes erdei és lakott vagy művelt területekhez közeli, másodlagos és mezei élőhelyeken.

Kísérletek és a régi használat bemutatása fajonként

A CSEMEGEBARABOLY (CHAEROPHYLLUM BULBOSUM) MINT TÁPLÁLÉKNÖVÉNY GYŰJTÉSE, FELISMERÉSE ÉS ELKÉSZÍTÉSE

„Bubocsinka néven nevezte nagyapám, parázson sütvé, tejes kukoricával, sült keszeggel fogyasztottuk a patak partján gyerekkoromban.” (FERENCZNÉ RAFAEL KATALIN 2023 ex litt. gáborjánházai (Zala vm.) nagypapára hivatkozva)

„Menjünk gobolyicskázni! ... mint a kis piros retek akkora vót, kivettük a földből, mögpucoltuk, mögöttük, mint a retket.” (LENGYEL 1982: 12.)

„Gyerekkorom csemegeje. Nagytatámmal szedtük a tavaszi kirándulásainkon, ő bösövénynek nevezte. Ettük a meghántott gumócskát nyersen, otthon pedig, megpucolva gumóstól-levelestől a salátaleveshez hasonlóan készítettük el.” (JANITSEK LENKE 2023 ex litt. kolozsvári (Románia, Kolozs m.) nagypapájára is hivatkozva)

„Amikor rá gondolok a „baraboly” ásásra, visszavarázsol a szép gyermekkorba és megeleveníti előttem gyermekkori szép játszótereimet, melyek örökre hozzákötöttek gyengén termő határu, de szép szülőfalumhoz. ...tudták a gyermekek, hogy az ők környékükön hol terem baraboly.” (ISTVÁN 1995: 313–314.)

A csemegebaraboly fogyasztására vonatkozó néprajzi adatok azt jelzik, hogy a faj sokfelé ismert és kedvelt volt (vö. DÉNES és munkatársai 2012, 2013). Ehető része a földalatti gumója. Nyáron mogyorócskáként lehet ezeket megtalálni a növény gyökérzete között, tavasszal répácskák, mert a kihajtás során picit megnyúlnak. Talán ebből is adódik, hogy csemegebaraboly elnevezés mellett a mai gasztronómiában turbolyagyökérként is, vagy inkább így ismerik. Levélzete hasonlóan finom, filigrán, mint rokonának a zamatos turbolyának. Nemesített változata(i?) is ismertek, de egyelőre nagy ritkaságnak számítanak, egyáltalán nem kapható(k) természetesen a hazai zöldségkínálatban. A vadon termő fajnak számos kedves, becéző tájneve volt a múltban (pl. *bobályka*, *turbolyka*, *bobolyicska*, *mihálka*, *mogyorósaláta*, és a mérgező bürökhöz hasonlatossága miatt *csemegebürök* is). Ínségtáplálékként is, de inkább mezei csemegeként fogyasztották nyersen salátaként vagy főzve. A halálosan mérgező foltos bürökkel (*Conium maculatum*) megtévesztő a hasonlósága, és együtt, egymás mellett is előfordulnak. Kizárólag másodlagos élőhelyeken él (bolygatott árokpartok, szántóföldek széle, zavarabb erdőszegélyek és bokrosok széle). A csemegebaraboly legjobb elkülönítő, morfológiai bélyege a serteszőrös alsó 2-3 szártagja. Jellemző még, hogy kellemesen fűszeres illatú, míg a foltos bürök

kellemetlen egérvizeletként leírt szaga akár messzebről is jól érezhetően betöltheti a levegőt. Nyáron, a csemegebaraboly kifejlett, termést érlelő hajtásai alól kiáshatók a gumócskák. Tavasszal a kifejlett példányok helyét felkeresve a filigrán levelű kis *turbolyagyökereket* is jól meg lehetett találni. Feltehetően régen is így volt ez, amikor ínség helyzetben vagy a mezőt járó gyerekek csemegének keresték. Kis gyakorlattal megtalálták a gumót jelző apró leveleket. Kóstolás után a gumócskák íze édeskés, roppanós, megfőzve burgonyaszerű állagúak és ízűek (1-5. fotó).

1. fotó:

A csemegebaraboly (*Chaerophyllum bulbosum*) tavaszi első hajtása.

Ezt a pár leveles hajtást keresve lehet megtalálni és kiásni a tavaszi répácskákat. Az ásáshoz nem kellett nagyobb ásót használni, elegendő volt a képen látható nagykés méretű növényásó (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

2. fotó:

A csemegebaraboly (*Chaerophyllum bulbosum*) tavasszal gyűjthető répácskái (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

3. fotó:

A csemegebaraboly (*Chaerophyllum bulbosum*) nyári gumócskái a közben hatalmasra nőtt természetes növény gyökerei között található meg. Míg a tavaszi répácskák gyűjtése egy nagyobb késsel is megvalósítható, a nyári gumók kiásása már rendes méretű ásót igényelt, ugyanis ezek nem kapcsolódnak kihajtó levelekhez, amik nyomán megtalálható azonnal a répácska, ezért egy egész ásónyomnyi földet meg kell mozgatni, és átforgatva megkeresni benne a gumókat (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

4. fotó:

A csemegebaraboly (*Chaerophyllum bulbosum*) nyáron felszedett gumócskái nem túl méretesek (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

5. fotó:

Zöldfűszeres párolt csemegebaraboly.
A megtisztított tavaszi répácskákat zúzott fokhagymával, apróra vágott vadon termő zöldfűszerekkel (medvehagyma, vadsnidling, zamatos turbolya) és durvára vágott napraforgóval, megsózva, olajon pirítottam, majd lefedve puhára pároltam. Kellemes burgonya-állagú és finom lett az így elkészített csemegebaraboly (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

A NAGY CSALÁN (URTICA DIOICA) MINT TÁPLÁLÉK ÉS ROSTNÖVÉNY TESZTELÉSE

„Értékes levélnövénye a gyűjtögető gazdálkodásnak a csalán, amelyet ma is használnak parajnak, valószínűleg használtak már az ősmagyarok is.” (RAPAICS 1934: 18.)

„... az asszonyok kora tavasszal szedegették a csalán gyöngye leveleit. Ezt is megfőzték levesnek, mártásnak, felhasználták a főtt krumpli ízesítésére.” (MARKUS 1965: 213.)

„Emberi fogyasztásra a frissen leszedett tavaszi csalánt leforrázva vagy anélkül, fokhagymás, sós lében főzik puhára, savanyú tejjel habarják be.” (BŐDI 1999: 80.)

Csalánfőzelék Nagy István 57 éves juhász receptje szerint: *„... zsírban dinsztelem, majd híg rántást teszek rá, tejet kavarok bele, majd cukrozva fogyasztom.” (DUDÁS 1955: 7.)*

A csalán igen sokoldalúan használt vadnövény volt. Gyógynövényként, tápláléknövényként, takarmánynövényként, rostnövényként is jól ismert, de szerepe volt a húsok frissen tartásában, festőnövény volt, használták súrolásra, üvegtisztításra, edények fertőtlenítésére (vö. *DÉNES* és munkatársai 2012, 2013, *DÉNES* 2022). Bár kártevőriasztóként, folyékony trágyaként és gyógynövényként ma is kedvelt, régi használati módjai közül a legtöbben már régóta csak takarmánynövényként tekintenek és emlékeznek rá. A rendszerváltás előtt a háztáji gazdálkodásban még sokfelé tartottak kacsákat is. A kiskacsáknak és a kislibáknak szívesen adták a forrázott vagy csak aprított csalánt forrázott darával keverve, erősítő, tápláló eledelként. Sajnos sokan ínségtáplálékként is emlékeznek a csalánra a háborúhoz köthető nehéz időkből. A fogoly- és munkatáborokból hazatértek hozzátartozói pedig sokszor elmesélik, hogy csalánnevelés nélkül felmenőik nem éltek volna túl a borzalmakat. A takarmánynak és ínségtápláléknak ismert csalán éppen ezért nehezen, de napjainkban néhol tudatosan csalánmártás-ként, csalánfőzelékként visszakerült az emberi táplálkozásba is. A köztudatba főként inkább a húsvéti ünnepkör online is terjedő zöld csütörtöki zöldfőzelékeként tért vissza.

A csalán levélzöldegségként szinte egész évben gyűjthető. A legfiatalabb levelek, a hajtás csúcsán kora tavasztól késő őszig elérhetőek, hiszen kaszálás után is újra és újra kihajt, sőt a hajtás csúcs is újra, akár elágazva is kihajt, ha azt leszedjük. Régen leginkább parajszerűen elkészítve használták, néhol említik azt is, hogy forrázás után főzték.

A csalán rendszeres főzése után tapasztalatként annyit meg kell jegyezni, hogy a csalánhajtások forrázással, blansírozással valóban szebb színűek, jobb ízűek lesznek. Hagyományos és modern ételek is egyaránt készíthetők belőle (6–9. fotó).

„...csalánrostból zsineget sodortak.” (GUNDA 2001, 25–26.)

Csalánból szükségkötél készítését a dunai halászok köréből említette Barkuti Balázs (2021 ex litt).

„Gyerekkoromban még fontak csalánkötelet, mi gyerekek is csináltuk kicsiben.” (KISS IBOLYA 2023 ex litt., Bonyhád, Tolna vm.)

„...csalánból fontak kantárt ételhordónak, abba illesztették bele az edényt.” (HATALYÁK 1947)

A csalán mindenhol ott van, erdei és mezei élőhelyeken, így vegetációs időben mindenhol elérhető. A kötözésre szintén használt gyékénylevelek, már csak vizes élőhelyeken gyűjthetők, s bár minden tájon bőven előfordulnak, a csalán mégis szélesebb körben elérhető. A csalánszár külső része a rostos, a bél könnyen kitéphető. A rostos külső rész körömmel is vékonyabb rostokra hasítható, amiből kettős szálú sodrással gyorsan készíthető erős kötöző. (A sodráshoz mintául egy kézműves által készített gyékényrost-kötél vizsgálata szolgált). A megszáradt rostokkal még jobban lehet dolgozni, szorosabbra sodorhatók, nagyon erősek, kézzel nem tudtam elszakítani őket. Rövid idő alatt is automatikussá váltak a sodrás lépései, így nem volt nehéz egy csalánkötözőt elkészíteni (10. fotó).

6. fotó:
A csalán (*Urtica dioica*) kora tavaszi első hajtásai
(Fotó: Dénes Andrea, 2022).

7. fotó:
Csalánleves gévagombával blansírozott csalánból, fokhagymás rántással főzve (Fotó: Dénes Andrea, 2017).

8. fotó:
Csalános, zöldfűszeres, vajas burgonyapüré.
A főtt krumplit csalán ízesítéssel *MARKUS* (1965: 213.) említi (Fotó: Dénes Andrea, 2020).

9. fotó:

Csalánmártás tükörtojással. A blansírozott, apróra vágott csalánt, zsíron, kis fokhagymával dinszteltem, majd tejjel felöntve főztem, liszttel sűrítettem. Fűszerek: pici cukor és szerecsendió, só. Alapjaiban Nagy István (Dudás 1955: 7.) receptje szerint (Fotó: Dénes Andrea, 2023).

10. fotó:

Friss, nyers csalánrost és csalánkötözők kettős szálú sodrással (Fotó: Dénes Andrea, 2023).

FEHÉR FAGYÖNGYBŐL (VISCUM ALBUM) RAGASZTÓ ÉS LÉGYFOGÓ KÉSZÍTÉSE

A sárga- és a fehér fagyöngy terméséből is készült ragasztó, amit háztartási ragasztóként, légyfogó ragasztóként vagy madárfogó lépvesszőn is használtak (vö. *DÉNES* 2022: 21.). Napjaink emlékezetéből *FERENCZNÉ RAFAEL KATALIN* (2023 ex litt.) említi: Gáborjánházai (Zala vm.) nagyszülei mezei gyorsjavításkor használták, pl. lószerszám gyorsjavítására emlékszik, az istállóban pedig légyfogóként egy fagyöngy-ragasztóval bekent rongyot lógattak fel. *GEMBICZKI HONVÉD JÓZSEFNÉ* közlése szerint (*RÉGER* 1950, NM F 99746) légyfogó vesszőt a következő módon készítettek: „a cserfán, tölgyfán termő fagyöngyöt, gyöngyöt megfőzik, vesszőre tekerik és fölállítgatják a házban. A légy rászáll, és a lép megfogja. Egy-két napig jó, utána odaadják a csirkének, hogy leegye róla a legyet; majd fölmelegítik, és újból használják. Így kétszer-háromszor is lehet használni.”

A fagyöngy terméshúsa rendkívül ragacsos, ezáltal ragadnak fenn magjai a fák lombkoronájában. A fákon magasan élő növény terméséhez nehéz hozzájutni, de van, amikor egy-egy vihar leveri őket, nekem is így sikerült begyűjteni és ragasztót, abból pedig légyfogót is készíteni (11–14. fotó).

11. fotó:
Fehér fagyöngy (*Viscum album*) feldolgozása ragasztónak. A terméseket összetörtem, előjött a ragacsos terméshús. Vízrel keverve főztem, majd szűrőkanál segítségével a léből kiszűrtem a magokat és a terméshéjat. A kapott levet főzéssel sűrítettem, míg ragasztó állagú nem lett (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

12. fotó:
Fehér fagyöngy feldolgozása ragasztónak (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

13. fotó:
Fehér fagyöngy terméséből készült ragasztó (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

14. fotó:
Légyfogó pálca fehér fagyöngyből főzött ragasztóval készítve. (Fotó: Dénes Andrea, 2022)

A pálcára a ragasztóból több rétegben tekertem az önmagában is összeálló ragacsból, amit felállítva szárítottam még picit. A készítéskor legyek éppen nem voltak, mert a fehér fagyöngy késő ősszel terem és télen hosszú ideig gyűjthető, mert a termések sokáig nem potyognak le. Az elkészített folyékony ragasztó viszont lezárva tárolható. Ajánlott esetleg – hogy ne penészedjen – csíramentesítve kezelni és főzés után forrón üvegbe zárni.

VADALMA (MALUS SYLVESTRIS) ÉS VADKÖRTE (PYRUS PYRASTER) VÁLTOZATOS HASZNÁLATA A TÁPLÁLKOZÁSBAN

„Vadalmából, vadkörtéből jó ecetet lehet csinálni. Megtörik, állni hagyják, saját maga nevel ecetágyat. Ételekbe, salátához, uborkához adják az ecetet; paprikát, buborkát ecetben tesznek el.” (VAJKAI 1941: 234.)

„A vadalmát hordókban összegyűjtötték, bakóval megverték és összetörték, apránként vizet töltöttek rá, mindig annyit, amennyit naponként megittak. Nyáron nem ittak vizet, csak ilyen vadalmás-vizet.” (MÁRKUS 1941:175.)

„...vadalmát aszalták kenyérsütés után, szeletelve.” (LENGYEL 1982: 8.)

„...a vadalma csak káposztába jó” (LAJOS 1966: 6.)

„Vadalma kevés van, ...szekrény tetejére rakják a jó szagért, és apródonként elfogyasztják.... savanyított káposzta közé rétegenként is rakják. A vadalma nagyon élvezetes így, a gyerekek veszekednek érte.” (ZUPKÓ 1958: 6.)

„A vadkörtét ... szedték régen, mert szegények voltak a népek. Padlásra tették, megívódott... padlásra jártak fel a gyerekek és ették a megpuhult gyümölcsöt ...a vadkörtét hordós káposztába tették fűszerként.” (BŐDI 1965: 157.)

„A kásás vackort összetörték, belerakták egy cseberbe, vizet töltöttek reá, amikor a víz a vackoron habosodni kezdett és csípősödni, tehát erjedésnek indult, üdítő italként fogyasztották. Kedvenc itala volt felnőtteknek, gyermeknek egyaránt” (ISTVÁN 1995: 326.) ...és akár karácsonyig is elállva csapolták róla az italt, míg aztán végül borrá erjedt (BALASSA 1944: 92.)

A vadalma és vadkörte felhasználása a fentebb említett módokon gyakori volt és az ország számos táján említik még (vö. DÉNES és munkatársai 2012, DÉNES et al 2013) (15–22. fotó).

15. fotó:

Vadalma (*Malus sylvestris*)

A vadalma ritkaságnak számít napjainkban. Előfordul sárga színben és pirosas színeződéssel is. Nem azonos faj a magról kelt és sokszor apró méretű gyümölcsöket termő nemes almákkal. Illatosítóként kipróbálva kellemes aromája valóban betölti a szoba levegőjét. Ősszel, mikor elkezdi lepotyogni a fákról ehetetlenül savanyú, utóérlelve kissé mérséklődik a fanyarsága, de soha nem érik édesre (Fotó: Dénes Andrea, 2020).

16. fotó:

Vadalmás savanyított káposzta

A káposztát legyalulva, kilógrammonként 2 dkg sóval alaposan elkeverve, szeletelt vadalmát, fűszereket hozzáadva szorosan befőttes üvegekbe nyomkodtam, lezártam. A káposzta és a gyümölcs saját levében, tejsavasan erjedve savanyodott meg. A vadalma a káposztában – bár eleve egy savanyú gyümölcs – kellemes, ehetően savanyú ízűre érlelődött (Fotó: Dénes Andrea, 2020).

17. fotó:

Vadalmás víz készítése kancsóban.

Az összevágott vadalmára vizet öntöttem, hűtőbe tettem, pár óra alatt elkészült a vadalmás, jó ízű üdítő ital. Többször újra fel lehetett önteni vízzel (Fotó: Dénes Andrea, 2012).

18. fotó:

Vad alma-, vadkörte- és más vadgyümölcs-ecetek A természet ízei kiállításban, 2013-ban (Fotó: Füzi István). A megtört vagy darabolt gyümölcsöket (1/3 rész gyümölcs 2/3 víz arányban) vízzel leöntve meleg helyen, befőttes üvegekben, csak tüllhálóval letakarva az ecetíz és ecetszag megjelenéséig erjesztettem, majd leszűrve palackoztam.

A természet ízei kiállítás: <https://www.youtube.com/watch?v=Uho3t66M6rU>

19. fotó:

Vadkörte (*Pyrus pyraster*) utóérlelésének és téli tárolásának tesztelése.

Régen az utóérlelésre, illetve télre szánt vadkörtét padlásra szalma-, széna- vagy gabona közé tették, amik feltehetően a megfagyástól is védték, meg talán elszigetelték egymástól az egyes gyümölcsszemeket, hogy kevésbé romoljanak meg. Tesztelve ezt, a tapasztalat, hogy a szeptemberben zölden és keményen kamrában eltárolt vadkörte decemberre barnára, kásásra és édesre érett, ugyanakkor a terméshéj megszáradt, így védte a belül puhán maradó, nedvűsabb gyümölcshúst. Nem minden szem állt el így, de az eltárolt mennyiségnek csak kis részét kellett kidobni (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

20. fotó:

Vadkörtecsüggör (vadkörteital)

A megtört vadkörtét a pincében, hordóba téve vízzel leöntötték, majd főként gyerekeknek csapolták róla az ízes italt. A kissé zúzott vagy apróra vágott vadkörtét kis tételben, kancsóban öntöttem le vízzel, pár óra múlva már édes-savanykás italt lehetett róla leszűrni, akár többször is, újra és újra feltöltve friss vízzel. A hidegben tartott savanyú gyümölcs erjedése lassan indulhatott meg, pláne, ha újra friss víz került rá időnként, ezért állt el erjedés nélkül sokáig (Fotó: Dénes Andrea, 2012).

21. fotó:

Van, ahol a vadkörtecsűgőr az enyhén erjedésnek indult vadkörteitalt, vadkörtepezsgőt jelentette. Az erjedés első lépéseiben szén-sav keletkezik, ami kissé csípőssé, savanykássá, pezsgőssé érlelte az italt, de az (még) nem volt alkoholos, így a gyerekek kapták.

A képen előtérben pezsgősre erjesztett vadkörte- és kökénycsűgőr. A kissé megtört vadkörte-t illetve kökényt klórmentes vízzel öntöttem le, lezárva, konyha-melegben hagytam erjedni, mikor sziszegni kezdett a széndioxid-termelődéstől, akkor leszűrtem, behűtöttem. Kiöntve enyhén csípősen pezsgett, buborékosodott. Háttérben hasonlóképp készült kökénycsűgőr (Fotó: Dénes Andrea, 2018).

22. fotó:

Vadkörtes savanyú káposzta.

A káposztát és a sárgarépat legyalulva, kilógrammonként 2 dkg sóval alaposan elkeverve, apró, még kemény vadkörte-t és fűszereket hozzáadva elkevertem, majd szorosan befőttes üvegekbe nyomkodtam, lezártam. Saját levében erjedve savanyodott meg. A vadkörte hosszabb érlelés után kissé mézes, jellegzetesen érdekes ízt adott a káposztának, valóban finomra fűszerezte azt (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

CSAPTATÓ / CSEREPCSÍK HASZNÁLATA ERDEI SZAMÓCA (FRAGARIA VESCA) GYŰJTÉSÉNél

„...az erdei munkások készítették a cserepcsíkot is. Egy kb. 50 cm hosszú, ujjnyi vastag faágacskát középütt behasítottak és e közé rakták kis ágaival a lovaszamáocát.” (csattogószamáoca helyi neve). „Mindkét oldalán, egyiknek egyik, másiknak másik oldalon volt a feje. Munkából hazajövet ezt hozták ajándékba a gyerekeknek.” (E. FEHÉR 1957: 273.)

„Csaptató: ... ujjnyi vastagságú, kb. 20 cm hosszú, egyik oldalról behasított mogyorófaág, melynek hasítékába szorítják az erdei szamáocacsokor szárát. ...Leginkább a felnőttek szednek így szamáocát munka közben a gyerekeknek.” (EPERJESSY 2010: 61.) (23. fotó)

23. fotó:

Csaptató erdei szamóccával (*Fragaria vesca*)
A csaptató elkészítése egy kés segítségével
pár perc alatt megvolt. Talán egy vastagabb
ágból lehet úgy is készíteni, hogy kevésbé kell-
jen összekötözni, saját magától is összetartsa
a szamóccákat. Ezt pár fűszállal össze kellett
kötni, a célnak azonban így is megfelelt (Fotó:
Dénes Andrea, 2023).

MEZEI IRINGÓ (*ERYNGIUM CAMPESTRE*) MINT TÁPLÁLÉKNÖVÉNY

„A szélhajtítóvis...a szikes legelőkön tömegestől nő. A növény gyenge hajtását
leszedték és ... salátának készítették el. Különösen a pásztorok kedvelték, hisz
az egyik környezetükben nőtt növény volt.” (BENCSIK 1973: 112.).¹

A mezei iringó országosan előforduló, jól ismert faj. Amikor termése megérett, elszakad a szár a tövénél és ördögszekérként görgeti a szél. Fiatal, még tüskétlen vagy tüskéktől megtisztított, zsege hajtásából leves vagy saláta készült, szárát nyersen is megették (vö. DÉNES et al. 2012: 53.). Nyersen megkóstolva nagyon finom, aromás, zellerhez hasonló ízű a növény. Borbás Vince jegyezte fel a királyné káposztája nevét a Balaton mellett (BORBÁS 1894: 67). Talán ez a név is utal arra, hogy ez a növény jó ízű és finom?

Rendkívül ritka, hogy napjainkban is emlékezzenek a növény elkészítésére, de KASZÁS-BITA HEIKE (ex litt. 2023) a nagymamájától (Bíró Anna, szül. Forrai Anna, Bitá, Románia, Kovászna m..) származó „tövisleves” receptet küldött: „Fogtak némi füstölt csontot, majdnem készre főzték egy adag vízben, egy apróra vágott hagyma társaságában. Amíg ez főtt, addig a “tövist” forrásban lévő vízbe dobták és kb. 3 percig főzték, majd lecsepegtették, kicsavarták és ízlés szerint aprították. Ezután a füstölt mellé 1-2 marék rizst dobtak, majd mikor megfőtt, belerakták a “tövist”. Olykor a tövis mellett lándzsás útifű leveleket is raktak bele, ugyanígy előkészítve. Savanyítás céljából a tövissel egy időben került a levesbe sóska (csak mosva és darabolva) vagy pár ek. ecet. Ezt követte az ereszték, azaz víz, egy lötytyintés tej és pár ek. tejföl keveréke. Ha kellett, ezután még sózták, bár a füstölt csont általában elég volt.” (24–27. fotó).

¹ Bencsik János szélhajtítóvis néven gyűjti az adatot, de *Xanthium spinosum*-ként (szúrós szerbtövis) azonosítja. A *Xanthium spinosum* azonban nem szakad le a száráról, nem hajtja a szél, így bizonyosra vehető, hogy az általa gyűjtött szélhajtítóvis is a hasonló habitusú *Eryngium campestre*, a mezei iringó.

24. fotó:

A mezei iringó (*Eryngium campestre*) levelei. A leveleket tüskementes állapotban kell gyűjteni. Ezt az állapotot elkapni nem könnyű, mert csak a legfiatalabb, éppen kihajtó, még világoszöld levelek tüskementesek (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

25. fotó:

A mezei iringó (*Eryngium campestre*) szára. A virághajtás/szár gyűjtése könnyebb, de időben szintén korlátozott, mert viszonylag rövid idő alatt megkeményedik a szár. A tüskétől mentesített zsenge szár nyersen is ízletes, természetjárás közben is élvezetes egyet-egyed elrágcsálni (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

26. fotó:

Paradicsomos, iringós saláta a nyers mezei iringó szárból (Fotó: Dénes Andrea, 2015).

27. fotó:
Gombás, zöldséges leves mezei iringó szárral
főzve (Fotó: Dénes Andrea, 2016).

A VADRÓZSA (ROSA CANINA) ÁLTERMÉSÉNEK A CSIPKEBOGYÓNAK A FŐZÉSE

Csipkecibere leves (Kóczián 2013: 28.) *leveskenyérrel* (KISBÁN 1981) sűrítve.

A csipkebogyóból *hecsedli* vagyis lekvár főzése talán az egyik olyan vadgyümölcs-felhasználás, ami valamilyen szinten folyamatosan fennmaradt régtől egészen mostanáig. A XX. századból még bőven vannak néprajzi adatok arról, hogy főzték lekvárnak, a napilapokban pedig még a XX. század második felében is hirdettek eladó csipkelekvárt, amit a piacokon is árultak, és napjainkig is árulnak, sőt félkész passzírozott sűrítvényként is előfordult (vö. DÉNES 2017, DÉNES és munkatársai 2015). Országokon átívelő csipkelekvárfőző szolgáltatás is volt. KORSÓS ZOLTÁN (2022 ex litt.) gyerekkori emlékei szerint a család által gyűjtött csipkebogyóért Magyarországra egy erdélyi asszony jött, aki átvette, hazavitte, majd később leszállította a belőle főzött lekvárt. A csipkelekvár feldolgozásához (érett csipkék tisztítás utáni főzése, majd passzírozása és szőrszűrése) hasonlóan készíthető a csipkecibere leves is, ahol az átszűrt, híg csipkebogyós levet ízesítve és sűrítve készül a leves. A kenyérrel sűrítés nagyon ritkán, de még néhol előfordul napjainkban is (28–30. fotó).

28. fotó:
Késő őszi vadrózsabokrok (*Rosa canina*)
csipkebogyóval, a vadrózsa áltermésével.
(Fotó: Dénes Andrea, 2022).

29. fotó:

Leveskenyérrel sűrített csipkecibere leves. A megmosott, és két végétől megtisztított, érett, puha csipkebogyókat bő vízben megfőztem, átpasszíroztam, majd sűrű hálós szűrőn is átszűrtem. A kapott levet citromhéjjal, vaníliaával, kevés cukorral és sóval ízesítettem, friss kenyérmorzsával sűrítettem. Tálaláskor megszórta még citromhéjjal kevert morzsával (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

30. fotó:

Hecsedli – lekvár csipkebogyóból. Az érett, puha, édes csipkebogyóból lehet finom lekvárt főzni, ezért azt vagy késő őszől, akár télen is lehet szedni, vagy lazán kiterítve utóérlelni kell. Papp Anna, Pécs, Szabolcsfalva (Baranya vm.) (ex verb. 2012) pl. az ágy alatt, csomagolópapíron kiterítve érlelte régen. Ezután a csipkebogyókat tisztítás után, vízzel keverve kell puhára főzni, és passzírozás, szőrszűrés után cukorral összefőzve lehet lekvárrá sűríteni (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

A KÖZÖNSÉGES BAKSZAKÁLL (TRAGOPOGON ORIENTALIS) KÓSTOLÁSA

„Szüretkor mindig ettük a bakszakát. Megtudta a tanárunk, és ötszázszor le kellett írni, hogy füvet csak a kérődző tehen eszik. A réten volt a bakszaka göndör szélű a levele, mikor elszakítják, tejszerű nedv jön ki belőle. Több ága van, megettük a leveleit.” (Rácz Szilveszter született 1912-ben, 82 évesen mesélte, in ZSUPOS 1982).

Fogyasztásáról – bár igen ritkán – máshol is beszámoltak, miszerint „fiatal édeskés hajtását meghántva ették; ősszel göndör levelét rágták; néhol savóban főzik meg.” (vö. DÉNES et al. 2012: 67.)

A közönséges bakszakáll gyakori faj a réteken. Jól felismerhető, leveleinek enyhe csavarodása jellegzetes. Fiatal hajtása, levele, bimbós virágzata megkóstolva kellemes ízű, kicsit édeskés. Gyűjteni zsenge állapotban, fiatalon jobb, ám mivel kaszált réteken él, kaszálás után újra kihajtva egészen hosszú ideig elérhető zsenge állapotban (31. fotó).

31. fotó:
Közönséges bakszakáll (*Tragopogon orientalis*)
bimbós hajtásai (Fotó: Dénes Andrea, 2023).

KÉZMOSÁS A SZAPPANFŰ (SAPONARIA OFFICINALIS) VIRÁGAIVAL

„A kintjáró emberek kezüket tisztították vele. Ha tenyerük közt szétdörzsölték, úgy habzott, mint a szappan.” (SOLYMOS 1984, 510.)

„A mezítláb járó gyerekek mostak lábat szappanfű virággal, ha templomba mentek.” (FETYKÓ 2021 ex litt., nagymamája, VAJDA B. KATALIN elbeszélése nyomán)

„A szappanfű virágos hajtásával és homokkal mosogattuk a 60-as években az iskolában az üvegvázákat.” (HAJNAL KLÁRA ex litt. 2021)

A szegfűfélékhez tartozó szappanfű nyáron virágzik, addig kevésbé mutatja magát. Virágzásakor viszont már sokfelé felfedezhető, látványos nagyvirágú szegfűfélé. Árokpartokon, utak szélén, legelőkön, erdőszéleken, kaszálókon is él. Elég sokáig virágzik, így hosszabb ideig lehetett talán régen is használni. A virág nélküli hajtás kevésbé, de szintén habzásra készíthető (32-33. fotó).

32. fotó:
A szappanfű (*Saponaria officinalis*) virágait
habzásra bírni napjainkban játékként is jó
szórakozás. A kislányok a fényképezés kedvéért
próbálták ki a szappanozást a virágokkal...
(Fotó: Dénes Andrea, 2022).

33. fotó:

... lelkesedésüknek is köszönhetően a habzás bőséges volt (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

A FELFUTÓ KOMLÓ (HUMULUS LUPULUS) HAJTÁSAINAK ÉS VIRÁGZATÁNAK HASZNOSÍTÁSA

Komlóhajtás tavaszi zöldségnövényként nagyon régóta ismert, egyes országokban a piacokon napjainkban is árusítják. *RAPAICS* (1934: 22.) szerint a *komló hamarabb volt spárga, mint sörfűszer*. Nem csak vadon gyűjtötték, hiszen régen a hazai kolostorkertekben zöldségnövényként termesztették is (*SURÁNYI* 1987: 7.). Magyarországon valamiért nagyon ritka volt és ma is ritka a fogyasztása, pedig könnyen és gyorsan gyűjthető, nagyon sokféle előforduló, változatosan elkészíthető vad- és termesztett zöldségnövény (vö. *DÉNES* és munkatársai 2012. 56.) (34–35. fotó).

Komló nyár végén megjelenő virágzatának főzetét nem csak sörhöz, hanem kenyérkovászhoz is használták: „a kovászból kivettek, korpával keverték össze, komlót (komlófőzetet) tettek hozzá és az kelesztette meg a kenyeret.” (*PÁLL* 1975: 76.) A komlós kovász ismertebb és elterjedtebb volt a mai Magyarországon is, mint a komlóspárga használata (vö. *DÉNES* és munkatársai 2012: 56.), és bár a kovászos kenyerek sütése napjainkban ismét egyre népszerűbb, komlófőzettel nem sokan készítenek kovászt és kenyeret (36–37. fotó).

34. fotó:

A komlóspárga (*Humulus lupulus*) (előtérben) Nagyjából március végétől, április közepéig gyűjthető, az ártéri erdőkben nem ritka, de a hegy- és dombvidéki erdőkben, bokrosokban, települések közeli elvadult területeken is sokféle el tud szaporodni. A talajból kibújó 15-20-cm-es hajtások a legjobbak e célra, mert azok a legvastagabbak. Növekedés során egyre vékonyabb lesz a hajtás és egy idő után annyira rostos, hogy már nem alkalmas fogyasztásra. A kosárban hársfalevél és hagymaszagú kányaszombor van még a háttérben (Fotó: Dénes Andrea, 2023).

35. fotó:

Komlóspárgás bableves, vagyis komlós paszulyleves, hiszen az erdélyi Kádár Katalin Imola (2013, blogbejegyzés) családi receptje nyomán próbáltam ki (Fotó: Dénes Andrea, 2022).

36. fotó:

Komlóvirágzat (*Humulus lupulus*) a Janus Pannonius Múzeum Természet ízei című vándorkiállításában (Fotó: Füzi István, 2013.).

37. fotó:

Komlós-kovászos kenyér sütésének sikeres próbája 2012-ben.
A kovász teljes kiőrlésű liszt és víz sűrű keverékének erjesztésével indult. Mikor a keverék erjedése látható volt, komlófőzettel és liszttel kiegészítve, majd újra erjesztve lett komlós-kovász, és abból került a kenyér tésztájába (Fotó: Dénes Andrea, 2012).

KÖZÖNSÉGES TARACKBÚZA (*ELYMUS REPENS*) TARACKJÁBÓL MOSOGATÓ-SÚROLÓ ESZKÖZ ÉS A ZSURLÓK (*EQUISETUM SPP.*) MINT SÚROLÓANYAG KIPRÓBÁLÁSA

... a gyökerét és hosszú tarackjait ősszel a szántóföldekről kiboronálják Némely gazda haza is visz belőle, hogy legyen az asszonynak, mivel mosogasson, súrolgasson. Ez a perjemosogató.” (KOCs 2015: 63.) Pörge-sikó- nak is nevezték, tarackfűből való súroló csutakként határozzák meg (BEKE 1935a, 386.; SZINNYEI 1897–1901: 207.).

A tarackot kertészás közben gyűjtöttem. Megmosva, előzetesen vízbe áztatva készítettem belőle súrolócsutakat egy madzaggal összekötve és a mai fémsúrolókhoz hasonlatos módon összefont gömb- vagy kör alakú súrolóként is. Nem tartott sokáig egyik forma elkészítése sem. Használatban mindegyik forma jól teljesített. Jól súrolta le az edényekre letapadt, esetleg enyhén beleégett anyagokat. Sokáig egyben maradtak nem penészesedtek be annak ellenére, hogy használat után kiszáradni nem mindig tudtak. Szerencsére nem is töredezték, így a mosogató lefolyóját sem tömítették el. Természetes anyagként elhasználódás után komposztba kerültek, és használat közben sem juttattak mikroműanyagokat a vízbe.

A zsurlókat szélesebb körben említik a források súroló anyagként, már a nevük is erre utal. „A szlovákok, magyarok, németek régebben edény súrolásra használták. Innen a magyar nyelvben cinsikó, kannamosó, surlófű, üvegmosó elnevezés, de említik bábaguzsaly, békaláb, békarokka, fentőfű, macskafarok stb. néven is.” Használhatósága miatt (gyógynövényként is) a mezei zsurlót még kertbe is telepítették (PÉNTEK–SZABÓ 1976a: 175.; GUNDA 1988: 474.). Súrolásra kipróbálva az óriás és mezei zsurlót (*Equisetum telmateia*, *E. arvensis*), elmondható, hogy sikeresen használhatók, de inkább kültéren vagy táborigyűjtések között, pl. bogrács súrolására, mert mindegyik faj darabokra töredezik használat közben, és emiatt csak egyszer-használatosnak tekintendők (38. fotó).

38. fotó:
Közönséges tarackbúza (*Elymus repens*)
tarackjából készített súrolóeszközök
(Fotó: Dénes Andrea, 2022).

KÖZÖNSÉGES MEDVETALP (HERACLEUM SPONDYLIIUM) SAVANYÍTÁSA ÉS FŐZÉSE

Bár a közönséges medvetalp fogyasztását annak mutagén hatása miatt már nem ajánlják (OGYEI adatbázis), *RAPAICS RAJMUND* (1934: 73.) még arról ír, hogy valószínűleg ebből a növényből készült a magyarok ősi savanyú levese és itala. Hazai, jelenkori népi felhasználásáról nincs adat, de Lengyelországban, Oroszországban és Litvániában is erjesztve készítettek még a 16. században, erről ír *LUKASZ LUCZAJ* lengyel etnobiológus is weboldalán (luczaj.com). Még a faj fogyasztása veszélyeinek ismerete előtt a közönséges medvetalpat megkóstolva a növény vastag levélgyeleit meghámozva azok lédús, roppanósak, zeller ízűek. *RAPAICS* (1934: 68.) *LIPPAY JÁNOSRA* (1664) hivatkozva azt írja, hogy a lengyelek a leveleket megfőzték, majd főzés után tejsavasán erjesztve savanyították. Talán így savanyították ősünk is, így savanyított medvetalp levelekből főztem én is levest (39–40. fotó).

39. fotó:
Közönséges medvetalp (*Heracleum spondylium*)
levelei (Fotó: Dénes Andrea, 2019.).

40. fotó:
Savanyított-medvetalpas, vegyes zöldségleves.
A medvetalp leveleit megfőzve tejsavasán, sós
lében erjesztve savanyítottam, majd a levelekkel
vegyes zöldséglevest főztem, amit az erjesztett
lével savanyítottam (Fotó: Dénes Andrea, 2014).

Összefoglalás

A régi népi növényhasználatból 13 növényfaj, fajonként néha többféle, egykori használati módjának próbáit, azok eredményeit, tapasztalatait mutatom be, és ahol az fontos, a felismerésük és gyűjtésük tapasztalatait is megosztom. A fajok felismerése különböző életciklusukban, állapotukban is szükséges, hiszen a legtöbb növény különböző részeit nem a leginkább felismerhető, virágzó vagy termékes állapotukban gyűjtötték és használták általában, így ezek hiányában is fel kellett ismerni a növényeket. A legtöbb hajtást például még virágzás előtt, még spárta állapotban szükséges volt begyűjteni, hasonlóképp a levélzöldegeket is, mert ezek akkor a legzsengőbbek, legtáplálóbba. Előfordul, hogy az öreg levelek és hajtások már egészségügyi problémákat okozhatnak, ezért nem ajánlott azokat már fogyasztani. Gumók gyűjtése esetében olykor nagyon korán, az első, apró, alig észrevehető levelek kihajtásakor kell keresni a növényt. Az egyes fajok szezonálisát, életritmusát megtapasztalni, a legkedvezőbb gyűjtési időszakokat kiválasztani akár több év alatt sikerült csak.

A kipróbált fajok, illetve módszerek a következők voltak: csemegebaraboly (*Chaerophyllum bulbosum*) mint tápláléknövény gyűjtése, felismerése és elkészítése; nagy csalán (*Urtica dioica*) táplálék és rostonövényként tesztelése; fehér fagyöngy (*Viscum album*) terméséből ragasztó és légyfogó készítése; vadalma (*Malus sylvestris*) és vadkörte (*Pyrus pyraeaster*) többféle használata ételként, italként, illatosítóként és tartósításuk. Egy növénygyűjtésnél használt egyszerű eszköz, a csaptató vagy más néven cserepcsik bemutatása erdei szamáca gyűjtésénél. Mezei iringó (*Eryngium campestre*) tesztelése tápláléknövényként; vadrózsa (*Rosa canina*) áltermésének, a csipkebogyónak a főzése; közönséges bakszakáll (*Tragopogon orientalis*) egykori gyerekcsemege kóstolása; kézmosás szappanfű (*Saponaria officinalis*) virágaival; felfutó komló (*Humulus lupulus*) hajtásainak és virágzatának hasznosítása ételként, illetve ételadalékként, valamint közönséges tarackbúza (*Elymus repens*) tarackjából mosogató/súroló eszköz készítése, és két zsurlófaj (*Equisetum telmateia*, *E. arvensis*) mint súrolóanyag kipróbálása. Kipróbáltam még az újabb vizsgálatok alapján fogyasztásra már nem ajánlott közönséges medvetalp (*Heracleum spondylium*) savanyítását és főzését is, hiszen ezt a fajt RAPAICS (1934: 73.) fontos növénynek tartotta őseink életében.

A tesztelt fajok és módszerek mind teljesítették az egykori felhasználásuk szerinti elvárásokat. Tapasztalatokat szereztem a fajok felismerése, gyűjtési módszerei, gyűjtési ideje és feldolgozása tekintetében is. A tápláléknövények különlegességekkel, érdekességekkel egészíthetik ki a mai étkezéseket is. Változatosságot hozhatnak mind ízben, mint tartalomban napjaink egyre egységesebb táplálkozásába amellet, hogy több növényfajt és feldolgozási módszert (pl. csalán, tejsavas fermentálás) táplálkozási értékei miatt is érdemes visszavinni a konyhába. A természetes anyagokból készült eszközök pedig kézi módszerekkel készítve kezdetlegeseek ugyan, de akár még így is helyettesíthetik a káros és problémás műanyagokat és vegyszereket a háztartásban.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik szóban vagy írásban küldve visszaemlékezésükkel vagy mai gyakorlati tudásukkal gazdagították egyes növények felhasználásának ismereteit: Barkuti Balázs, Bíró Anna, Ferenczné Rafael Katalin, Fetykó Kinga, Hajnal Klára, Janitsek Lenke, Kaszás-Bita Heike, Kiss Ibolya, Korsós Zoltán, Papp Anna. Köszönettel tartozom a múzeumoknak, jelen esetben a Miskolci Herman Ottó Múzeum és a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársainak, hogy archívumaikban őrzik e régi tudás apró szeletkeit is. A cikk lektorálásáért Kurucz Réka néprajzos és Kisbenedek Tibor természettudományos muzeológusnak tartozom köszönettel. A tanulmány elkészítését a Nemzeti Kulturális Alap, Magyar Génius Program Ideiglenes Kollégiuma támogatta. Pályázati azonosító: 650132/00008.

Irodalom

- BALASSA I.* 1944: Adatok a székely népi italok ismeretéhez. *Ethnographia* 55 (1944) 88–93.
- BEKE Ö.* 1935a: Népies növényneveink történetéhez. *Vasi szemle* 1935/2. 4 (1973) 256–264.
- BENCSIK J.* 1973: A gyűjtögető gazdálkodás emlékei a Tisza mentén. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1 (1973) 111–126.
- BORBÁS V.* 1894: A Balaton partmellékének botanikai néprajza. *Földrajzi Közlemények* 22: (1894) 57–78.
- BŐDI E.* 1965: Növényi alapanyagú táplálékok. In: Szabadfalvi J. (szerk.): *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről*. A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai 10. Miskolc, 147–160.
- BŐDI E.* 1999: A vadon flórája a gömöri magyarok táplálkozási kultúrájában. *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 11 (1999) 73–82.
- CAPPARELLI, A. – POCHETTINO, M.L. – LEMA, V. – LOPEZ, M.L. – ANDREONI, D., – CIAMPAGNA, M.L. – LLANO, C.* 2015: The contribution of ethnobotany and experimental archaeology to interpretation of ancient food processing: methodological proposals based on the discussion of several case studies on *Prosopis* spp., *Chenopodium* spp. and *Cucurbita* spp. from Argentina. *Vegetation History and Archeobotany*. 24: 151–153.
- DÉNES A.* 2017: Vadnövények gyűjtögetése és piaci árusítása Baranya megyében egykor és ma. *Etnobotanikai áttekintés és napjaink gyakorlata*. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54 (2017) 47–104.
- DÉNES A.* 2018a: Vadon termő tápláléknövények, „vad” erjesztésű növényi ételek és italok, mint a magyar népi konyha bio- és gasztrokulturális örökségei. Jó gyakorlat és lehetőségek a vendéglátásban. Ízes vidék. A helyi termékek és a vadon termő növények szerepe a gasztronómiában és a gasztroturizmusban. 44–54. másodközlés
- DÉNES A.* 2018b: Wild Plants for sale in the markets of Pécs then and now (Baranya, Hungary). *Acta Ethnographica Hungarica* 62(2): 339–372. <https://doi.org/10.1556/022.2017.62.2.5>
- DÉNES A.* 2022: A háztartásban használt növények. *Etnobotanikai áttekintés*. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 55 (2022) 5–38.
- DÉNES A. – VARGA A. – BARTHA S. G. – TÓTH M. – DÉNES T. – PAPP N.* 2015: Rózsa- és galagonyafajok a magyar népi táplálkozásban / Rose and hawthorn species in the traditional Hungarian foods/ „I. Rózsa- és galagonya konferencia a Kárpát-medencében” Nemzetközi konferencia 2015. május 29-30. Gödöllő, Konferencia-kötet.: 230–232.

- DÉNES A. – BÍRÓ M.** 2017: Erjesztéssel feldolgozott vad- és kultúrnövények Magyarországon – etnobotanikai áttekintés. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54 (2017) 9–45.
- DÉNES, A., – PAPP, N. – BABAI, D., CZÚCZ, B. – MOLNÁR, ZS.** 2012: Wild plants used for food by Hungarian ethnic groups living in the Carpathian Basin. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae* 81(4):381–396.
- DÉNES, A. – PAPP, N. – BABAI, D. – CZÚCZ, B. – MOLNÁR, ZS.** 2013: Ehető, vadon termő növények és felhasználásuk a Kárpát-medencében élő magyarok körében néprajzi és etnobotanikai kutatások alapján. *Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat* 13: 1–42.
- DUDÁS I.** 1955: Falunk népe. 1. Gyűjtögető gazdálkodás. Néprajzi Múzeum Archivum, Lsz. NA9645. Kézirat.
- E. FEHÉR J.** 1957: Adatok Bernecebaráti gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodásához. *Néprajzi Közlemények* 2/3–4: 267–292.
- EPERJESSY E.** 2010: Regionális cselédszótár. A zselicségi uradalmi cselédek regionális szótára 1900–1950. Somogy Megyei Múzeum Igazgatósága, Kaposvár, 333.
- GUNDA B.** 1988: Kulturális ökológiai megfigyelések a növénytermesztés kezdeteiről. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 25–26 (1988) 476–481.
- GUNDA B.** 2001: A vadnövények gyűjtése. In: Paládi Kovács A. (szerk.) *Magyar Néprajz* 11. Gazdálkodás. Budapest, 11–40.
- HATALYÁK D.** 1947: Adatok a gyűjtögetéshez, aszaláshoz, szénégetéshez savanyításhoz, taplóval való tűzgyújtáshoz, festékkészítéshez, Markaz, Heves megye. Néprajzi Múzeum Archivum. Lsz. NA00961. oldalszám nélkül. Kézirat.
- HOFER T.** 1954, NM F 113711-727, NM F 806-807: A Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteményének fotója/fotói a hivatkozott leltári számon.
- ISTVÁN L.** 1995: Hagyományos népi gyermekcsemegék Korondon. *A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei* 50 (1995) 313–336.
- KIRÁLY G.** (szerk.) 2009: Új Magyar Fűvészkönyv I. 628.
- KISBÁN E.** 1981: Rántás. In: Ortutay (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4: 304.
- KISS V. – PÁSZTÓKAI-SZEŐKE J. – WEISZ B.** 2017: *Mixtura Texturalis. People and Textiles in the Carpathian Basin (Budapest, Hungary).* *Archaeological Textiles Review* 59 (2017) 90–91.
- KÓCZIÁN G.** 2013: A gyűjtögető gazdálkodás vadon élő tápláléknövényeinek etnobotanikai értékelése. *Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat* 13 (2013) 21–34.
- KOCS I.** 2015: Bibó József (1843–1914) herbáriumi gyűjteménye a Székely Nemzeti Múzeumban. *Acta Siculica* 2014–2015, 39–69.
- LAJOS Á.** 1966: Erdei gyűjtögetés, Szomolya. Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi adattár. Lsz. 1699. Kézirat.
- LENGYEL F.** 1982: Gyűjtögetésből származó nyersanyagok a táplálkozásban, Sály. Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi adattár. Lsz. 4573. Kézirat.
- MARGARITIS, E. – JONES, M.K.** 2006: “Beyond cereals: crop processing and *Vitis vinifera* L. Ethnography, experiment and charred grape remains from Hellenistic Greece”, *Journal of Archaeological Science*, 33, 6, 784–805.
- MÁRKUS M.** 1941: Gyűjtögetés a Csermosnya-völgyében. *Néprajzi értesítő* 33 (1941) 173–177.
- MARKUS, M.** 1965: Táplálkozás. In: Szabadfalvi J. – Viga Gy. (szerk.) *Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben.* A Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 13: 199–228.
- PÁLL I.** 1975: Vegyes néprajzi gyűjtés, gyűjtögetés, Babócsa, Bolhó, Komlósd, Péterhida. Néprajzi Múzeum Archivum, Lsz. NA12445. Kézirat.
- PÉNTEK J. – SZABÓ A.** 1985: Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Kriterion Könyvkiadó. - Bukarest, 368.
- RAPAICS R.** 1934: A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. Budapest: Királyi Magyar Természettudományi Társulat. 195.
- RÉGER E.** 1950: NM F 99746: A Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteményének fotója/fotói a hivatkozott leltári számon.
- SOLYMOS E.** 1984: A természeti környezet elemi kihasználásának emlékei. In: Bárh J. (szerk.): *Kecel története és néprajza.* Kecel, 1984, 509–521.

- SŐUKAND, R. – PIERONI, A. – BIRÓ, M. – DÉNES, A. – DOGAN, Y. – HAJDARI, A. – KALLE, R. – READE, B. – MUSTAFA, B. – NEDELICHEVA, A. – L. QUAVE, C., – LUCZAJ L. 2015.: An ethnobotanical perspective on traditional fermented plant foods and beverages in Eastern Europe. *Journal of Ethnopharmacology* 170 (2015) 284–296.
- SURÁNYI D. 1987: Magyar biokertek a XVII. században. Budapest, 196.
- SVANBERG I. – SŐUKAND, R. – LUCZAJ, L. – KALLE, R. – ZYRYANOVA, O. – DÉNES, A. – PAPP, N. – NEDELICHEVA, A. – ŠEŠKAUSKAITĖ, D. – KOŁODZIEJSKA-DEGÓRSKA D. – KOŁOSOVA, V. 2012: Uses of tree saps in northern and eastern parts of Europe. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae* 81(4): 343–357.
- SZINNYEI J. 1897–1901: Magyar tájszótár, 2. kötet. Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest. 1095.
- TUTUSAUS, F.A. 2012: Experimental archaeology as a resource for approaching formation processes of seed assemblages. First results and future perspectives. *Estrat Critic* 6 (2012) 35–48.
- VAJKAI A. 1941: A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. *Néprajzi értesítő* 33/3 (1941) 231–258.
- ZUPKÓ B. 1958: Krasznokvajda szegénynépe cselédkori és mai táplálkozása. Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi adattár. Lsz. 553. Kézirat.
- ZSUPOS Z. 1982: Népi természetismeret Medvesalján. Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi adattár. Lsz. 4090. Kézirat, sorszám nélkül, cédulás.

Internetes források:

- A TERMÉSZET ÍZEI KIÁLLÍTÁS:* <https://www.youtube.com/watch?v=Uho3t66M6rU>
(Megtekintés: 2023. 05.10.)
- DÉNES A. 2023: Régi módszerek, régi növények... kipróbáltuk őket. Vadon termő táplálék-növények, vadgyümölcsök, erdei csemegék kóstolása elkészítése, tartósítása. (1. rész) <https://www.jpm.hu/blog/2023-03-05-regi-modszerek-regi-novenyek-kiprobaltuk-oket>
- ERDŐKÓSTOLÓ BLOG: <https://erdokostolo.blogspot.com/> (Megtekintés: 2023. 07.10.)
- ETNOBOTANIKA - A RÉGI NÖVÉNYHASZNÁLAT FELFEDEZÉSE: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100092051413041> (Megtekintés: 2023. 07.10.)
- KÁDÁR K. I. 2013: Komlós paszulyleves. Makacska konyhája, blogbejegyzés. <https://makacskakonyhaja.blogspot.com/2013/03/komlos-paszulyleves-bableves.html> (Megtekintés: 2023.05.05.)
- KIRÁLY ÁGNES - Ferementor blog és Műhely <https://fermentor.hu/> <https://www.bobby-britnell.co.uk/courses/short-courses/wild-fibres> (Megtekintés: 2023. 07.10.)
- LUKASZ LUCZAJ'S THE WILD FOOD (weboldal): <http://thewildfood.org/> wild food workshops (Megtekintés: 2023. 07.10.)
- LUCZAJ.COM: https://www.luczaj.com/ang_jadalne.htm. (Megtekintés: 2023. 07.10.)
- OGYEI ADATBÁZIS - Az OGYÉI Tudományos Tanácsadó Testülete által élelmiszerekben, étrend-kiegészítőkben alkalmazásra nem javasolt növények: https://ogyei.gov.hu/dynamic/alkalmazasra_nem_javasolt_novenyek_20220609.pdf (Megtekintés: 2023. 05.10.)
- PASCAL BAUDAR BOOKS: <https://www.urbanoutdoorskills.com/books> (Megtekintés: 2023. 07.10.)
- PLANTS FOR A FUTURE DATABASE: <https://pfaf.org/> (Megtekintés: 2023. 05.10.)
- THE PLANT LIST: <http://www.theplantlist.org> (Megtekintés: 2023. 05.10.)
- WILD FIBRES (weboldal): <https://www.bobbybritnell.co.uk/courses/short-courses/wild-fibres> (Megtekintés: 2023. 07.10.)

Mamutleletek és Árpád-kori telepnyom Siklós-Máriagyúdról (Előzetes jelentés)

*TALABÉR ILDIKÓ – KATONA LAJOS
TAMÁS – GYŐRFFY-VILLÁM ZSOMBOR
– KISBENEDEK TIBOR – PÁPAY KORNÉLIA*

*Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály,
Magyar Természettudományi Múzeum Bakonyi Természettudományi Múzeuma,
Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály,
Janus Pannonius Múzeum, Természettörténeti Osztály,
Janus Pannonius Múzeum, Restaurátor Osztály.
e-mail: talaber.ildiko@jpm.hu*

Rezümé: 2022 nyarán, Siklós-Máriagyúdon (Baranya vm.) egy lakóház udvarának tereprendezése során mamutcsontokra bukkantak, amelyek mellett egy, az Árpád-korra keltezhető telepnyom is előkerült. A régészekből, geológusból, biológusokból és restaurátorokból álló csapat 2 kifejlett és egy juvenilis gyapjas mamuthoz tartozó csontokat, valamint 10 db Árpád-kori jelenséget, köztük egy kemencét tárt fel.

Az ásatáson alkalmazott klasszikus régészeti és paleontológiai módszerek mellett más, geofizikai és képalkotási metódusokat is alkalmaztunk annak kiderítésére, hogy a magas agyagtartalmú löszben kimutathatóak-e a felszínről a mamutcsontok. Korábban Jászfelsőszentgyörgyön (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), a mamutfeltáráson alkalmaztak talajradaros méréseket, de akkor nem lehetett kimutatni azokat a felszínről.

Kulcsszavak: mamut, Árpád-kor, telepnyom, geofizikai módszerek, természettudományos módszerek

Mammoths and Árpád-era settlement from Siklós-Máriagyűd (Preliminary report)

Summary: *In the summer of 2022, during the landscaping of the yard of a private house at Siklós-Máriagyűd, mammoth bones and parts of an Árpád-era settlement were found. The team of archaeologists, geologists, biologists and restoration experts excavated the bones of 2 adult and one juvenile woolly mammoth, as well as 10 Árpád-era phenomena, including an oven.*

In this paper in addition to the classic archaeological and paleontological methods used during the excavation, we present the most advanced current geophysical and imaging systems, as well as the paleontological and archaeological finds.

Keywords: *mammoth, Árpád-era, settlement traces, geophysical methods, natural science methods*

Összefoglalás

2022 nyarán, Siklós-Máriagyűdön egy lakóház udvarának tereprendezése során mamutcsontokra bukkantak, amelyek mellett egy, az Árpád-korra keltezhető telepnyom is előkerült. A régészekből, geológusból, biológusokból és restaurátorokból álló csapat 2 kifejlett és egy juvenilis gyapjas mamuthoz tartozó csontokat, valamint 10 db Árpád-kori jelenséget, köztük egy kemencét tárt fel.

Az ásatáson alkalmazott klasszikus régészeti és paleontológiai módszerek mellett más, geofizikai és képalkotási metódusokat is alkalmaztunk annak kiderítésére, hogy a magas agyagtartalmú löszben kimutathatóak-e a felszínről a mamutcsontok. Jászfelsőszentgyörgyön, a mamutfeltáráson alkalmaztak talajradaros méréseket, de akkor nem lehetett kimutatni azokat a felszínről.

A csontokat tartalmazó rétegben több tucat, különböző fajhoz tartozó puhatestű házat és néhány milliméteres szénült fadarabot is találtunk. Annak érdekében, hogy minél jobban megismerjük a késő pleisztocén korszak végét, pollen-, és puhatestű vizsgálatra, valamint OSL kormérésre is vettünk mintát, melyek feldolgozása jelenleg is tart.

Jelen írásunkban bemutatjuk a feltáráson alkalmazott klasszikus régészeti és paleontológiai metódusok mellett a kor legfejlettebb geofizikai és képalkotási módszereit, valamint az előkerült őslénytani és régészeti leleteket.

Előzmények

Siklós-Máriagyűd Baranya vármegyében található, a Tenkes-hegy déli lejtőjén. 2022 nyarán a Járó Péter utca 36–38. szám alatt tereprendezési munkálatok folytak, aminek során felszínre került egy mamut állkapocs és néhány agyardarab. A tulajdonosok – felismerve a leletek jelentőségét – értesítették a Janus Pannonius Múzeumot. A kiszállás során megállapítottuk, hogy a mamutcsontok mellett

egy, már a történeti korhoz kötődő megtelepedési nyomok is látszódtak a mesterségesen kialakított felszínen. Mindezek ismeretében 2022. július 11 és augusztus 1. között elvégeztük a leletmentő feltárást, amin a Janus Pannonius Múzeum munkatársain¹ kívül részt vett az MTM Bakonyi Természet-tudományi Múzeum geológusa² és több lelkes önkéntes³ is.

Jégkorszaki leletek a környékről

Az utóbbi évszázadból nagyon sok mamutleletről van tudomásunk a Dél-Dunántúlról, de a legtöbbször már nem lehet beazonosítani a pontos lelőhelyet, és komolyabb feltárás sem volt.

A legkorábbi mamutleletek 1904-ből származnak Gyúd-Móricz-dűlő lelőhelyről⁴. A következő adat Siklósról (Baranya vm.) van 1926-ból.⁵ 1928-ban a Villányi-hegység lábánál, a szőlőhegyen 2 mamut-agyart, egy alsó állkapcsot és nyakcsigolyát tártak fel.⁶ Nagy Erzsébet 1999-ben, a siklósi elkerülő út építésénél tartott helyszíni szemléje során a löszben mamutcsontot talált.⁷

Zók település (Baranya vm.) melletti útbevágásban egy gyapjas mamut koponyát találtak, amit 2006-ban tártak fel.⁸ A mamut agyarából vett minta¹⁴ C kormérés eredménye szerint az állat 24 105 és 21 806 év között élhetett.

2009-ben Vízváron (Somogy vm.) a Dráva medréből késő pleisztocén korú csontokat talált Mózes József biológus. A leletanyag tudomásunk szerint a helyi általános iskolában található.

2009-ben Kozármisleny mellett az M6-os útépités során egy késő pleisztocén korú folyómeder került a felszínre, amiből mamut, bölény, őstulok, orrszarvú és kardfogú macska csontokat gyűjtöttek be.⁹ Az őslénytani anyag a Janus Pannonius Múzeum geológiai gyűjteményében található.

1 Kisbenedek Tibor, Morvai Anita (JPM Természettudományi Osztály); Pápay Kornélia, Varga Judit, Kiltau Kristóf (JPM Restaurátor Osztály); Györffy-Villám Zsombor, Majdán Mira, Mocsári Mária, Neményi Réka, Simon Béla, Talabér Ildikó, Vass Fanni (JPM Régészeti Osztály)

2 Katona Lajos Tamás

3 Szinyei Bence, Szinyei Dávid (tulajdonosok), Szajcsán Éva (Építésügyi és Örökségvédelmi Hivatal), Markó András (Magyar Nemzeti Múzeum), Ónodi Viktor, Nagy Balázs (gépkezelő), Bene Boldizsár

4 JPM Gyarapodási Napló 161/1907.

5 *NAGY* 2000, 33; *PBMÉ* X. Pécs, 1928, 37.

6 *NAGY* 2000, 34; *PBMÉ* X. Pécs, 1930, 96.

7 *NAGY* 2000, 36.

8 *KOVÁCS* et al. 2010.

9 *VARGA* et al. 2010.

Jégkorszaki csontok bementése és az üledék mintázása

A feltárás során egy érdekes helyzet alakult ki: egyszerre kellett begyűjteni a természettudományos és a régészeti leleteket. A két tudományágban alkalmazott protokoll szinte ugyanaz, de a leletek állapota és a közvetlen környezeti tényezőkre való reakciójuk miatt más-más módszert igényelnek.

A mai Magyarország területén általában kétféle üledékből kerülnek elő mamutleletek. A legtöbb a kavicsbányákból (amiket tekinthetünk az egykori folyómedreknek is), és a mai nagyobb folyóink kavicsos-homokos üledékéből származnak. Ezek kivétel nélkül jó minőségben vannak mindaddig, amíg víz alatt vannak. Ha gyorsan kiszáradnak, akkor a csontok többsége szétreped. A másik esetben – ahogy Máriagyúdon is – a jégkorszak saját üledékében (lössz és annak különböző fajtáiban) találunk csontokat, amik a legtöbb esetben nagyon rossz állapotban maradnak meg. Ennek oka, hogy a talajrétegből folyamatosan leszivárgó vegyszerek roncsolják a csontokat. Ez volt tapasztalható a csajági mamutokon,¹⁰ a zóki mamut koponyán,¹¹ a pécsvasasi mamutcsontvázon,¹² a péceli orrszarvún,¹³ vagy a kozármislenyi leletegyüttes csontjain¹⁴ is.

A löszből származó gerinces leletek tudományos értéke legtöbbször nagyobb, mint a kavicsbányák anyagának, mert bár minőségben rosszabbak, az üledékből származó többletinformáció (földrajzi hely meghatározása, akár egy állattól származó csontok, kor- és környezetjelző ősmaradványok jelenléte, stb.) kompenzálja azt. Ezekből az üledékekből sokszor nem is lehet úgy kiemelni csontokat, hogy ne konzerválnánk azokat valamilyen anyaggal. Ezért a terepi munkálatok során mindig figyelembe kell venni a csontok állapotát és az aktuális időjárást is. Ha nagyon meleg van és erős a napsugárzás – ahogy Máriagyúdon is volt – az az eljárás, hogy a csontok kitakarásával egyidőben meg kell erősíteni a repedéseket és a lehető legkevesebb üledékkel kell beszállítani a terepről. Ezzel párhuzamosan el kell készíteni a csonttérképet, ami a csontok meghatározásában és a lelet értelmezésében nyújt segítséget. A feltárás elején meg kell határozni a leendő vizsgálati módszereket is, mert ha a fogon akarunk kormérést végezni, akkor nem szabad konzerválóanyaggal összekenni, mert a vegyszerek befolyásolhatják az eredményt. Ezért sokkal figyelmesebben kell szállítani az amúgy is törékenyebb állkapcsokat. Az imént említett száraz és meleg időjáráshoz képest ugyanolyan rossz a párás hideg esős időjárás is, mert a löszből kiszedett csontok a víz hatására felpuhulnak, „kenhetővé” válnak, így a nem szakavatott szemű terepi ember nagyon hamar elbonthatja a csontszövetet, ahogyan ez történt a zóki mamutkoponya feltárása során is.

A csontok feltárása mellett legalább olyan fontos az üledékes kőzet leírása és mintázása is, hiszen a benne található további ősmaradványok (pollen, puhatestűek, faszén, stb.) fogják elárulni, hogy milyen környezetben éltek a máriagyúdi mamutok, és a szedimentológiai jegyekből következtetni lehet arra, hogy mi történt az állat elhullását követően: például helyben és gyorsan temetődött be az állat teteme, vagy áthalmozódott.

¹⁰ KATONA et al. 2010, 2012.

¹¹ KONDRÁD et al. 2010, KOVÁCS et al. 2010.

¹² RIHMER 1935.

¹³ GASPARIK – MARKÓ 2016.

¹⁴ VARGA et al. 2010.

1. kép:
A mamutcsontok előkerülési helye. (Készítette: Győrffy-Villám Zsombor, JPM)

Ezzel szemben figyelembe kellett venni a régészeti leleteket és azok feltárási protokollját is. Ez esetben a régészeti objektumok ásatása előtt egy tükröt (egységes felszínt) kellett készíteni. A mamutleletek egy diófa árnyékában, a jelenlegi járószint alatt 110 cm mélyen rajzolódtak ki, viszont az épülő irodaház alapozási szintjétől 28 cm-rel magasabban és attól északra húzódó teraszon szóródtak. (1. kép)

A leletek jobb átláthatósága érdekében több „csontegységet” hoztunk létre, így dokumentálva és rendszerezve azokat. Összesen 8 területet¹⁵ tudtunk kijelölni, valamint az egységeken belül a csontokat külön, de folytatólagos számozással láttuk el, így 84 darab csontot különítettünk el, illetve a már meglévő modernkori pincéből, a beszakadt földből, szórványként egy lábszár darabja került elő (85. csont). Ezek mellett elenyésző számban szórványcsontokat is gyűjtöttünk a munkagép által kitermelt földből. A 8. egységhez tartozó lapocka (82. csont) a többi csonttól viszonylag távolabb helyezkedett el. (2. képsorozat)

¹⁵ 1. egység: a már kiszedett agyar (14. csont); 2. egység: koponya, állkapocs és agyar (6–11. és 83. csont); 3. egység: roncsolt agyar és a környezetében lévő kisebb csontok, állkapocs (1–5. csont); 4. egység: bordák, csigolyák (15–40. és 84. csont); 5. egység: mamutbébi és borda (12–13. csont); 6. egység: koponya, állkapocs, agyar, csigolya (41–46. és 80–81. csont); 7. egység: bordák (47–79. csont) 8. egység: lapocka (82. csont).

2. képsorozat:
1. és 2. egység. (Készítette: Talabér Ildikó, JPM)

2. képsorozat:
3. és 4. egység. (Készítette: Talabér Ildikó, JPM)

2. képsorozat:
5. és 6. egység. (Készítette: Talabér Ildikó, JPM)

2. képsorozat:
7. és 8. egység. (Készítette: Talabér Ildikó, JPM)

A kitermelt üledéket egy erre a célra készített kis lyukátmérőjű rostán szitáltuk át, mert a több egyedhez tartozó csontból egy ősemberlakta településre is gondoltunk, ami pedig kőeszközöket is feltételezett volna. A felső paleolitikum meghatározó – gravetti – kultúrája a természeti környezethez alkalmazkodva, a helyi vadállomány jellegzetességei alapján különböző állatok elejtésére specializálódtak, köztük a mamutokra is.¹⁶ Így az őskori ember jelenlétének esetleges nyomai után is kutattunk, azonban a táborhelyre utaló jelenségek (tüzelésnyomok, házhelyek), a csontokon lévő vágásnyomok és az eszközök (pengék, nyílhegyek) hiánya miatt ezen a területen ez nem feltételezhető.

A kultúra eddig ismert lelőhelyei főleg a Dunakanyarban, és Északkelet-Magyarországon koncentrálódnak. A hozzánk legközelebb eső megtelepedés Ságváron (Somogy vm.) található, az eddigi legdélebbi előfordulását pedig Madarason (Bács-Kiskun vm.) találták meg.¹⁷ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy 1950-ben Török Gyula egy bejelentés alapján végzett ásatást Siklós 2. sz. téglagyár területén, ahol az ott talált tüzelésnyomok alapján az ásató egy paleolit nyíltszíni telepet feltételezett.¹⁸ Ugyanő 1939-ben Villány (Baranya vm.) határában, a Werthmüller-féle szőlőben, szintén löszben, 2 méter mélységből mamutcsontokat, égett csontszilánkokat, faszenet és három jellegtelen kovaszilánkot gyűjtött.¹⁹ Ezen a területen Markó András próbaásatást végzett 2006–2007-ben, és a rétegtani megfigyelései alapján, valamint a régészeti jelenségek (faszén, eszközök) hiányában a helyszínt nem tartja őskori lelőhelynek.²⁰ Ezen kívül T. Dobosi Viola a közeli Csukma-dűlőben 1992-ben jellegzetes késő pleisztocén löszben faszenes, hamus réteget észlelt.²¹

Ahhoz, hogy a régészeti protokoll is teljesüljön és a mamutcsontok is megmaradjanak, valamint azért, hogy a csapat se kerüljön a mamutok sorsára, egy kerti sátorral óvtuk a saját és a csontok épségét az égető napsütéstől. Ezen kívül a már körbeásott csontokat visszatemettük, hogy ne száradjanak ki. Azokat a csontokat (pl. bordák), amik alkalmatlanok további műszeres vizsgálatra, már a terepen konzerváltuk a repedéseiket és a friss törési felszíneket, hogy a preparálás után könnyebben lehessen összeilleszteni a darabjaikat. Az utóbbi évtizedekben a Cyberbond termékcsaládot alkalmaztuk a csontok konzerválásánál. Ezt a speciális pillanatragasztót a csajági mamutok feltárásánál alkalmazták először Magyarországon és Szöllősi József magángyűjtőnek köszönhetően terjedt el a használata hazánkban. A kormérésre és a fogkopásvizsgálatra szánt leleteknél nem használtunk konzerválóanyagot.

–
16 GÁBORI 1964, 18.

17 DOBOSI – HOLL 2013, 73–88.

18 NAGY 2000, 34; PUSZTAI 1956, 4.

19 NAGY 2000, 37; TÖRÖK 1940, 4–5.

20 MRÁV – MARKÓ – BRADÁK 2007, 104.

21 Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/26152>, 2023. január 25.; DOBOSI 1994, 24. (33.); NAGY 2000, 36.

A feltárás során alkalmazott képalkotási módszerek

Talajradar

Az ásatás megkezdése után három nappal, a részlegesen feltárt terület 26 négyzetméterét tudtuk felmérni talajradarral.²² A felszín jelentős részét sikerült a radar számára ideálisan előkészíteni, azaz egy egységes, sík felületté alakítani, így ezeken a részeken a felszíni légüregek nem zavarták meg a későbbi feldolgozást. Kivétel ez alól az 1. és 5. egység, ahol a csontok kibontása már a felmérést megelőző napokban megtörtént, így a radarképen nem csak a csontok, hanem azok bolygatott környezete is jelentkezett.

A talajradar régészeti alkalmazása elsősorban a maradandó anyagból épült struktúrák kutatása során célravezető módszer,²³ ennek dacára, ha a mért jelenségek – esetünkben nagyméretű állatcsontok – az őket körülvevő talajhoz képest anyagösszetételük miatt különböző radarhullám elnyelő vagy visszaverő képességgel rendelkeznek, szintén kimutathatók radar segítségével. Mivel Máriagyúdon az általános régészeti jelenségekhez képest viszonylag kisméretű csontokat kerestünk, a megszokottnál nagyobb sűrűségű profilközökkel dolgoztunk, a nagyobb felbontású eredmény érdekében. A mérés bebizonyította, hogy a homogén, magas agyagtartalmú löszös altalajban a keskenyebb keresztmetszetű, felületű és sűrűségű csontokat, mint például a bordák, ha külön fekszenek, a radar nem tudta kimutatni. Abban az esetben, ha egymáson fekvő csontokkal van dolgunk, az már a radar számára is minimálisan érzékelhető, az altalajhoz képest 0,1–0,3 %-kal erősebb visszaverődést eredményezett (7. egység)²⁴. Ugyanakkor a tömörebb sűrűségű agyarak (2. egység)²⁵, vagy a jóval nagyobb térfogatú koponyák (6. egység)²⁶ látványosan megjelennek a radarképen. Az agyar esetében az altalajénál 15,2%-kal, míg a koponyának azon részein, ahol az őrlőfogak találhatóak, 36,3%-kal intenzívebb reflexiókat észleltünk. Ebben az eltérésben szerepe lehet a csontok formai eltérésének is, ugyanis a közel kerek keresztmetszetű agyar a jelek egy részét „elszórja”, a fogak és a koponya egyenes felülete ezzel szemben több jelet képes direkt módon visszaverni a vevőantenna irányába. (3-5. kép)

Összegezve elmondhatjuk, hogy megfelelő körülmények között a talajradar bizonyos korlátokkal, de eredményesen használható geofizikai módszer őslénytani kutatások során is.

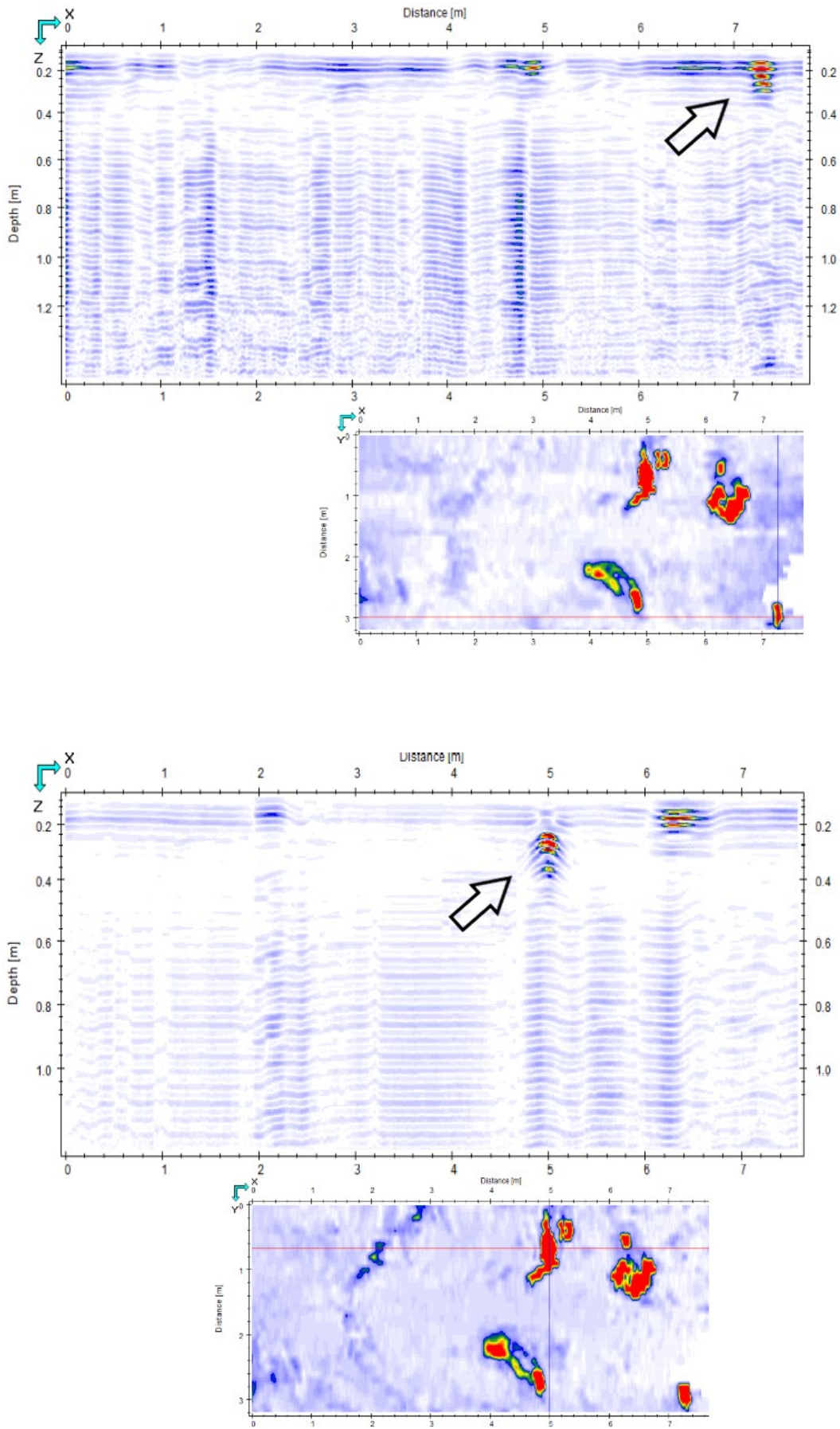
²² A talajradaros mérést egy 450 Mhz-es antennával szerelt, Mala Ground Explorer HDR típusú műszerrel végeztük, 10 centiméteres távolságú, váltakozó irányú, párhuzamos profilokkal, 0,75 centiméteres pontsűrűséggel. A felmérés adatait Mala Easy 3D szoftverrel dolgoztuk fel.

²³ *PIRO – CAMPANA* 2012, 55.

²⁴ -10 centiméteres relatív mélységben

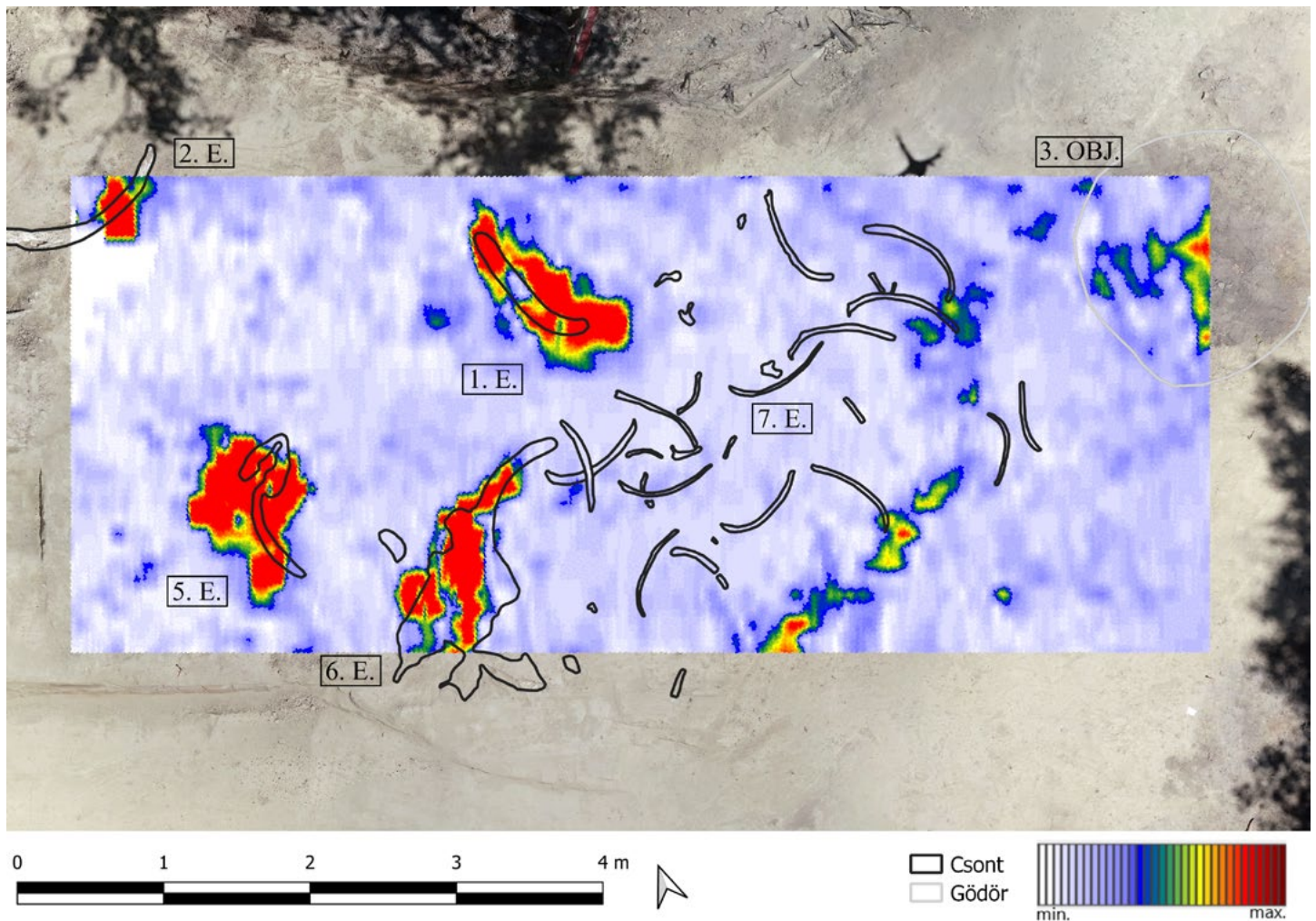
²⁵ -2 centiméteres relatív mélységben

²⁶ -5-10 centiméteres relatív mélységben

3. és 4. kép:

A talajradaros felmérés eredményei. (Készítette: Györffy-Villám Zsombor, JPM)

5. kép:

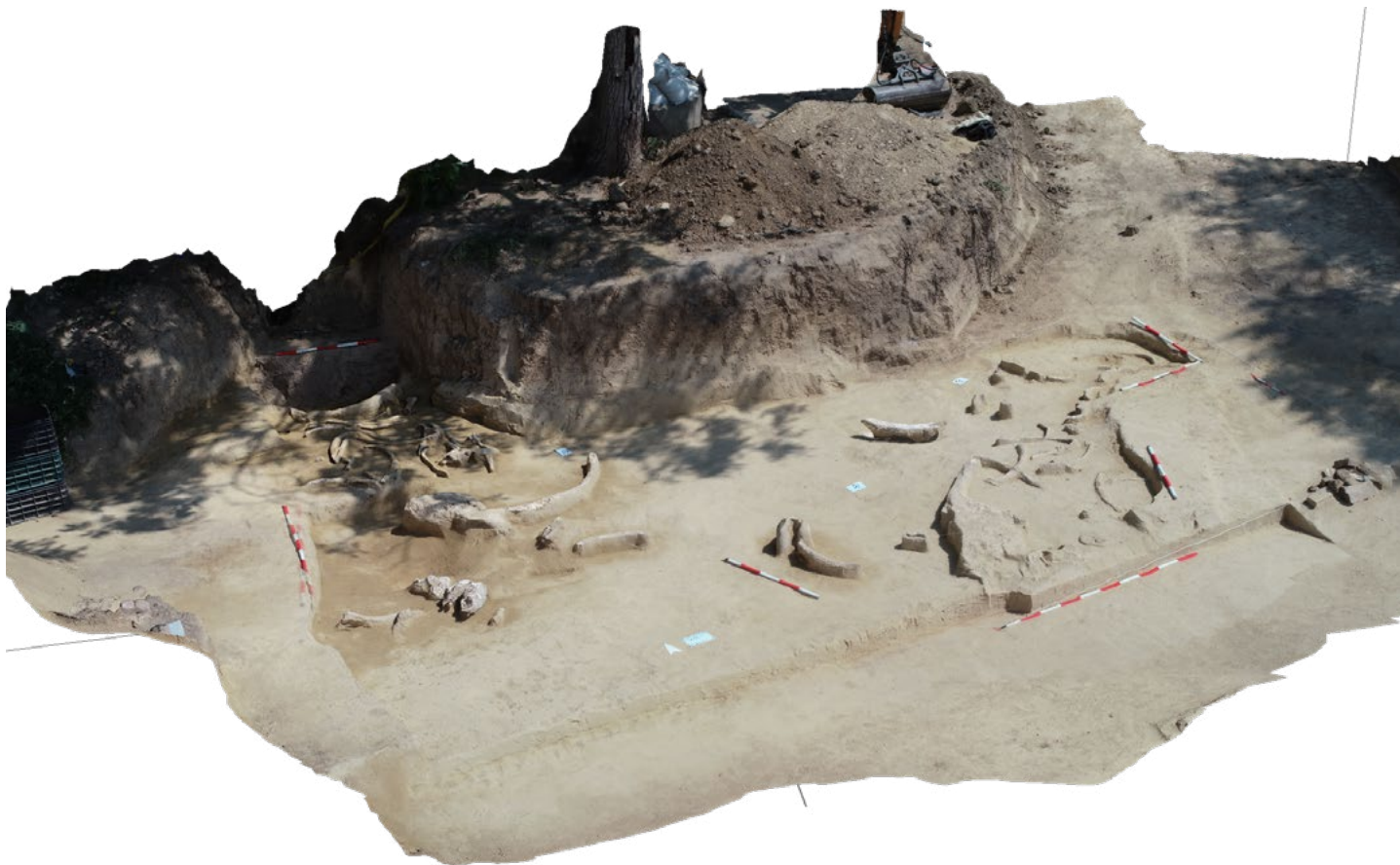
Csonttérkép a talajradar felmérése alapján. (Készítette: Györffy-Villám Zsombor, JPM)

Fotó 3D

A csontok esetén a kézi kamerás és drónfelvételek mellett a hagyományos rajz dokumentációt fotó 3D felméréssel készített ortofotókkal és felszínmodellekkel egészítettük ki.²⁷ Utóbbi módszer előnye, hogy terepen a papíralapú rajzoknál gyorsabban elkészíthető és a georeferálás után 1,5-2 cm pontosságú ortofotókat kapunk, melyek a légifotók torzításait kiküszöbölve mérethelyesek, valamint felbontásuknak köszönhetően (jelen esetben 1 pixel=0,7 mm) jóval részletesebbek, mint az ásatás közben kézzel készített papíralapú rajzok. (6-7. kép)

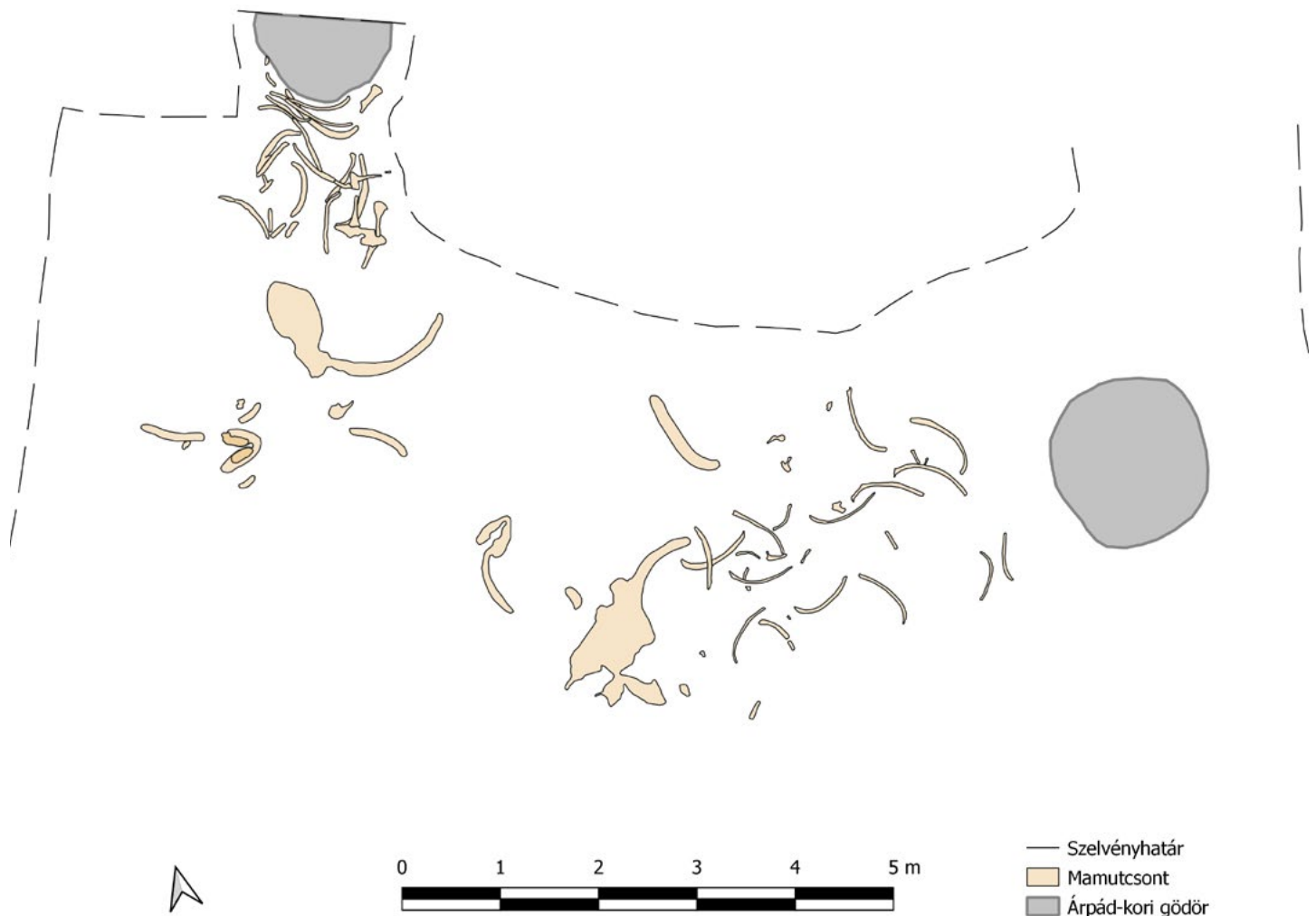
Ezentúl a 3D modellek nem csak a csontok horizontális elhelyezkedését rögzítik, hanem az azokhoz kapcsolódó magasság adatokat is, így végeredményként egy pontos és sok információt tartalmazó csonttérképet kaptunk. (8. kép)

²⁷ A légifelvételeket a JPM DJI Phantom 4 típusú drónjával készítettük, a fotósorozatokat Agisoft Metashape szoftverrel dolgoztuk fel, az ortofotók és felszínmodellek térinformatikai feldolgozását pedig QGIS 3.28.2. programjával végeztük el.

6. és 7. kép:

Fotó 3D modell és drónfotó a mamutcsontokról. (Készítette: Gyórfy-Villám Zsombor, JPM)

8. kép:

A fotó 3D modell alapján készült csonttérkép. (Készítette: Györffy-Villám Zsombor, JPM)

Árpád-kori telepnyom és jelenségei

A mamutleletek mellett Árpád-kori megtelepedés nyomait is felfedeztünk a helyszínen. Házhelyek ugyan nem, de 8 db kör vagy ovális alakú, hamus, faszenes betöltésű gödör került elő, amiben paticsot, kerámiát (néhol másodlagosan égett), és égett állatcsont darabokat találtunk. Ezen felül egy kemencét (8. objektum) részlegesen, és a hozzá tartozó munkagödröt (7. objektum) teljességében sikerült feltárni.

A kemence egy része megsemmisült egy modernkori pince építése közben. Ennek során recens anyag is keveredett a betöltésbe. A kemence É-ÉK-i fele egy diófa alatt helyezkedett el, ezért annak feltárására nem került sor. A kemence eredetileg kb. 2×1.2 méter nagyságú lehetett, teljes magassága pedig kb. 55 cm. A platni 5 cm vastag volt, az alját kerámiával rakták ki. A platni alól, és a hamus gödörből jellegzetes fogaskerékmintával és hullámvonallal díszített Árpád-kori kerámia került elő. A kerámiaréteg alatt, a löszben egy mamutcsont látszódott. Meglátásunk szerint a hamus gödör a 4. egységhez tartozó bordákat egy az egyben átvágta. (9. kép)

9. kép:

Az Árpád-kori kemence és a hozzá tartozó hamusgödör. (Készítette: Talabér Ildikó, JPM)

A kerámiaanyag előzetes átnézése alapján a peremtöredékek jórésze fazekakhoz tartozott, díszítésük változatos. A korra jellemző hullámvonallal, fogaskerékmintával, csigavonallal díszítettek.²⁸ Egy töredéken fenékbélyeg is látható, ahol egy kör alakú keretben sugár irányú vonalak (kocsikerék minta) helyezkednek el.²⁹ (10-12. kép)

Az ásatásról előkerült telepjelenségek jelentősége abban rejlik, hogy Máriagyúdról és környékéről mindeddig nem volt tudomásunk Árpád-kori megtelepedésről,³⁰ csak néhány szórványleletet (2 db hajfonatkarika és sírokhoz tartozható ékszerek, kerámia) ismertünk.³¹ A településnek, elnevezése alapján honfoglaláskori eredetet tulajdonítanak, ám a 10. századi jelenlétre utaló nyomokat eddig még nem sikerült megfogni.³² Kiss Attila véleménye szerint a Dél-Dunántúlon csak a Kr. u. 10. sz. utolsó harmadában telepedtek le honfoglaló őseink.³³

²⁸ *PAP* 2013, 243–277.

²⁹ *BÍRÓ* 2015, 79–99.

³⁰ *FONT* 2000, 56.

³¹ *MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATBÁZIS*, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/54076>, 2023. január 10.; *KISS* 1983, 269. 37-38 (Siklós – Csukma-dűlő, Siklós.); Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/54178>, 2023. január 25.; *KISS* 1983, 270–271., 39. (Siklósnagyfalu-Újhegy), *Nagy* 2000, 33.

³² *KIS-HALAS* 2020, 17.

³³ *NAGY* 2000, 54.

10. kép:
Az Árpád-korra jellemző kerámiatöredékek. (Készítette: Helesfai Márk, JPM)

11. és 12. kép:
Az Árpád-korra jellemző kerámiatöredékek. (Készítette: Helesfai Márk, JPM)

Máriagyúdon a Tenkes-hegy lábánál lévő forrást már a római korban is ismerhették, mintegy frissítőhelyként szolgálhatott a Sopianae (Pécs) – Mursa (Eszék) közötti útvonalon.³⁴ Szent István király kérésére Máriagyúdon a bencések kápolnát emeltek,³⁵ a későbbiekben pedig itt alakították ki a Mária-szobor körüli kegyhelyet. Nem tudni, hogy a feltáráson megtalált Árpád-kori település milyen kapcsolatban állhatott a kegyhellyel, mivel eddig még nincs bizonyíték a kegyhely középkori létezésére.³⁶ Elmondható azonban, hogy a forráshely közelsége megfelelő körülményeket teremthetett az itteni megtelepedésre.

Eredmények

Az ásatás összesen 16 napot vett igénybe. A feltárásból 85 darab csont került elő, egy kivételével az összesnek ismertük a helyzetét. A csontok között voltak koponyatöredékek, mamutagyarak, alsó állkapcsok, csigolya- és bordatöredékek. A leletek legkevesebb 3 állathoz tartoztak, amik közül kettő kifejlett és egy juvenilis állat volt. A fogazat alapján a gyapjas mamutokhoz tartoznak (*Mammuthus primigenius* Blumenbach 1799).³⁷

A csontok a késő pleisztocénben leülepedett sárgás színű magas agyagtartalmú löszben voltak 110 centiméterrel a jelenlegi járósínt alatt. Az üledék magas agyagtartalma arra utal, hogy valószínűleg egy folyóvízi ártérre ülepedhetett le, de ezt majd az üledékből iszapolt puhatestűek fogják igazolni, vagy cáfolni. A csontok néhány 10 cm vastagságban fordultak elő, ami enyhe áthalmozásra utalhat.

A feltáráásban nem találtunk végtagcsontokat, gerincrészeket, láb- és kézcsontokat. A feltárt leletek sem voltak egymáshoz képest anatómiai helyzetben, kivéve egy koponyatöredék és egy borda-sor. A csontok irányítottasága és a magassági adatai is a jelenlegi topográfiai dőlést mutatják, amiből arra következtethetünk, hogy a leletek egy topográfiai magasabb helyen temetődtek be, majd egy nagyobb esőzés, esetleg földcsuszamlás következtében kerülhettek a jelenlegi helyükre. A magas agyagtartalmú lösz szemcseeloszlása homogén volt, ezért nem láttunk benne szedimentológia bélyegeket. Az általunk kizsedett állkapcsok is a csontok áthalmozására utalnak, mert egyik sem volt anatómiai helyzetben, legalábbis a koponyákhoz képest. Azoknál a mamutfeltárásoknál, ahol valamilyen kisebb áthalmozás volt feltételezhető (pl. nem dög helyzetben feküdt az állat), az alsó állkapocs mindig a tetemtől távolabb helyezkedett el.³⁸

A feltáráson előkerült mamutleletek és környezetük alapján nem sikerült igazolni őskori ember jelenlétét, így a környék felső paleolitikumi megtelepedésére utaló lelőhelyek felfedezése még várat magára. Az Árpád-kori telepnyom viszont mindenképpen fontos Máriagyúd története szempontjából.

34 NAGY 2000, 50–51.

35 CSIBI – VARGA 2015, 6.

36 CSIBI – VARGA 2015, 7.

37 BLÜMENBACH 1799.

38 KATONA et al. 2010, 2012.

Felhasznált irodalom

- T. DOBOSI V.* 1994: Siklós – Csukma 24. (33.) In.: Wollák Katalin (szerk.): Régészeti füzetek I/46. <https://doi.org/10.23898/litikuma0006>
- BÍRÓ GY.* 2015: Árpád-kori fenékbélyeges kerámiák Jászfényszaru – Szőlók alján. Észrevételek a fenékbélyeges edények kérdéséhez. In.: Szöllősy Cs. - Pokrovenszki K. (szerk.): Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete. A Szent István Király Múzeum Közleményei, 51. szám, Székesfehérvár 2015, 79–99.
- CSIBI N. – VARGA SZ.* 2015: „Máriát dicsérni hívek jöjjetek”. A máriagyúdi búcsújárás története; Pécsi Egyházmegye, Pécs, 2015.
- T. DOBOSI V. – HOLL B.* 2013: A gravetti telepek topográfiája. Litikum - A Kőkor Keresztal Folyóirata 1. évfolyam, 2013, 73–88.
- FONT M.* 2000: Siklós középkori története. In.: Vonyó J. (szerk.): Város a Tenkes-alján. Siklós évszázadai. Siklós, 2000. 55–76.
- GÁBORI M.* 1964: A késői paleolitikum Magyarországon. Régészeti Tanulmányok III. Bp. 1964. 29–52.
- GASPARIK M. – MARKÓ A.* 2016: A péceli orrszarvú és vadászai. 19. Őslénytani vándorgyűlés In: Dulai A, Bosnakoff M (szerk.): 19. Magyar Őslénytani Vándorgyűlés, Program, Előadáskivonatok, Kirándulásvezető. Magyarország, Magyarhoni Földtani Társulat, 2016, 15.
- KATONA, L. – KOVÁCS, J. – KORDOS, L. – LINKAI, I. – MAGYARI, Á.* 2010: Two young woolly mammoths findings near Lake Balaton, Hungary. Quaternaire. Horse-série 3, 2010, 75–77.
- KATONA L. – KOVÁCS J. – KORDOS L. – SZAPPANOS B. – LINKAI I.* 2012: The Csajág mammoths (*Mammuthus primigenius*): Late Pleniglacial finds from Hungary and their chronological significance. Quaternary International (2012), 130–138. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2011.01.048>
- KIS-HALASZ J.* 2020: Boszorkányok, gyógyítók és a gyűdi Szűz Mária. Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon. Vallásantropológiai Tanulmányok Közép-Kelet Európából 11. Balassi Kiadó, Budapest, 2020.
- KISS A.* 1983: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Akadémia Kiadó, Budapest, 1983.
- KONRÁD GY. – KOVÁCS J. – HALÁSZ A. – SEBE K. – PÁLFFY H.* 2010: Late Quaternary woolly mammoth (*Mammuthus primigenius* Blum) remains from southern Transdanubia, Hungary. C. R. Palevol 9. 2010, 47–54.
- KOVÁCS J. – KATONA L. – KONRÁD GY. – VARGA G. – RADVÁNSZKY B.* 2010: Késő-pleisztocén mamut-sztyeppe fauna Dél-Dunántúlról. In: Dulai A, Bosnakoff M (szerk.): 13. Magyar Őslénytani Vándorgyűlés, Program, Előadáskivonatok, Kirándulásvezető. Magyarország, Magyarhoni Földtani Társulat, 2010, 16.
- MRÁV ZS. – MARKÓ A. – BRADÁK B.* 2007: Előzetes jelentések a Magyar Nemzeti Múzeum „Villány és környéke” mikrorégiós kutatási programjáról - Preliminary reports on the micro-region investigation „Villány and its region” of the Hungarian National Museum. In.: Régészeti kutatások Magyarországon. 1. sz. 2007, 101–120.
- NAGY E.* 2000: Siklós területének története a magyar honfoglalásig. In.: Vonyó J. (szerk.): Város a Tenkes-alján. Siklós évszázadai. Siklós, 2000. 31–54.
- PAP I.* 2013: Sárvár-Faképi-dűlő kora Árpád-kori kerámiaanyaga. Adatok a fogaskerékminta Vas megyei megjelenéséhez. Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője 36 (2013), Szombathely, 2013, 243–277.
- S, PIRO – S, CAMPANA* 2012: GPR investigation in different archaeological sites in Tuscany (Italy). Analysis and comparison of the obtained results In: Near Surface Geophysics, 2012/10, 55.

- PUSZTAI R.* 1956: Baranya vármegye őskori telep és temető helyei. Kézirat, 1956. 1/7. Siklós, 4.
- RIHMER L., GRANASZTÓI DR.* 1935: A pécsi (pécsbányatelepi) mammut. Szerzői magánkiadás (Pécs), 1935, 156.
- TÖRÖK GY.* 1940: Az őskőkor emberének nyomai Baranyában. In: Pécs Szab. Kir. Város „Majorossy Imre Múzeumának” 1939–40. évi Értesítője. 4–5.
- VARGA G – RADVÁNSZKY – KOVÁCS J. – KATONA L.* 2010: Typical Mammoth Steppe fauna remains from the southern foreland of Mecsek Mts. (Hungary). Quaternaire. Horse-série 3, 2010, 199–201.

Tormás-Kenderföldek akkor és most - Egy őskori lelőhely kutatásának fejezetei

MAJDÁN MIRA

*Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály
7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: majdan.mira@jpm.hu*

Rezümé: A Baranya északi szélén fekvő Tormás határában Kiss Attila gyűjtött számottevőbb mennyiségben késő bronzkori leleteket 1970-ben, egy leletmentés során. Ekkor tűzhelyek maradványait is megfigyelte a falutól északkeletre, a Szágyi-patak mellett elhelyezkedő „Kenderföldek” nevű határrészen.

Több mint negyven évvel később, 2022 folyamán ismét ezen a lelőhelyen dolgoztak múzeumunk régészei, amikor ugyanannak az őskori településnek egy másik szeletét tártuk föl.¹ A munkálatok során föltárt nyolc régészeti jelenségből öt a késő bronzkorra tehető. Ezekből nagyobb mennyiségű kerámia, kevés állatcsont és néhány szép fémtárgy – három bronztű – is előkerült. A jelenségek nagy része gödrökből áll, míg a szelvény szélére eső, ezért csak részlegesen feltárt 5. számú stratigráfiai egység akár épület is lehetett.

A leletanyag elemzése nyomán a teleprészletet a késő bronzkori Urnamezős kultúra idejére sorolhatjuk, mely az i.e. 13–9. század során virágzott a Dunántúlon.

Kulcsszavak: késő bronzkor, Urnamezős kultúra, településrészlet, bronztűk

Tormás-Kenderföldek Then and Now. Chapters of Research at a Prehistoric Site.

Summary: *Tormás village, which lies along the northern borders of Baranya County, has yielded some Late Bronze Age finds to Attila Kiss in 1970, during a rescue operation. On this occasion he also observed remains of fireplaces at the “Kenderföldek” section on the outskirts northeast of the village, near the Szágyi creek.*

¹ A leletanyag feldolgozásának lehetőségét köszönöm Neményi Réka osztályvezetőnek. Köszönet illeti továbbá Haramza Márkot, Simon Bélát a feltárás, illetve Helesfai Márkot és Kiltau Kristófot a feldolgozás során nyújtott segítségükért.

More than forty years later, during 2022 the archaeologists of our museum were again working at this site when we excavated another slice of the same prehistoric settlement. Of the eight excavated features five belonged to the Late Bronze Age. From these a significant amount of pottery shards, a small quantity of animal bone and a few pieces of metal objects – three bronze pins – were collected. Four of the features were pits, while SNR 5, which was only partly excavated since it was located at the corner of the profile, could have been a building.

After the analysis of the finds, the settlement section can be classified into the Late Bronze Age Urnfield Culture, which dominated Transdanubia during the 13th–9th centuries BC.

Keywords: Late Bronze Age, Urnfield Culture, settlement section, bronze pins

Bevezetés

A késő bronzkori Urnamezős kultúra az i.e. 13. századtól jelenik meg a Kárpát-medencében, és ezzel a Dunántúl egy Európa nagy részén elterjedt kultúrkomplexum részévé válik. E kultúrkör egyik legjellegzetesebb vonása a nevét is adó nagy kiterjedésű, hosszú ideig használt hamvasztásos temetők kialakulása.

A kultúra mintegy 500 éves fennállása alatt kiterjedt kereskedelmi kapcsolatok hálózta be Európát és a Közel-Keletet. Ennek a komplex kereskedelmi hálózatnak az eredménye a bronz igazi virágkora. A korszak sajátos jelenségei közé tartoznak azok a bronzkincsek, vagy depóleletek, melyekből most már több mint ötszázat ismerünk a Dunántúlról.² Ezekben a depókban ép, illetve törött bronztárgyakat is találunk, melyeknek száma a néhány darabtól a több ezerig terjedhet. Elrejtésük okairól nincs konszenzus a kutatásban, profán és szakrális indokokat egyaránt fel lehet sorakoztatni mellettük.³

Az Urnamezős kultúra települései között a leglátványosabbak az intenzív magaslati (időnként erődített) telepek, melyek egyrészt az elit lakhelyeként, másrészt a legtöbb esetben a bronzművesség központjaiként is funkcionáltak. A magaslati, számos esetben erődített központokhoz többnyire falusias jellegű ún. síktelepek is tartoznak, melyeknek szerepe is más. Valószínűleg ezek látják el mezőgazdasági termékeikkel a centrumot, ahonnan pedig a bronztárgyak érkeztek.⁴ Ilyen „síkvidéki” telepeket is, nevükkel ellentétben leginkább alacsony dombháton, vízfolyások mellett találunk.⁵

Megyénk északi részéről az Urnamezős kultúra jelenlétének kevés bizonyítékát ismerjük, de úgy tűnik, hogy ezeket a magasabb, erdős dombháton először éppen ebben a korszakban népesítik be sűrűbben a korabeli emberek.⁶ Baranyának ebben a régiójában Gödrekeresztúr (Baranya vm.)⁷ és Sásd (Baranya vm.)⁸ határából kerültek elő településre utaló nyomok, Bakócáról (Baranya vm.) egy főleg sarlókat és

² MOZSOLICS 1985; V. SZABÓ 2019, 17.

³ Az ellentétes értelmezéseket lásd például MOZSOLICS 1985 és HANSEN 2012.

⁴ MARÁZ 2013, 70.

⁵ Vármegeinkben például Lánycsók, Mohács, Majs, Sásd és Szentlőrinc környékéről ismerünk több ilyen síkvidéki falusias települést. MARÁZ 2013, 70.

⁶ MARÁZ 2013, 70.

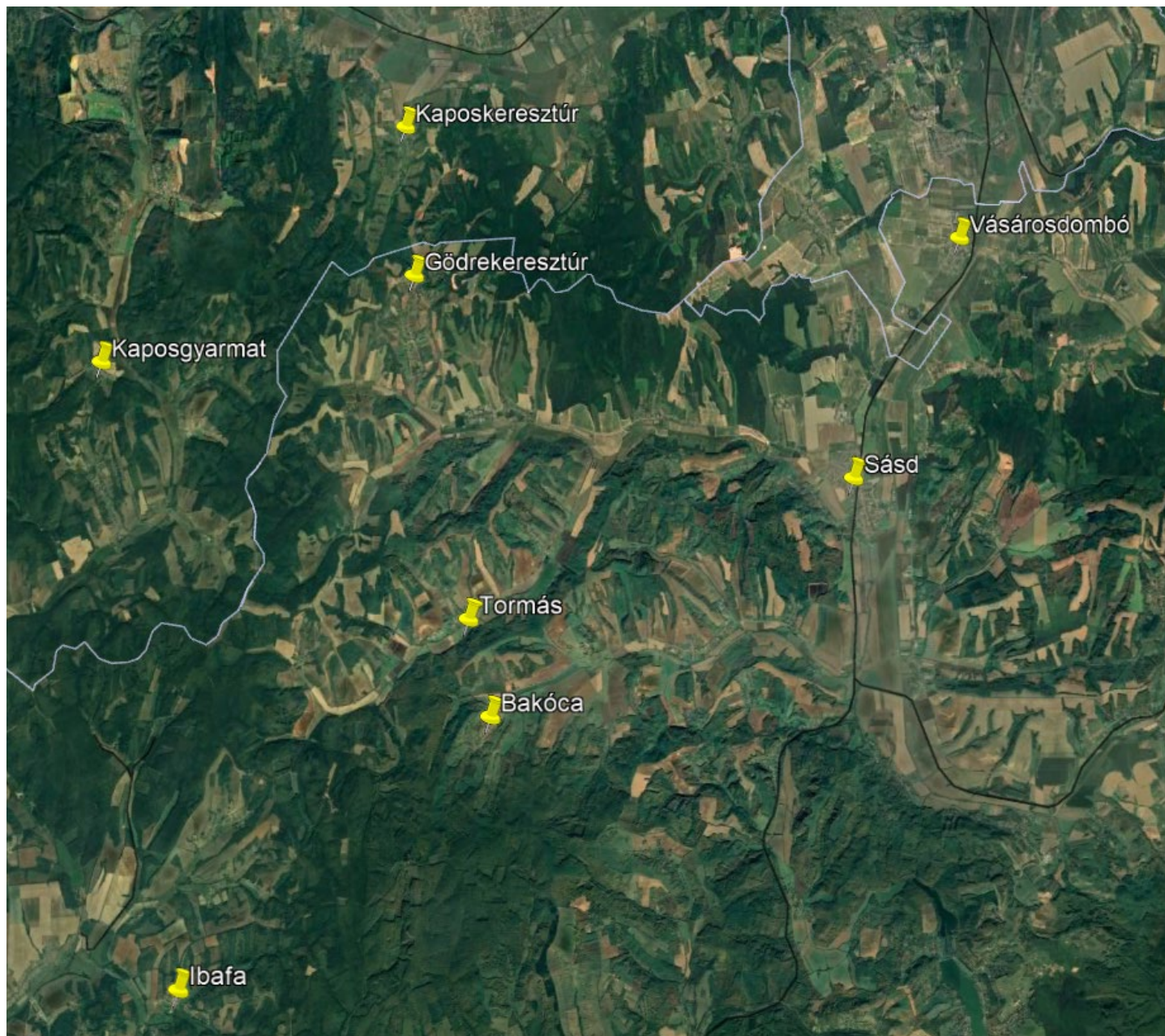
⁷ BÁNDI – F. PETRES – MARÁZ 1979, 156.

⁸ Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/39197>, 2023. augusztus 16.

tokosbaltákat tartalmazó bronzdepó jutott el a múzeumba az 1960-as években,⁹ míg Vásárosdombóól (Baranya vm.) és Ibfáról (Baranya vm.) egy-egy szórvány tokos baltát ismerünk.¹⁰

Tekintve, hogy a lelőhely Baranya és Somogy határához igen közel fekszik, ezért említés szintjén érdemes megemlékezni arról, hogy a vármegyehatár túloldalán Kaposgyarmat¹¹ és Kaposkeresztúr¹² határában regisztráltak Urnamezős kultúrához tartozó településnyomot. (1. kép)

Mivel azonban egyik említett lelőhelyen sem zajlottak hitelesítő ásatások, a környék késő bronzkorára vonatkozó információink erősen hiányos. Ezért különösen érdekes az a tavalyi évben (újra)felfedezett településrészlet, melyet Tormás határában tártunk föl.

1. kép: Késő bronzkori lelőhelyek Tormás környékén

⁹ BÁNDI – F. PETRES – MARÁZ 1979, 122.

¹⁰ BÁNDI – F. PETRES – MARÁZ 1979, 158.

¹¹ Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/63626>, 2023. július 6.

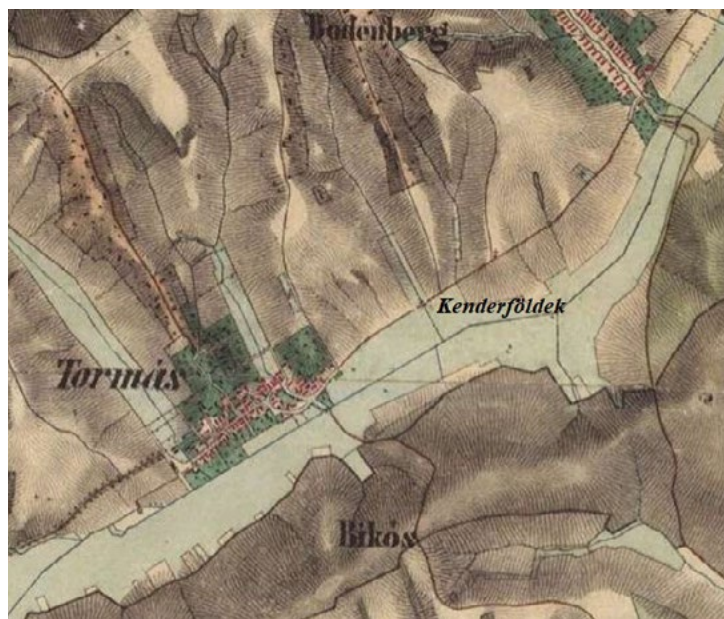
¹² Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/42548>, 2023. augusztus 6.

A lelőhely

A megye északi részén fekvő Tormás az Észak-Zselicben található. Ennek megfelelően természetföldrajzi viszonyaira az agyagos barna erdőtalajok jellemzőek, valamint – a 20. századtól mért adatok alapján – Baranya más területeihez képest magasabb csapadékmennyiség, viszont kissé hűvösebb klíma.¹³ A Zselic délies lejtői egyébként teljesen alkalmasak a mezőgazdasági termelő-tevékenységre, habár a meredek domboldalakon számottevő a talajerózió.¹⁴

Tormás település „Kenderföldek” nevű határrésze egy szinte sík területen, a Szágyi-patak partján található, egy déli irányítottágú lejtő aljában. Ahogy a neve is mutatja, a modern időkben nagy vízigényű kenderet termesztettek rajta a falu lakói. A DNY-ÉK irányú vízfolyásnak a lelőhely melletti szakasza jelenleg felduzzasztva halastóként funkcionál.

A patak a gátépítést megelőzően meglehetősen bővizű lehetett, a 18. században az első katonai felmérés tanúsága szerint még malmot is hajtott a szomszédos Baranyaszentgyörgy (Baranya vm.) határában.

2.kép:

Tormás–Kenderföldek határrész. Magyar Királyság Második Katonai felmérés.

forrás: Arcanum

A lelőhely a patak egykori áradásai nyomán majdnem vízszintes területen, jó minőségű öntéstalajon helyezkedik el.¹⁵ Az egész őskorban jellemző, hogy víz mellett találjuk a településeket, és az urnamezős időszak ún. „síkidéki” telepei esetében is ez az általános tendencia, ahogy fentebb már szó esett róla. A késő bronzkori vízszint valószínűleg nem volt lejjebb, mint napjainkban, tekintettel arra, hogy ugyanekkor a Balaton vízszintje 2–3 méterrel magasabban lehetett a mainál.¹⁶

Az 1970-es években a helyi termelőszövetkezet telep bővítése zajlott a falu határában, új istállókat és a hozzá kapcsolódó kiszolgáló épületeket létesítettek. A földmunkák során jelentkező régészeti leletanyagról Kovács Gyula tsz elnök telefonon értesítette a múzeumot.¹⁷ A helyszíni szemlét Kiss Attila régész kolléga 1970. május 16-án végezte, amikor egy kisebb doboznyi kerámiatöredéket gyűjtött.

¹³ MKK 2010, 523.

¹⁴ LOVÁSZ 1977, 327.

¹⁵ MKK 2010, 525.

¹⁶ SÜMEGI et al. 2007, 251.

¹⁷ JPM Adattár 1643–83.

Kiss Attila jelentése alapján az ekkor megbolygatott telepjelenségek valószínűleg házak, illetve kemencék lehettek. A kemencéket a platnik nyomai alapján 30–50 cm átmérőjüként írta le.¹⁸ A jelentésben kora vaskoriként, míg a Janus Pannonius Múzeum leltárkönyvében késő bronzkoriként kerültek meghatározásra az összegyűjtött kerámiatöredékek.¹⁹ Ahogy az alábbiakban látni fogjuk, az utóbbi kormeghatározás a valószínűbb.

Az 1970-es helyszíni szemle legfontosabb eredményeként a terület régészeti lelőhelyként történt regisztrálását könyvelhetjük el. Ennek köszönhető, hogy amikor 42 évvel később ismét földmunkát terveztek itt, erről – jogszerűen eljárva – előre értesítették a Janus Pannonius Múzeumot.

2022. május végén szálltak ki kollégáink a helyszínre, ahol jelenleg a DRV Zrt. egyik telephelye található. Ennek bővítéséhez kapcsolódóan került sor a földmunkára. Az új víztározó alapozása során egy 10x20 méteres szelvényben öt stratigráfiai egység került elő, mindegyik a szelvény északi harmadában. A jelenségekből négyet teljesen, az ötödiket pedig, ami pont a szelvény sarkába esett, részlegesen bontottuk ki (I-II. tábla). A jelenségek egységesen sötétbarna, és paticsban bővelkedő betöltéssel rendelkeztek. Mélységük 30 és 90 centiméter közötti, formájuk változatos.

SNR 1.

Sekély, ovális alakú gödör. Átmérője 172x195 cm. Mélysége nagyjából 30 cm. Betöltése sötétbarna, paticsos. A gödörben egy nagyobb paticsrögökből álló olvadék valamilyen magas hő jelenlétére utal.

SNR 2.

Viszonylag mély, hosszúkás gödör. Átmérője 310x200 cm, de déli széle a földmunka következtében nehezen meghatározható volt. Mélysége 60 cm. Betöltése sötétbarna, feketés, felső negyedében egy erősen paticsos réteg zárja. Alján egy majdnem egész, bikónikus mély tál feküdt.

SNR 3.

Sekély, szabálytalan formájú gödör. Átmérője nagyjából 160x140 cm, de keleti oldalánál összeér a 4. számú stratigráfiai egységgel, ezért eredeti kiterjedése nem állapítható meg pontosan. Mélysége nagyjából 30 cm. Betöltése sötétbarna, paticsos.

SNR 4.

Lépcsősen mélyülő, szabálytalan formájú gödör. Nyugati oldalán a 3. számú, míg keleti oldalán az 5. számú stratigráfiai egységgel ér egybe, így pontos kiterjedését nehéz meghatározni – szélessége nagyjából 160 centiméter lehetett. Mélysége 90 cm. Betöltése sötétbarna, paticsos.

SNR 5.

Mély gödör. Északi és keleti oldala a szelvényfalba ér, míg nyugati oldala a 4. stratigráfiai egység közelsége miatt nehezen megfogható. Meglévő oldalai 265x210 cm hosszúak, mélysége 90 cm. Alján egy egész, egyfűlű tál és egy gömbölyű kő feküdt in situ egymástól nem messze. Betöltésében két erősen paticsos, faszenes réteg volt megfigyelhető. Nagy mennyiségű és nagyméretű paticst gyűjtöttünk belőle, valamint és a nyesett felszínen is erősen átégett, vörös foltként jelentkezett.

¹⁸ JPM Adattár 1643–83.

¹⁹ Ő. 72.12.1-72.12.6. leltári számokon. Néhány töredék a jellegzetes díszítés alapján a késő rézkori Baden kultúrához tartozik.

Mivel a vízmű-telep bővítése több lépcsőben zajlott, ezért a nyár folyamán még egyszer sor került földmunkára, amikor kollégáink ismét ellenőrizték a lelőhelyet. Ennek a júliusi kiszállásnak az alkalmával az első szelvény szelétől 12 méterre északkeleti irányban három további jelenséget (6., 7. és 8.) sikerült részben, vagy egészben feltárni. Ezek a belőlük előkerült gyér leletanyag alapján valószínűleg a késő középkorból vagy a kora újkorból származhatnak.

Az egykori település teljes kiterjedésére vonatkozóan néhány további információval lehet kiegészíteni a fentieket. A munkálatok során a vízmű-telepet körbevevő kerítés is áthelyezésre került. A szelvény szelétől nagyjából 15 méterre elhelyezkedő oszlophelyek fúrásából is kerültek elő kerámatöredékek, melyek további objektumok meglétét valószínűsítik.

Májusban a feltárás első napján, a helyszínen segítő önkéntes lelőhely-felderítőink szórvány bronzkori kerámiát, követ és fémtárgyakat gyűjtöttek a szelvénytől keleti irányban nagyjából 200, míg nyugati irányban körülbelül 300 méteres körzetben. Ennek megfelelően tehát a település egykori kiterjedését ezek között a határok között kell elképzelnünk.²⁰

Önkénteseink munkája nyomán a későbronzkori településtől keletre, a patakparton egy középkori megtelepedés nyomait is regisztrálni tudtuk, ahonnan nagyobb mennyiségű korongolt kerámiát, késnyél-véget, stb. gyűjtöttünk, ez az anyag azonban nem képezi jelen tanulmány tárgyát.

A késő bronzkori leletanyag elemzése

A településeken megszokott módon legnagyobb számban kerámatöredékek kerültek elő a tormási jelenségekből is. Meglepően kevés állatcsontot találtunk a feltárás során, amelyekből egyik sem mutatta megmunkálás vagy használat nyomát. Az előkerült bronztárgyak viszont szépen kiegészítik a kerámia által nyújtott képet.

Kerámia

A teljes kép felvázolása végett elsőként az 1970-ben bekerült leleteket veszem sorra. A Kiss Attila által gyűjtött leletanyag érdekessége, hogy a kerámia egy része durva, kavicsos soványítású és élénkvrös, míg néhány töredék vékonyfalú, homokos soványítású és sötétre égetett. Így már ebben a kis mennyiségű anyagban is jól látszik, hogy a lelőhelyen mind a durvább kivitelű „házikerámia”, mind pedig a „finomkerámia” képviselteti magát. Az edénytípusokról csak kevés konkrétumot lehet megállapítani ilyen kis mennyiségű töredék alapján.

Egyfűlű csésze rekonstruálható több töredékből, melynek omphalos alja és háromszög átmetszetű füle is Urnamezős jellegzetesség. (III. tábla 7.)

²⁰ Ezúton is szeretném megköszönni lelőhely-felderítőink, Hendinger Zoltán, Máté Tamás és Wiesner Iván segítségét.

Két kisméretű, füles fazékhoz tartozhatott a durva, vörös színű töredékek többsége. A bikónikus test, és az egyik edény kúpos nyaka is tipikus forma a korszakban. (III. tábla 5–6, 8.)

Tárolóedény darabja lehetett egy kavicsos soványítású, seprűzött felületű töredék (III. tábla 4.). Emellett két, erősen kihajló perem egészíti ki a képet. Ezek szintén jellegzetesek a késő bronzkorban, a késő Halomsíros anyagtól kezdve. (III. tábla 1–3.)

A 2022-ben feltárt jelenségekből hasonlóan változatos anyagú töredékek kerültek elő. A durva, aprókavicsos soványítású töredékek itt inkább nagyobb méretű edényekhez tartoznak. Ezek mellett a kisebb méretű, finoman iszapolt, csillámos anyagú, helyenként egészen vékonyfalú „díszkerámia” is nagy számban jelenik meg az anyagban. Az előkerült leggyakoribb kerámiaformák megfelelnek az Urnamezős kultúra más lelőhelyein megszokott típusoknak, legnagyobb számban az urnák, fazekak és tálak képviseltetik magukat. Jellemzően minden edény egyenes, levágott aljjal készült.

4. kép:

Egyenes edényaljak. (Készítette: Helesfai Márk)

Az urnákra jellemzőek a gömbös vagy bikónikus testek, kónikus nyakrészek. A váll alatti részen gyakran találunk kannelúrát vagy síkozást (IX. tábla 3.). Ezeknek a nagyméretű edényeknek jellemzően erősen kihajló pereme van (IV. tábla 1–9.), mely sokszor síkozott. (V. tábla 1–16.)

A fazekak lehetnek hengeres testűek, gyakran ujjbenyomkodásos rátett bordadísszal (VII. tábla), vagy bevagdalt peremmel (V. tábla 17–18.), esetleg seprűzéssel (VIII. tábla 7–10.), melyek mind jellemzőek az Urnamezős időszak kezdetétől fogva.²¹ Anyagukra jellemzőbb a durva, aprókavicsos soványítás.

A tálak között egyaránt találunk sekélyeket és mélyeket. A sekély tálak jellemzően vékonyfalúak, esetenként fényezettek, behúzott peremük gyakran turbántekercselt. (V. tábla 20–33.) Ez a valódi turbántekercs, melynél az árkolás sűrű és a perem hullámos, inkább már az idősebb Urnamezős korszak végén, a Ha A1-A2 fordulóján terjed el.²²

Az S-profilú mély tálak vállát is gyakorta díszíti függőleges kannelúra (VIII. tábla 1–4.) vagy vízszintes síkozás. A széles vízszintes síkozás a vállon a BD végétől válik általánossá a Dunántúlon.²³ A kihajló peremeket itt is síkozhatják, akárcsak az urnák esetében. A mély tálak között előfordulnak egy-, vagy kétfülűek is.

Tipikusak a vízszintes bütyökfülek, illetve a háromszög átmetszetű fülek is, melyek az urnamezős kultúra első fázisától kezdve általánosak. Többször találunk szalagfüleket, melyek lehetnek perem fölé felhúzottak – ezek a második fázistól jelennek meg az urnamezős anyagban.²⁴ (VI. tábla)

²¹ KŐSZEGI 1988, 24.

²² VADÁSZ 1992, 218.

²³ VADÁSZ 1992, 219.

²⁴ KŐSZEGI 1988, 29.

Egy vízszintes bütyökfület két helyen is átfúrtak, ami ez arra utal, hogy az edényt fellógatva használhatták. (VI. tábla 10.) Ilyen fület több helyről ismerünk, például pl. Szigetszentmiklósról (Pest vm.), Neszmélyről (Komárom-Esztergom vm.),²⁵ Magyaralmásról (Fejér vm.). Ezek inkább a Ha A periódusban jelennek meg az Urnamezős anyagban.²⁶

A díszítések között megemlítendő még két, párhuzamosan besimított vonalából kialakított háromszög egy világosvörös és egy fekete, vékonyfalú töredéken, mely az idősebb és fiatalabb Urnamezős periódusok közti átmeneti időben jelenik meg.²⁷ (VIII. tábla 5–6.)

Egyéb agyagtárgyak

Egy gyengén kiégetett, vörösesbarna színű kónikus orsógomb került elő a 2. stratigráfiai egységből. (4. kép 1. és X. tábla 6.) Ez a tárgy tipikusan mondható Urnamezős formát mutat, amit számos más lelőhelyről ismerünk, például a Sághegyről,²⁸ Szigetszentmiklósról.²⁹

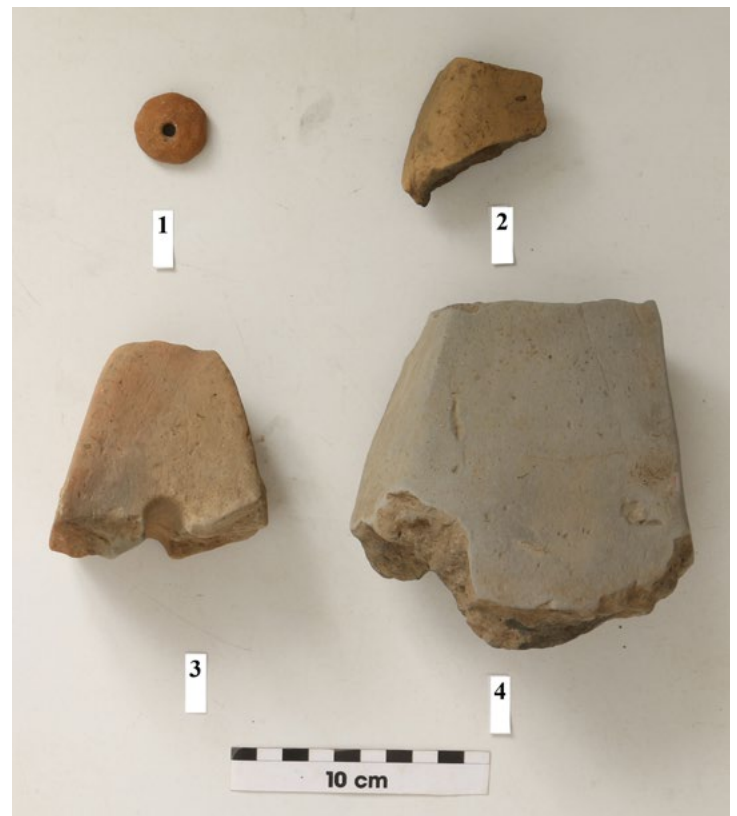
Az 5. számú stratigráfiai egységből két gúla alakú átfúrt agyagnehezék darabja is előkerült. A kisebb, vörösesbarnára égetett példány töredékesen 8,5 cm és 40 dkg. A nagyobb, hiányosan 13 cm magas, jól iszapolt, szürke színű nehezék súlya még töredékesen is 1,10 kg. (4. kép 3–4.) Ugyanebből az objektumból még egy 5,5 cm magas, elsimított felületű, kisebb töredéket említenék meg, ami valószínűleg szintén egy hasonló gúla alakú nehezék darabja lehet. (4. kép 2.)

Ezeket a gúla formájú agyagtárgyakat szövőszéknehezékként tartja számon a kutatás. A nagyobb gúlát valószínűleg durvagypajú szövéséhez használták, esetleg több láncszálat vezettek át rajta.³⁰

5. kép:

Egyéb agyagtárgyak

(Készítette: Helesfai Márk, JPM)

²⁵ PATEK 1961, 51.

²⁶ VADÁSZ 1992, 218.

²⁷ KŐSZEGI 1989, 46.

²⁸ PATEK 1968, XXV. tábla.

²⁹ VADÁSZ 1992, 231.

³⁰ MARTON 2001, 300.

Fém

Az 1. objektum egyik legszebb lelete a 13 cm hosszú, nagyjából a felső negyedénél átlukasztott bronztű. (X. tábla 1.) Ez a tárgytypus az Urnamezős kultúra elejétől kezdve jelen van a fémanyagban, esetenként a kora vaskorig használatban maradhat. Ezeket az átlukasztott tűket többnyire varrótűként, és nem díszítő viseleti elemként értelmezik.³¹ Ha valóban ilyen célra használták, akkor vastagabb textilek vagy bőrök varrásához alkalmazhatták.

Szintén az 1. objektumból került elő egy 12,8 cm hosszú, enyhén meghajlított ún. kónikus vagy bunkós fejű tű. Kerek bronzszáלבól készült, a fej átmérője 0,42 cm. Fejét nagyjából két centiméter hosszan vízszintes bekarcolt vonalakkal díszítették, a bronztűkön gyakorta megfigyelhető módon. (X. tábla 2.) Előkerült ilyen tű másodlagos helyzetben Sé-Doberdón,³² Keszthely-Apátdombról,³³ vagy Horvátországban például Beli Manastir,³⁴ Slavonski Brod³⁵ Urnamezős korú lelőhelyein. Ez a tűtypus is egy sokáig használt forma, de a fiatalabb Urnamezős anyagban ritkábban fordul elő.³⁶

Ugyanebből az objektumból egy harmadik, erősen korrodálódott, rossz állapotban lévő bronztű töredékét is sikerült kiemelni. (X. tábla 3.) A tűnek a hegye maradt meg, mely 6,7 cm hosszú. Mivel a fejrésze hiányzik, emiatt a pontosabb típus-meghatározás nem lehetséges. A különböző bronztűk jellegzetes és igen gyakori tárgyak az Urnamezős leletanyagban, melyeket depókban, telepeken, illetve nőkhöz kapcsolható urnasírokban is megtalálunk. A Tormáson előkerült példányok a típusok hosszú használati ideje miatt pontosabb keltezését nem tesznek lehetővé. Az önkéntesek terepbejárása során két további fémtárgy is előkerült a szelvény közelében, mely biztosan a késő bronzkori településhez tartozik.

A kisméretű bronz karika gyakori lelete a késő bronzkori depóknak, telepeknek. A tormási példány átmérője 3,5 cm. (X. tábla 4.) Mérete miatt nem tartom kézujj vagy lábujj-gyűrűnek. Az Urnamezős anyagban jellemző, hogy fibulákról, csüngőkről lelógó láncok végén ilyen kisméretű karikákat találunk,³⁷ ezért akár tartozhatott egy ilyen viseleti elemhez eredetileg.

A másik kisméretű tárgyat töredékessége ellenére bronzvésőként azonosíthatjuk. Hossza 4,2 cm, éle 0,6 cm széles. A kör átmetszetű öntött bronzhuzalból kalapálással alakították ki az ellaposodó vágóélt. A vésőtestet az épen maradt és megfigyelhető részein keresztben vékony, párhuzamosan bekarcolt vonalakkal díszítették. (X. tábla 5.) Ilyen kisméretű bronz vésőket számos késő bronzkori depóból ismerünk, többek között Bonyhádról (Tolna vm.), Márokról (Baranya vm.), Szárazdról (Tolna vm.), vagy a lelőhelyünkhöz közelebb a már emlegetett bakócai leletgyűttesből.³⁸ Ezeket a kis szerszámokat valószínűleg bronzlemezből készült tárgyakon (például övlemezeken, lábvértéken, edényeken, sisakokon) látható díszítések elkészítéséhez használhatták.

³¹ Például MIKLIK-LOZUK, – LOŽNJAK DIZDAR 2011, 159. vagy DMITROVIĆ 2014, 264. és ILON 2004, 66.

³² ILON et al. 2001, 65.

³³ KŐSZEGI 1988, 35.

³⁴ ŠIMIĆ 2011, 121.

³⁵ MIKLIK-LOZUK, – LOŽNJAK DIZDAR 2011, 159.

³⁶ ŘÍHOVSKÝ 1983, 36.

³⁷ MOZSOLICS 1985, 63.

³⁸ MOZSOLICS 1985, 38.

Kő

Jó néhány, megmunkálás nyomait mutató kő is előkerült az objektumokból, de többnyire töredékesen, így sajnos olyan nincsen köztük, amit konkrét eszközként tudnánk azonosítani.

A kőeszközök jelenléte egyébként nem meglepő bronzkori településeken. A legömbölyített kövek simítóként értelmezhetőek, melyeket a korszakban népszerű fényes kerámia felületek kialakításához használhattak. Az érdes felületű, lapos töredékek talán őrlőkövekből származhatnak. Ezen kívül a köveket használhatták akár adalékanyagként, nehezékként, főzőkőként, stb.³⁹

3. kép: Válogatás a Tormáson előkerült kőanyagból (Készítette: Helesfai Márk, JPM)

³⁹ BÍRÓ 1996, 221.

Csont

Meglepő módon a feltárt jelenségekből éppen csak egy-egy maréknyi állatcsontot gyűjtöttünk, ami nagyon szokatlan az őskori települések esetében. A Veszprém megyei Németbánya–Felsőerdei-dűlő késő Halomsíros-kora Urnamezős kori településen is hasonlóan alakult az állatcsontok megoszlása. A Halomsíros objektumokból jóval több csont került elő, mint az Urnamezős időszakba soroltakból.⁴⁰ Egy zalai kora Urnamezős lelőhelyen, Nagyrécse–Baráka-dűlőben figyeltek meg hasonló anomáliát a feltárás során. Itt a szerző a savas talaj pusztító hatásának tulajdonította a csontok csekély számát.⁴¹

Ahogy fentebb már említettem, Tormáson egy csont sem mutatta megmunkálás nyomait. Viszont több darabon is megfigyelhetők égésnyomok, melyek származhatnak a sütés-főzés folyamatából, esetleg a településrészletet elpusztító tűzből.

Az előkerült csontok, amennyire előzetesen megállapítható, többnyire sertéstől és szarvasmarhától származnak. Ez megfelel az Urnamezős kultúra más lelőhelyein megszokott állatcsont-felhozatalnak.⁴²

Összegzés

A Tormás-Kenderföldeken azonosított lelőhely, a Janus Pannonius Múzeum munkatársai által 1970-ben és 2022-ben tett megfigyelései alapján, a késő bronzkori Urnamezős kultúra síkvidéki telepei közé tartozik. Leletanyagában még megfigyelhetők a késő Halomsíros korszakból öröklött vonások (bevagdalt perem, síkozott váll), de már megjelennek a fejlett Urnamezős időszak jellegzetességei is (turbántekercs, besimított dísz). Ez alapján a telepet a kultúra idősebb szakaszának végén, vagy az átmeneti időszakban lakhatták.

A telep teljes kiterjedéséről pontos adatokkal nem rendelkezünk, de a terepbejárás, illetve más Urnamezős lelőhelyeken megfigyelt jellegzetességek alapján egy 4-500 méter hosszan a patak mentén húzódó, valószínűleg rövid ideig használatban lévő falusias településről beszélhetünk. A település életének végét egy tűvész okozhatta – minden stratigráfiai egységben megfigyelhető volt egy faszenes, paticsos, égett réteg, és az állatcsontok egy része is égett állapotban került elő.

Az előkerült stratigráfiai egységek közül érdemes még néhány szót ejteni az 1. és 5. számúról. Érdekes tény, hogy mindhárom, a feltáráson előkerült bronztárgyat az 1. stratigráfiai egységben találtuk. Szintén innen került elő egy nagyméretű, több darabból összeolvadt paticsrög, ami nagyobb hőhatásra utal.

Az 5. számú stratigráfiai egység kétségtelenül a legnagyobb kiterjedésű volt eredetileg, hiszen még nem teljesen kibontott formájában is nagyobb, mint a többi. Mélysége, kisserkeszthető formája, a belőle

⁴⁰ VÖRÖS 1996, 209.

⁴¹ FULLÁR 2008, 84.

⁴² BÖKÖNYI 1974, 33.

előkerült leletanyag bősége egyaránt arra utalnak, hogy egy épület maradványáról beszélhetünk. A szövőszéknehezékek, a nagyméretű tárolóedények töredékei alapján valószínűleg nem lakó, hanem gazdasági épületként funkcionálhatott, lehetett például műhely vagy raktár.

Ugyan az épület tetőszerkezetét tartó oszlopokra utaló nyomokat nem sikerült regisztrálnunk, de ezek elhelyezkedhettek a fel nem tárt területen is. Más későbronzkori lelőhelyeken megfigyelt példák alapján igen nagy variációt látunk a cölöplyukak számában és elhelyezkedésében,⁴³ illetve számolhatunk akár boronaszervezetes épületekkel is.⁴⁴

A leletanyagban a szövőszéknehezék, illetve az orsógomb a textilkészítés bizonyítékai, míg a kisméretű poncolóvessző valamilyen díszítőtevékenységet feltételez, történjen az fém vagy fa felületen. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a településen komplex gazdasági élettel számolhatunk, melyben a mezőgazdaság mellett a háziipar is megjelent.

A későbbiekben érdemes lesz majd az állatcsont-anyag pontos meghatározása, hiszen ez sokat segíthet a településen zajló mezőgazdasági tevékenység jellegének tisztázásában.

További lehetőségeket rejt a könyersanyagok vizsgálata, mely a település-részlet távolsági kapcsolataira világíthat rá.⁴⁵ Az Észak-Zselic egyik alapkőzetét adó homokkő konglomerátum kevésbé, míg a szintén számottevő riolit inkább alkalmas eszközök készítésére – ám ettől függetlenül igen valószínű, hogy a Mecsek távolabbi területeiről is szereztek be kő-alapanyagot, ami igényeiknek jobban megfelelt.

Mivel a lelőhely a Mecsek gerincétől északra található, és a mellette folyó Szágyi-patak is a Kaposfolyó vízgyűjtő területéhez tartozik, érdemes megfontolni, hogy valószínűleg nem a mai baranyai Urnamezős településekkel, hanem a somogyiakkal állhatott közvetlenebb kapcsolatban. A Kapos völgye a késő bronzkorban komoly szerepet töltött be – Regöly-Veraváron és Nagyberki-Szalacsán bronzműves központok léteztek a korban,⁴⁶ illetve az ún. kurdi kincshorizont névadó depólete is a folyó menti mocsárból került elő.⁴⁷

Az Urnamezős időszakban dokumentált településhálózati jellegzetességek alapján valahol a lelőhely környékén számolhatunk egy nagyobb, intenzív magaslati központ meglétével,⁴⁸ ez akár lehetett valamelyik somogyi centrum is. Valószínű továbbá hogy az eddig ismert alig néhány közeli településnyomon kívül még jóval több, a tormásihoz hasonló „síkvideki” telep előkerülése várható a Zselic ezen részén – ezek azonosítása azonban már a jövő kutatási feladatai közé tartozik.

43 *ILON* 2007, 141.

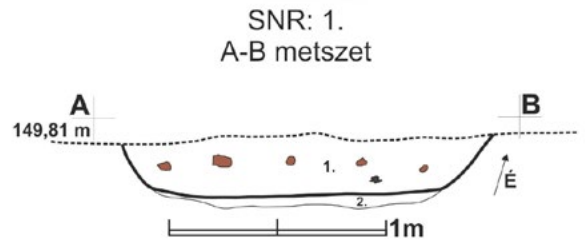
44 *P. FISCHL – MÜLLER* 2018, 82.

45 *T. BIRÓ* 1996, 221; *P. FISCHL – MÜLLER* 2018, 84.

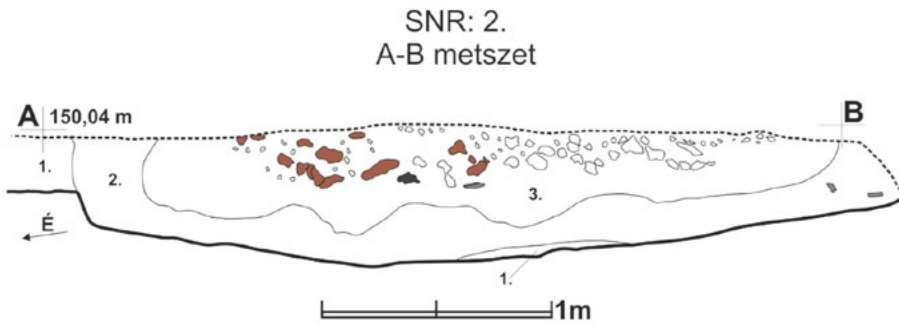
46 *KŐSZEGI* 1988, 175.

47 *MOZSOLICS* 1985, 140.

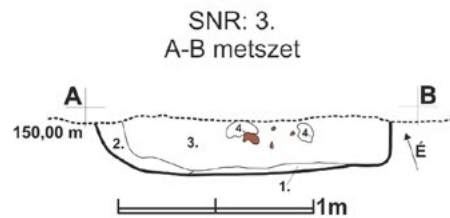
48 *KŐSZEGI* 1988, 36.

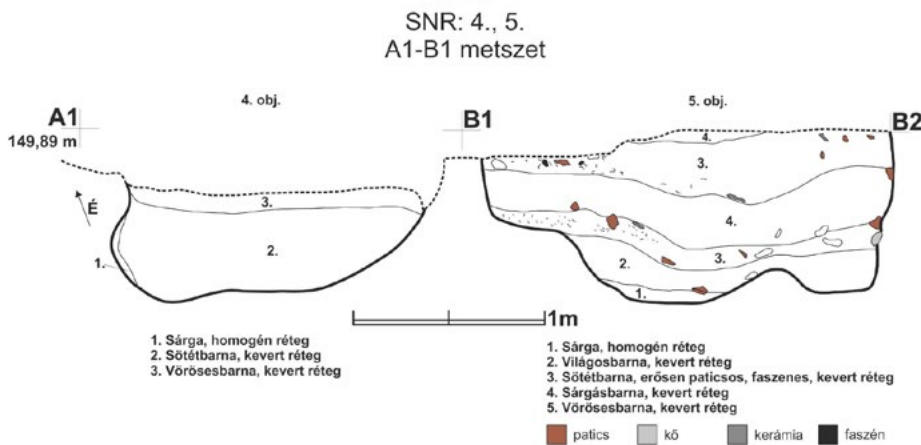
1. Szürkésbarna, paticsos, kevert réteg
- járga, löszös réteg
- paticos

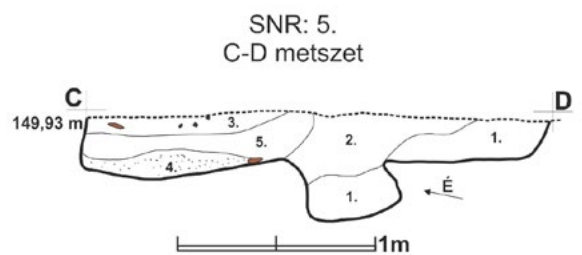
1. Sárga, homogén réteg
2. Világosbarna, kevert réteg
3. Sötétbarna, paticsos, kevert réteg
- paticos kerámia

1. Sárga, homogén réteg
2. Világosbarna, kevert réteg
3. Sötétbarna, paticsos, kevert réteg
4. Lössös, sárga, kevert réteg
- paticos

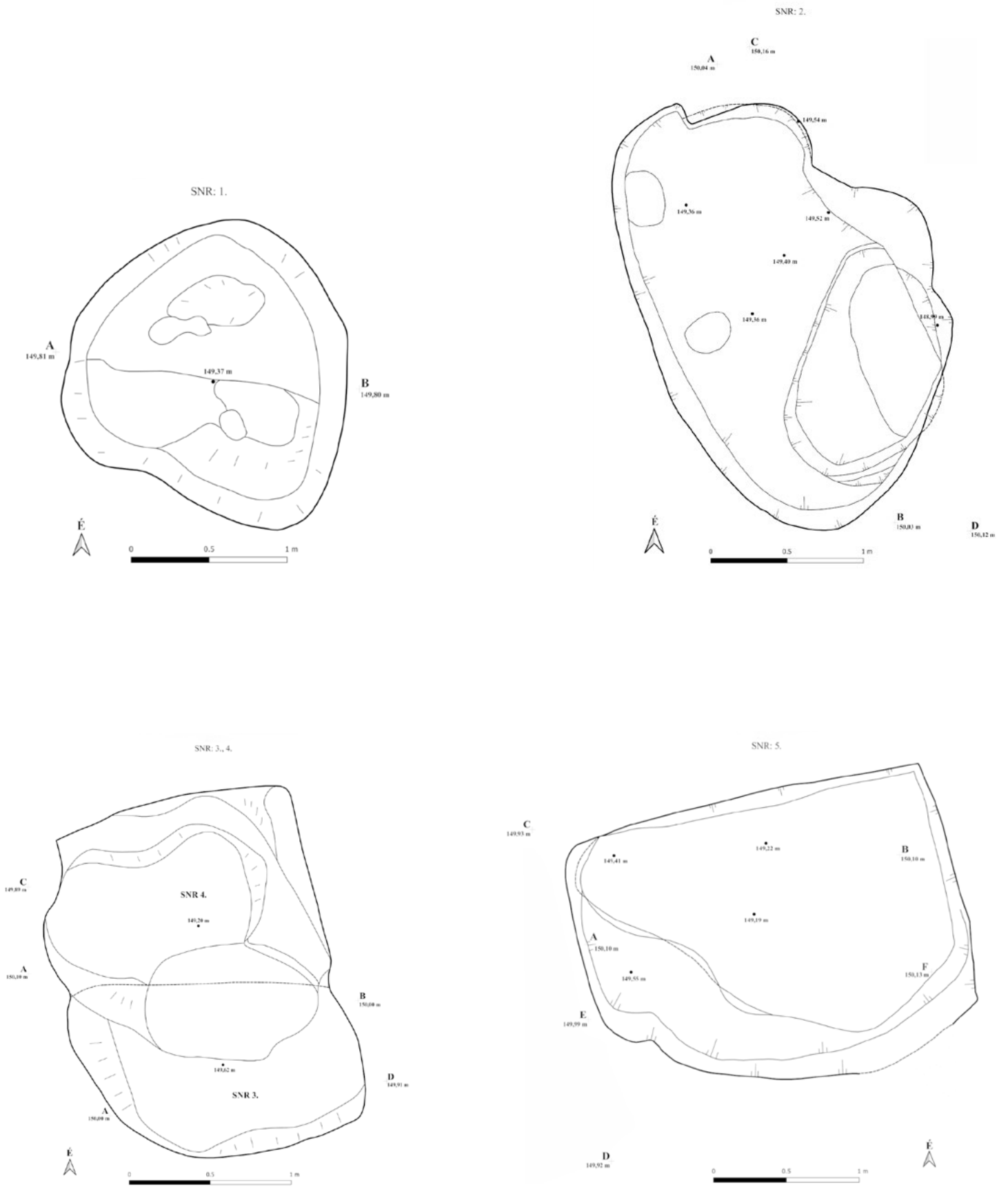

1. Sárga, homogén réteg
2. Sötétbarna, kevert réteg
3. Vörösésbarna, kevert réteg
4. obj.
5. obj.
1. Sárga, homogén réteg
2. Világosbarna, kevert réteg
3. Sötétbarna, erősen paticsos, faszenes, kevert réteg
4. Sárgásbarna, kevert réteg
5. Vörösésbarna, kevert réteg
- paticos kő kerámia faszén

1. Sárga, homogén réteg
2. Világosbarna, kevert réteg
3. Sárgásbarna, kevert réteg
4. Sötétbarna, erősen paticsos, kevert réteg
5. Sötétbarna, kevert réteg
- paticos faszén

I. tábla: Metszetrajok (Készítette: Majdán Mira)

II. tábla: Felszínrajzok (Készítette: Majdán Mira)

III. tábla: Az 1970-ben gyűjtött leletanyag

IV. tábla: Kihajló peremek

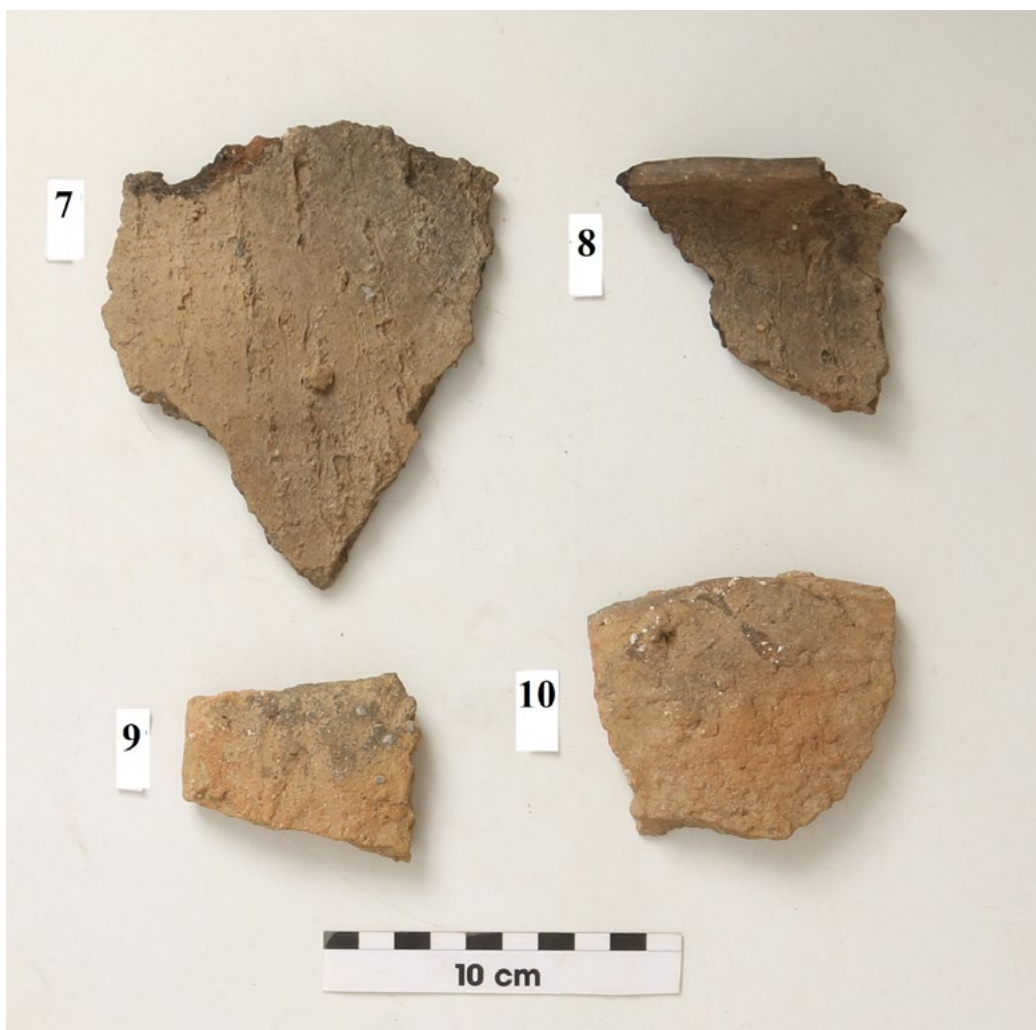
V. tábla: Peremkiképzés

VI. tábla: Gyakori fülformák

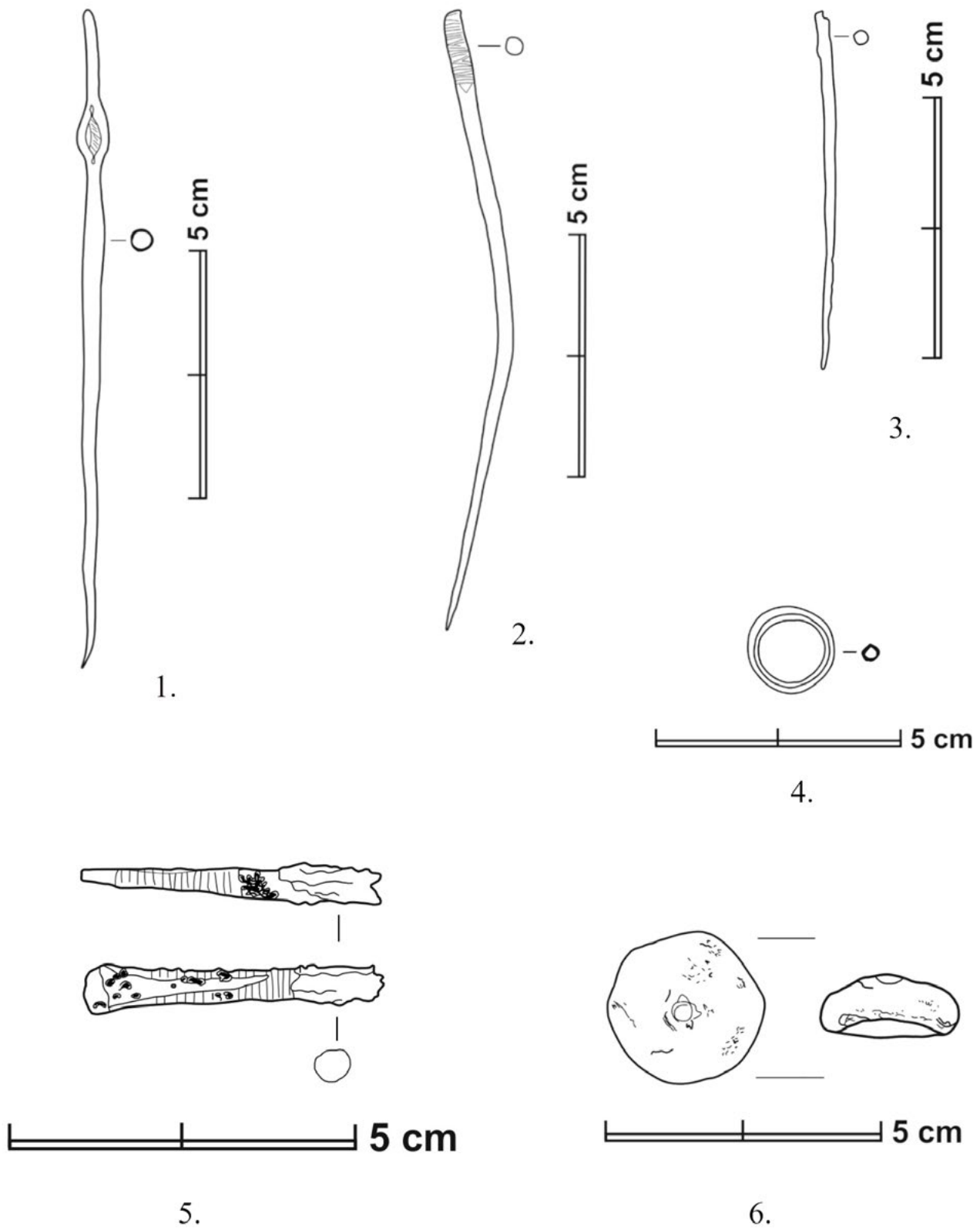
VII. tábla: Ujjbenyomkodásos bordadíszek

VIII. tábla: Felületképzés

IX. tábla: Edényformák

X. tábla: Kisleletek (1-5: bronz, 6: agyag)

Irodalomjegyzék

- BÁNDI G. – F. PETRES É. – MARÁZ B.* 1979: Baranya megye az őskorban. In: Bándi G. (szerk.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, 1979, 9–220.
- BÍRÓ K.* 1996: Késő bronzkori kőeszközök Németbánya határából. Pápai Múzeumi Értesítő 6, 1996, 219–234.
- BÖKÖNYI S.* 1974: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, 1974.
- DMITROVIĆ, K.* 2014: Notes on the Urnfield period in the Čačak region, Serbia. In: D. Ložnjak–Dizdar – M. Dizdar (szerk.): The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube. Zbornik Instituta za Arheologiju. Knjiga 1. Zagreb, 2014, 262–271.
- FULLÁR Z.* 2008: Az urnamezős kultúra települése Nagyrécsa – Baráka-dűlőben. Zalai Múzeum 17, 2008, 79–92.
- HANSEN, S.* 2012: Bronzezeitliche Horte: Zeitliche und räumliche Rekontextualisierungen. Hansen, S. – Neumann, D. – Vachta, T. (szerk.): Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa. Topoi. Berlin Studies of the Ancient World. Vol. 10. Berlin/Boston, 2012, 23–48. <https://doi.org/10.1515/9783110290257>
- HORVÁTH L.* 1994: Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez. Zalai Múzeum 5, 1994, 219–235.
- ILON G.* 1996: A késő halomsíros – kora urnamezős kultúra temetője és tell-települése Németbánya határában. Pápai Múzeumi Értesítő 6, 1996, 89–212.
- ILON et al.* 2001: Előzetes jelentés a Sé-Doberdón végzett 1998. évi leletmentésről. Régészeti Kutatások Magyarországon 1998, Budapest, 2001, 63–75.
- ILON G.* 2004: Szombathely őskori településtörténetének vázlata. Avagy a római kor előtt is volt élet. Őskorunk 2. Szombathely, 2004.
- ILON G.* 2005: Houses of the Late Tumulus/Early Urnfield Culture. Based on the excavations at Németbánya. Ősrégészeti Levelek 7, 135–145.
- KŐSZEGI F.* 1988: A Dunántúl története a késő bronzkorban. BTM Műhely 1. Budapest, 1988.
- LOVÁSZ GY.* 1977: A természeti adottságok gazdasági értékelése. In: Lovász Gy. (szerk.): Baranya megye természeti földrajza. Pécs, 1977, 305–342.
- MARÁZ B.* 2013: Pécs története a késő bronzkortól a római foglalásig. In: Visy Zs. (szerk.): Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig. Pécs, 2013, 69–91.
- MARTON E.* 2001: Weaving-related finds from West Hungary from the First Millennium BC. In: A. Lippert (szerk.): Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen und Interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Band 78. Bonn, 2001, 297–301.
- MIKLIK-LOZUK, L. – LOŽNJAK DIZDAR, D.* 2011: Slavonski Brod. In: Dizdar, M. – Ložnjak Dizdar, D. – Mihelić, S. (szerk.): Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi. Osijek, 2011, 150–167.
- MKK* 2010: Magyarország kistájainak katasztere. Szerk.: Dövényi Z. Budapest, 2010.
- MOZSOLICS A.* 1985: Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest, 1985.
- PATEK E.* 1961: Die Siedlung und das Gräberfeld von Neszmély. Acta Archaeologica Hungariae 13, 1961, 33–82.
- PATEK E.* 1968: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest, 1968.
- P. FISCHL K. – MÜLLER R.* 2018: A Dél-Borsodi-síkság és Várköly-Nagyláz-hegy – két példa a bronzkorból. In: Heinrich-Tamáskó O. – Winger D. (szerk.): 7000 év története. Fejezetek Magyarországról régészetéből. Remshalden, 2018, 75–88.
- ŘÍHOVSKÝ, J.* 1983: Der Nadeln im Westungarn I. Prähistorische Bronzefunde Abt. XIII. Band 10. München, 1983.

- ŠIMIĆ, J. 2011: Beli Manastir. In: Dizdar, M. – Ložnjak Dizdar, D. – Mihelić, S. (szerk.): Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi. Osijek, 2011, 118–121.
- VADÁSZ É. 1992: Későbronzkori település nyomai az MO autópálya szigetszentmiklósi nyomvonalának közelében. In: Havassy P. – Selmeczi L. (szerk.): BTM Műhely 5/I. Budapest, 1992, 211–240.
- VINSKI–GASPARINI, K. 1973: Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar, 1973.
- VÖRÖS I. 1996: Németbánya késő bronzkori település állatcsontleletei. Pápai Múzeumi Értesítő 6, 1996, 209–218.

Sopianae és Lugio a markomann-szarmata háborúk idején (Kr.u. 166–180)

GÁBOR OLIVÉR

*Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály
7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: gabor.oliver@jpm.hu*

Rezümé: A markomann-szarmata háborúk első szakasza valószínűleg nem érintette Pannonia DNy-i részét. A Kr.u. 177–178. évi szarmata támadások során azonban már nem csak a limes menti erődök, de a tartomány belső részének települései is veszélybe kerültek. Sopianae ekkor még nem volt város, és nem voltak falai sem, így kevésbé volt védhető. Éremmel datálható égett rétegek segítségével következtethetünk ekkor történt pusztulására. Lugio erődje viszont közvetlenül a szarmata határnál feküdt, és Marcus császár előkerült bronz portréja datálta legalsó római kori égésrétegét a háborúk idejére.

Kulcsszavak: markomann-szarmata háborúk, Marcus Aurelius, Sopianae, Lugio, 2. század

Sopianae and Lugio during the Marcomannic-Sarmatian Wars (166–180 AD)

Summary: *The first phase of the Marcomannic-Sarmatian wars probably did not affect the southern part of Pannonia Inferior. During the Sarmatian attacks of 177–178 AD, however, not only the fortresses along the Limes, but also the settlements in the interior of the province were threatened. Sopianae settlement was not a town at that time, and had no walls, so it was not very defensible. With the help of burned layers that can be dated with coins, we can infer its destruction at that time. Lugio castellum, on the other hand, lay directly on the Sarmatian border, and its lowest Roman age burnt layer is dated to the time of the wars by a bronze portrait of Emperor Marcus.*

Keywords: *Marcomannic-Sarmatian wars, Marcus Aurelius, Sopianae, Lugio, 2nd century*

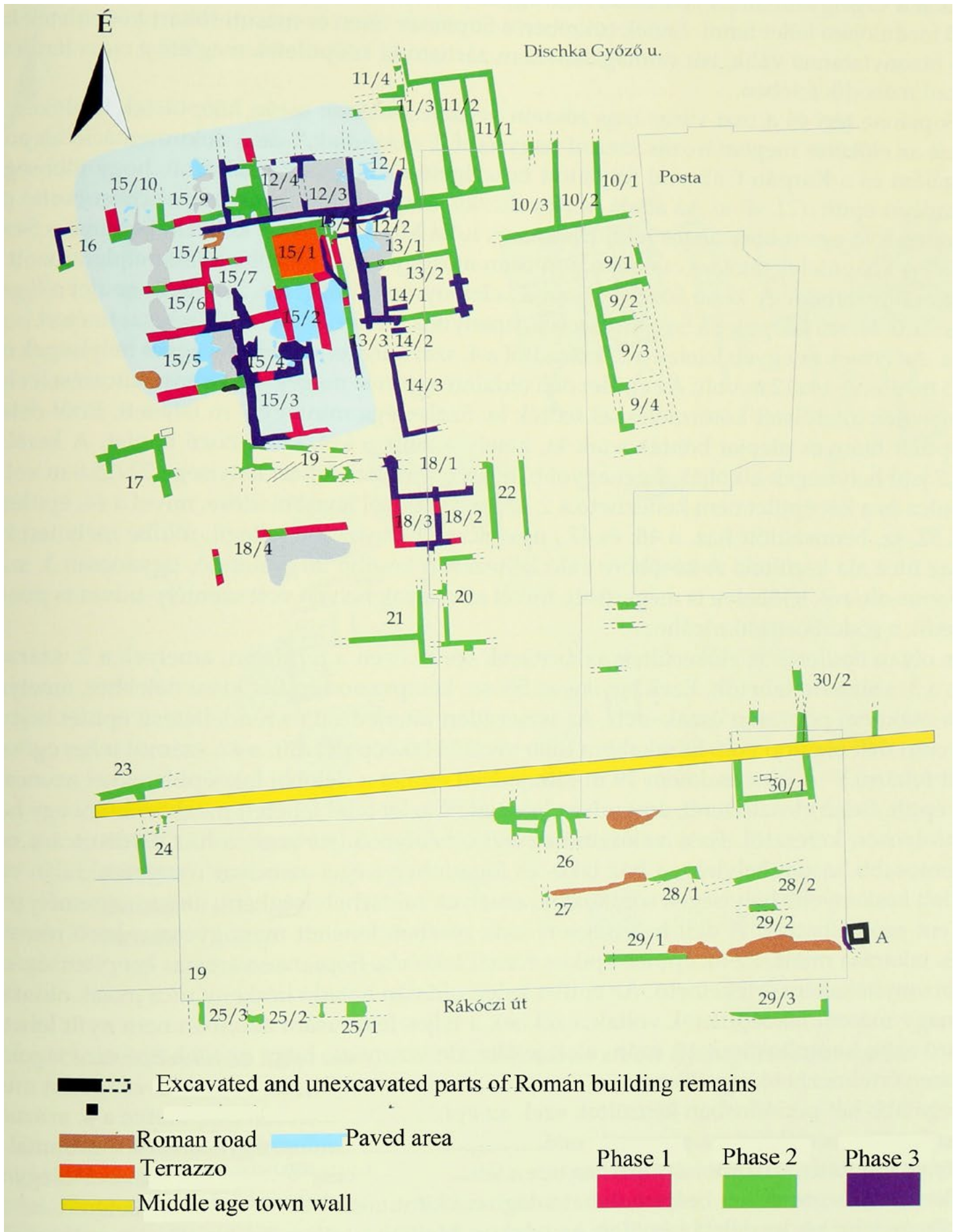
Bevezető

A Kr.u. 166–180 között lezajlott markomann-szarmata háborúk első hulláma nem érintette Kelet-Pannonia déli részét.¹ Kr.u. 166-ban a Pannóniára törő langobardokat és obiusokat Vindex és Candidus csapatai még északon megállították.² A Kr.u. 167–169 közti harcok is inkább innen Ny-ra, illetve Daciában folytak. Kr.u. 170-ben a germánok betörték Itáliába, a szarmaták és costobokok pedig Kr.u. 171-ben elértek Atticáig. Ezek után a Római Birodalom hadserege ellentámadásba lendült, és a háború barbár területeken folyt tovább. A szarmaták által Kr.u. 175-ben szabadon engedett 100.000 római hadifogoly³ között talán még nem voltak ott Sopianae lakói. Dk-Pannoniát leginkább a Kr.u. 178. évi yazig-szarmata betörés sújthatta,⁴ így ha a Kr.u. 179–180. évi római győzelmek után is kiszabadultak hadifoglyok, azok közt már lehettek Sopianae-ból vagy Lugióból származó rómaiak is.

1. kép

- 1 Mócsy András szerint a háborúk idején a legnagyobb pusztítások Kr.u. 167–171 és 177–178 között érhatték Pannoniát. *MÓCSY* 1974, 23.
- 2 *CASSIUS DIO* LXXI 3.
- 3 *CASSIUS DIO* LXXI 16.
- 4 A település pusztulását ennél egy évtizeddel előbbre, Kr.e. 169-re datálja: *VITSY* 2013, 105.

2. kép

A háború nyomai Sopianae-ban

Sopianae-ról kevés korabeli írott forrás áll a rendelkezésünkre.⁵ A település Kr.u. 1–2. századi történetét ezért leginkább régészeti kutatások eredményei alapján ismerjük.⁶ A Mecsek lábán és az előtte levő mocsaras terület dombjain kialakult kelta alapítású és névadású telepek⁷ élete a római fennhatóság alatt is folytatódott. A Kr.u. 1. századtól provinciális falvak (vici) laza láncolata érzékelhető (Sopianae tér – Kossuth tér – Hőerőmű – Málom)⁸ – valószínűleg innen ered Sopianae név többes számú alakban történő használata. A települések házai földbemélyített, felmenő falú, és/vagy cölöpszerkezetes tapasztott falu épületek voltak.⁹ A mai Sopianae téren a Kr.u. 2. században még iparterület (fazekas műhely) volt,¹⁰ ami a szarmata-markoman háborúk során elpusztult. A rombolást Antoninus Pius érmével datált égersréteg jelöli.¹¹ Háborús időszakra utalnak továbbá a Pécs környékén, a Baranya vármegyei Alsómocsoládon,¹² Pellérdén,¹³ és Szemelyben¹⁴ elrejtett éremkincsek,¹⁵ melyek utolsó veretei ugyan néhány évvel korábbiak, de elrejtésük terminus post quem erre az időre datálható.

A települések pusztulásrétege fölé épült későbbi házakat már Septimius Severus kori érmek datálták. Ezek a Kr.u. 2. század végétől emelt épületek lehettek Sopianae első kőházai.¹⁶ A településen kívüli iparterület lakónegyedévé válása pedig Sopianae háborúk utáni növekedését mutatja.¹⁷ A település tehát a markomann-szarmata háborúk idején még több házcsoporthoz (vici) állt, és valószínűleg Kr.u. 178-ban pusztult el. Várossá való fejlődése pedig csak ezt követően indult meg.¹⁸ (2. kép)

- 5 Írott források: *Itinerarium Antonini* 231,9 232,8 264,1 267,5. *AMMIANUS MARCELLINUS* XXVIII 1. 5. *MÓCSY* 1962: *Sopianis*. Epigráfiai emlékek: *FÜLEP – BURGER* 1974.; *POZSÁRKÓ* 2004. Felirat Sopianae feltételezett nevével: *CIL* III 3293. Felirat Sopianae temetőjének feltételezett patrocíniumával: *FÜLEP* 1962, 41–45.; *MÓCSY* 1990, 373.
- 6 Sopianae kutatástörténeti összefoglalója: *FÜLEP* 1984, 9–11. Bibliográfiája: *LENGVÁRI* 1994–95, 2004. Régészeti ismereteinek összefoglalásai: *FÜLEP* 1984; *NAGY* 1987–88; *KÁRPÁTI* 2004; *VISY* 2013; *GÁBOR* 2016, 11–14.
- 7 Kelta (Hercuniates), ill. pannon-illyr (Andizetes?) népelemek éltek a Mecsek előterében a rómaiak előtt: *MARÁZ* 2013, 91.; *VISY* 2013, 97.
- 8 Korábbi elképzelések szerint Sopianae már a 2. században megkapta a városi rangot *FÜLEP* 1984, 270., ami kevésbé valószínű: *NAGY* 1987–88, 239–240.; *VISY* 2013, 105.; *GÁBOR* 2016, 11–12.
- 9 I. építési periódus: *FÜLEP* 1984, 32–35.; *NAGY* 1987–88, 221.
- 10 *VISY* 2013, 104.
- 11 *FÜLEP – BURGER* 1979, 232.; *KÁRPÁTI* 1993, 41. 1994, 44.; *KOVALICZKY* 2005, 24–30.; *VISY* 2013, 104.
- 12 Az 1296 darabból álló alsómocsoládi ezüstpénz kincslelet legkésőbbi érmét Kr.u. 161–169 évek közt verték: *GOHL* 1905, 75–79; *FÜLEP – BURGER* 1979, 305.; *KOVÁCS* 2005, 193.
- 13 A pellérdi érmek közt Lucius Verus veretei voltak a legutolsók: *RÉTHY* 1895, 88.; *FÜLEP – BURGER* 1979, 312.
- 14 A személyi kincs 129 db ezüstérme közt Antoninus Piusé volt az utolsó: *KERÉNYI* 1951–52, 4.; *FÜLEP – BURGER* 1979, 227.; 314.
- 15 *VISY* 2013, 105.
- 16 Ezek a házak majd a Kr.u. 259–260-ra tehető roxolán támadás során pusztulnak el: *FÜLEP* 1984, 33.; *VISY* 2013, 113.
- 17 *VISY* 2013, 104.
- 18 Kelet-Pannonia városiasodása Hadrianus alatt kezdődött: *MÓCSY* 1962, 597.; *TÓTH* 2006, 59.; *VISY* 2013, 101. Sopianae ettől egy évszázaddal lemaradt.

A háború nyomai Lugio területén

A Dunaszekcsőn (Baranya vm.) talált észak-itáliai sigilláták és korai pénzek alapján a rómaiak a Kr.u. első század második felében telepedtek meg itt. A római erődítmény első neve *Lugio* volt.¹⁹ A Kr.u. 2. században már valószínűleg kőbe épített castellum a Várhegyen állt. (3. kép) A Kr.u. 4. században a castellum új neve *Florentia* lett.²⁰ (4. kép) Az erőd mellett húzódott a limes-út,²¹ egy másik út pedig a Duna túlsó partján indulva a szarmata Barbaricumon át Dacia felé vezetett.²² A Kr.u. 1–2. században a *cohors I. Alpinorum*,²³ és a *cohors II. Asturum et Callaecorum equitata*²⁴ állomásozott itt. Marcus Aurelius a markomann-szarmata háborúk idején akár személyesen is ellátogathatott Lugioba, hiszen nyolc téli táborban jelen volt,²⁵ és később legalább egy másik császár is eljutott ide.²⁶

3. kép

¹⁹ *PTOLEMAIOS*. II 15, 3.: Λογίωυού. Lussonium és Teutoburgium között; *It.Ant.* 244 2: *Lugione* abl.; *Tabula Peutegrina*: *Lugione* abl.; *Notitia Dignitatum* occ. 22., 53., 58.; *GEOGRAPHUS RAVENNAS* 220, 7.: *Lugione* abl.; *Codex Iustiniani* IX, 20. 10–11.: *Lucione*; További adatok: *CIL* III 3298–3302.; 15148.; 10277–78.; 10668d.; *RIU* 4, 1038–1045.; *GÁBOR* 2003.

²⁰ *MÓCSY* 1965 *Notitia Dignitatum* occ. 33, 44.

²¹ *VISY* 1978, 236.; *MÓCSY – SZABÓ* 1990, 121.

²² *KŐHEGYI* 1969–70, 115.; *MÓCSY – SZABÓ* 1990, 123., 189., 299.

²³ *CIL* XVI 4 – 60 6 2 *VISY* 1985–86, 24–25.

²⁴ *CIL* XVI 26 – 80 7 13 *VISY* 1985–86.

²⁵ *KEHNE* 2016, 199. - Marcust egyébként a nyári táborokba még Faustina is elkísérte (*mater castrorum: Historia Augusta, vita Marci* 26).

²⁶ Diocletianus két rendeletet adott ki Lugioban: *Codex Iustiniani* 9 20 10–11.

4. kép

5. kép

Lugio castellum köveiből a középkorban és a török korban várakat, az újkorban pedig templomot és lakóházakat építettek. Tovább rombolták a római kor emlékeit a rabló ásatások, és a Duna 19. századi szabályozása miatt történő hegyomlások (suvadások/szeletes süllyedés). Mindezekért kimondottan sajnálatos, hogy a castellum területén tervásatás eddig még nem folyhatott.

A kutatás korábbi álláspontja szerint a háborúk során (Kr.u. 166–180) Pannoniában inkább csak a polgári települések szenvedtek nagyobb kárt, míg a katonai táborok ritkán pusztultak el.²⁷ Ezt alátámasztó írott forrás lenne Marcus Valerius Maximianus Kr.u. 170-ben történt expedíciójának említése, miszerint Pannoniacsapataielszigeteltenvédekeztek(táboraikban?).²⁸ Akésőbbiekben a források szerint szarmaták Kr.u. 173 telén támadhattak Pannoniára, de a Duna jegén zajlott csatában vereséget szenvedtek,²⁹ így nem tudni, hogy ekkor milyen mértékű pusztítás történt a limesnél. Dél-Pannonia határ menti táborainak többségét valószínűleg inkább a háborúk második szakaszában, Kr.u. 177 után érte komolyabb szarmata támadás.³⁰

²⁷ MÓCSY 1974, 23.

²⁸ *L'Année Épigraphique* 1956, 124.

²⁹ *CASSIUS DIO* LXXI, 7.

³⁰ Az első háború germán betörései (Kr.u. 170) által okozott pusztulásrétegek jellemzően Pannonia Superiorban kerülnek elő. A második háború szarmata támadásainak (Kr.u. 178) nyomai viszont inkább Pannonia Inferiorban észlelhetők. A 179–180. évi háborús nyomok Pannonia limes menti katonai táborokban ma már megfoghatók, és érmeik, valamint másodlagosan megégett Antoninus kori sigilláták (Lezoux, Ittenweiler, Reinzabern) segítségével datálhatók: *GÁBLER* 2017, 21., 23–24. A Pannoniában elpusztult limes menti táborokat a háború után újjáépítették, és modernizálták. A fatáborok kő védműveket kaptak (Carnuntum-auxiliaris, Quarata, Ad Statuas, Celemantia, Ulcisia Castra, Aquincum auxiliaris tábor, Campona, Matrica, Vetus Salina, Intercisa), megjelentek az erőd fal síkjából kiugró új típusú bástyák. Kialakult egy új erődítés típus, az őrtorony (*burgus*): egy intercisai műhelyben előkerült 16 építési felirat alapján a nagyobb őrtornyok és a kisebb erődítmények (*praesidiae*) mind Commodus idején, Kr.u. 183–185 között újonnan épültek Aquincumtól délre Pannonia Inferior területén: *SZABÓ – BORHY* 2015, 122–125. Még érdekesebb, hogy Carnuntum legióstáborának tájolása Kr.u. 200 körül megváltozott: *GÁBLER* 2017, 24.

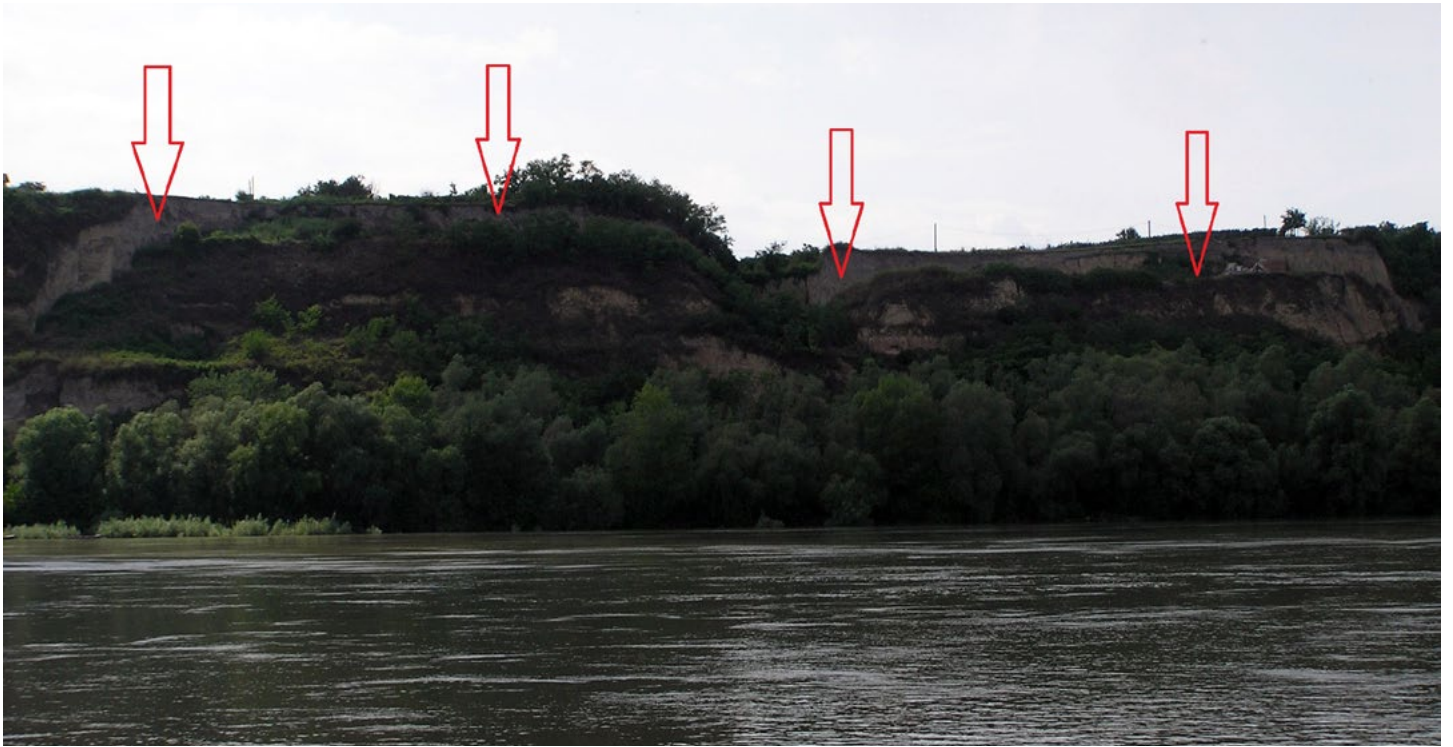

6. kép

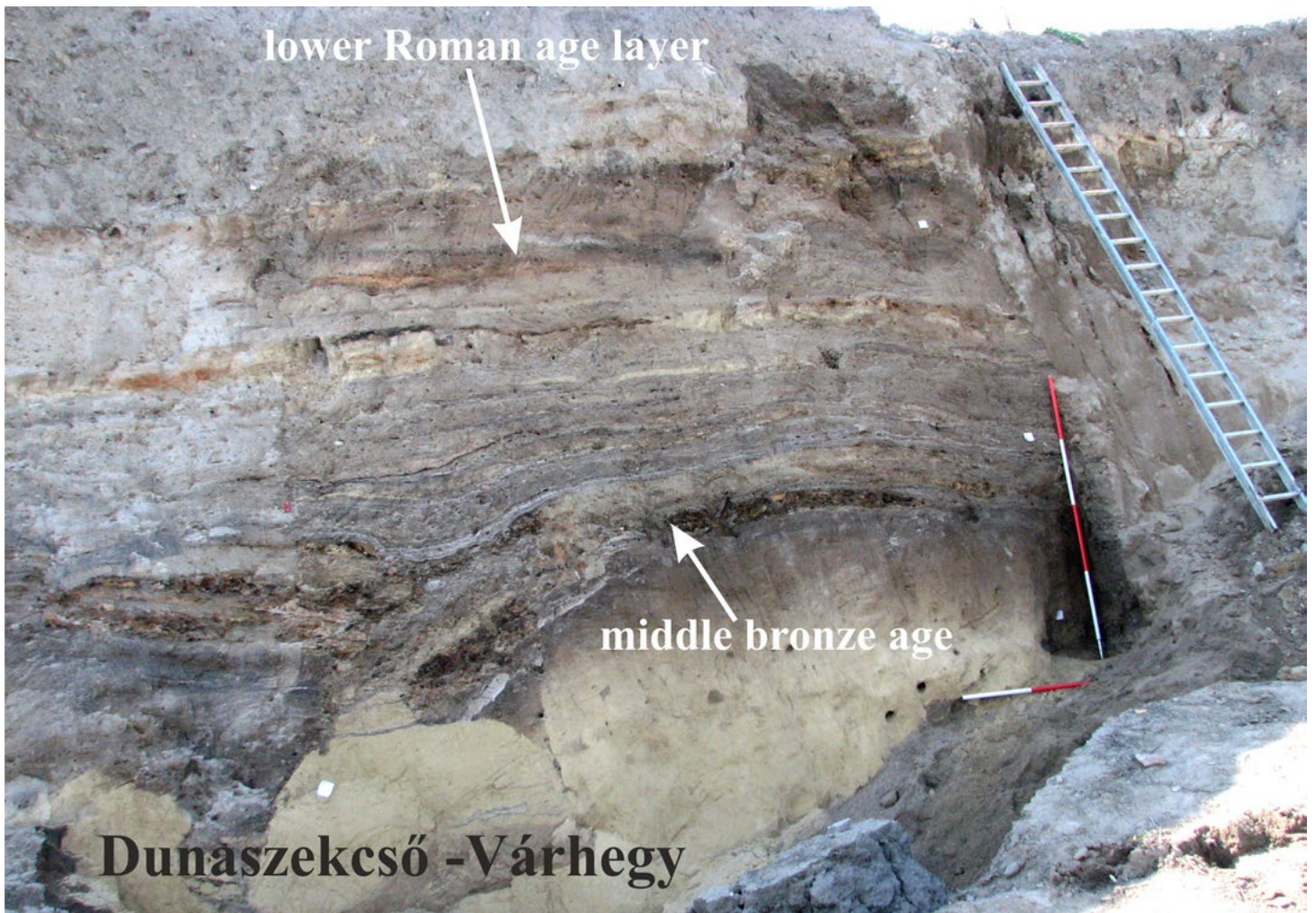
A háború pusztításának legfontosabb bizonyítéka az előkerült bronz Marcus portré.³¹ (5. kép) A császár-portré a Várhegy középső részén, a tábor első építési korszakához tartozó leégett kőépület omladékai között került elő egy leletmentésen, 1974-ben. Ez az épület a principián, a gyülekezőhelynél álló táborig szentély lehetett, ahol a hadijelvényeket és a mindenkori császár képmását őrizték. (6. kép) Az épület bejáratának nyoma nem maradt fenn. Az ásatási fénykép alapján a szobor a Várhegy mai felszínétől számítva körülbelül 2 m mélyen volt, amely mélység megegyezik a természetes metsztfalban talált legkorábbi római kori égésréteg mélységével. Dunaszekcső-Várhegy (Lugio castellum) régészeti rétegei azonban nem kutatás során, hanem a Várhegy K-i oldalának 2008. február 12-én történt leomlása (7. kép) okán váltak láthatóvá, így ásatás híján a rétegek pontosabb beazonosítására nem volt mód. A felismerhető római kori égésrétegek közül valószínűleg a legelső köthető a szarmaták Kr.u. 177–178. évi betöréséhez. (8. kép) Ugyanakkor Várhegy D-i oldalában megtisztított metsztfal megtalált római rétegei már egy 3. századi átépítésről tanúskodnak. A metsztfalban látható szakaszosan betemetődött árok betöltésében égésréteg látszott, és 3. századi leletek kerültek belőle elő. (9. kép) Ez az árok a castellum D-i falán kívül, arra merőlegesen húzódott. Marcus idején még használatban lehetett, és talán az erődbe felvezető utat védte.³²

³¹ KOVÁTS 1984; MARÁZ 1996, 131–132.; MARÁZ 1997; BORHY 2009; MRÁV 2015–16, 174., 188., 196.

³² A táborba a Várhegy D-i oldalán felvezető út maradványát építkezés során sikerült megfigyelni. MARÁZ 1997, 11., 25

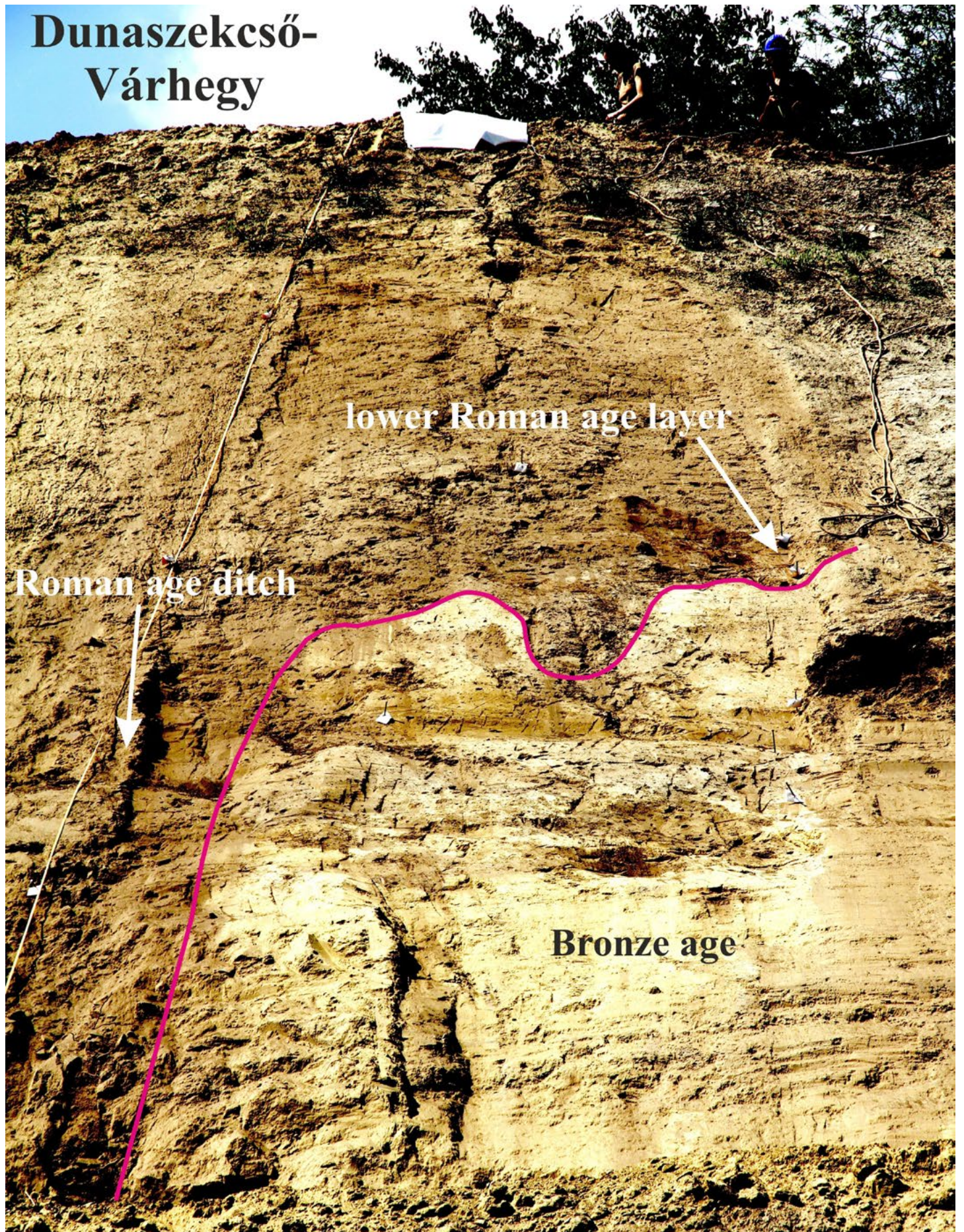

7. kép

8. kép

Dunaszekcső- Várhegy

9. kép

A Marcus portré a 2. századi hivatalos portrészobrászat stílusát mutatja.³³ Az Antoninus császárokra jellemző szakállas, távolba néző, filozófus idealizált³⁴ ábrázoláson egy 30-40 éves férfi látható.³⁵ Marcus Aurelius pedig éppen 40 évesen, Kr.u. 161-ben lett császár. A császárképeket egyrészt a legatusok és praesesek vitték magukkal kiküldetési helyükre, hogy mutassák lojalitásukat az őket megbízó császárhoz,³⁶ másrészt hatalomra kerüléskor az uralkodók az alattvalók tájékoztatására maguk is szétküldték szobraikat a birodalom nagyobb városaiba, csakúgy, ahogy a pénzekben is rögtön megjelent a portréjuk.³⁷ Harmadrészt persze a katonák maguk is állíthattak oltárt vagy szobrot a császár tiszteletere.³⁸ A lugioi Marcus-fejen ábrázolt életkor alapján a szobor elkészítésére a Kr.u. 160-as évek elején, valószínűleg Marcus uralmának kezdetén került sor. Lugio katonai táborának közepén, a szentélyben felállított és tisztelt szobor funkciója az egyetértés hirdetése volt:³⁹ Jelképezte a hadsereg lojalitását és hűségét, valamint a császár katonák felé mutatott figyelmét és kegyét.

Marcus életnagyságúnál nagyobb méretű bronzportréjának hátsó része lapos és kevésbé kidolgozott, így valószínűleg fülkében vagy fal előtt állították fel.⁴⁰ A szobor nyaka alatt ép vonalú peremrész is van, ami azt mutatja, hogy eredetileg vagy csak büszknek szánták, vagy cserélhető fejről volt szó.⁴¹ Utóbbi esetben teljes alakos császárportré része lehetett.⁴² A szobor nem olvadt meg, de helyenként másodlagosan megégett,⁴³ alja pedig roncsolódott. Így feltételezhető, hogy háborús események során döntötték le.⁴⁴ A tábor később újjáépítő rómaiak már nem is tudtak róla, hiszen az elplanírozott romok alatt maradt. A szobor ledöntésének ideje valószínűleg megegyezik a castellum pusztulásának feltételezett dátumával: Kr.u. 177-178.⁴⁵

33 *MARÁZ* 1997, 12., 27.

34 „a melankolikusan átszellemült portré-megformálásban könnyen felismerhető a sztoikus filozófia képviselője, aki a korszak emberideálját is megtestesítette”. *MARÁZ* 1997, 9., 23.

35 *MARÁZ* 1997, 14., 28.

36 Id. Notitia dignitatum – insignia praefecti praetorio Illyricum.

37 A pénzek és portrék alapján fogadták a birodalom alattvalói a császárok legitim hatalmát, a saját képével vert pénzek osztása minden új császár legelső cselekedetei közé tartozott. *ANDO* 2000, 212-213.

38 Ilyen volt Lugióban a cohors I Noricorum Gordiana Equitata lovas egység által Gordianus császárnak állított oltár: RIU 4. 1984, No1044.

39 *Concordia exertituum* (Nerva), illetve *concordia militum* (Kr.u. 3. század).

40 Contra Florentiam ellenerőd (Dunafalva, Bács-Kiskun vm.) falába másodlagosan beépített császárfeliratos oltárkövek kerültek elő, melyek valószínűleg Lugióból kerültek oda. Septimius Severus oltár: CIL III, 10277., illetve a már említett Gordianus oltár: RIU 4. 1984, No1044.

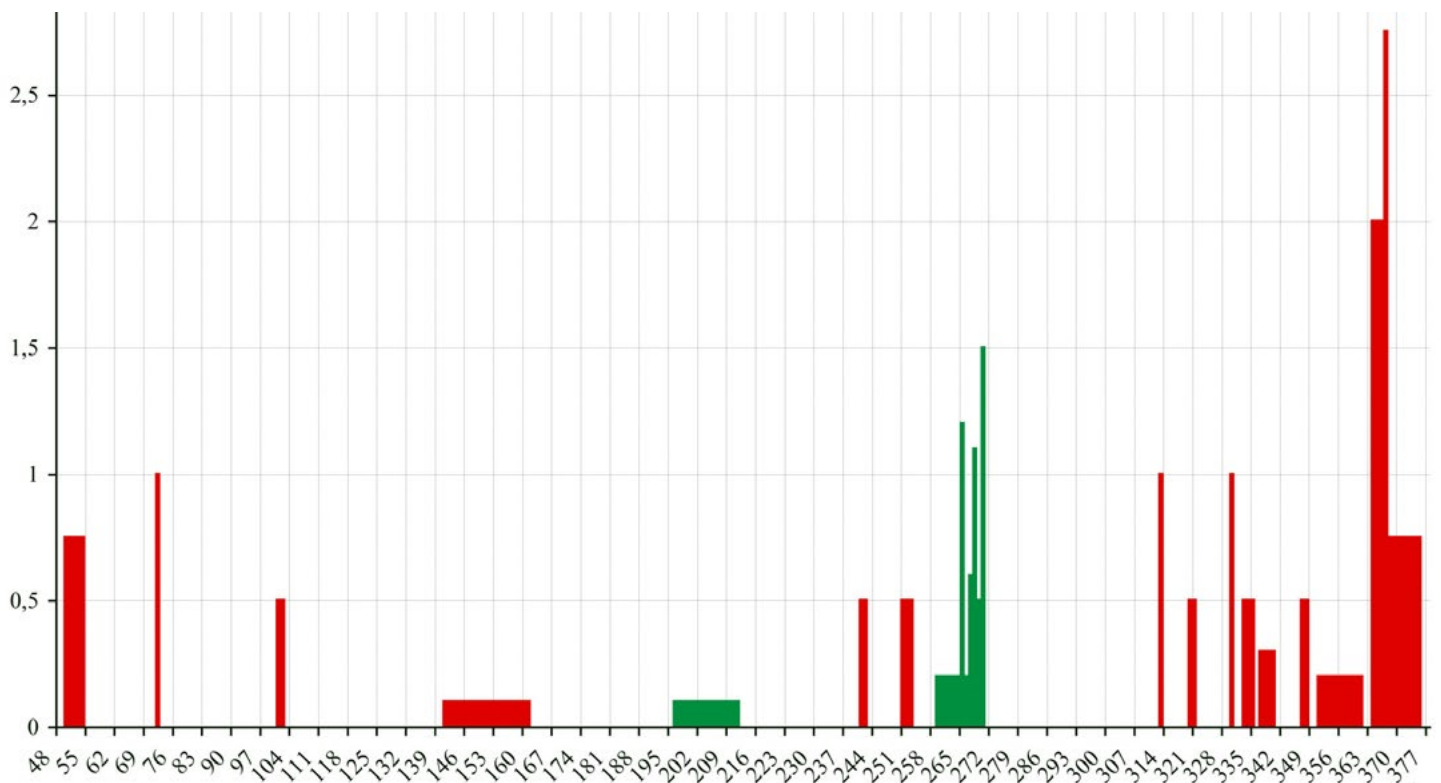
41 *MARÁZ* 1997, 14., 28.

42 A Pannoniában talált nagybronz szobrok többsége életnagyságú, vagy annál nagyobb, teljes alakos szobor lehetett: Mráv 2015-16, 174. Például Lussoniumban bronz császárláb töredéke: Fazekas et al. 2014. 140-141., Carnuntumban Severus Alexander szoborfej: Weber-Lehmann 2014, 152-153., Mursellában egy 2. századi szobor páncéltöredéke: Szőnyi 1998, 9-18., ujjtöredékek Brigetioban: Radnóti 1942, 244-245., és Vindobonában: Neumann 1972, 28.; Grossmann 2004, 198-200., valamint a MNM-ban: egy kéztöredék. (A pannoniai nagybronz töredékek katalógusa: Mráv 2015-16, 196-198.). Marcus lugioi szobra esetén inkább számolhatunk páncélos öltözékekkel (statue loricateae), mint tógással (statue togatae). A teljes alakos szobrok körülbelül negyede lehetett lovas szobor (Højte 2005, 35 Mráv 2015-16, 174.). Költségkímélő megoldás volt, ha új császár esetén csak a fejet kellett lecserélni. A császárok Rómában felállított lovas szobraikat jellemzően a szenátus szavazta meg, és olyan ünnepélyes harci díszben ábrázolták őket, melyet a városhoz kötődő szertartásokon viselhettek: profectio Augustorum (császárok hadba vonulása), acclamatio imperatoris (a győztes császár köszöntése), vagy a triumphus (diadalmenet).

43 A szobor felületét készítésekor patinálták: *MARÁZ* 1997, 14.; 28. Ez a zöldes patina valószínűleg a tűz hatására színeződött el helyenként vörösesre.

44 Marcus Aurelius szobrai halála után még évekig megtartották a magánházak szentélyeiben (*Historia Augusta, vita Marci* 18.) és a köztereken, míg a hadsereg valószínűleg szorosabban követte az aktuális politikát.

45 Úgy tűnik, hogy Marcus Aurelius a halála után is kapott emlékműveket (*CASSIUS DIO* LXXII, 34.): aranyozott szobrot a szenátus épületében, ill. az oszlop a via Flaminiánál, a campus Martiuson csak Kr.u. 193 körül készülhetett el: *BECKMANN* 2012, 251.

10. kép

A Várhegyen levő castellum területétől É-ra, az egykori vicusban (Szentjános-hegy) 1999-2000 folyamán próbafeltárások folytak.⁴⁶ A Kr.u. 1. századi pénzek mutatják a korai római jelenlétet, mivel valószínűleg itt volt a korai sánctábor. A Kr.u. 2. században kőbe épült katonai tábor viszont már a Várhegyre került, így ettől kezdve számíthatunk a vicus fokozatos kialakulására a Szentjános-hegyen. Itt a Kr.u. 2. századból is ismerünk érmeket, de az utolsó darab (Diva) Faustina Kr.u. 141–161 között vert pénze, míg az ezután következő előkerült darab már Julia Domna Kr.u. 3. század legelső éveiben vert pénze volt.⁴⁷ A markomann-szarmata háborúk idejére datáló érem ezen az ásatáson tehát sajnos nem került elő. Az éremanyag Kr.u. 3. század közepétől érzékelhető ugrásszerű mennyiségi növekedéséből⁴⁸ (10. kép) pedig arra következtethetünk, hogy a vicus intenzív belakása és virágkora inkább a markomann-szarmata háborúk utánra tehető.

⁴⁶ NAGY – GÁBOR 2017.

⁴⁷ NAGY – GÁBOR 2017, 261.

⁴⁸ NAGY – GÁBOR 2017, 262.

Irodalom:

- ANDO, C.* 2000: Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire. London, 2000. <https://doi.org/10.1525/9780520923720>
- BECKMANN, M.* 2012: The Column of Marcus Aurelius. In: M. van Ackeren (ed.): A Companion to Marcus Aurelius. 2012, 251–263.
- BORHYL.* 2009: Császári arcél: Marcus Aurelius filozófikus lugiói bronz portréja. Múzeumcafé 3/4. (2009) 29–30.
- FAZEKAS, F.* et al. 2014: Ein Beinfragment aus dem römischen Auxiliarkastell von Lussonium. In: Gebrochener Glanze. Römische Großbronzen am UNESCO-Welterbe Limes. Bonn–Nijmegen, 2014. 140–141.
- FÜLEPF. – BURGER A.* 1974: Pécs római kori köemlékei (Die römerzeitliche Steindenkmäler von Pécs.) Dunántúli Dolgozatok 7. (1974)
- FÜLEPF. – BURGER A.* 1979: Baranya megye a római korban. In: G. Bándi (ed.), Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, 1979, 223–328.
- FÜLEPF.* 1962: Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben. (Neuere Forschungen im spätrömischen Gräberfeld von Pécs - Fünfkirchen. Archaeológiai Értesítő 89 (1962) 23–46.
- FÜLEPF.* 1984: Sopianae. Archaeologia Hungarica 50. (1984)
- GÁBLER, D.* 2017: Die archäologischen Evidenzen der markomannisch-sarmatischen Kriege (166–180 N. Chr.) in den Donauprovinzen. Študijné Zvesti Archeologického Ústavu sav 61. 2017, 21–40.
- GÁBOR, O.* 2003: Three new finds of the Danubian horseman from Baranya county. In: Pannonica provincialia et archaeologia I. Budapest, 2003, 449–466.
- GÁBOR, O.* 2016: Sopianae késő antik temetői épületei. Kaposvár–Pécs, 2016.
- GOHL Ö.* 1905: A mocsoládi éremlelet. Numizmatikai Közlöny 1905, 75–79.
- GROSSMANN, M.* 2004: Untersuchungen zum Iuppiter- und Kaiserkult im municipium Vindobonense – Ein Diskussionsbeitrag. Fundort Wien 7. (2004) 198–210.
- HØJTE, J. M.* 2005: Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus. Aarhus, 2005.
- KÁRPÁTI G.* 1993: In: Régészeti Füzetek I:45 (1993) 41.
- KÁRPÁTI G.* 1994: In: Régészeti Füzetek I:46 (1994) 44.
- KÁRPÁTI, G.* 2004: The Roman Settlement of Sopianae. In: M. Šašel Kos/P. Scherrer (Eds.): The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II. 2004. Situla 42. (2004) 279–286.
- KEHNE, P.* 2016: Zur althistorischen Erforschung der Markomannenkriege. Slovenská Archeológia LXIV/2 (2016) 193–260.
- KERÉNYI, A.* 1951–52: A személyi éremlelet. Numizmatikai Közlöny 50–51 (1951–52) 4–6.
- KŐHEGYI M.* 1969–70: Megjegyzések és pótlás két szombathelyi II. század végi denárlelethez. Savaria (1966–1970) 97–105.
- KOVÁCS P.* 2005: Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk. Pécs, 2005.

- KOVALICZKY G.* 2005: Római kori iparnegyed a Sopianae téren. In: G. Szirtes – D. Vargha (eds.): *Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből.* Pécs, 2005. 24–30.
- KOVÁTS, V.* 1984: Mark Aurel Porträt aus Lugio. In.: *Actes du V-VIIe Colloque International sur les Bronzes Antiques.* Alba Regia 21 (1984) 89–91.
- LENGVÁRI I.* 1994–95: Sopianae kutatás (1977–1992) - Bibliográfia. Baranya, 7–8. Pécs, 1994–95. 97–105.
- LENGVÁRI I.* 2004: History of research. In: M. Šašel Kos/P. Scherrer (Eds.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia.* Pannonia II. 2004. Situla, 42. Ljubljana, 2004. 269–270.
- MARÁZ, B.* 1996: Le portrait en bronze de Marc Aurèle. In: *Bronze et or Visages de Marc Aurèle, empereur capitaine moraliste.* Genève, 1996. 131–132.
- MARÁZ, B.* 1997: Marcus Aurelius. Bronze Emperor-Portrait from the Roman Lugio. Pécs, 1997.
- MARÁZ B.* 2013: Pécs története a késő bronzkortól a római foglalásig. In: J. Vonyó – Zs. Visy: *Pécs története I.* Pécs, 2013. 69–92.
- MÓCSY, A.* 1962: Pannonia. In: *Pauly-Wissowa (eds.), Realencyclopädie.* 1894–1978. Stuttgart, 516–776.
- MÓCSY A.* 1965: Késő római helynévváltozások a Duna-vidéken. *Antik Tanulmányok* 12 (1965) 103–105. (Idem: *Umgetaufte Ortschaften in Pannonien.* *Archeolosi Vestnik*, 19. Ljubljana, 1968. 75–77.)
- MÓCSY, A.* 1974: *Pannonia and Upper Moesia.* New York, 1974.
- MÓCSY A.* 1990: Vallás. In: A. Mócsy – J. Fitz (eds.): *Pannonia régészeti kézikönyve.* Budapest, 1990. 368–373.
- MÓCSY A. – SZABÓ M.* 1990: Úthálózat. In: A. Mócsy – J. Fitz (eds.): *Pannonia régészeti kézikönyve.* Budapest, 1990, 118–124.
- MRÁV ZS.* 2015–16: Nagybronz szoborleletek Pannoniában. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 16 (2015)–16. 173–208.
- NAGY B. – GÁBOR O.* 2017: Lugio északi vicusának éremanyaga az 1999–2000. évi feltárás alapján (Dunaszekcső, Szent János-hegy). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54. (2017) 255–265.
- NAGY T.* 1987–88: Sopianae – Egy új városmonográfia margójára. *Antik Tanulmányok*, XXXIII. (1987–88) 218–245.
- NEUMANN, A.* 1972: *Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens.* Wien–Köln–Graz, 1972.
- POZSÁRKÓ, CS.* 2004: The Historiography and Epigraphy of Sopianae. In: M. Šašel Kos/P. Scherrer (Eds.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia.* Pannonia II. 2004. Situla, 42 (2004) 270–276
- RADNÓTI A.* 1942: Brigetioi Kisbronzok magángyűjteményekből. *Archaeologiai Értesítő* 38. Budapest, (1942) 216–245.
- RÉTHYL.* 1895: *Archaeológiai Értesítő* XV. Budapest, (1895) 88–91. RIU 4 1984: Burger, A. Sz. – Fülep, F., *Die Römischen Inschriften Ungarns.* 4. Budapest-Bonn, 1984.
- SZABÓ M. – BORHY L.* 2015: *Magyarország története az ókorban: kelták és rómaiak.* Budapest, 2015.
- SZŐNYI, E.* 1998: Római kori bronz szoborlelet Árpás-Dombiföldről. *Arrabona*, 36 (1998) 9–18.
- TÓTHE.* 2006: A pogány és keresztény Sopianae. *Specimina Nova* XX (2006) 49–102.

- VISY ZS.* 1978: Pannoniai limes-szakaszok légifényképeken. *Archaeológiai Értesítő* 105 (1978) 235–259.
- VISY, ZS.* 1985–86: A pannoniai katonai diplomák kryptotopográfiai csapatfelferolása. *Antik Tanulmányok*, 32. 1985–1986. 18–45. (Die kryptotopographische Truppenaufzählung in den Auxiliardiplomen von Pannonien. In: W. Eck und H. Wolff (Hrsg.): *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle.* Passauer Historische Forschungen 2. Köln – Wien, 1986. 482–517.
- VISY ZS.* 2013: Sopianae településtörténete. In: J. Vonyó – Zs. Visy: *Pécs története I.* Pécs, 2013. 93–152.
- WEBER-LEHMANN, C.* 2014: Kopf des Kaisers Severus Alexander. In: *Gebrochener Glanze. Römische Großbronzen am UNESCO Welterbe Limes.* Landesmuseum Bonn, Bonn–Nijmegen, 2014. 152–154.

Képek:

- Fig. 1: A pannoniai limes Lugioval és Sopianae-val. (*VISY* 2000, 26.)
- Fig. 2: Sopianae D-i részének Kr.u. 2-3. századi épületei. (*VISY* 2013, 115.)
- Fig. 3: Lugio római kori katonai táborának helye (Dunaszekcső-Várhegy). (Pozsárkó Cs.)
- Fig. 4: Florentia (ex Lugio) ábrázolása. (*Notitia Dignitatum*).
- Fig. 5: Marcus Aurelius császár 1974-ben megtalált bronz portréja a castellum területéről (Dunaszekcső-Várhegy). (*FÜZILI*.)
- Fig. 6: A Víztorozó alapozásakor 1974-ben végzett ásatás képe az egykori principia feltételezett helyén. (*NÁDOR K.*)
- Fig. 7: A 2008-ban lesüllyedt löszfal. (*GÁBOR O.*)
- Fig. 8: A Várhegy K-i oldalának 2012-ben történt leomlásakor keletkezett természetes metszetfal megtisztítás utáni fényképe, a beazonosított korú rétegek jelölésével. (*GÁBOR O. –NAGY G.*)
- Fig. 9: Megtisztított metszet a Várhegy D-i oldalának mesterséges részűjén, a beazonosított korú rétegekkel. (*GÁBOR O. –NAGY G.*)
- Fig. 10: Lugio vicus (Dunaszekcső-Szentjános-hegy) ásatásán előkerült pénzek időbeli megoszlása. (*NAGY B. –GÁBOR O.* 2017, 262.)

Észrevételek a pécsi székesegyház alatti csatornához

TÓTH ISTVÁN ZSOLT

*Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály
7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: tothizs@gmail.com*

Rezümé: 1763-ban a székesegyház északi oldalán a középkori katedrális északi fala mellé épített csatornára akadtak rá. A csatorna értelmezése a régészeti kutatás elengedhetetlen részévé vált a késő római temetői épületek és a székesegyház építéstörténetének vizsgálata kapcsán. Építésének idejét illetően és funkcióját tekintve is eltérő nézetek alakultak ki a kutatásban.

A csatornáról megállapítható lett, hogy egy forrásból fakadó patak vizét vezette el, azaz becsatornáztak egy patakot. Eredetileg a késő római temetői épületek állagmegóvása céljából épült, az attól délre elhelyezkedő síremlékeket óvta. A középkori négytornyú katedrális építésénél megtalálták, helyéből adódóan bele kellett foglalni az építészeti műbe. Mivel a székesegyház tájolása és a csatorna iránya néhány fokkal eltért, az északi fal nyugati részén a középkori fal már annyira belevágott a római csatornába, hogy új csatornát kellett építeni annak északi fala mellé. Az északi tornyok alatt szűkítést alkalmaztak. Így a csatornának késő római és Árpád-kori része egyaránt van.

Kulcsszavak: Sopianae, késő római, ókeresztény temető, temetői épületek, Árpád-kor, székesegyház, római csatorna

Comments on the Canal under the Cathedral of Pécs

Summary: In 1763, along the northern side of the cathedral, a canal built next to the northern wall of the Medieval cathedral was found. The interpretation of the canal has become essential for archaeological research in examining the Late Roman cemetery buildings and the construction history of the cathedral.

Different views have been formed regarding both its time of origin and its function among researchers. It has become clear that the canal used to drain the water of a spring i. e. a stream was canalized. Originally it was built to protect the Late Roman cemetery buildings south of it. It was found during the construction of the four-towered, Medieval cathedral, and due to its location, it had to be incorpo-

rated into the architectural piece. Since the orientation of the cathedral and the canal diverges a few degrees, at the western part of the northern wall, the Medieval wall covered the Roman canal so much that a new canal had to be built next to the northern wall of the cathedral. Under the northern towers, narrowing was applied. Thus the canal has sections both from the Roman and the Árpád Eras as well.

Keywords: *Sopiana, Late Roman, Early Christian cemetery, cemetery buildings, Árpád Era, cathedral, Roman aqueduct*

Bevezetés

1763-ban a székesegyház északi oldalán, a mai Jézus Szíve kápolna területén a középkori székesegyház északi fala mellé épített csatornára akadtak rá a belső járósínt alatt.¹ A csatorna értelmezése a régészeti kutatás elengedhetetlen részévé vált a késő római temetői épületek és a székesegyház építéstörténetének vizsgálata kapcsán. Utóbbival szorosan összefügg, hiszen vonala közvetlenül a középkori templom északi fala mellett van, illetve áthalad a két északi torony alatt is. Előbbiekből adódóan a csatorna megfigyelése, építéstörténetének helyes értelmezése fontos adatokat szolgáltat a középkori katedrális építéstörténetéhez. A késő római temetői épületekkel való összevetés a csatorna korának és funkciójának meghatározásához, valamint a székesegyház római kori előzményének vizsgálatához segít hozzá.² Építésének idejét illetően és funkcióját tekintve is eltérő nézetek alakultak ki a kutatásban,³ így a csatorna helyes értelmezése lezárhatja ezt a vitát is. Emellett megerősítheti vagy módosíthatja a székesegyház periodizációjával kapcsolatos nézeteket.⁴

Az eddigi kutatás hiányossága volt, hogy az értelmezést illetően nem vették figyelembe a csatorna környezetének földrajzi viszonyait, nem értelmezték az eredeti természeti környezetet és annak változásait, a mindenkori környezet és a csatorna kapcsolatát.⁵ Különösen fontos a terepadottságok meghatározása és a vízrajz lehetséges rekonstrukciója. Szerencsés módon az utóbbi években számos kisebb-nagyobb volumenű régészeti kutatás folyt a területen, amelyek mind a földrajzi viszonyok meghatározásában, mind a székesegyház építéstörténetére vonatkozólag értékes adatokat szolgáltatottak.⁶

1 Részletesebben ld. II. fejezet.

2 Erről a kérdésről részletesen: *TÓTH* 2016.

3 Építési idejére vonatkozólag a római kor és a középkor szerepel. Folyásirányát illetően előfordul a keletről-nyugatra és a nyugatról-keletre is. Funkcióját illetően is megoszlanak a vélemények: a székesegyház épségét veszélyeztető vizek elvezetése; vízmedence vízzel való ellátása; székesegyház vízmentesítése; római vízvezető csatorna; a római korban forrásvizet vezetett a városba; római kori ókeresztény bazilika vízmentesítése, alámosástól való védelme, forrásvíz elvezetése egy kútba. Ezen kívül az is vita tárgyát képezi, hogy a csatorna árka nyitott, vagy betemetett volt-e? Részletesebben ld. II. fejezet.

4 A legfontosabb új eredmény Orseoló Péter király templomának, azaz az első középkori építésű székesegyház (a második székesegyház) helyének azonosítása volt az altemplom helyén és szintjén. Erről: *TÓTH – BUZÁS – NEMÉNYI* 2020. Az egy római kori temetői épületben azonosított első székesegyházzal kapcsolatban: *TÓTH* 2016. és *TÓTH* 2017. A négytoronyú katedrális (harmadik székesegyház) építéstörténetéről legutóbb: *BUZÁS* 2009., *BUZÁS* 2016. és *KOSZTA* 2015.

5 A terület római kori geológiai viszonyairól és felszínének a fejlődéséről önálló kötet született: *KRAFT* 2006.

6 2019: tervásatás a székesegyház altemplomában, régészeti megfigyelés a székesegyház fűtés rekonstrukciójánál; 2018: teljes felületű felszíni kutatás a Dóm téren; 2016: tervásatás a székesegyház keleti oldala mögött, régészeti megfigyelés a székesegyházról nyugatra lévő téren a burkolatcserénél és az esővíz elvezető csatorna cseréjénél; 2014: régészeti megfigyelés az I. számú Cella Trichora védőépületének a cseréjénél; 2013: megelőző feltárás az I. számú Cella Trichorától északra. Mindegyik a szerző régészeti kutatása.

Ezen eredmények és a csatornában végzett személyes megfigyelések, felmérések⁷ hozzásegítettek ahhoz, hogy egy letisztult kép alakuljon ki a csatornáról. Hozzá kell tenni, hogy egyes részletek még így is bizonytalanok, amelyeket további célzott régészeti feltárásokkal lehetne tisztázni.⁸ Jelen írás célja, hogy a saját feltárások és megfigyelések eredményei és a korábbi adatok alapján egy átgondolt építéstörténetet mutasson be környezeti keretekbe ágyazva.

Kutatástörténet⁹

A csatornára véletlenül akadtak rá 1763-ban a jelenlegi Jézus Szíve, az akkori Fájdalmas Szűz kápolna területén. Erről az a feliratos kő tudósít, amelyet a csatorna lejárata fölé a padlóburkolatba helyeztek el 1766-ban.¹⁰ A csatornát első alkalommal a megtaláláskor tanulmányozták. A feliratos kő szerint a csatorna funkciója a székesegyház épségét veszélyeztető vizek elvezetése volt. Ez alapján középkori építésű lenne.

Henszlmann Imre 1866-ban pécsi tartózkodása alatt vizsgálta a csatornát, amelynek ekkor 20 ölnyi (38 m) hosszú szakasza volt járható.¹¹ Véleménye szerint a felül félköríves téglaboltozattal záródó csatorna funkciója nem a víz elvezetése, hanem odavezetése volt. A székesegyház északkeleti tornyában, az altemplom szinten lévő vízmedencével hozta összefüggésbe, azaz nyugat-kelet folyásirányúnak gondolta. Tudósítása szerint a csatorna alja erősen iszapos volt. A csatornát téglából épültnek írta le, míg a feliratos kő szerint nagyrészt kockakövekből emelték, emellett a méretadatok is különböznek kismértékben (5 láb illetve 5 és fél láb).¹²

Az 1882–1891 közti templomrestaurációs munkák során a sekrestye alatti kazánház építésekor megtalálták és el is rombolták a csatorna egy szakaszát. 1890 körül a kápolna kövezetének cseréje során a feliratos kő eltűnt, a lejáratot megszüntették.¹³ A munkálatok során a csatornáról felmérések is készültek.¹⁴

⁷ 2015-ben a székesegyház alatti szakasz keleti részét, 2019-ben pedig a székesegyház alatti szakasz nyugati részét figyelhettem meg. 2016-ban a székesegyház nyugati oldala előtt, az esővíz elvezető csatorna árkában tudtam a csatorna árok metszetét és a csatorna egy rövidebb szakaszát megfigyelni.

⁸ A székesegyháztól északkeletre meg kellene találni a csatorna vonalát; a székesegyház északnyugati tornyának nyugati oldalán hitelesíteni kellene a csatornaárok szintjét; a székesegyháztól nyugatra a feltáratlan területen hitelesíteni kellene a csatorna feltételezhető vonalát. Meg kellene találni a székesegyház alatt, hol változik a csatorna kiépítése boltívesből síkfedelűvé. Volt-e a római csatornának déli irányú leágazása a székesegyház alatt?

⁹ Gosztonyi Gyula összegyűjtötte a munkája megírásáig rendelkezésre álló adatokat. *GOSZTONYI* 1939, 241–244. Fülep Ferenc is összefoglalta saját kutatási eredményinek ismertetésekor az őt megelőző kutatási eredményeket, elképzeléseket. *FÜLEP* 1962b, 59–60.

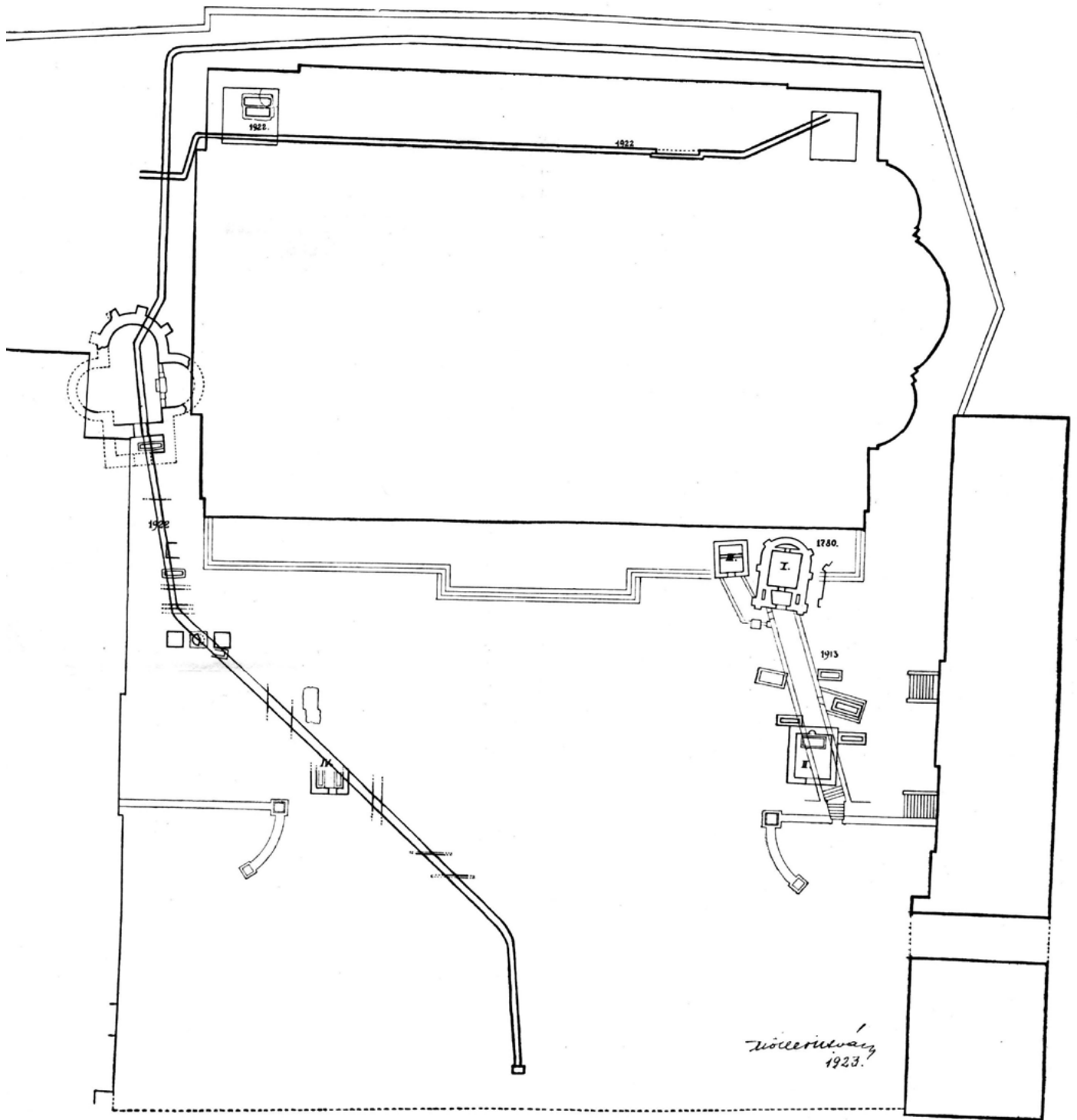
¹⁰ A kő feliratát első ízben Henszlmann Imre közölte le: *HENSZLMANN* 1869, 11., majd Szőnyi Ottó is publikálta magyarra fordítással együtt: *SZŐNYI* 1906, 11.; *SZŐNYI* 1927, 190. A csatornába való lejutást biztosító kürtő a helyiség délkeleti sarkába esett.

¹¹ Ez a szakasz a boltozatátörés és az északnyugati torony külső oldala előtt lévő délnyugati iránymódosulásig tartó szakasz lehet. A csatornában ekkor keleti irányban vélhetőleg nem lehetett közlekedni, mert ez irányban elállta az utat az a törmelékhalom, amely a boltozaton átvezető nyílás áttörésekor keletkezett. (Még 2019-ben is komoly akadályt okozott ez a kupac, amikor a kazánházból indulva jutottunk be a székesegyház északi fala melletti nyugati szakaszra.) Szőnyi Ottó 1922-ben fordított irányban járta be ezt a szakaszt, nyugatról keleti irányba a törmelék felhalmozódásig jutott. Ő 34 méter hosszú bejárható szakaszról tesz említést. *SZŐNYI* 1927, 191.

¹² *HENSZLMANN* 1869, 11.

¹³ *SZŐNYI* 1927, 190.

¹⁴ Gosztonyi közli ezeket. Ld. *GOSZTONYI* 1939, 206, 15. sz. rajz.

A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ KÖRÜLI ÁSATÁSOK TÉRRAJZA.
I—IV : Cubiculumok. 1780, 1913, 1922 : az ásatások évei.
Situationsplan der Grabungen bei der Kathedrale von Pécs (Fünfkirchen).
(I—IV : Cubicula. 1780, 1913, 1922 : Zeit der Grabungen.)

1. kép:

A székesegyház alatti csatorna vonalvezetése
Szőnyi Ottó 1913. és 1922. évi kutatásait bemutató alaprajzon
(SZŐNYI 1927, I. sz. melléklet)

Első alkalommal régészeti módszerekkel Szőnyi Ottó kutatta a csatornát 1922-ben, és először ő publikálta a csatorna alaprajzát.¹⁵ (1. kép) A székesegyház északnyugati tornyának a délnyugati sarkában több mint öt méter mélységben a felszíntől megtalálta a csatornát fedő nagyméretű kőlapot. Meghatározta, hogy itt megtörik, rövid szakaszon délnyugati irányba folytatódik, majd nyugati irányba fordul.¹⁶ Nyugati végét nem találta meg, nézete szerint elvégződött a pannon homokban.¹⁷ Leírása szerint a székesegyház északnyugati tornyának délnyugati sarkánál az 1 méter magas és 0,60 méter széles belméretű, szépen kifalazott oldalú csatornában víz folyt keletről nyugati irányba.¹⁸ A torony előtt nyitott szelvényből indulva a templom alatti szakaszra is bejutottak 34 méter hosszan, ahol egy törmelékkupac állta az útjukat, amely mögött fél méter magasan feltorlódott a víz.¹⁹ Leírása alapján a bejárható szakasz keleti végén a csatorna belmérete 1,85 méter magas és 0,65 méter széles volt.²⁰ Szőnyi a csatorna kazánháztól keletre eső szakaszán is kutatott, ahová egy újonnan nyitott lejáraton keresztül jutott be.²¹ Leírása alapján a kazánház keleti falától a székesegyház északkeleti tornyának nyugati külső falsíkja 3,58 méter távolságra volt,²² ahol a kőlapokból álló csatorna torony alatti része 0,15 méter szélesre és 0,25 méter magasra szűkült és a szűkítés nyílásától még legalább 11 méterig tartott északkeleti irányba.²³ Véleménye szerint ezt a szűkített részt a toronyépítés után fúrták.²⁴

Szőnyiinek a kutatásai révén a csatorna egész struktúrájára rálátása nyílt. Megállapítása szerint a csatornát a 11. században a székesegyház vízmentesítése céljából építették.²⁵ A középkori építés melletti érvként hozta fel, hogy megfigyelése szerint a csatorna déli falát a középkori katedrális északi fala képezi,²⁶ amelynek falában római sírkőtöredékek figyelhetőek meg.²⁷ A csatorna északi falát „igen rendetlen művű”-nek írta le. Észrevette viszont, hogy a kazánháztól keletre más a csatorna építéstechnikája, ott római téglákból van megépítve.²⁸ A középkorra való datálás alapján ezek felhasználását másodlagosnak kellett gondolnia.

15 A csatornáról: SZŐNYI 1927, 189–194. Az alaprajz az I. sz. melléklet.

16 SZŐNYI 1927, 191.

17 SZŐNYI 1927, 192.

18 SZŐNYI 1927, 191.

19 Ld. 11. jegyzet megjegyzéseit erre vonatkozóan. A törmelékkupac után már a kazánház következett, így elvileg ott kellett látnia a fél méter magasan álló vizet. Eleve kérdéses, hogy honnan származott a csatorna alján folydogáló víz, amikor a csatorna vonalát a kazánház megszakította. Gosztonyi szerint a kazánház vonalában egy kis keresztmetszetű falazott csatorna biztosította az összeköttetést. GOSZTONYI 1939, 243.

20 SZŐNYI 1927, 191.

21 Ez a burkolatba süllyesztett, fedlappal lezárt lejárát a mai napig megvan a sekrestye alatti helyiségben.

22 A kazánház keleti falától az északkeleti torony nyugati faláig tartó szakasz valójában 7,92 méter hosszú.

23 SZŐNYI 1927, 192.

24 SZŐNYI 1927, 193.

25 Szőnyi 1927, 193. Szőnyi egyértelműen felszivárgó talajvizet említ, és a csatornát az 1922-ben létesített Möller-csatornához hasonítja. Buzás Gergely mutatott rá, hogy a talajvíztől ezzel a végig zárt csatornával nem tudták a székesegyházat megvédeni, a csatorna forrásvívének elvezetésére szolgált. BUZÁS, 2009, 626., 697. 123. jegyzet.

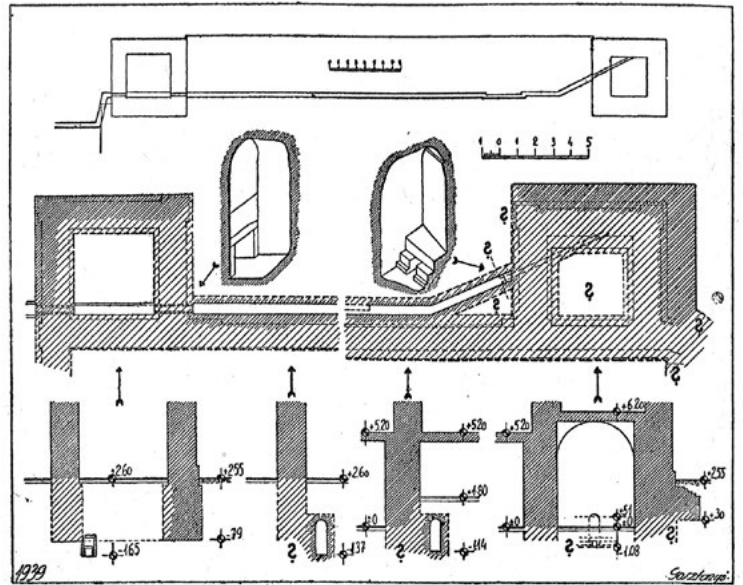
26 SZŐNYI 1927, 193.

27 SZŐNYI 1927, 193.

28 SZŐNYI 1927, 193.

2. kép:

Gosztonyi Gyula által szerkesztett ábra a korábbi kutatások eredményeivel (GOSZTONYI 1939, 206, 15. sz. rajz)

Az északkeleti és északnyugati torony alapozása, a földalatti folyosó és altemplomi rész helyzete Schmidt felvételi rajza, Szőnyi és Möller 1922. évi ásatásai szerint.

Gosztonyi Gyula a négytornyú katedrális előzményének, a székesegyház eredetének egy késő római kori ókeresztény bazilikát feltételezett.²⁹ A székesegyház melletti csatornát ezen elképzelés szellemében vizsgálta.³⁰ A csatorna kutatásának részeként annak oldalfalaiba metszeteket vágatott az oldalfalak vastagságát, építéstechnikáját és a székesegyház falához való viszonyát vizsgálandó.³¹ (2. kép) Gosztonyi (helyesen) vette észre, hogy a két északi torony alatti szűkítés a toronyok építésével függ össze,³² valamint azt is konstataálta, hogy ha vízmentesítés lenne a csatorna célja, akkor az északkeleti toronynál nem a torony alatt haladna a vonalvezetése, hanem azon kívül. Előbbiek alapján kétségbe vonta a csatornának a templom alapfalával való összefüggését. Előbbiekhez hozzávéve a nagymennyiségű római téglafelhasználását, Gosztonyi a római kori építésére utal.³³ Megállapításai alapján cáfolja Szőnyi azon elképzelését, hogy a szűkítést utólag fúrták volna.³⁴ Kétségbe vonta Szőnyi azon állítását, hogy a csatorna déli falát a középkori székesegyház északi fala alkotta. Itt felel a helyzet, mert Szőnyi a csatorna templomfal melletti nyugati szakaszán tett megfigyelései alapján állítja ezt, ami a szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül. Gosztonyi viszont Szőnyi állítását a csatorna keleti részén tett megfigyeléseivel igyekszik cáfolni, ahol tényleg nem közös a templom északi fala a déli csatornafalal.³⁵ Igazából egyik szerző sem vette észre, hogy a keleti és a nyugati szakasz a székesegyház északi oldala mellett eltérő időben épült, két építési periódust képvisel (és ezért a különbség a két szakasz között), így megállapításaik részgazságokat tartalmaznak csak.

²⁹ GOSZTONYI 1939. Az általa rekonstruált fejlődéstörténet alaprajzai: im. 56–57.

³⁰ Kutatásának fontos eleme volt a részletes felmérés, szintadatok meghatározása és összevetése, metszetek készítése, az adatok és helyszíni megfigyelések értékelése. A csatornáról: GOSZTONYI 1939, 31., 34–35., 203., 206–207., 241–244. Ld. még GOSZTONYI 1943, 141–142.

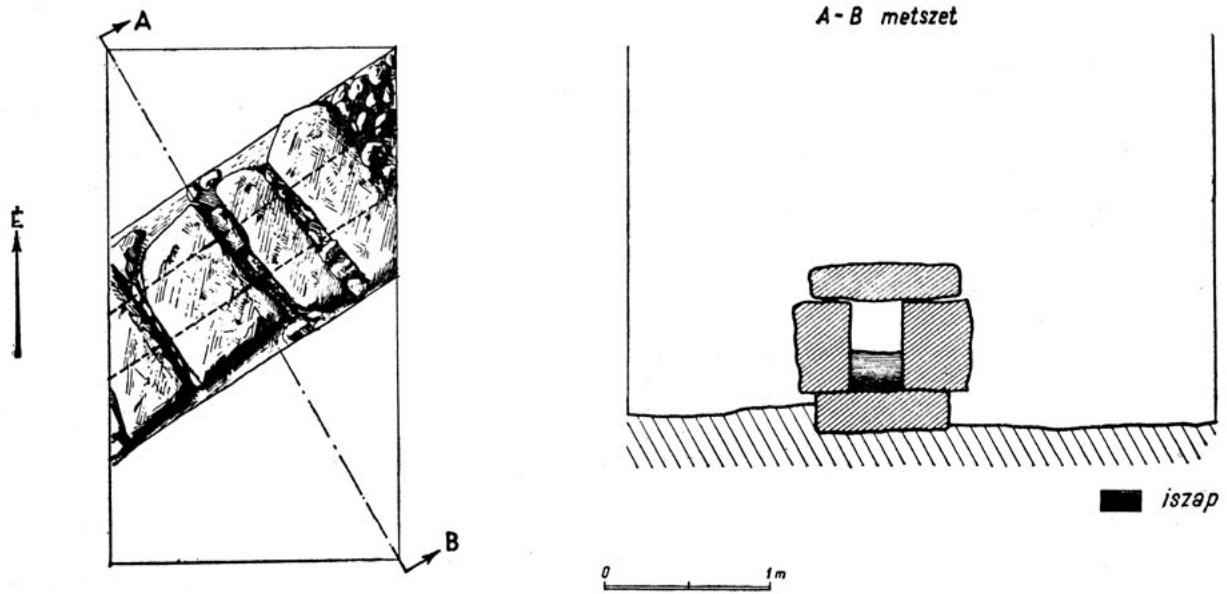
³¹ Azt Boros László közli, hogy a metszeteket Gosztonyi Gyula vágatta a csatorna falába. BOROS 2002, 10. Az ekkor keletkezett törmelék a kazánháztól keletre a 2015. évi kutatásom során került eltávolításra.

³² GOSZTONYI 1939, 206.

³³ Helyesen állapította meg, hogy a keleti szakasz teljes egészében, a nyugati résznek pedig a boltozata (részlegesen) római téglákból épült. Összefüggésbe hozza az általa az északkeleti torony helyére feltételezett hatszög alaprajzú baptisztériummal. GOSZTONYI 1939, 34–35.

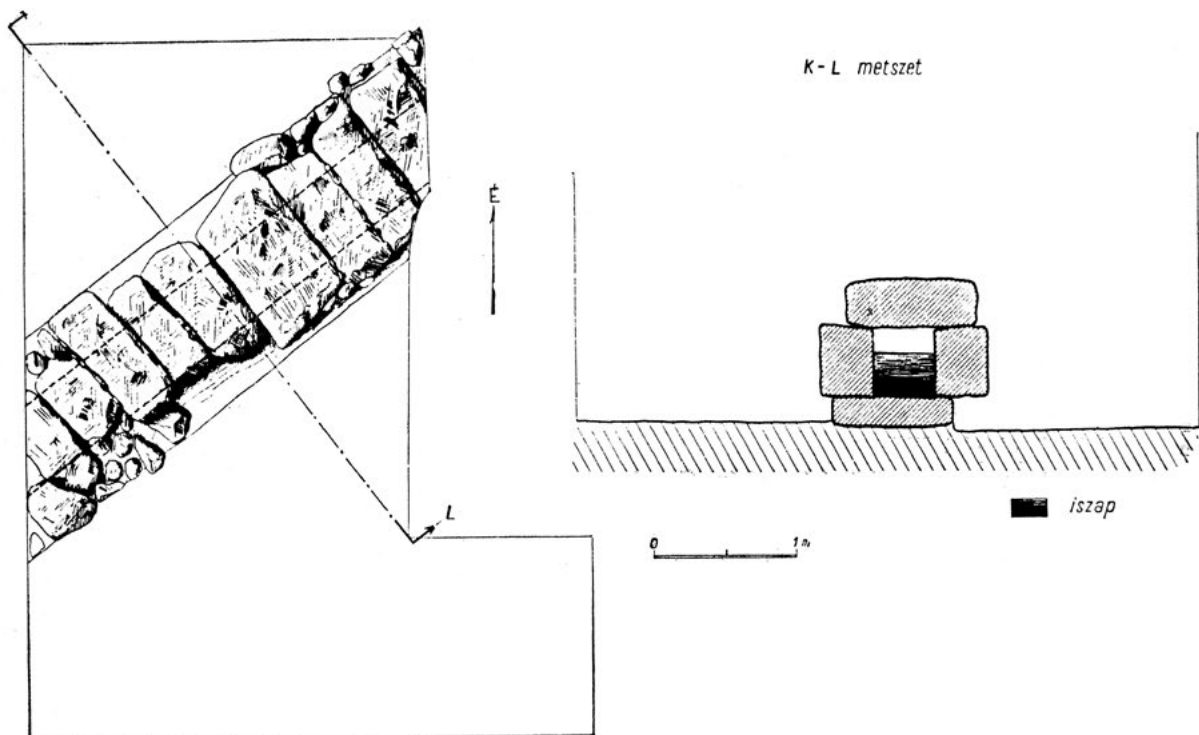
³⁴ GOSZTONYI 1939, 207. A saját elméletét igazolandó, a csatornának római korinak kellett lennie. Mivel a székesegyház két északi toronyt ráépítették a csatornára és a toronyfalak alatt, a toronyok építésével összefüggésbe hozható Árpád-kori beszűkítések voltak megfigyelhetőek, ezt igazolva látta.

³⁵ GOSZTONYI 1939, 243.

5. kép: A csatorna felülnézete és metszete

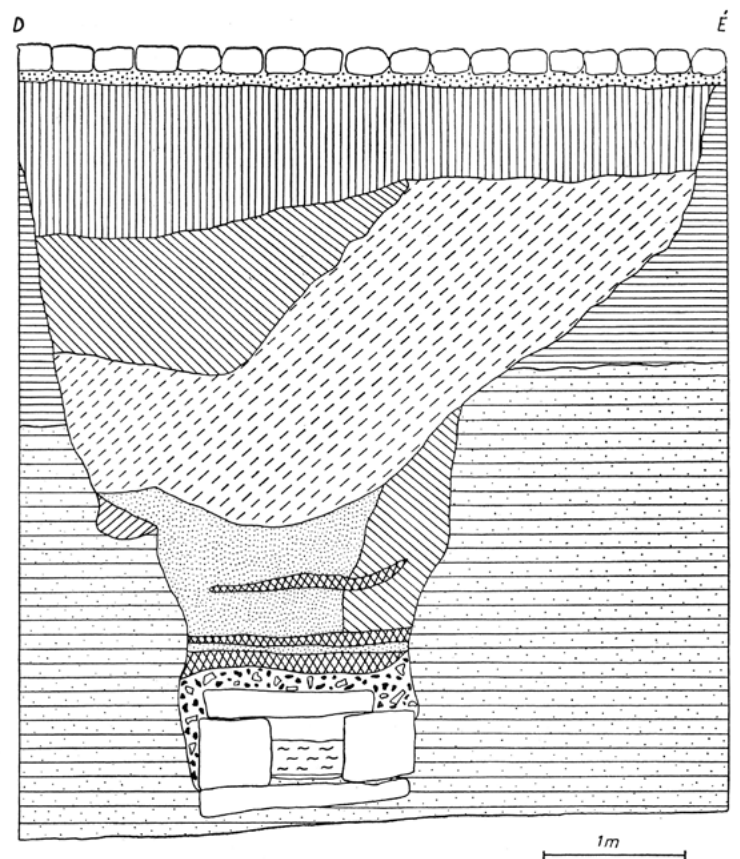
PÉCS
1958.

6. kép: A csatorna felülnézete és metszete

3. kép:
Fülep Ferenc által közölt feszín- és metszetrajz
a csatornáról
(FÜLEP 1962b, 64, 6. kép)

Fülep Ferenc 1958-ban a székesegyház nyugati oldala előtti téren, a püspöki palota északi szárnya előtt végzett régészeti feltárásán a kutatott terület északnyugati részén egy 1,5 méter és egy 4 méter széles árokban a tér felszínétől 4,45–4,50 méter mélységben egy csatorna két részletét találta meg.³⁶ (3. kép) Mivel „a csatorna rendeltetésére és keletkezési idejére vonatkozólag a kutatók mind ez ideig egyöntetű, megnyugtató választ adni nem tudtak”,³⁷ Fülep a saját adatival kiegészítve a korábbi ismereteket, önálló írás keretében megkísérelte értelmezni a csatornát.³⁸ Fülep alapként kezelte, hogy a Szőnyi által az északnyugati torony előtt megtalált csatornaszakasz folytatását találta meg, habár a két ismert szakasz között légvonalban körülbelül 17,50 méter távolság van.³⁹ Fülep első új megállapítása az volt, hogy a csatorna árka a hódoltság kor időszakáig nyitva volt, mivel a csatornaárok betöltésében a felszíntől 2,75 illetve 4 méter mélységig hódoltság korra datálható tárgyi leletanyagot talált.⁴⁰ (4. kép)

4. kép:
Fülep Ferenc által közölt metszetrajz
a székesegyháztól nyugatra talált csatornáról
és annak árkaról
(FÜLEP 1962b, 62, 3. kép)

kősar alatti homok	barna törmelékes	szürke téglás, fasze- nes törmelék
barna humusz	szürke homokos	élénk sárga homo- kos agyag
sárga agyag	barna agyagos	iszap
kékes agyag	sötétbarna dön- gölt tölt	

3. kép: A keleti árok nyugati oldalának metszetrajza

³⁶ A feltárásról: FÜLEP 1962a.

³⁷ Idézet: FÜLEP 1962b, 60.

³⁸ FÜLEP 1962b. A csatornáról még: FÜLEP – BURGER 1981, 25–27.; FÜLEP 1984, 24–25. és 37. Fig. 8., 54. Fig. 16.a.

³⁹ Az összetartozást a Szőnyi által leírtakkal való nagyfokú hasonulás alapján vélelmezte. FÜLEP 1962b, 65.

⁴⁰ FÜLEP 1962b, 61., 63. Fülep azt is leírja, hogy a felszíntől számolva 1,65 m-től lefele 3,10 méterig a II. árok betöltéséből, a törmelékes rétegből nagymennyiségű színes római falfestménytöredék is előkerült. Azzal nem számolt, hogy a betöltött csatornaárokra később ráásott gödröt is átvághatott. Elképzelésének a helyessége azért sem lehetséges, mert a csatornaárok vonalában áthalad a püspökvár belső vár részét keleti és nyugati félre osztó 14. századi széles kőfal. Ld. BUZÁS 2016, 76. 1. kép.

Megállapítása alapján ez az árok képezhette a késő római ókeresztény temető határát.⁴¹ Fülep Ferenc nagyon részletes adatokat szolgáltatott az általa megtalált csatornaszakaszok méreteiről és építéstechnikájáról: fedőlap, oldallapok és alaplap teljes magassága 1,02-1,04 méter; szélesség a nyugati árokban 1,08-1,14 méter, a keletiben 1,15 méter; csatorna belmagassága: 0,49-0,52 méter; fedőlap vastagsága 0,30 méter; alaplap vastagsága 0,20 méter; oldalfalak szélessége: 0,37-0,44 méter; belső szélesség: 0,32-0,33 méter. Az építéstechnikáról Fülep a következőket írja: „... A csatorna oldalát kövekből és téglákból bő habarccsal készített fal képezte úgy, hogy ennek a falnak a csatorna belseje felé néző oldala igen gondosan, simára volt dolgozva, míg külseje gorombán volt összerakva. Külső oldalán rendkívül sok, rendezetlenül beépített kisebb-nagyobb tégladarabot találtunk. Alja lapos kövekből állott, amelyek a leggondosabban voltak összeillesztve. Ezekre a kőlapokra építették rá a csatorna oldallapjait. Tetejét nagy lapos kövek alkották, amelyeknek a hosszúsága 86-120 cm között, szélessége 35-65 cm között váltakozik. A csatorna tetejére helyezett kőlapok nem voltak szoroson egymáshoz illesztve, hanem a hézagokat kisebb kövekkel és tégladarabokkal töltötték ki, amelyeket itt-ott habarcs kötött össze egymással, illetve a nagyobb fedőkövekkel.”⁴² Megállapítása szerint 5,40 méter hosszú szakaszon 0,2 méter volt a csatorna lejtése nyugati irányba a kialakított metszetek szintadatai szerint.⁴³

Fülep tüzetesen megvizsgálta a székesegyház alatti szakaszt is a kazánház mindkét oldalán. Megállapításai a következők: „... a csatornának ez a szakasza átlagban 65 cm széles, alját gondosan összedolgozott sima kőlapok képezik, oldala vegyesen kőből és téglából, de inkább téglából van építve és tetején téglaboltozata van.”⁴⁴ A két szakaszrész építéstechnikájára nem tett elkülönülő megállapításokat. Részletesen vizsgálta a két északi torony alatti szakaszokat és megállapította, hogy ezek a szakaszok a tornyoknál korábbiak.⁴⁵ Előbbi alapján római korinak gondolta a csatornát, funkcióját tekintve pedig a római kori város vízzel való ellátását határozta meg.⁴⁶ Az északnyugati toronynál részletmegfigyeléseket is tett. Megállapítása alapján a torony nyugati falánál a csatorna kétperiódusú.⁴⁷ Az eredeti csatornát megmagasították és arra visszahelyezték az eredeti kőlapokat.⁴⁸ Helyesen értékeli, hogy az északkeleti toronynál statikai okok miatt bontották meg a boltíves csatornát és szűkítették be.⁴⁹ A középkori leszűkítésből azt a következtetést vonta le, hogy ekkor a csatorna vízvezető szerepe már nem jelentős. Véleménye szerint a székesegyház építéskor megtalált csatornának az északi templomfal melletti szakaszát a középkor időszakában, a katedrális építéskor megmagasították és beboltozták. A csatorna szerepe pedig az volt, hogy a székesegyház alatti talajból elvezesse a talajvizet.⁵⁰ Magasítás nélkül meglátása szerint az általa

41 FÜLEP 1962b, 63.

42 Idézet: FÜLEP 1962b, 63.

43 FÜLEP 1962b, 65.

44 FÜLEP 1962b, 65.

45 FÜLEP 1962b, 65.

46 FÜLEP 1962a, 45. és 1962b, 65–66. Véleménye szerint a Hunyadi úton található Petrezselyem-forrás vizét vezette a római településre. – Fülep a forrás nevében téved, mert a Hunyadi út felől a Kaposvári utcai-forrás vize érkezik a székesegyház irányába. Összekeverte a két forrás nevét.

47 FÜLEP 1962b, 65.

48 FÜLEP 1962b, 65. A csatornát itt 0,70 m belmagasságúnak írja. Ezzel szemben Szőnyi ugyanitt 1 m belmagasságot mért.

49 FÜLEP 1962b, 66. Ezzel szemben az északnyugati toronynál inkább csatornanagyobbításról beszél, pedig ott is szűkítés történt. Ld. FÜLEP 1962b, 65.

50 Fülep saját megállapításaival többszörösen ellentmondásba keveredik. Az egyik toronynál szűkítésről ír, statikai okokkal indokolva, a másikon pedig az ellenkezőjéről, magasításról beszél. Ha a vízvezető szerepe nem játszott szerinte jelentős szerepet a középkorban, akkor miért növelték volna meg a belméretét az északi templomfal mellett? Az alulról, felülről és hosszanti oldalai mentén zárt csatorna hogyan tudta volna vízmentesíteni a székesegyházat?

feltárt csatornaszakasz és az északi templomfal melletti rész nagy hasonlóságot mutat.⁵¹ Az utólagos megmagasítás azonban az északi templomfal mellett egyáltalán nem mutatható ki. Fülep mindenképp összhangba akarta hozni a templomtól északra talált szakaszt a templomtól nyugatra lévő szakasszal. Emellett a középkori átépítéssel és funkcióváltással akarta magyarázni a csatorna kinézetének a változását. Fülep a vízmentesítéssel hozta összefüggésbe a székesegyház falalapja alatt talált cölöpöket.⁵²

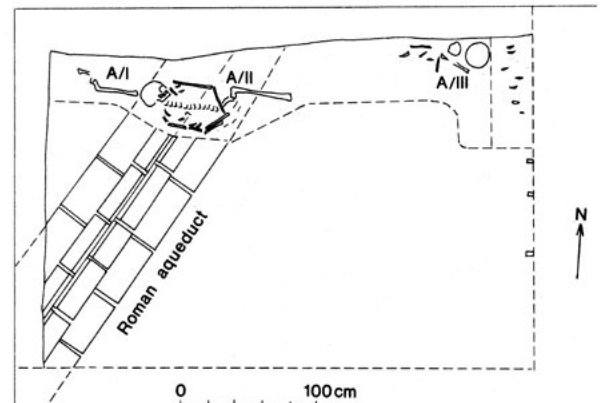

Fig. 17.a. Cathedral crypt: graves A/I-A/III and the layout of the Roman canalization-system

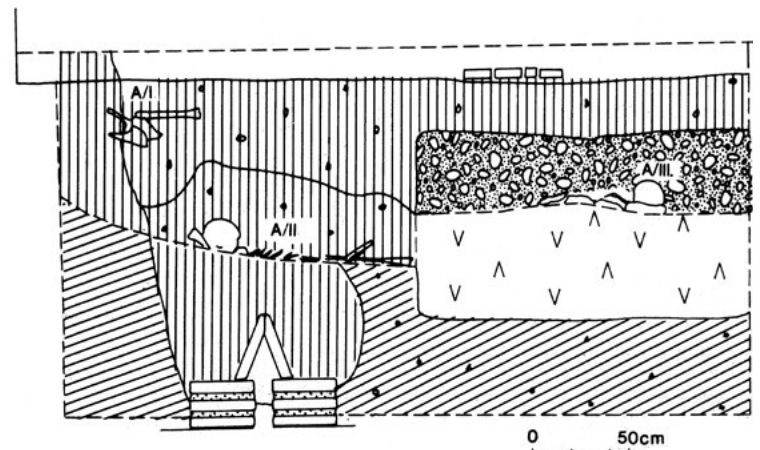

Fig. 17.b. Cathedral crypt: sketch of the N section

5. kép:
Az altemplom északnyugati sarkában feltárt csatornaszakasz felszín- és metszetrajza (FÜLEP 1984, 56, Fig. 17.a. és 17.b.)

1970-ben G. Sándor Mária a székesegyház altemplomának északnyugati sarkában végzett feltárást.⁵³ Az ásatáson három középkori síron kívül, azok alatt, felszínre került egy római kori vízelvezető csatorna részlete (5. kép), amelyet Fülep és Boros is a székesegyház északi fala melletti csatorna részének tekintett. Fülep a csatorna oldalirányú leágazásának tartja, Boros a folytatásának nevezi.⁵⁴ A csatorna oldalfalai és az azokon kialakított nyeregtető római egészteglából épült, a csatornaüreg 0,08-0,09 méter széles volt mindössze, amelyet 0,35 méter széles és 0,25-28 méter magas oldalfalak határoltak. A csatornának az északi templomfal alá eső szakaszát roncsolta maga a fal és a falalap alatti

⁵¹ FÜLEP 1962b, 66. Fülep tévesen állítja, hogy a két északi torony közti szakasz az építéskor a templom hajója alatt volt. Eredeti állapotában a két torony köze beépítetlen volt.

⁵² FÜLEP 1962b, 66. A facölöpökhöz ld. még a G. Sándor Mária 1970-es kutatásáról írtakat és Boros László megjegyzéseit. Boros 2002, 6. Fülep a facölöpöket a Gosztonyi által a déli csatornafalba vágatott metszetben láthatta. (Ld. 13. kép) 1970-ben G. Sándor Mária is megtalálta ezeket a cölöpöket az altemplomban végzett feltáráson.

⁵³ A feltárási eredményeinek részletes ismertetése: FÜLEP 1984, 55-57. Ld. még FÜLEP – BURGER 1981, 24-25. és BOROS 2002, 5-6.

⁵⁴ FÜLEP – BURGER 1981, 25. ill. BOROS 2002, 5. Ez azonban biztosan nem lehet, mert a jelzett helyen az északi fal melletti csatorna folyásszintje körülbelül 1 méterrel magasabban van az altemplom északnyugati sarkában talált csatorna folyásszintjénél a FÜLEP 1984, 56. Fig. 17. b. ábra és a szerző személyes mérései alapján.

cölöpözés. Iránya és a folyásfenék szintje alapján ez a csatorna korábbi az északi fal melletti boltozott csatornánál. Utóbbi alapját képező kőlapok az altemplomban megtalált csatorna nyeregteteje felett helyezkednek el szintjüket tekintve, elfedik azt.⁵⁵ Az irányuk alapján pedig keresztezik egymást. Boros szerint ez a csatorna az altemplom helyén álló sírkápolna vízmentesítésére szolgált.⁵⁶

A középkori székesegyház északi fala melletti csatornával Boros László is alaposan foglalkozott.⁵⁷ Jól érzékelte, hogy az altemplomban talált római csatorna nem működhetett tovább, amikor a középkori székesegyház melletti csatornát létesítették. Utóbbi építését középkorinak tartja és a székesegyház építésével hozza összefüggésbe. Meglátása szerint a 14. századig nyitott árokban létező fedetlen csatorna a vizeket vezette el a székesegyháztól. Beboltozására az oldalkápolnák építése miatt került sor.⁵⁸ A székesegyház szakaszos megépítéséből kiindulva és a csatorna építéstechnikájában felfedezhető különbségek alapján azt feltételezte, hogy a csatorna kiépítése szakaszosan történt a székesegyház építéséhez igazodva.⁵⁹ Feltételezése szerint a székesegyház északkeleti tornya alatti szűk keresztmetszetű, kváderekből álló csatornaszakasz összeköttetésben lehetett az altemplom alatti csatornával,⁶⁰ azaz római kori.

A nyugati szakaszt megvizsgálva, Szőnyihez hasonlóan megállapította, hogy ezen a szakaszon a csatorna déli falát a középkori székesegyház északi falának kiszélesedő peremű alapozása képezi, ezen a vállon nyugodott a csatorna boltívének déli szára. Helyesen vette észre, hogy (az északi templomfal keleti szakasza melletti csatornarésszel ellentétben) ezen a szakaszon a boltív nem kizsaluzott és csak részlegesen készült római téglák felhasználásával.⁶¹ Boros 1984-ben a Mária kápolna területén felülről láthatta a csatornát. Megállapította, hogy a csatorna boltozata az északnyugati torony keleti oldala előtt megszűnik, a csatornát itt 1,5 méter hosszan két nagy faragott kő fedi. A csatlakozásnál pedig négy egymásra rakott hatalmas kváder 1 méter mélyen benyúlik a csatorna légterébe és így 0,80 méterre csökken az eredeti 1,70-1,85 méteres belmagasság.⁶² Megfigyelése szerint a torony belső tere alatt megint változik a csatorna építéstechnikája. Itt nagy terméskövekből álló öntött falazást figyelt meg, amely véleménye szerint „... a bazilika karzati szakaszának utólagos toldását igazoló adatát támasztja alá.”⁶³

Buzás Gergely a Pécsi Püspökség 1000 éves fennállása kapcsán született, az egyházmegye középkori történetét feldolgozó munkában foglalkozott részletesen a székesegyház északi oldala melletti csatornával a korábbi ismert adatok figyelembevételével. Fontos megállapítása, hogy szoros összefüggés van a csatorna és a székesegyház építéstörténete között. A csatornát egységesen középkori építésűnek tekintette, habár megjegyezte, hogy a keleti és a nyugati szakasz jellegét tekintve eltér. Római korinak csak az altemplom alatti csatornát tartotta. Megállapítása alapján az északkeleti toronytól északra eredő forrás vizét vezette el, s azért nem egy rövidebb útvonalon, mert annak vizét egy távolabbi kútban fel akarták használni. A csatorna vonalvezetése alapján arra a megállapításra jutott, hogy a székesegyház egész északi oldalának az alapozása egy ütemben készült el egységes terv szerint. A csatornának a székesegyház északi tornyok alapozásaihoz való viszonya alapján azt feltételezte, hogy az alapkészítés nyugatról kezdődött.⁶⁴

55 Ld. még 54. jegyzet megjegyzését.

56 BOROS 2002, 7-8.

57 BOROS 2002.

58 BOROS 2002, 9

59 BOROS 2002, 9., 12.

60 BOROS 2002, 13.

61 BOROS 2002, 16.

62 BOROS 2002, 16-17.

63 Idézet: BOROS 2002, 17. Ehhez ld. még Buzás Gergely megjegyzéseit: BUZÁS, 2009, 697-698. 128. jegyzet.

64 BUZÁS, 2009, 626-628.

A csatornával foglalkozott Visy Zsolt is a Sopianae ókeresztény leletegyüttesének értékelése kapcsán,⁶⁵ illetve a római település történetét feldolgozó monográfiában.⁶⁶ Korábbi munkájában összemossa a G. Sándor Mária által talált csatornát a középkori székesegyház északi fala és két északi tornya alatt talált csatornával, habár a szövegkörnyezet alapján kiderül, hogy mindvégig az utóbbira gondol. Meglátása szerint a római korban épült, a funkcióját tekintve vízlevezető csatornát a székesegyház altemplomának szintjéhez igazították.⁶⁷ Véleménye szerint a törés az északkeleti torony nyugati oldalánál azért van a csatornában, mert az ott megkerült valamit, ami attól délre található. Ez a valami pedig egy mesterséges teraszon kialakított római kori ókeresztény bazilika lenne.

Visy a Pécs monográfiában már szétválasztja a két csatornát. A székesegyház két északi tornya és annak északi fala melletti csatornát már középkorinak gondolja, mivel a csatorna töréspontjait a székesegyház határozza meg.⁶⁸

Hudák Krisztina és Nagy Levente az ókeresztény temetőről írt munkájukban csak a G. Sándor Mária által megtalált nyeregvetős római csatornáról tesznek említést Visy Zsoltra hivatkozva a lehetséges római temetőbazilikával foglalkozó fejezetben.⁶⁹

Jómagam az első lehetséges középkori székesegyház és a késő római ókeresztény temető viszonyát vizsgáló munkámban foglalkoztam a csatornával először a lehetséges ókeresztény bazilika kapcsán.⁷⁰ Személyes vizsgálódás és a korábbi irodalom alapján feltételeztem, hogy jelen állapotában a csatornának több építési periódusa van, a kazánháztól keletre eső, római téglából épített szakasz biztosan római eredetű.⁷¹ A székesegyháztól nyugatra eső, Fülep által római korinak meghatározott szakasznak a csatornaárokban talált hódoltság kori kerámia alapján hódoltság korig való nyitottságát megkérdőjeleztem. A két északi torony alatti szakaszt a székesegyház építésével hoztam kapcsolatba, szűkítésnek tartottam, s megállapítottam, hogy a kettő nem egyszerre épült az eltérő építéstechnika alapján. A székesegyháztól északra eső szakasz keleti és nyugati részének építéstechnikájában való különbséget én is kiemeltem. Szőnyi Ottó megfigyelései alapján feltételeztem, hogy a római csatorna „elfogy” a székesegyház alatt, mert a székesegyház tájolása és a csatornaé nem egyezik tökéletesen, a székesegyház fala vágja a csatornát.⁷² Az altemplomtól északra, a csatorna déli falába való belebontás szintje alapján feltételeztem, hogy a csatorna ismeretlen volt az altemplom építését megelőző tereprendezéskor, a székesegyház tervezési fázisában azzal nem számoltak.⁷³

2019-ben a székesegyházban végzett fűtésrekonstrukció kapcsán lehetőségem volt a középkori székesegyház északi fala melletti nyugati szakasznak is a megvizsgálására. Ez alapján az eltérő tájolásra és az eltérő építéstechnikára tett korábbi megfigyelések igazolást nyertek.⁷⁴

65 *VISY* 2004, 120–122.

66 *VISY* 2013, 142–143.

67 Téves megállapítás. A csatorna belső terének alja körülbelül 0,70 méterrel mélyebben volt, mint az altemplom középkori kövezete. (Ld. 12. kép)

68 Belmagasságát és építéstechnikáját viszont elnagyolva adja meg, miszerint 0,50-1 méter belmagasságúnak írja, amelyet felül kőlapok zárnak.

69 *HUDÁK – NAGY* 2009, 77.

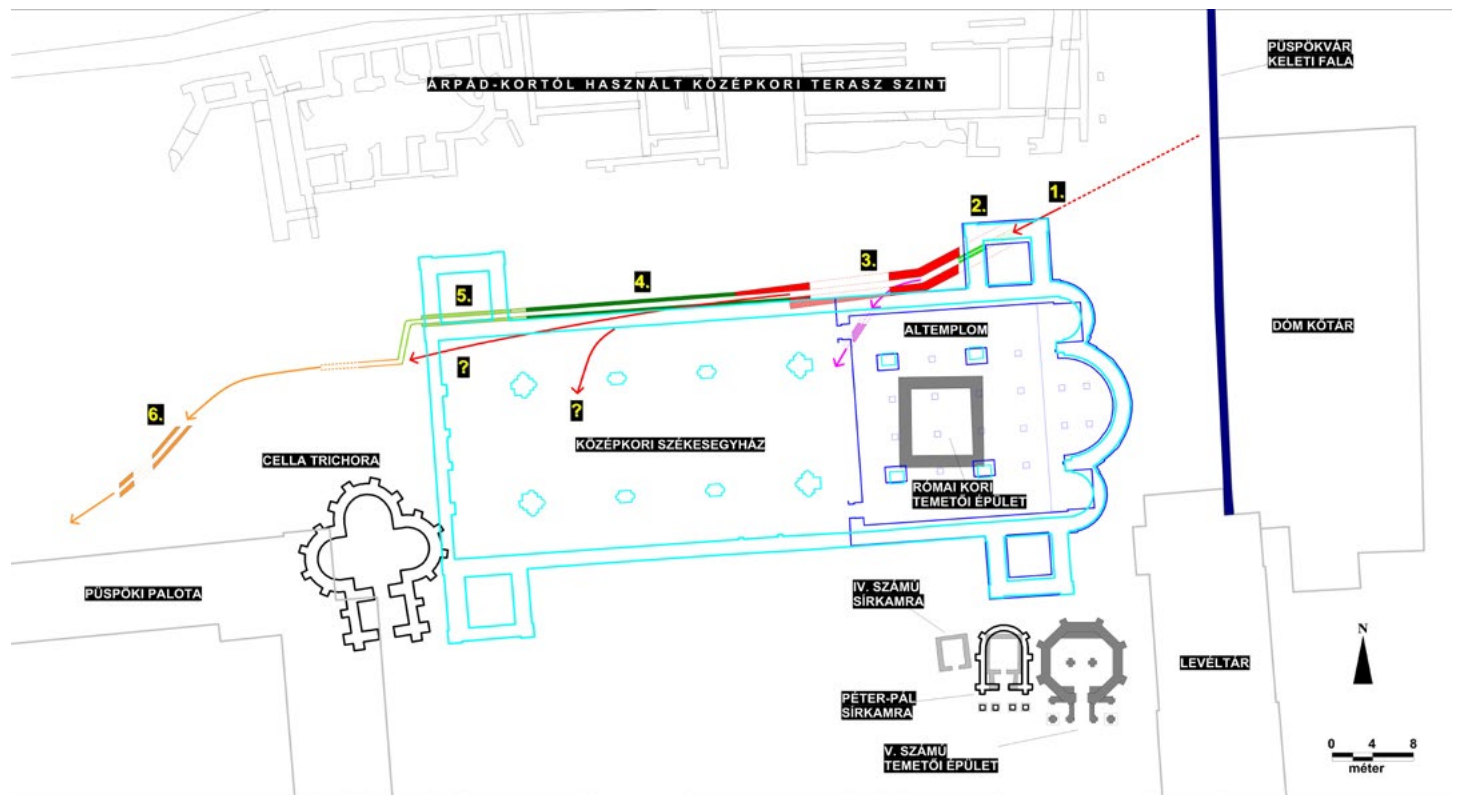
70 *TÓTH* 2016, 61–63. Ld. még uo. 59. 5. kép és 60. 6. kép.

71 *TÓTH* 2016, 62.

72 *TÓTH* 2016, 62, 44. lábjegyzet.

73 *TÓTH* 2016, 63.

74 Ezután született egy rövid összefoglalás a csatornáról: *TÓTH – POULET* 2022, 145–147.

6. kép:
A csatorna szakaszai
(Ábra: Tóth Zsolt)

A csatorna szakaszainak leírása

Méret és építéstechnika alapján a középkori székesegyház északkeleti tornyától (pontosabban annak a keleti előterétől) a dóm nyugati oldala előtti tér területéig követhető csatorna hat szakaszra bontható. (6. kép)

1. A SZÉKESEGYHÁZ ÉSZAKKELETI TORNYPÓLÓL ÉSZAKKELETRE

A csatorna kezdete, eredete pontosan nem meghatározható. Feltételezéseket lehet tenni és másodlagos adatokat lehet felhasználni, valamint a természetes felszín rekonstruálható domborzati viszonyai és a terület geológiája alapján lehet hozzávetőleges következtetéseket levonni.

A délről északi irányba meredeken emelkedő területen,⁷⁵ a székesegyház vonalában egy megközelítőleg kelet – nyugat irányú geológiai törésvonal van. Ennek északi oldalán az óidei, vízzáró tulajdonságú fillit kőzet helyezkedik el felszín közeli helyzetben, attól délre pedig laza, vízelnyelő tulajdonságú pannon

⁷⁵ A székesegyház nyugati bejárata előtti területtől északi irányban 35 méteren 3,5-4 métert emelkedik a természetes felszín saját mérés alapján.

homok található.⁷⁶ A fillit zónában a talajvizek felszín közeli helyzetbe kényszerültek, mivel nem tudtak leszivárogni a kőzetbe. A déli lejtésű területen ezek a vizek dél felé mozogtak a gravitációs hatás következtében, így a törésvonal mentén, kiérve ebből a zónából forráskifakadások keletkeztek. A felszínre kerülő vizek a törésvonal déli oldalán pedig fokozatosan elnyelődtek a laza üledékben.⁷⁷ Az altemplom és az északkeleti torony alsó szintjének felnedvesedése,⁷⁸ vízzel való elöntése így logikusan magyarázható azzal, hogy a székesegyház északkeleti tornyának közelében, attól kelet – északkelet irányban egy forráskifakadás volt. Ennek a vize a felszínlejtésből adódóan dél – délnyugat irányban folyt el és szivárgott bele a pannon homokba.⁷⁹ A homok vízzel való telítődésekor „belvíz” alakult ki és a fölös víztömeg a felszínre tört, azaz elöntötte a forrás közelében található altemplomot és a székesegyház északkeleti tornyának az alsó szintjét. Ez azért is súlyos problémát jelentett, mert az altemplom padlószintje földbe süllyesztett volt, így még magas talajvízszint sem kellett a víz felszínre töréséhez. Előbbiek alapján biztosra vehető, hogy a négytornyú katedrális tervezésekor nem ismerték jól a terület hidrogeológiai viszonyait.⁸⁰

Felmerül a kérdés: Hová folyt el a székesegyház északkeleti-keleti előterében fakadó forrás vize? Az egyik lehetőségként a mai Mecsek- és Nyíl utca között induló észak – dél irányú mélyedés jöhet szóba. Ebben a természetes mélyedésben alakították ki a középkorban a püspökvár keleti árkát a székesegyház keletre.⁸¹ A székesegyház északkeleti tornya alatt a csatorna északkelet – délnyugat irányba, valamint az altemplom északnyugati sarka alatti csatorna⁸² ugyanilyen irányba inkább azt valószínűsíti, hogy ennek a forrásnak a vize délnyugati irányban távozott a területről és a székesegyház alatt és annak déli előterében (a Dóm tér területén) elnyelődött a pannon homokban. A terület domborzati adottságai miatt az biztosan kizárható, hogy keletről nyugati irányba folyt volna el a patak vize.

A törésvonal, pontosabban fogalmazva a terület geológiai adottságai természetes módon kijelölték a késő római temető északi határát. A sírkamrákat a törésvonaltól délre, a pannon homokba ásták bele. A patakot „szabályozni” kellett (a munkavégző képességet megszüntetni) ahhoz, hogy attól délre, biztonságosan, az alamosástól és felnedvesedéstől megvédve épületeket lehessen emelni. Ugyancsak meg kellett óvni a temetői épületeket a meredek térszínen nagy munkavégző képességgel, azaz romboló hatással rendelkező csapadékvizektől. Az épületek védelme vízelvezető árkok létesítésével,⁸³ részben csatornázással realizálódott.⁸⁴

Az altemplom északnyugati sarkában talált csatornával alapvetően az altemplom közepe alatti épületet akarták megvédeni a forrásból eredő patakvíz káros hatásaitól. A rendkívül kicsi belméretből adódóan annak létesítésekor nem lehetett jelentős vízhozam. Óriási változás ehhez képest a boltíves csatorna az 1,85 méteres belmagassággal, 0,65 méteres belső szélességgel és a 0,85 méter széles oldalfalakkal.

⁷⁶ A terület természetföldrajzi viszonyairól összefoglalóan: *KRAFT* 2006.

⁷⁷ Erről részletesen: *KRAFT* 2006, 34., 38., 41–42.

⁷⁸ Az altemplom belső padlószintje az északi fal előtt körülbelül 2,70 méterrel feküdt mélyebben a külső természetes talajszintnél a mérhető és interpolálható szintadatok alapján.

⁷⁹ Fülep Ferenc, Boros László és Buzás Gergely is korábban forrást és elfolyó patakvizet feltételezett, Szőnyi Ottó talajvíz elvezetéséről írt.

⁸⁰ A székesegyház szentélyének/altemplomának a helyét az altemplom közepe helyén álló késő római temetői épület jelölte ki. Ennek helyére épült Orseoló Péter király temploma. Annak helyére pedig a négytornyú templom keleti része. Erről részletesen: *TÓTH – BUZÁS – NEMÉNYI* 2020.

⁸¹ Ezt az elgondolást támogatja Kraft János. Ld. *KRAFT* 2006, 38. oldal ábrája.

⁸² Erről ld. a II. fejezetben G. Sándor Mária 1970-es kutatásáról írtakat az 5. képpel és a III. 8. fejezetben.

⁸³ Ilyen árkokat lehetett megfigyelni a XIX. és XX. számú temetői épület keleti oldala mellett és a XX. számú épület déli oldala előtt.

⁸⁴ A vízelvezető árkokon és a csatornázáson kívül Kraft még víznyerő aknákat is feltételez. *KRAFT* 2006, 75–76.

Ez a rendkívül masszív csatorna, amely egy patak vizét szabályozva vezette el, jelentette a végleges megoldást a késő római temetői épületek védelméről.⁸⁵ Nem tudjuk, hogy a törésvonaltól északra eső területtel milyen mértékig foglalkoztak a római korban. Ennek a területnek a mesterséges átalakítása legkésőbb akkor öltött jelentős méreteket, amikor a négytornyú középkori katedrális építésébe kezdtek. Egy vízszintes teraszt alakítottak ki a székesegyháznak az építkezés megkezdése előtt, a tereplépcső északi szélébe pedig egy támfalat emeltek a földnyomás megtartására.⁸⁶ A római csatornát csak a székesegyház előkészítő kivitelezési munkái alatt találták meg⁸⁷ és az építkezés során azzal, mint adottsággal kellett a továbbiakban számolni. Az eredeti római csatornát a templomépítés során kiegészítették, nyomvonalát részlegesen módosították és belméretét részlegesen csökkentették.

Szónyi állítása szerint az északkeleti torony nyugati szélétől induló szűkítés 11 méter hosszú szakaszon volt még nyomon követhető északkeleti irányban.⁸⁸ Ha ez igaz, akkor a csatorna indulása (azaz a forrás) a toronytól biztosan északkeletre volt.

Boros az új Dóm Múzeum építésekor, annak helyén ásott 6 méter mély talajmetszés függőleges felületén az altemplomban megtalált csatorna északi irányú folytatását vélte felfedezni az Aradi Vértanúk útjával párhuzamos, 1,50 méter széles, 0,70 méter mély, alul tompa szögben záruló árokban, amelynek a fenékszintje 4 méter mélyen volt a felszíntől.⁸⁹ Ha meghosszabbítjuk az északkeleti torony alatti, északkelet irányú csatornaszakaszt, akkor a folytatása a Dóm Kőtár északi falának irányába esne és hozzávetőlegesen a szintviszonyok is megfelelőek lennének. Hozzá kell tenni, hogy a Dóm Kőtár nagy része a középkori püspökvár külső oldala előtti betöltött várárok vonalába esik, így a Boros által közölt adat akkor lenne releváns, ha megfigyelése a középkori várfal belső (nyugati) oldalára esne.

Előbbi helyen, azaz a püspökvár keleti falának nyugati oldala előtt a Nagy Lajos király – Vilmos püspök szobor alapozási munkáinál régészeti megfigyelést végeztem 2017-ben, amely a Dóm Kőtár északnyugati sarka előtt van. A munkagödör keleti metszetszélénél déli felében egy déli irányban szűkülő árok északi oldalának részletét figyeltem meg a természetes rétegződésbe beleásva. (7. kép) Ez helyzete alapján lehet a római csatorna árka.

Irány alapján fel kell tételezni, hogy az altemplom alatti csatornaszakasz és az annál későbbi, a székesegyház északkeleti tornya alatt lévő csatorna eredője ugyanaz a forrás lehetett. Ezt a forrást mindenképp még a középkori püspökvár keleti falának a nyugati oldalán érdemes keresni, mivel a fal külső (keleti) oldalán a középkori vár keleti árka egy természetes mélyedés felhasználásával lett kialakítva,⁹⁰ azaz egy attól keletre induló forrás vize abban folyt volna le déli irányba. Így a Kaposvári úti forrás egy esetleges leágazásával nem lehet számolni már a székesegyház alatti csatorna esetén, mint ahogy azt Fülep feltételezte.⁹¹

85 Kraft a temető északi határán egy mesterséges árkot feltételez a temetői épületek védelmében. *KRAFT* 2006, 82. Az egész temető területén pedig kiépített árokrendszert gondol. *KRAFT* 2006, 76.

86 A támfaltól északra, a római korban nem használt magasabb területen egy új terasszintet hoztak létre beépítés céljából.

87 Ld. a III. 3. fejezetnél írtakat.

88 *SZÓNYI* 1927, 192.

89 *BOROS* 2002, 6.

90 Ennek a mélyedésnek a vonalába építették a püspökvár északkeleti saroktoronyát. Az árokszerű mélyedés a toronytól északra manapság is határozottan kirajzolódik.

91 *FÜLEP* 1962b, 66. Ld. még 46. jegyzet.

7. kép:

Balra: a csatornaárok északi oldala a Nagy Lajos király és Vilmos püspök szobor munkagödrének keleti metszetében; jobbra: a szobor helye a székesegyház északkeleti tornyához viszonyítva (Fotó: Tóth Zsolt)

Összegezve azt lehet feltételezni, hogy a csatorna eredője egy forrásban kereshető, amely valahol a Dóm Kőtár északnyugati sarka előtt lehetett, amelyből a felszíni patak víz a felszínlejtésnek megfelelően egy relatíve mély bevágású mederben folyt el délnyugat felé.

Felmerül a kérdés, hogy miért kellett becsatornázni, azaz szabályozni a folyását ennek a pataknak? Ez csakis a temetői épületek építésével lehet logikus módon összefüggésbe hozni. Legkésőbb az altemplom alatti temetői épület kivitelezési munkái előtt meg kellett épülnie az altemplom északnyugati sarkánál megtalált csatornának. Az ettől délre és délnyugatra lévő terület használatbavételével egyidőben ezt a csatornát megszüntették és a patak vizét elvezették nyugati irányba. Csak feltételezni tudjuk, hogy a csatorna a forrásfoglalástól indulva a 3. szakasznál leírtakkal egyező struktúrájú lehetett.

Kérdésként vetődik fel, hogy a kedvezőtlen természeti adottságok miatt mégis miért épült késő római temetői épület a székesegyház altemplomának helyén? Az épület Karoling-kori és Árpád-kori utóélete kapcsán már korábban feltételeztük, hogy ebben az épületben egy szentként tisztelt személy (mártír) sírja lehetett.⁹² Így nem véletlen, hogy ezen építmény közelében nagy számban és nagy sűrűségben fordulnak elő temetői épületek.⁹³ A mártírsír volt az az adottság, amely kijelölte a középkori székesegyház helyét. A négytornyú katedrális megépítésekor bele kellett foglalni az építészeti műbe a megtalált és legalább részlegesen „útban lévő” csatornát.

⁹² Ehhez ld. TÓTH – BUZÁS – NEMÉNYI 2020.

⁹³ Jelenleg hat ilyen épületet ismerünk: I., III., IV., V., XIX. és XX. számú temetői épület, valamint a körülöttük elhelyezkedő sírok.

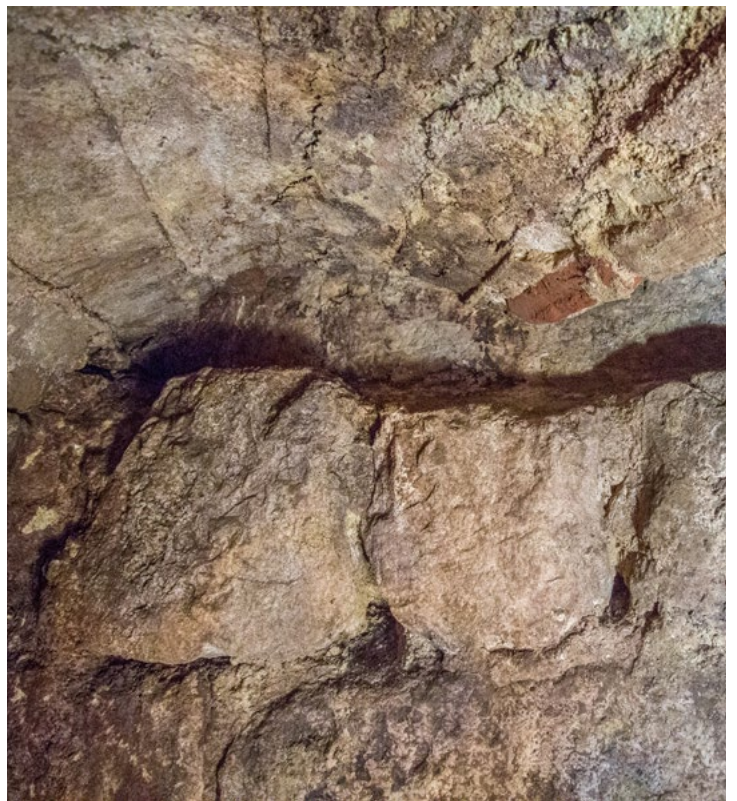

8. kép:

Balra: a boltíves római csatorna és az Árpád-kori szűkítés az északkeleti torony nyugati oldala előtt; jobbra: az északkeleti torony nyugati fala kívülről a római csatornától délre (Fotó: Füzi István, Janus Pannonius Múzeum)

9. kép:
Árpád-kori szűkítés a székesegyház észak-keleti tornyának nyugati fala előtt és alatt
(Fotó: Füzi István, Janus Pannonius Múzeum)

10. kép:
A boltíves római csatorna és a székesegyház északkeleti tornyának peremes kiugrása a torony nyugati falsíkján az összeillesztésnél
(Fotó: Füzi István, Janus Pannonius Múzeum)

2. A SZÉKESEGYHÁZ ÉSZAKKELETI TORNYA ALATT

A székesegyház északkeleti tornyának nyugati fala előtt és alatt egy kváderkövekből épített csatorna 0,15 méter széles és 0,25 méter magas belméretű folyókája figyelhető meg, amelyre a fal előtt 0,25 méter vastag kőlap van helyezve. (8. kép) Ez a szűk keresztmetszetű csatorna Szőnyi mérései szerint még legalább 11 méter hosszú szakaszon⁹⁴ folytatódik egyenes vonalban a torony északnyugati sarka alatt északkeleti irányban, (9. kép) azaz ez alapján túlnyúlik a toronyon túlra.

A boltíves, téglából épített csatornát a székesegyház északkeleti tornyának helyén, annak építése előtt visszabontották, a csatorna alját képező kőlapokra építették rá a kőlapokból álló szűk keresztmetszetű csatornát (szűkítést) a torony helyén és még attól észak-északkeletre is. Miután ez megtörtént, került sor a csatorna felett a székesegyház északkeleti torony alapozásának a megépítésére. A helyszíni megfigyelés alapján a szűkítés déli oldalán az északkeleti torony alapozása legalább a római csatorna folyásfenék szintjéig leért, az északi oldalon nem látható. Az azonban biztosan megállapítható, hogy az északkeleti torony nyugati oldalán azért jóval mélyebb a torony alapozása, mint a keletin, mert a szűkített csatornát bele akarták foglalni a torony alapba. Fontos szempont volt, hogy az elvégződő boltíves csatorna és a toronyfal találkozásánál a záródás, összeillesztés hézagmentes legyen, ugyanis enélkül a föld bemosódott volna a szűk csatorna végződéséhez és így idővel eltömitette volna azt.⁹⁵ A feltorlódott víz pedig gyengítette volna a templomfalazatot, alámosta volna és óriási vizesedést okozott volna a toronyban és az altemplomban.⁹⁶ Előzőekből adódóan a szűk csatorna végét úgy alakították ki, hogy az belenyúljon a boltíves szakaszba, összetoldották azokat egymással. A szűk csatorna külső szélei igazodtak, neki vannak építve a boltíves csatorna belső oldalának. A toronyfal és a boltíves csatornafal is illeszkedett eredetileg. A boltíves csatorna belterének a vonalában a toronyfalon lévő 0,13-0,15 méter nagyságú kiugrás, azaz csatornatérbe való benyúlás is a precíz összeillesztést szolgálta a boltív alatt.⁹⁷ (10. kép) Előbbiek alapján az is teljes mértékben kizárható, hogy eredetileg nyitott csatornaárkot terveztek volna a középkori székesegyház északi fala mellett.

A kőlapokból álló szűk csatorna a székesegyház északkeleti tornyának az építésével függ össze, így Árpád-kori. Technikailag egy szűkítés, amely a torony statikai állékonysága mellett a szűk keresztmetszeten továbbra is biztosította (korlátozott sikerrel) a toronytól északkeletre fakadó forrásból a vízelvezetést.

⁹⁴ Nem tudjuk, hogy Szőnyi milyen módszerrel mérte meg. 2015-ben körülbelül 3 méter hosszú szakaszt tudtunk megmérni mérőszalag becsúsztatásával.

⁹⁵ Gosztonyi Gyula vette észre, hogy az északkeleti torony alapozásának az alja az északi és keleti oldalon az 1922-ben végzett feltárás alapján a külső felszíntől 2,25 méter mélyen van, s ezzel szemben a torony nyugati alapfala viszont 3,63 méter mélyre lenyúlik. A fennálló különbségeket Gosztonyi egy, a székesegyház tornyánál korábbi építménnyel, egy a torony helyére elképzelt hatszög alaprajzú keresztelőkápolna ottlétével hozta összefüggésbe, azaz a lenyúló alapozás annak a falához tartozott volna. Meglátása szerint a csatorna belterének felső széle előtti magasságban kezdődő szűkített fal a székesegyház toronyalapozása, az azalatti rész a keresztelőkápolnáé. *GOSZTONYI* 1939, 203. Ez azonban biztosan téves, nemcsak az egységes falstruktúra miatt, hanem azért is, mert nincs eltérés a falazatok irányában, amely Gosztonyi elképzelésének igazolásához kellene.

⁹⁶ A precíz összeillesztés ellenére a forrás környékéről szivárgó vizek így is komoly vizesedést okoztak, az altemplomban gyakran állt a feltörő talajvíz. Részben ennek orvosolására készült 1922-ben a Möller István mérnök tervei alapján épített, az északkeleti torony elől induló vízelvezető csatorna. Erről ld. *SZŐNYI* 1927.

⁹⁷ Jelenleg a boltíves csatorna és a templomfal összeillesztése már jórészt nem látszik, mivel Gosztonyi Gyula a toronyfal előtt falkutatást végzett a csatornától északi és déli irányban is, s ezzel roncsolta a torony előtt a csatorna északi és déli falát.

11. kép:

Balra: a boltíves római csatorna északkelet - délnyugat irányú szakasza az északkeleti toronytól nyugatra; jobbra: a csatorna dél-nyugat - nyugat irányú folytatása
(Fotó: Füzi István, Janus Pannonius Múzeum)

3. AZ ÉSZAKKELETI TORONY NYUGATI SZÉLE - A KÖZÉPKORI SZÉKESEGYHÁZ ÉSZAKI FALA MELLETTI KELETI SZAKASZ

Az északkeleti torony nyugati külső falalapsíkjától indulva egy 0,86 méter széles oldalfalú, 0,60-0,65 méter széles és 1,85 méter magas belméretű, felül zsaluzásos technikával épített boltívvel záródó, római téglából épített csatornaszakasz kezdődik, amely precízen összeillesztett sima felületű, 0,25-0,28 méter vastag nagyméretű kőlapokra épült rá. (11. kép) Ez az a csatorna felépítés, amely vélhetően a forrás-foglalástól indulva jellemezte a késő római kori csatornát. A folyásfenék szint a természetes külső térszíntől 3,70-3,80 méter, a boltív felső síkja pedig 1,50-1,60 méter mélységben volt hozzávetőlegesen.

A torony nyugati szélétől induló északkelet - délnyugat irányú szakasz a torony nyugati szélétől 4,80 méter távolságban, közvetlenül a középkori székesegyház északi falának külső (északi) síkjánál 21 fokos töréssel megközelítőleg nyugati irányba fordul.⁹⁸ A töréstől 3,20 méter távolságban a csatorna megszakad, az 1882-1891 között épült kazánház létesítésekor egy 7,80 méter hosszú szakaszt elromboltak a csatornából. A kazánház délnyugati sarkától újra folytatódik nyugati irányba. A sekrestyéből és a Jézus Szíve kápolnából egy-egy függőleges kürtő vezet le a csatornába, amelyek a csatorna boltívének a roncsolásával járt ezeken a helyeken. A székesegyház két északi tornya közötti kelet - nyugat irányú falszakasz hossza 45,30 méter hosszú. A fal északi oldala melletti csatorna építéstechnikájában az északkeleti torony délnyugati sarkától számítva 17,70 méter (déli csatornafal) és körülbelül 23 méter (északi fal) távolságban szerkezeti változás figyelhető meg. Eddig tart a csatorna belső felületén tisztán római téglából épített csatornaszakasz, amelynek oldalai nyugatra haladva fokozatosan „elfogynak”, a téglafalazás elvékonyodik. Ennek oka a csatorna és a székesegyház tájolásában fennálló mintegy 3 fokos eltérésben keresendő. A középkori székesegyház északi falának az építésekor nyugati irányban egyre nagyobb mértékben beleesett a középkori fal a római csatorna vonalába.

A székesegyház keleti felén az altemplom építésekor a tereprendezés, az altemplom szintjének kialakításakor akadtak rá a csatornára. Ezt bizonyítja az, hogy annak a déli falát a szintalakításakor roncsolták is, ez jól látható a Gosztonyi által a déli csatornafalba vágott metszetben, ahol a roncsolás alsó szintje az altemplom középkori padló szintjéhez igazodik.⁹⁹ (12. és 13. kép)

A csatornával megtalálása után a székesegyház építése során mint adottsággal kellett számolni és az építés folyamatába bele kellett kalkulálni. Az pontosan nem tudható, hogy milyen mértékű tervmódosítást eredményezett a csatorna megtalálása a székesegyház alaprajzát illetően. Annyi bizonyos, hogy a négytornyú székesegyház helyét és méretét késő római kori ókeresztény temetői épületekhez igazították a tervezés fázisában.¹⁰⁰ A vízvezetés problémájának megoldása nélkül nem lehetett megépíteni a székesegyházat. A csatorna megtalálása után úgy alakították ki a székesegyház északi falát, hogy annak külső északi falsíkja a csatorna vonalvezetésében megfigyelhető töréspontot érintse, azaz „nekitolták” a déli csatornafal déli oldalának. A székesegyház hossz tengelyének a tájolását Orseoló Péter templomának a tájolásához igazították. Valószínűleg az lehetett az elképzelés, hogy a székesegyház északi falát végigfuttatják a már meglévő csatorna mellett, s ezáltal lényegében különösebb beavatkozás nélkül tovább működött volna a már meglévő vízvezető rendszer. Tényként annyit lehet

⁹⁸ A székesegyház északkeleti tornya alatti szakasz hossz tengelyének az iránya 62 fokkal fordul el északkelet - délnyugat irányban az észak - dél fő égtájakhoz képest, így a középkori székesegyház északi fala melletti szakasz hossz tengelye már 83 fokkal fordul el északkelet - délnyugat irányban az észak - dél fő égtájakhoz képest, azaz 7 fok híján kelet - nyugat irányú. A székesegyház hossz tengelye és a mellette futó csatorna hossz tengelye között mintegy 3 fok eltérés mérhető ki, a székesegyház hossz tengelyének a tájolása a kelet - nyugat irányhoz képest csak 4 fokkal fordul el északkelet - délnyugat irányba.

⁹⁹ Az altemplomban végzett 2019. évi feltáráson pontosan kimérhető volt a középkori kőburkolat szintje is, amely a mai szint alatt 0,29 méterrel, a járószint alapozása alatt volt megfigyelhető. Az újkor időszakában szintemeléssel alakították ki belső járószintet. (A szerző ásatása.)

¹⁰⁰ A szentélyt és az alatta lévő teret teljesen kitöltő altemplomot egy szent ereklyéit őrző, a Karoling-korban felújított késő római épülethez, egész pontosan annak oltára alatt elhelyezett ereklyesírhoz igazították úgy, hogy az a középpontban legyen. A székesegyház méretét délről az I. számú temetői épület (Péter-Pál sírkamra) és a mellette lévő V. számú temetői épület határolta, azokhoz igazították. Nyugaton az I. számú Cella Trichora volt a határoló tényező. Ezekon kívül a templomra vonatkozó térbeosztás és az arányok jelentette kötöttségek határozták meg a négytornyú katedrális méretét. A római kori temetői épületből átalakított Karoling-kori templom és a négytornyú katedrális között köztes periódusként ott van Péter király temploma, amelynek helyét az ereklyesír határozta meg. Építésekor visszabontották a Karoling-kori templomot, a négytornyú katedrális építése előtt pedig Péter király templomát. Erről legutóbb: *TÓTH – BUZÁS – NEMÉNYI* 2020. A négytornyú katedrális építési szakaszairól: Buzás 2009. Ld. még *GOSZTONYI* 1939.

megállapítani, hogy az irányok tökéletesen nem estek egybe. Ez eredményezte azt, hogy nyugati irányban egyre jelentősebb mértékben belevágott a középkori fal a római csatorna déli oldalába. Emellett értelemszerűen a csatorna északi felének belső oldalát is részlegesen meg kellett faragni onnantól, hogy a déli fal már „elfogyott”. Ezáltal érték el, hogy ne fogyjon el a belméret szélessége. Az iránykülönbségből eredő probléma a székesegyház keleti felének a megépítésekor még korlátozottan jelentkezett, mivel a vízvezetés nem került veszélybe. Előbbiek alapján feltételezni lehet, hogy a megtalált csatorna egész vonalán nem végeztek előzetes feltárást annak pontos vonalvezetését megállapítandó.

Összegezve annyit lehet mondani, hogy az altemplom/szentély (a székesegyház keleti fele) építésekor a római kori csatornában szerkezeti változás nem következett be, mindössze a déli csatornafal roncsolódott részlegesen. Szerkezeti módosítást első ízben a székesegyház északkeleti tornyának építésekor kellett eszközölni.

A boltíves római csatorna északkelet – délnyugat irányú szakasza szinte biztosan a korábbi kisebb csatorna helyén, azaz a patak völgy területén létesült. Felmerül a kérdés: Miért volt szükség a hirtelen irányváltásra, a csatorna nyugatra fordítására? A szándék a csatorna temetőterületen kívül tartása lehetett. Lehet, hogy Kraftnak van igaza, s létezett már a temető északi határán egy árok, azaz nem kellett újat ásni, csak a csatornát beleépíteni. Ennél nyomósabb érv lehetett az, hogy a temetőn való keresztülvezetés már meglévő sírépítmények rombolásával járt volna.¹⁰¹

Arra nincs adatunk, hogy ez a boltíves csatorna meddig volt megépítve nyugati irányban, s arra sem, hogy nem fordult-e el déli irányba valahol a székesegyház nyugati fele alatt? Az sem egyértelmű, hogy a kelet-nyugat irányú szakasznak egy árkot ástak (esetleg korábbi árokban létesítették) vagy fúrásos technikával létesítették?¹⁰² Utóbbit a zsaluzásos boltív építési technika támogatná is. Annyi bizonyos, hogy az I. számú Cella Trichora északi és nyugati oldala körül már egy másfajta építéstechnikájú csatorna van, de azt építhették a római kor után is.¹⁰³

A csatorna alapjának az alja a külső természetes talajszinthez képest körülbelül 4 méter mélyen volt az altemplomtól északra eső szakaszon. Kérdés, hogy miért kellett ilyen mélyre beásni? Talán a forrásfoglalásnál egy vízfelfogó medencét létesítettek és annak aljához (lefolyó nyílásához) igazították a folyásfenék szintjét?¹⁰⁴ A masszív csatornafalakat mindenesetre a jelentős földnyomás indokolta. Még egy biztosnak tűnő állítást tehetünk: A csatornát kizárólag a patakvíz elvezetésére használhatták, ugyanis a csatorna boltozatán nincsenek olyan nyílások, amelyek esetlegesen az esővíz bevezetésére szolgáltak volna.

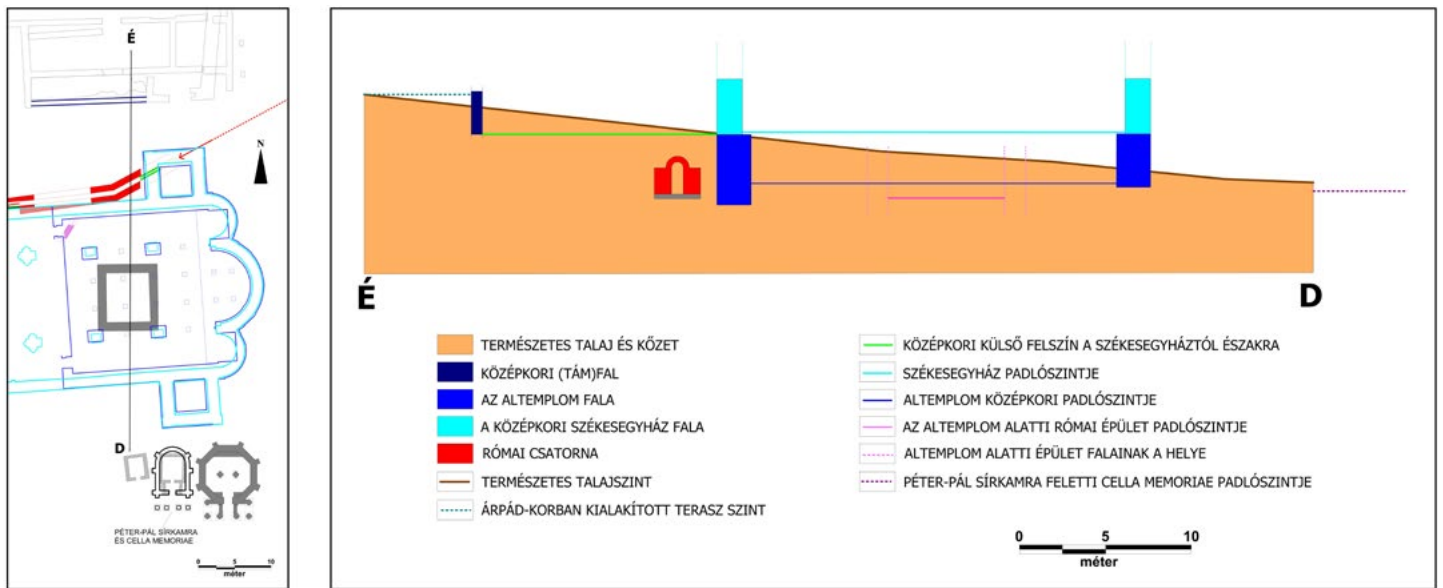
A boltozott római csatorna építésének az ideje hozzávetőlegesen adható meg. Figyelembe véve, hogy az előzménycsatorna is már egy keresztény sírépítményhez kapcsolódott és vélhetőleg a székesegyház déli oldala előtti temetői épületek építése előtt létesült, valamikor a 380-as évek közepén – második felében építhették.

¹⁰¹ Visy az irányváltást a csatornát római korinak meghatározó munkájában azzal indokolja, hogy a csatorna ott megkerült valamit, ami attól délre található. Ez a valami pedig egy mesterséges teraszon kialakított római kori ókeresztény bazilika lenne. *VTSY* 2004, 120–122.

¹⁰² A székesegyház és északi oldalkápolnái jelentette beépítettség ezidáig nem tett lehetővé erre vonatkozó megfigyeléseket. Szőnyi, aki új aknanyílást vágatott, nem közöl erre vonatkozó adatokat.

¹⁰³ Ehhez ld. a III. 6. fejezetet.

¹⁰⁴ Erre vonatkozólag semmilyen adattal és bizonyítékkal nem rendelkezünk.

12. kép:
A római csatorna és környezetének szintviszonyai
(Ábra: Tóth Zsolt)

13. kép:
Metszet a boltíves római csatorna déli oldalában az altemplomtól északra. Mögötte a középkori székesegyház északi falának északi falsíkja. A római téglafal déli szélének roncsolása az altemplom szintjének kialakításakor keletkezett.
(Fotó: Füzi István, Janus Pannonius Múzeum)

14. kép:

A csatorna nyugati szakasza az egykori kazánházból nézve
(Fotó: Tóth Zsolt)

15. kép:

A boltíves római csatorna és a székesegyház északi falának a viszonya az egykori kazánháztól nyugatra. Balra: A csatorna déli oldalának falsíkja római téglafalazattal, amögött a székesegyház alapozása, amely már jelentős mértékben roncsolta a csatorna déli falát.; jobbra: Az elfogyó téglafalazatú római csatorna és az annak folytatásában kváderkövekből emelt középkori folytatása. (A határvonal világoskék vonallal jelölve.)
(Fotó és ábra: Tóth Zsolt)

4. A KÖZÉPKORI SZÉKESEGYHÁZ ÉSZAKI FALA MELLETTI NYUGATI SZAKASZ - AZ ÉSZAKNYUGATI TORONY KELETI SZÉLE (14.-18. KÉP)

A székesegyház nyugati fele a keleti rész (szentély/altemplom) elkészülte után, külön periódusban épült meg.¹⁰⁵ Az „elfogyó” római csatorna, pontosabban a vízvezetés okozta problémát kezelni kellett, előfeltétel volt a székesegyház nyugati felének a megépítéséhez. Technikailag úgy oldották meg a római kori csatorna „elfogyásának” problémáját, hogy az északi templomfal már meglévő keleti szakaszához hozzátoldva nemcsak a nyugati templom fél északi falát építették meg, hanem az északi oldala előtt egy, a római csatornához hasonló boltozott új csatornaszakasznak is kiásták az árkát. Ennek északi szélébe megépítették az új csatornaszakasz északi falát. A déli fallal „spóroltak”, a középkori székesegyház északi falalapjának északi szélére építettek egy kiugró vállat, erre támaszkodott az újonnan épített csatornaszakasz boltozatának a déli vége. (15. kép) Az északi csatorna falra Szőnyi és Boros is egyöntetűen azt írja, hogy hevenyészve épített, a falazatban római téglá és kő vegyesen volt található. Ugyanez igaz a boltozatra is.¹⁰⁶ (16. kép) A székesegyház északi falának alapozása alapvetően kváderekből lett kirakva a csatornabelső irányába. A csatorna szélessége nyugati irányba fokozatosan csökkent. Az új szakasz keleti végén 1,70 méter magas és 0,60 méter széles volt. Lényegében változatlan magasság mellett az északnyugati torony keleti fala előtt már csak 0,40 méter volt a boltíves csatorna szélessége. A csatorna alját a római csatornaszakasznál megfigyelt kőlapok alkotják. Ez a tény és a falazatban felhasznált relatíve nagymennyiségű római téglá arra utal, hogy az elbontott római csatornaszakasz tégláit használták fel nagyrészt az építéshez másodlagosan, azaz folyamatában történhetett a bontás és az építés. Nagyrészt az elbontott római csatornarész árkába építették bele a székesegyház nyugati felének az északi falát. (17. kép) Mivel a fal egyben az újonnan épített csatornaszakasz déli oldalát is képezte, ezért az alapozásnak le kellett érnie szükségszerűen a csatorna aljáig. Ezért van ezen a szakaszon a belső- és külső járószinttől számítva 4-4,25 méter mély alapfala a székesegyháznak, habár azt statikai okok a csatorna hiányában nem indokolták volna. A nagy anyag szükséglettel járó falalap építésnél így lényegében mindent felhasználtak, amit találtak. Ezért vannak az alapon a kváderkövek mellett római sírkő darabok is beépítve. A csatornaszakasz nyugati végén, az északnyugati torony keleti falának keleti falsíkja előtt körülbelül 1,20 méter hosszú szakaszon a csatornát nem boltív zárja felül, hanem ott két nagyméretű, vízszintes kőlap helyettesíti azt. (18. kép) A csatorna oldalfalai itt egységes struktúrájúak a boltíves résszel, így mindenképp egy periódusban készültek azzal. A kőlapos megoldás vélhetően a precíz összeillesztést szolgálta az északnyugati torony keleti falával.

Előbbieken alapján a csatorna ezen szakasza valamikor a 12. században épülhetett. A székesegyház északi falának a nyugati szakaszát és az északi oldala melletti csatornát egy felszínről nyitott árokba építették bele, amelyet az építkezés befejezte után betemettek. Csapadékvíz bevezető nyílások ezen a szakaszon sem voltak megfigyelhetőek.

¹⁰⁵ A székesegyház építéstörténetéről: *GOSZTONYI* 1939, *BUZÁS* 2009, *KOSZTA* 2015.

¹⁰⁶ *SZŐNYI* 1927, 193.; *BOROS* 2002, 16-17.

16. kép:

Balra: a római kori boltíves csatorna; jobbra: az Árpád-kori boltíves csatorna
(Fotó: Füzi István, Janus Pannonius Múzeum – bal oldali; Tóth Zsolt – jobb oldali)

17. kép:

A csatorna viszonya a székesegyházhoz annak nyugati részén
(Ábra: Tóth Zsolt)

18. kép:

A boltíves középkori csatorna nyugati vége a székesegyház északnyugati tornyának keleti oldala előtt. Balra: a torony keleti falának alapozása az alatta lévő szűkített csatornával; jobbra: a boltíves csatorna nyugati végén vízszintes kőlapokkal másodlagosan lefedett csatornaszakasz.

(Fotó: Tóth Zsolt)

5. A SZÉKESEGYHÁZ ÉSZAKNYUGATI TORNYA ALATTI ÉS NYUGATI FALA ELŐTTI SZAKASZ

Kérdéses, hogy a székesegyház északnyugati tornya alatti szakasz egy ütemben épül-e az északi templomfal nyugati része melletti szakasszal vagy sem? A kérdés megválaszolásához a torony alatti szakasznál tett építéstechnikai megfigyelések, valamint a csatorna és a torony viszonyának a meghatározása segítenek hozzá.

Ami tényszerűen megállapítható: az északnyugati torony keleti oldala előtt a boltíves Árpád-kori csatornaszakasz végéhez illeszkedve a csatornát vízszintes helyzetű kőlapok zárják felül. A nyugatabbi kőlap nyugati szélé illeszkedik a torony keleti falsíkjához, ami egyidejű építést valószínűsít. A torony alatt a csatorna belmérete hirtelen lecsökken¹⁰⁷ és a keleti fal vonalától kezdve, nyugati irányban vízszintes helyzetű kőlapok zárják felülről. Eltérően az északkeleti toronytól, az északnyugatinál a csatorna nincs belefoglalva a torony alapozásba, a csatorna a torony alap alatt halad. Az alapozás alja a fedlap szintjében van. Fülep leírása alapján a torony alatt a csatorna szépen kifalazott, építéstechnikáját tekintve olyan, mint a székesegyházról nyugatra. Ennek a megfigyelésnek ellentmond Boros megfigyelése: „... a torony alatti szakaszon a csatorna déli oldala [a torony déli falának északi síkjában, amely azonos

¹⁰⁷ A keleti fal külső síkjánál 0,80 m magas és 0,40 m széles személyes méréseim szerint. A nyugati falsíknál Szőnyi 1 méter magas és 0,60 méter magas csatornaüreget ír le. Fülep leírása szerint a nyugati falnál 0,70 méter magas és ugyanolyan széles.

az északi oldalhajó északi falsíkjával], tehát a főhajó [helyesen északi oldalhajó] északi alapozása eltér az addig szabályos kváderekből rakott falsíktól. ... a toronyalapok szélétől mért 2 méter után [toronybelső alatt] nagy terméskövekből álló öntött falazás következik...¹⁰⁸ Az utolsó fontos megfigyelés az, hogy a torony alól kiérve a csatorna iránya rögtön délre fordul, majd egy rövid szakasz után derékszögű töréssel nyugatra.

Az északi templomfal nyugati szakaszánál és a toronyalap alatt megfigyelt építéstechnikai különbség nem jelent feltétlen időbeli különbséget a csatorna építésénél. A székesegyház meglévő tervrajza alapján ki lehetett mérni az északnyugati torony helyét, az eltérő építéstechnikát pedig statikai okok indokolták.¹⁰⁹

Elmondható, hogy a két északi torony alatt az eltérő időpontban végzett toronyépítések során hasonló építéstechnikával oldották meg a tornyok alatti vízelvezetés kérdését. A közös bennük az, hogy a tornyok közti szakaszhoz viszonyítva mindkét esetben jóval kisebb a folyóka belmérete és vízszintes helyzetű kőlapok zárják felül a csatornát. A különbség pedig az, hogy az északnyugati toronynál nem foglalták bele a toronyalapba a szűkített csatornát, hanem az alapozás alatt vezették el. Ez a tény és az, hogy a toronybelső vonalában a torony déli fala öntött technikával készült,¹¹⁰ azt valószínűsíti, hogy a torony alatt fúrásos technikával alakították ki a csatorna helyét.

Szőnyi leírása alapján az északnyugati torony délnyugati sarka előtt a csatorna déli irányba fordul és a székesegyház nyugati falát követi egy körülbelül 3,50 méter hosszú szakaszon, majd innen nyugatra fordul.¹¹¹ A vízelvezetés szempontjából a derékszögű vagy közel derékszögű irányváltás nem praktikus megoldás. Ez a rövid szakasz technikailag egy átkötés, amely az újonnan a torony alatt kiépült szakasztól átvezette a vizet egy már meglévő csatornaszakaszba a lehető legrövidebb úton.

A csatornaszakasz építéstechnikája az északnyugati torony délnyugati sarkánál ismert Szőnyi kutatásai alapján. A szépen kifalazott oldalú csatorna belmérete itt 1 méter magas és 0,60 méter széles volt, vízszintes helyzetű kőlapok zárták felül. A csatornának Szőnyi által megadott mélység szintje problematikus. Leírásának az értelmezése alapján a folyásfenék a torony előtt több mint 6 méter mélyen volt a külső felszíntől.¹¹² Ez az adat nem vág össze a csatorna többi szakaszán mérhető adatokkal. Mivel a többi adat egymással összeillik, Szőnyi valószínűleg téves mélységadatot adott meg. A Szőnyi adatából kiszámolható folyásfenék az északnyugati torony délnyugati sarkánál legalább 1,50 méterrel mélyebben lenne, mint a nyugatra forduló szakasz fenékmélysége,¹¹³ azaz így nem tudott volna elfolyni a víz.

A székesegyház nyugati oldala előtti mintegy 3,50 méteres észak – dél irányú szakasz biztosan fúrásos technikával készült. 2016-ban a Möller-csatorna árkában a székesegyház nyugati homlokzata előtt közműcsere folyt. Az itt folyó munkálatok során elő kellett volna kerülnie a felszínről induló csatornaárokknak, ha létezett volna. A munkálatok során azonban csak a „folytatás”, azaz a nyugatra forduló szakasz árka és csatornaszakasza került elő az 1922-ben létesített közműárókban. De ha statikai szempontból közelítenénk meg a kérdést, akkor is ide jutnánk: Elképzelhetetlen, hogy több méter hosszán, a székesegyház nyugati falával párhuzamosan, az alap alja alatti szintre árkot ássanak. Ezen

¹⁰⁸ Idézet: BOROS 2002, 17. Ehhez ld. még BUZÁS 2009, 697–698. 128. jegyzet.

¹⁰⁹ Hasonló következtetést vont le Buzás Gergely is. BUZÁS 2009, 697–698, 128. jegyzet.

¹¹⁰ Boros minden bizonnyal a toronyalap falát gondolhatta a csatorna falának. Személyes vizsgálódásunk is Fülep megfigyelését erősíti meg.

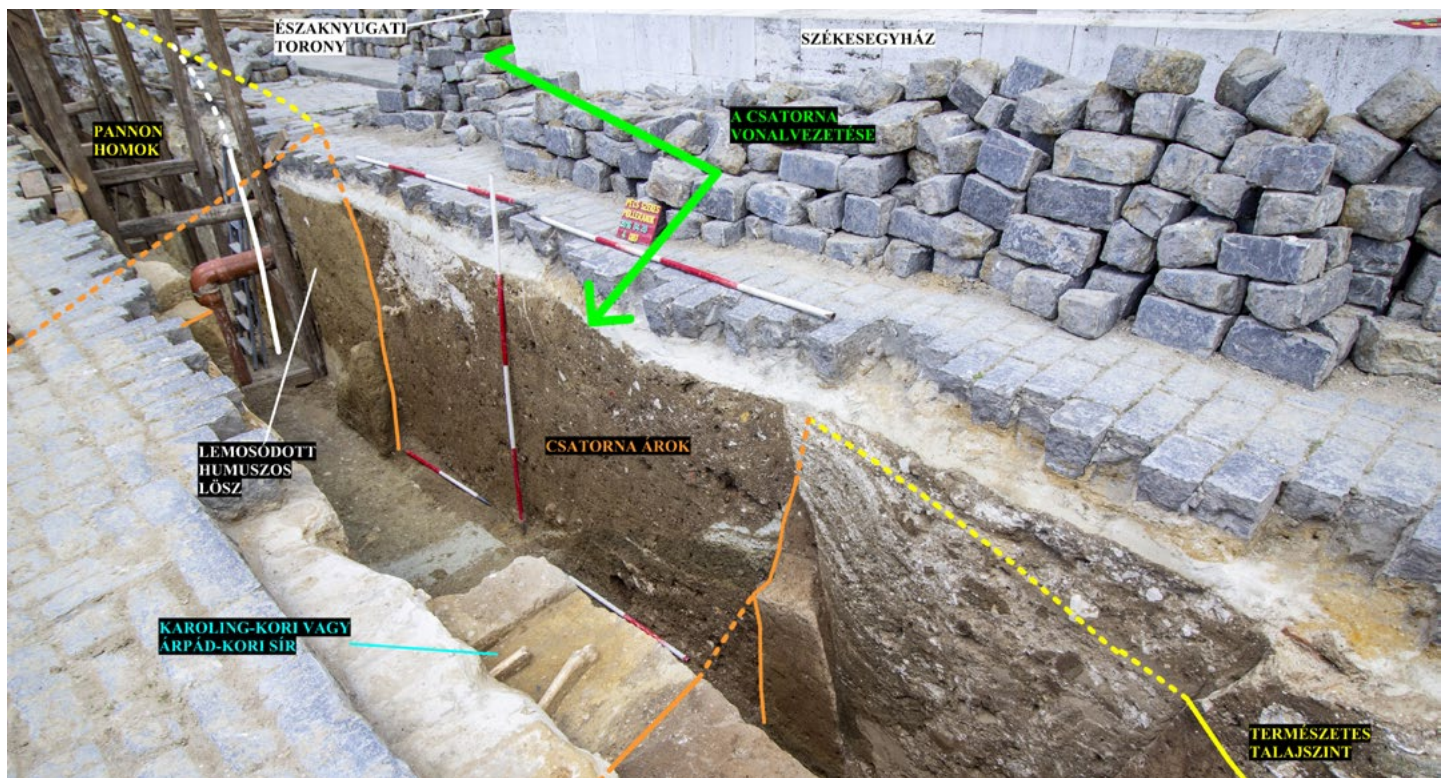
¹¹¹ SZŐNYI 1927, 191.

¹¹² SZŐNYI 1927, 191.

¹¹³ GOSZTONYI 1939, 206. ábrájának adatai és FÜLEP 1962b, 61., 62., valamint a székesegyházban és az az előtti nyugati téren végzett személyes mérések alapján.

megfigyelések megerősítik, hogy az északnyugati torony alatti és a torony nyugati oldala előtti szakasz egyidős, együtt készült. A „folytatásban” megtalált csatornaárok viszont biztosan nem egykorú ezzel, annál korábbi, mivel fölé építették a székesegyház nyugati falát.

Az építkezés közbeni folyamatos vízvezetés megoldásának a szükségessége alapján szinte biztosak lehetünk abban, hogy a boltíves és vízszintes záródású Árpád-kori szakasz, azaz a középkori székesegyház északi fala menti nyugati szakasz, az északnyugati torony alatti rész és a székesegyház nyugati fala előtti észak – dél irányú szakasz az eltérő építéstechnika ellenére egy ütemben épült meg. A csatorna kiásott és kifúrt árkat készítették el első lépésben, amelyben valamilyen ideiglenes vízvezető alkalmatosságot (favályú?) hoztak létre. Ezt követően lehetett megbontani a korábbi csatornát nagyjából a székesegyház észak-dél középtengelyétől és átterelni a vizet. Miután ez megvolt, lehetett elbontani a székesegyház nyugati részén a boltíves római csatornának a középkori templomfal vonalába eső részét. Ennek előfeltétele volt, hogy a jelzett szakaszon felülről ráastak a korábbi csatornára.¹¹⁴ A széles közműárokban lehetőség adódott kívülről falazni, amelynek eredményeképp faragott kváderekből épülhetett a katedrális északi fala, pontosabban annak külső része. Az északi templomfal elkészülte után melléépítették északról a boltíves csatornát. Ezzel párhuzamosan vagy ezt követően a fúrt szakaszon is megépült a sík fedelű csatorna az északnyugati torony alapozásával együtt. Ezek elkészülte után lehetett rákötni a meglévő csatornaszakaszra a székesegyház nyugati oldala előtt.¹¹⁵ (19. kép) Ezen logika alapján a fúrt szakaszt a rákötés helyétől visszafelé, a boltozott csatorna irányába építették. Az építés körülbelül 1 méter magas és 1 méter széles (oldalfalakkal együtt) „munkaalagútban” történt meg.

19. kép:

A csatornaárok és értelmezett környezete a székesegyház nyugati oldala előtt
(Fotó és ábra: Tóth Zsolt)

¹¹⁴ Ezt megelőzően az északi irányban emelkedő térszínen tereprendezést kellett tartani és hozzávetőlegesen kialakítani a székesegyház belső padlózatának a síkját.

¹¹⁵ Ha helyesek Boros megfigyelései az északnyugati torony belső terére vonatkozólag, akkor a torony alapjának a csatornával együtt kellett elkészülnie, mivel megfigyelése szerint a toronybelsőben a torony déli fala képezi a csatorna déli oldalát.

6. A SZÉKESEGYHÁZTÓL NYUGATRA ESŐ SZAKASZ

Szőnyi a székesegyház nyugati falától nyugati irányba még legalább 9 méter hosszú szakaszt tudott azonosítani.¹¹⁶ Ettől délnyugatra Fülep egy építéstechnikában azonos csatorna két rövidebb szakaszát találta meg. (3. kép) Előbbiek alapján ez a Szőnyi által felfedezett csatorna folytatása, azaz a dómtól nyugatra eső téren a csatorna délnyugati irányba fordult. A csatorna végződése nincs meg, csak feltételezések vannak erre vonatkozólag.¹¹⁷ A legvalószínűbb, hogy egy természetes vízfolyásba vezették bele a becsatornázott patakvizet. Ez a vízfolyás azonos lehet azzal a patakkaival, amely jelenleg is átfolyik (csatornába foglalva) a püspöki palota kertje alatt és az Esze Tamás utca délkeleti végénél folytatódik tovább és halad dél-délnyugati irányba a Ferencesek temploma felé, azaz Szőnyi feltételezésével értünk egyet.

A csatorna belmérete, mind magasságban, mind szélességben körülbelül a fele, mint ami az északnyugati torony délnyugati sarkánál mérhető volt. Ettől eltekintve az építéstechnika nagyon hasonló, ugyanúgy nagy vízszintes kőlapok zárják. A csatorna létesítése egy mesterségesen ásott árok alján történt meg.

Ezzel a nyugati szakasszal kapcsolatban két probléma is felvetődik. Fülep a csatorna árkában jelentős mélységig hódoltság kori leletanyagot talált,¹¹⁸ amelyből adódna, hogy a csatornaárok eddig az időszakig nyitva állt. Viszont ez biztosan kizárható. A belső várat keleti és nyugati félre osztó 14. századi észak-dél irányú fal eleve beleesik a csatorna vonalába, létesítése csak betöltött árok esetén elképzelhető. A csatorna végződése nem került elő, helyzete alapján folytatódik a püspöki palota alatt is, s ez is csak betöltött árok esetén lehetséges. Nagy valószínűséggel Fülepnek egy nagyméretű hódoltság kori gödröt sikerült átvágnia, amelyet a betöltött csatornaárok vonala felett ástak és ezt értelmezte csatornaárok betöltésként.

Tisztázandó, hogy hol van a váltás a csatorna építéstechnikájában? Míg a székesegyház északi fala mellett a keleti szakaszon embermagasságú, nagyon masszívan megépített boltozott, tisztán téglából épített, biztosan római kori csatorna van kőlapokból álló alaplappal, addig a székesegyházról nyugatra vegyes falazású, felül vízszintes helyzetű kőlapokkal záródó csatornaszakasz található, amelynek belmérete sokkal kisebb, mint az előbbinek.

Felvetődik lehetőségként, hogy a dómtól nyugatra eső rész is Árpád-kori és nem római, a székesegyház nyugati fala előtti szakasszal amúgy is nagy hasonlóságot mutat. Ez esetben azt kell feltételezni, hogy a boltíves római csatorna valahol a székesegyház nyugati fele alatt elfordult déli irányba. A székesegyház nyugati fal-síkjától nyugatra haladó szakasz datálására vonatkozólag két közvetlen bizonyítékkal rendelkezünk: mivel ez a csatorna a székesegyház alól fut ki, értelemszerűen korábbi annál, azaz annak nyugati felénél. 2016-ban a csatornaárokba beleásott csontvázas sír került elő, amely az I. számú Cella Trichorához, mint Karoling-kori vagy Árpád-kori templomhoz tartozik. Így a csatornaárok betöltés és alatta a csatorna a sírnál korábbi.¹¹⁹

¹¹⁶ SZŐNYI 1927, 192.

¹¹⁷ SZŐNYI 1927, 192. Szerinte a homokrétegben nyellették el a vizet egy kifalazott nyelőkutban. Ugyanitt felveti annak lehetőségét, hogy az akkori Radonay-utcában (a mai Esze Tamás utca) folyó patakba torkollhatott bele. FÜLEP 1962a, 45. és FÜLEP 1962b, 66. szerint a római csatorna forrásvizet vezetett a városba. Buzás szerint azért nem a leg-rövidebb úton vezették el a forrás vizét, mert annak vizét célzottan fel akarták használni egy kúthoz. BUZÁS 2009, 697. 126. jegyzet.

¹¹⁸ FÜLEP 1962b, 60–63.

¹¹⁹ A szerző feltárása.

Elvi megoldási lehetőség több is adódik: amennyiben a székesegyháztól nyugatra lévő szakasz római kori lenne, akkor a boltíves római csatorna a székesegyház nyugati fele alatt valahol vagy délre fordult vagy elvégződött. A vízszintes fedlapokkal ellátott, sokkal kisebb belméretű szakasz mindenképp egy későbbi hozzátoldás valamikor a 4. század végén – 5. század elején a boltíves római csatornához. Az I. számú Cella Trichora építését a római korban az ismert adatok alapján nagy valószínűséggel nem fejezték be.¹²⁰ Így logikusan adódna az a feltételezés, hogy a csatorna nyugati irányú meghosszabbítására a háromapszisos épület kivitelezési munkálatai előtt került sor. Ez alapján a csatornarendszernek két római kori periódusa lenne és egy római kori előzménye (altemplom északnyugati sarka alatti csatorna).

A székesegyháztól nyugatra, a Fülep által feltárt csatorna technikailag igazodik ahhoz az építményhez, amelyet a 9. században emeltek az I. számú Cella Trichora északnyugati oldala mellé.¹²¹ Ezt a lakótorony-szerű építményt megkerüli északról és nyugatról. Így a megépítés célja lehetett ennek az építménynek a védelme is. Az árok betöltése után áshattak sírt a csatornaárokba akár már a Karoling-korban is. A 9. század időszakában a boltíves római csatornát látniuk kellett, ha azt meg akarták toldani, így legalább részlegesen nyitott csatornaárokka kellene számolni a boltíves római csatorna szakaszán.

A dómtól nyugatra eső szakasz (és annak a székesegyház nyugati fele alá eső része) legkésőbb az Árpád-korban a négytornyú katedrális kivitelezési munkálatainak a megkezdése előtt is megépülhetett még. Ez esetben is legalább részlegesen nyitott csatornaárokka és délre elforduló iránnyal kellene számolni a római boltozott szakaszon. Ez esetben egy ismeretlen kora középkori, a székesegyház nyugati fele alatti épület védelme lehetne a cél. Ez a legvalószínűtlenebb megoldás, ugyanis a cella trichora és az északnyugati oldala melletti építmény már „üzemelt”, így ekkor már kevés az értelme ezek körbecsatornázására.

Annyi biztos, hogy a négytornyú katedrális terveinek elkészülte után már teljesen értelmetlen lett volna a székesegyház nyugati fele alatt haladó (csatornaárok kiásásával létrehozott) csatorna építésének. Így elméletileg legkésőbb az 1060-as években épülhetett ez a szakasz.

7. A CSATORNA LEJTÉSE ÉS BELMÉRETÉNEK VÁLTOZÁSAI

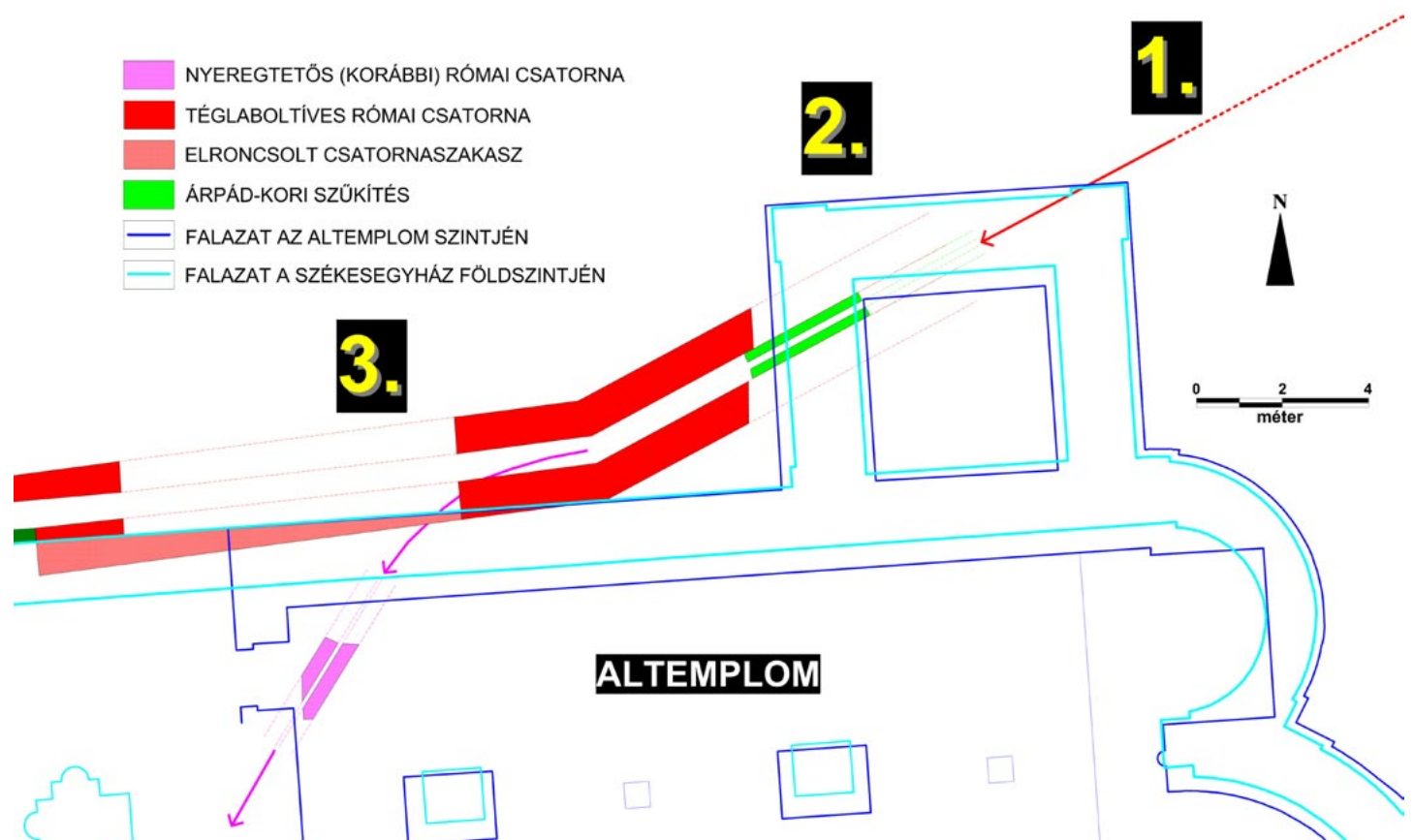
A rendelkezésre álló adatok alapján jól rekonstruálható a folyásfenék szint alakulása a csatorna egyes részein.¹²² A csatorna ismert „eleje” és „vége” között légvonalban 86 méter, folyásirányban pedig körülbelül 91,50 méter mérhető ki. Ezen távolság alatt a csatorna folyásfenék szintje a székesegyház északkeleti tornyának nyugati szélétől a püspöki palota északi szárnya előtti területig 1,80 métert lejt körülbelül. Ebből a katedrális két tornya közötti 45,30 méter hosszú szakaszon 0,70 méter körüli a szintkülönbség. Mint ahogy a fejezet 6. pontjában is megjegyeztem, az északnyugati torony délnyugati sarkánál Szőnyi által megadott szint körülbelül 1,50 méterrel mélyebben van, mint ahogy az a két szomszédos adatból kimérhető lenne. A székesegyháztól nyugatra, a nyugatra haladó rész kezdetétől, az ismert „végződésig” tartó 32,50 méter hosszú szakaszon a folyásfenék szintje körülbelül 0,70 métert esik.

¹²⁰ Az épület kutatásáról a legújabb eredményekkel: TÓTH 2017.

¹²¹ Fülep ezt az építményt gondolta a VII. számú temetői épületnek.

¹²² GOSZTONYI 1939, 206. ábrájának adatai és FÜLEP 1962b, 61., 62., valamint a székesegyházban, az az előtti nyugati téren és a csatornában végzett személyes mérések alapján.

Jól dokumentált a csatorna egyes szakaszainak belső mérete és annak formája.¹²³ A székesegyház északkeleti tornyának nyugati külső falsíkja előtt az Árpád-kori szűkítés 0,15 méter széles és 0,25 méter magas, téglalap alaprajzú keresztmetszettel torkollik bele a római kori csatornaszakaszba. A római kori, téglából épített csatorna belmérete egyenletes, lényegében nem változik: belmagassága 1,85 méter, szélessége 0,60-0,65 méter, oldalfalai függőlegesek, felül íves dongaboltozatban záródik. A székesegyház északi fala melletti Árpád-kori csatornarész esetén keletről nyugati irányba haladva (nagyjából a székesegyház észak – dél tengelyétől indulva) a csatorna belmagasság lényegében nem változik, 1,68-1,70 méter. A szélesség nyugati irányba haladva viszont fokozatosan csökkent 0,60 méterről 0,40 méterre. A csatorna felül boltíves záródású, boltíve és északi fala vegyesen kőből és téglából épült, déli falát a székesegyház északi fala képezi, amely kváderkövekből és abba belefalazott római kövekből épült fel. Az utolsó mintegy 1,20 méter hosszú szakasz felül vízszintes záródású. Az északnyugati torony keleti fala alatti szakasztól kezdődően a csatorna végig négyszög keresztmetszetű, felül vízszintesen elhelyezett kőlapok zárják. Az északnyugati torony keleti falalapja alatt a belméret 0,80 méter magas és 0,40 méter széles, a torony alatt Fülep adata alapján 0,70x070 méter. A székesegyház északnyugati tornyának nyugati falsíkjánál a csatorna belmérete 1 méter magas és 0,60 méter széles, oldalai szépen kifalazottak. A legutolsó, nyugati szakasz belmagassága: 0,49-0,52 m, a belső szélessége pedig 0,32-0,33 méter, falazata vegyesen kőből és téglából falazott.

20. kép:
A boltíves csatorna és az altemplom alatti csatorna viszonya
(Ábra: Tóth Zsolt)

¹²³ SZŐNYI 1927., GOSZTONYI 1939., FÜLEP 1962b., BOROS 2002. adatai és a szerző személyes mérései.

8. KAPCSOLAT AZ ALTEMLOM ALATTI CSATORNÁVAL

A kimérhető szintadatok és az építéstechnika alapján biztosan kijelenthető, hogy a két római kori csatorna között szerkezeti kapcsolat nincsen, a két csatornát egy időben nem használhatták. Az altemplom északnyugati sarkában északkeletről délnyugat irányba haladó csatorna folyásfenék szintje körülbelül 1 méterrel van mélyebben, mint az altemplom északi fala mellett haladó csatornáé.¹²⁴ Azaz a fal északi oldala melletti csatorna fölött van az altemplomban megtalált csatornának, így mindenképpen az altemplomban talált a korábbi. (5. és 20. kép) Ennek iránya alapján annyi azért valószínűsíthető, hogy a boltíves csatorna északkelet – délnyugat irányú szakaszának vonalában, az alatt vagy annak helyén lehetett a korábbi csatorna vonalvezetése. Jelen ismereteink szerint az altemplom északnyugati sarka alatt megtalált csatorna funkciója az altemplom közepe alatt talált római kori temetői épület védelme volt, elvezette az épülettől a felszíni patakvizet. A későbbi római csatorna funkciója nem változott, de immár nem egy épületet akartak megvédeni, hanem az egész csatornától délre eső temetőrészt. Vélhetőleg a boltíves csatorna megépítése előfeltétele volt a terület temetőként való használatba vételének.

A csatorna építéstörténete

A forrásból eredő, patakvizet elvezető, vízmentesítő funkcióval megépített csatornának római kori előzménye, római kori és Árpád-kori szakaszai vannak, utóbbi korszakon belül több alperiódus is megkülönböztethető.

1. Természetes állapotában valahol a mai Dóm Kőtár északnyugati sarkának a környékén egy forrás fakadt, amely egy patakot táplált. Ennek folyásiránya a domborzati viszonyokból adódóan északkeletről délnyugati irányba tartott. Esetleges déli irányú oldalággal is lehet számolni. A területen fellelhető homogén barna erdőtalaj alapján a terület erdősült, de legalább ligetes jellegű lehetett.

2. A mai székesegyház – Dóm tér – Felső sétatér területet a 4. század második felétől – utolsó harmadától temetőként kezdték el használni. Itt hozták létre a (részben) ókeresztény temetőt. A sírok és sírépítmények megvédése szükségessé tette a terület vízmentesítését és a lefolyó vizek szabályozását. Ezt részben egy árokrendszer kialakításával érték el, amely elsősorban a lezúduló esővizet vezette el. A temető északi határát egy kelet – nyugat irányú geológiai törésvonal természetes módon megszabta. Ettől délre pannon homok, északra pedig óidei fillit van felszín közeli helyzetben. Az altemplom alatti csatorna szűk keresztmetszete miatt csak részleges vízelvezetésre gondolhatunk, vagy a csatorna létesítésekor csekély volt a patak vízhozama. Ezen csatorna építésének a célja azon épület védelme volt, amely a székesegyház altemplom közepének a helyén állt. Ezen csatorna építését logikai alapon valamikor a 380-as évek elejére lehet datálni.

¹²⁴ FÜLEP 1984, 56., Fig. 17.b. ábra és a személyes szintmérések alapján.

3. A temetőterület északi irányú terjeszkedése, de még inkább az ismeretlen nevű mártír sírhelyének közelébe való temetkezés igénye azzal járt, hogy a mai Dóm tér területén sír építményeket emeltek, azok köré pedig téglasírokba temetkeztek. Ez csak úgy valósulhatott meg, ha az egész terület vízmentesítve lett. Ennek elérése céljából a patak vizét becsatornázták és így szabályozottan vezették el a területről. Ennek a munkának volt az eredménye a boltíves, téglából emelt csatorna. Megépítésére legkésőbb a 380-as években került sor. A boltíves csatorna valahol a székesegyház nyugati felének a területén „elfogyott” vagy délre kanyarodott. A székesegyháztól nyugatra lévő, kőlapokkal fedett csatorna, a boltíves római csatorna utólagos kiegészítése. Erre legkorábban már a római kor vége felé sor kerülhetett a 4-5. század fordulója körül. A csatorna megkerülve a temető északnyugati sarkában álló I. számú Cella Trichorát, délnyugati irányba fordult és vélhetően egy déli irányba folyó patakba vezethette bele a vizét.

4. A 9. században az egykori késő római, részben ókeresztény temető területén az ókeresztény előzmények hatására település alakult ki, ahol 850-ben templomot vagy templomokat szenteltek. Az altemplom helyén álló késő római temetői építményt és az I. számú Cella Trichorát biztosan felújították. Lehetséges, hogy a székesegyháztól nyugatra lévő csatorna szakasz ekkor készült el a cella trichora és az északnyugati oldala mellé épült lakóépület állékonyságát megóvandó.

5. Az Orseoló Péter alapította első középkori székesegyház helyét az altemplom közepe helyén álló, római előzményekkel rendelkező Karoling-kori kápolna jelölte ki, helyileg azonos a későbbi altemplom főhajójának a helyével. Ennek építése nem hozott változásokat a már meglévő boltíves római csatornát illetően. A székesegyház nyugati fele alatt és attól nyugatra ebben az időszakban (legkésőbb az 1060-as évek eleje) is megépülhetett a boltíves római csatornához a toldás. Ez esetben a székesegyház nyugati része alatti (ismeretlen) kora középkori épület védelme lett volna a célja.

6. Az 1064-es tűzvész után Mór püspök kezdeményezésére kezdték el építeni a négytornyú katedrális, először annak altemplomból és a fölé emelt szentélyből álló keleti felét. Az altemplom padlószintje egyezett Péter király templomának a belső járósíntjével. Az egész szentély alatti részt kitöltő altemplom megépítéséhez Péter király templomától északra is felszínigazítást kellett elvégezni, oda esett ugyanis az altemplom két északi hajója. Ezen munkálatok során ütköztek bele a 11. század utolsó harmadában a téglából épített boltíves csatorna déli oldalába, amelyet részlegesen roncsoltak is. A csatornával mint adottsággal ezután számolni kellett, valószínűleg részleges tervmódosítást is eredményezett.

7. Komoly problémába akkor ütköztek, amikor a székesegyház északkeleti tornyát építették a 12. század első felében, ugyanis a csatorna északkelet-délnyugat irányú szakasza a torony északnyugati sarka és északi fala alá esett. A torony megépítése előtt a torony helyén elbontották a boltíves római csatornát és egy kőlapokból álló, kis keresztmetszetű szűkítést építettek a toronyépítéssel érintett szakaszon és valószínűleg attól keletebbre is. A boltíves csatorna déli szélének az altemplom építésekor történt részleges roncsolásán és az északkeleti torony alatti szűkítésen kívül más változás nem történt, a csatorna tovább működött. Az altemplomban gyakran előtört a víz, mint „belvíz”, mert a forrás környezetében a talaj vízzel telítődött.

8. Valószínűleg a székesegyház nyugati felénél a hosszház építése során a 12. században szembesültek azzal, hogy a csatorna vonala beleesik a székesegyház északi falának a tervezett vonalába a két építmény irányában fennálló néhány fokos eltérése miatt. Így a nyugati templomfél megépítése előtt meg kellett építeni annak északi falát, északi oldala mellé pedig egy új csatornát a székesegyház keleti felének északi oldala mellett meglévő római csatorna folytatásaként, azzal összeépítve. Ezáltal a székesegyház északi fala mellett, a két északi torony között végighaladó, teljes hosszában boltíves csatorna jött létre.

9. Az újonnan létrehozott boltíves középkori csatorna a székesegyház északnyugati tornya előtt véget ért. Innentől fúrásos technikával alakították ki a torony helyén, annak alapja alatt a szűkített belméretű, felül vízszintes kőlapokkal záródó csatornát, amelyet a torony nyugati falsíkjánál azonnal délre fordítottak a nyugati templomfal előtt és rákötötték a meglévő korábbi csatornára. Építése egy időben történhetett a boltíves középkori szakasz építésével vagy közvetlenül utána.

10. A székesegyházon kívül a középkori püspökvár kiépülése nem befolyásolta már tovább a csatornát. Annyi állapítható meg, hogy az illesztési hézagokon föld tudott bemosódni a csatornába, amely iszap lerakódásához vezetett annak a belső terében. Bolygatás csak a csatornaárkot érintette, középkori falakat és hódoltság kori gödröket ástak rá.

Irodalom

- BOROS L.* 2002: Falkutatás a pécsi bazilika altemplomában. Pécsi Szemle, V. évfolyam (2002) nyár, 5–20.
- BUZÁS G.* 2009: Az egyházmegye építészeti emlékei. In: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József (szerk.): A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Pécs, 2009, 611–713.
- BUZÁS G.* 2016: A középkori pécsi püspökvár. In: Heidl György – Raffay Endre – Tüskés Anna (szerk.): ECHO SIMUL UNA ET QUINA. Tanulmányok a pécsi székesegyházról Tóth Melinda emlékére. Pécs, 2016, 75–103.
- FÜLEP F.* 1962a: Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben. Archaeologiai Értesítő 89. (1962) 23–46.
- FÜLEP F.* 1962b: Adatok a pécsi székesegyház alatt húzódó csatorna kérdéséhez. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1961, Pécs, 1962, 59–67.
- FÜLEP F. – BURGER A.* 1981: Pécs város régészeti topográfiája I. Római kor. Budapest, 1981. (kézirat)
- FÜLEP F.* 1984: Sopiana. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population. (Archaeologia Hungarica 50) Budapest, 1984.
- GOSZTONYI GY.* 1939: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs, 1939.
- GOSZTONYI GY.* 1943: A pécsi ókeresztény temető. Pécs, 1943.
- HENSZLMANN I.* 1869: A pécsi székes-egyháznak építészete. Monumenta Hungariae Archaeologica. I. Magyarországi régészeti emlékek. I. kötet, Pécsnek középkori régiségei. 1. rész. Pest, 1869.
- HUDÁK K. – NAGYL.* 2009: Megfestett Mennyország Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben. Örökségi füzetek 6, Pécs, 2009.
- KOSZTA L.* 2015: A Székesegyház. In: Vonyó József (főszerk.) és Font Márta (szerk.): Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódításig. Pécs, 2015, 141–153.
- KRAFT J.* 2016: A pécsi ókeresztény temető geológiája és felszínének fejlődése. Örökségi Füzetek 5. Pécs, 2006.
- SZŐNYI O.* 1906: A Pécsi Püspöki Múzeum kőtára. Pécs, 1906.
- SZŐNYI O.* 1927: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben.

- In: Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II. évfolyam (1923–1926), Budapest, 1927, 172–195.
- TÓTH ZS.* 2016: Sopianae késő római kori ókeresztény temetője és az első középkori székesegyház. In: Heidl György–Raffay Endre–Tüskés Anna (szerk.): *ECHO SIMUL UNA ET QUINA*. Tanulmányok a pécsi székesegyházról Tóth Melinda emlékére. Pécs, 2016, 43–74.
- TÓTH ZS.* 2017: Régészeti kutatások Sopianae északi temetőjében: az I. számú Cella Trichora 2013–2014. évi kutatásának eredményei. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 54. Pécs, 2017, 267–304.
- TÓTH ZS. – BUZÁS G. – NEMÉNYI R.* 2020: Előzetes beszámoló a pécsi székesegyház altemplomában végzett 2019. évi régészeti kutatásról. In: Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia 4. Pécs, 2020, 9–70.
- TÓTH ZS. – POULET D.* 2022: Pécs ókeresztény öröksége Vezető a pécsi világörökség helyszíneihez. Pécs, 2022.
- VISY ZS.* 2004: Adatok Sopianae ókeresztény leletegyüttesének értékeléséhez. In: A pécsi világörökség. Örökségi Füzetek 2. Pécs, 2004, 117–123.
- VISY ZS.* 2013: Sopianae településtörténete. In: Vonyó J. (főszerk.) – Visy Zs. (szerk.): Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig. Pécs, 2013, 93–152.

Batthyány Lajos orvosának különleges feljegyzései két Kossuth-bankón

HÁGEN JÓZSEF – VÁRDAI LEVENTE

*Janus Pannonius Múzeum
Új- és Legújabb Kori Gyűjteményi Osztály
7621 Pécs, Felsőmalom utca 9.
e-mail: wonhagen@gmail.com, vardai.levente.jpm@gmail.com*

Rezümé: Az első felelős magyar kormány az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején adta ki a Kossuth-bankókat. Ez a fizetőeszköz rövid életűnek bizonyult, a szabadságharc leverését követően használatát betiltották és be kellett szolgáltatni a hatóságoknak. Ennek ellenére a bankókat sokan megőrizték és így a nemzeti emlékezet részévé váltak. Közülük a Janus Pannonius Múzeum Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztályának numizmatikai gyűjteményében két különleges példány található, melyen az 1849. október 6-án kivégzett Batthyány Lajos Johann Ludwig nevű orvosának feljegyzései olvashatóak. Tanulmányunkban röviden ismertetjük az első felelős magyar kormányfő kivégzésének körülményeit, majd a Kossuth-bankók történetét. Ezt követően térünk rá Johann Ludwig két feljegyzésének kétnyelvű közreadására. Végül a két tárgy gyűjteményezésének és a Ludwig család pécsi vonatkozásának történetével zárjuk sorainkat.

Kulcsszavak: Kossuth-bankó, Batthyány Lajos, Johann Ludwig, kivégzés, 1849.

The notes of Lajos Batthyány's doctor on two special banknotes

Summary: The first responsible Hungarian government issued banknotes named after Kossuth, during the 1848–49 revolution and War of Independence. This currency was proved to be short-lived, and after the defeat of the war its use was banned and it had to be handed over to the authorities. However, many of the banknotes have been preserved and have become part of Hungarian national remembrance. The numismatic collection of the Janus Pannonius Museum holds two special examples of this type, on which the notes of Johann Ludwig are inscribed. He was the last doctor who took care of Lajos Batthyány before his execution on 6 October 1849. In our study, we briefly describe the circumstances of the execution of the first Hungarian Prime Minister, and then we look at the history of the Kossuth-banknotes. After we turn to the publication of the original and the Hungarian transla-

tion of Johann Ludwig's notes. In conclusion we tell how the two objects got into the collections of the museum, and how the Ludwig family is connected to Pécs.

Keywords: Kossuth-banknotes, Lajos Batthyány, Johann Ludwig, execution, 1849.

Batthyány Lajos kivégzése és emlékezete

Napjainkban az október 6-án tartott nemzeti ünnepi megemlékezéseken elsősorban az aradi vértanúkra, az 1849-ben kivégzett 13 honvédtisztre emlékezünk. De az ugyanazon a napon, Pesten kivégzett Batthyány Lajos ikonikus képe és szerepének értelmezése rendszerint fel-felbukkan a méltató beszédekben. Kevésbé ismert azonban, hogy Batthyány és az Aradi tizenháromon kívül a lakosság szélesebb köreit érte el a megtorlás, számos polgári és egyházi személyt is kivégeztek. Az első felelős kormány miniszterelnökének kivégzése a korabeli Európa politikai közvéleményét jobban foglalkoztatta a kivégzett katonák és civilek ügyénél, mely tendencia ma is megfigyelhető. Az elmúlt majd két évszázad alatt politikai érdekek mentén Kossuth Lajos, Széchenyi István és Deák Ferenc alakja sokkal inkább részévé vált a nemzeti emlékezetnek, mint Batthyány Lajosé.¹ Azonban az első felelős kormányfő kivégzésének története már korán fontos témának bizonyult, hiszen a kiegyezést követő időszakban a *Vasárnapi Újság* kiadásában megjelent egy kötet Gróf Batthyány Lajos, az első magyar miniszterelnök élete és vértanúi halála címen, melyben ezt a megrendítő esetet járják körbe.² Azóta is töretlen érdeklődés mutatkozik a téma irányába, hiszen az utóbbi évtizedekben is számos ismeretterjesztő cikk született és tudományos közlemények részletezik a kivégzés körülményeit, az emlékhely felállításának ügyét és az emlékezet alakulását.³

Sokak által ismert tény, hogy Batthyány fogsága alatt egy tőrrel öngyilkosságot kísérelt meg, hogy ezzel elkerülje az akasztást, amely akkoriban többek között a rablógyilkosok büntetésének számított.⁴ Annak ellenére, hogy több helyen is súlyos sebesülést okozott magának – köztük a nyakán is – életben maradt, de ezzel végül sikerült elkerülnie a kivégzés ezen megalázó formáját. Mikor fogva tartói észlelték a sérülését, orvosokat hívtak: Anton Bée főtörzsorvost és Johann Ludwig ezredorvos. Az utóbbi katonaorvos fontos szerepet vállalt a sérült gróf ápolásában, róla az első felelős miniszter életét bemutató korai könyvben így írtak: „*Ludwigh, a főtörzsorvos parancsára, először a gróf nyaksebét kötözte be, a mely oly mély volt, mint a tőr hossza s még mindig vérzett. E nyakseben kívül a szív közelében s a balkar könyökhajlásán is mély sebek voltak. Ludwigh, mint hiteles szemtanú, azt mondja, hogyha a gróf ama nagy vérvesztés folytán, amelyet nyaksebe okozott, eszméletét el nem veszttette volna, kétségtelenül halálra szurkálja magát.*”⁵ Bár vitatott, hogy ki kísérte ki a vesztőhelyre a volt miniszterelnököt,⁶ az a Johann Ludwig, aki órákat töltött el Batthyány társaságában, az eseményeket követően feljegyzéseket készített néhány nála lévő Kossuth-bankóra, melyek több mint egy évszázad-

¹ URBÁN 2000, 132–135.

² GRÓF BATTHYÁNY LAJOS... 1870.

³ Lásd a teljesség igénye nélkül például: FRIEDREICH 1927, 113–148.; URBÁN 2000, 132–135.; SILL ABA 2007, 547–554.

⁴ SILL ABA 2007, 548.

⁵ Idézet: FARKAS 1908, 91.

⁶ KEDVES 2019, 227–228.

dal később a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményébe kerültek. Helytörténeti szempontból értéküket növeli, hogy bár számos Batthyányihoz kötődő relikvia létezik, de ezek közül Pécshez kötődő nem igen akad. A rövid ideig forgalomban levő fizetőeszköz ismertetését követően, a rájuk feljegyzett írást, illetve fordítását közöljük, végül a két bankjegy történetét és gyűjteményezési körülményeit adjuk közre.

A Kossuth-bankók kiadása, használatuk és sorsuk

A Habsburg-ház uralkodói között Mária Terézia tevékenysége úttörőnek tekinthető, hiszen elsőként 1762-ben papírpénzt is forgalomba hozatott. Ezek voltak az ún. Banco-Zettel-ek, amely után nálunk a papírpénzeknek a bankó nevet adták, és ezeket állami hivatalokban és adófizetésnél is elfogadták. Bár ez az eljárás egyfajta stabilitást adott a „bankócéduláknak”, de a napóleoni háborúk következményeként értékük több alkalommal nagyot zuhant. A reformkor idejétől kezdődően egészen 1866-ig, a pénzforgalmat kizárólag a monopol helyzetű Osztrák Nemzeti Bank pénzjegyei tették lehetővé.⁷ Csak hogy a dekonjunktúrás időszakokhoz hasonló folyamat zajlott le az 1848-as események hatására is, midőn a nemesfém fizetőeszközöket – melyek párhuzamosan voltak forgalomban – a lakosság inkább megtartotta, ezzel akadozást és pénzhiányt okozva az amúgy is törékeny pénzforgalomban.⁸ Ezek a nehézségek, illetve a felelős kormány pénzügyi tartaléknak hiánya vezettek ahhoz a döntéshez, melynek eredményeként újszerű módon önálló magyar pénzkiadásba kezdtek. Kossuth Lajos pénzügyministersége alatt ez volt az a pillanat, amikor Magyarországon először készítettek papírpénzeket. A köznyelvben csak Kossuth-bankónak emlegetett fizetőeszközt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank – az ország egyetlen bankja – bocsátotta ki 1848–1849 között. Ezt a fizetőeszközt használták a magyar kormány, majd az Országos Honvédelmi Bizottmány által ellenőrzött területeken. Az első hazai kibocsátású papírpénz a 2 forint címletű bankjegy volt, amely 1848. augusztus 14-én került a forgalomba. 1848 augusztusában Kossuth államjegyek kibocsátására kapott felhatalmazást az országgyűléstől nádori jóváhagyás mellett. (A bankjegyek kibocsátása mögött az értékének megfelelő nemesfémfedezet állt, amely közadakozásból jött össze. Az államjegyek esetén ez a fedezet csak az állam hitele, illetve az állami bevételek voltak). A következő kibocsátás az 5 forintos címletű államjegy, melyhez a gyorsabb kibocsátás érdekében a már elkészült 1 forintos bankjegy egyes kliséit használták fel. Az 1848-as esztendő őszén kerültek forgalomba a fedezettel rendelkező 1 forintos bankjegyek, illetve a legmagasabb címletű Kossuth-bankó a 100 forintos államjegy, végül 1849. tavaszán a 10 forintos névértékű államjegy. Az 5, 10 és 100 forintos államjegyeken egységesen az 1848. szeptember 1-jei dátum szerepel.⁹

Érdekes adalék az a gyűjtők körében kevésbé ismeretes tény az önálló pénzkibocsátás történetéhez, hogy „Az 5 forintosokon kívül 1848-ban még kibocsátottak 100 forintosokat. Ezer forintosok kibocsátását is tervezték, de ennek még a matricája sem készült el.”¹⁰ Ugyanakkor a szakirodalom megjegyzi, hogy a harcok alatt a császári hadsereg a pénzforgalom fenntartása érdekében – az 1 és 2 forintosok esetében részben – néhol használta fizetőeszköz gyanánt a magyar bankjegyeket, többek között zsold

⁷ GARAMI 1995, 407.

⁸ FÁBLÁNNÉ KISS 1984, 276–277.

⁹ FARAGÓ 1912, 130–152.; FÁBLÁNNÉ KISS 1984, 277–278.

¹⁰ Idézet: FÁBLÁNNÉ KISS 1984, 278.

és nyugdíj kifizetésére, majd fokozatosan vezették ki.¹¹ Aztán a szabadságharc bukásának következtében – mint ahogy Katona Attila sommásan megjegyzi – „A Kossuth-bankók használatáért és rejtgetéséért haditörvényszéki büntetés járt.”¹² A helyzetet bonyolította, hogy Kossuth Lajos emigrációja során további bankjegyeket bocsátott ki, mely végül egy nevezetes bankóperhez is elvezetett.¹³ Így a szabadságharc pénzei évtizedeken keresztül tiltott tárgynak számítottak, a lakosságnak be kellett szolgáltatnia. Sokan betartották a törvényt, de közel sem járt el mindenki úgy ahogy a hatalom elvárta volna. Ezért lehetséges az, hogy a baranyai múzeum gyűjteményébe is szép számmal kerültek Kossuth-bankók a legkülönbözőbb címletekben. A számos szabálykerülésére jó példa az itt bemutatott két bankó esete is, hiszen az erős büntetések ellenére sokan titokban megőrizték az ellenállásnak kézzelfogható tárgyi emlékét, amelyek ebből adódóan a nemzeti emlékezet egyik kiemelt szimbólumává váltak.

Az 5 és a 10 forintos relikvia

A bújtatott és megőrzött bankjegyek közül a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében megtalálható két különleges bankó, amelyek Batthyány Lajos kivégzéséhez és Johann Ludwig szerepéhez kapcsolódnak. Az események sodrába belekeveredő katonaeorvos később e két pénzjegyet egyszerűen jegyzetpapírnak használta. Német nyelven és értő szem számára jól olvasható külalakkal a kisebb címleten a kivégzett miniszterelnök mellett töltött időszak emlékeit jegyezte fel, míg a nagyobb névértékű – de addigra betiltott és forgalmi értékkel nem rendelkező – bankón a szabadságharc alatti állomáshelyeit és tartózkodásának idejét rögzítette. A Kossuth-bankókon lévő feljegyzés tartalma igazolja azok eredetiségét, a szakirodalom megállapításaival nem ütközik. Ugyanaz a kézírás látható mindkét példányon. A 10 Forintoson az utazás állomásai különböző tintákkal kerültek feljegyzésre, nem lineárisan követik egymást, hanem össze-vissza, ahogyan a hely kiadta. Mindez arra utal, hogy az egyes állomáshelyeket megjárta Ludwig ott helyben jegyezte fel sorait. Azonban a hamisság kételyének teljes kizárásához, a jövőben további kutatások elvégzése indokolt lehet. A kivégzésről a JPM ÚLGYO N. 2021. 3. 1. leltári számmal ellátott 5 Forintos hátoldalán olvasható német szöveg átírata és magyar nyelvű fordítása így szól:

„Mein fürchterlichster Tag war der 6. Oktober 1849, wo ich den ganzen Tag beim Grafen Ludwig Batthyány nach Anlegung eines Verbandes am Halse und linken Arm Inspektion in seiner Armesünderzelle hatte, und den lieben freundlichen Menschen bis zu der Stelle, außer dem Neugebäude, wo er erschossen wurde, begleiten musste. Seine letzten Worte waren „Eljen a Hallál!”, willkommen der Tod.

Joh. Ludwig”

¹¹ *KATONA* 1999, 31–32.; A szabadságharc okozta pénzügyi nehézségekről, a Kossuth-bankók kivezetésének folyamatáról lásd bővebben: *FÁBLÁNNÉ KISS* 1984.

¹² Idézet: *KATONA* 1999, 36.

¹³ Kossuth külföldi pénzkibocsátásnak körülményeiről és az ebből fakadó perről lásd bővebben: *GARAMI* 1995.

Az én legfélelmetesebb napom 1849. október 6-a volt, amikor az egész napot gróf Batthyány Lajos siralomházában, ügyeletben töltöttem, miután a nyakára és a balkarjára egy kötést helyeztem el, és ezt a kedves és barátságos embert egész addig a helyig kellett kísérem, az Új épületen kívül, ahol főbe lőtték.

Az utolsó szavai ezek voltak:

„Éljen a halál!”, üdvözöllek halál.

Johannes Ludwig

A gyorsan papírra vetett szöveggel ellentétben köztudomású, hogy Batthyány Lajos utolsó szavai ezek voltak „*Rajta vadászok, éljen a haza!*”.¹⁴ Tehát a magyarul nem (jól) beszélő katonaeorvos minden bizonnyal félreérthette a miniszterelnök szavait. Míg a másik JPM ÚLGYO N. 2021. 3. 2. leltári számon nyilvántartott bankón a katonaeorvos szolgálati helyeibe nyerhetünk bepillantást, melyből leszűrhető: az ország különböző helyein fordult meg a háború során. A 10 forintos hátoldalára felírt vázlatpontos szöveg a következő:

*„Bittere Erinnerung an große Strapazen (?)1848/9
Futtah den 13-ten Juli 1848 (Futah)
Bamer am 17. December (?)
Wieselburg am 19. Dzbr (= Dezember) 1848 (Maros)
Moor am 30. Dezember 1848
Raab den 30. Juni 1849 (Győr)
Komarn den 2-ten und 11-ten July (Komárom)
Szegedia den 3-ten August (Szeged)
Szörök (átírva: Szörek) am 5. August (Szőreg)
und Temesvar den 9-ten August 1849 (Temesvár)
Bei Moor beim 1-ten Kaiser Ferd (inand) Huß(ar) Regiment,
dann bei dem Artillerie Geschütz und Munitional Reserve.”*

Míg ugyanennek a magyar fordítása:

Nagy megpróbáltatásaim keserű emlékei 1848/49-ben

Futak, 1848. július 13.

„Bamer” (?), 1848. december 17.

Moson, 1848. december 19.

Mór, 1848. december 30. (ez után áthúzott rész)

Győr, 1849. június 30.

Komárom, 1849. július 2. és 11.

Szeged, 1849. augusztus 3.

Szőreg, 1849. augusztus 5.

Temesvár, 1849. augusztus 9.

Mórnál a Ferdinánd császárról elnevezett I. huszárezrednél, majd a tüzérségi löveg- és lőszerutánpótlás(tartalék) raktáránál voltam.¹⁵

Az itt bemutatott államjegyek alapadatai a következők, kezdve az 5 forintossal. Az előoldal felső részének a közepén az értékjelzés, alul középen a koronás címer. Balra az államjegy nyomtatott sorszámja, alatta a sorszám kézzel írva. A jobb oldalon Kossuth Lajos pénzügyminiszter aláírása.

¹⁴ HERMANN 2000, 100.; FARKAS 1908, 93.

¹⁵ A fordítás ellenőrzését ezúton is hálásan köszönjük Michélsz József nyugdíjas német tanárnak, numizmatikusnak.

A hátoldalon öt nyelven (magyar, német, szlovák, horvát és román) a hamisítás elleni büntetőszankció került felírásra. Kibocsátás adatai: Budapest, 1848. szeptember 1. Tervezte: Tyroler József acél- és rézmetsző. Papír: fehér. Színe: vörösbarna. Mérete: 132x95 mm.

Míg a hasonló megjelenésű 10 forintos államjegy leírása a következő: Az előoldal felső részének a közepén az értékjelzés, az alsó keret közepén a koronás címer. Balra lent a nyomtatott sorozatszám, a címer két oldalánál keretben a kézzel írt sorszámok. Jobbra lent szintén a pénzügyminiszter, Kossuth Lajos aláírása. A hátoldalon öt nyelven a hamisítás elleni büntető szankciók kerültek felírásra. Kibocsátás adatai: Budapest, 1848. szeptember 1. Egyaránt Tyroler József acél- és rézmetsző tervezte. Papír: fehér. Színe: szürke. Mérete: 143x110 mm.

A bankók a múzeumban

A Janus Pannonius Múzeum numizmatikai gyűjteménye számos érdekességet tartalmaz egészen az újkortól napjainkig terjedő időszakra. Jelentős részét teszik ki a bankjegyek, köztük szép számmal találhatóak a szabadságharchoz kötődő Kossuth-bankók is. E gazdag gyűjteményen belül a már korábban bemutatott két Kossuth-bankó a *Petőfi 200 emlékévk* alkalmával került ismét előtérbe. A Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztálya és Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztálya egyesült erőkkel időszaki kiállítást rendezett az országos emlékévk folyamán, amely tanulmányunk megjelenésének idején is látogatható. A Batthyány család jelmondatát kölcsönözve, „*Hűséggel és bátorsággal*” címmel Pécssett, a Vasváry-házban tekinthető meg az NKA támogatásával létrejött kiállítás. Itt a kíváncsi szemek Johann Ludwig katonáorvos kézírását is felfedezhetik, hiszen a különleges feljegyzéseket hordozó Kossuth-bankók – és azok rövid ismertetése – szimbolikus jelentőségük okán szerepelnek a kiállításon. Történetükről röviden ennyit ismerhet meg az érdeklődő látogató, ha leolvassa a kihelyezett QR kódot: „*A kiállított Kossuth-bankók hátoldalán Dr. Johannes Ludwig (1825–1892) katonáorvos kézírásos feljegyzése olvasható gr. Batthyány Lajos kivégzéséről, ill. saját magyarországi utazásáról. Az orvos 1848–49-ben alorvosként szolgált a császári csapatoknál, 1852-től haláláig Pécssett sebészorvosként dolgozott.*”

Jelenkori időszerűségük mellett már korábban is nagy port kavartak ezek az egykor jegyzetpapírnak használt papírpénzek. A gyarapodási napló adatai alapján tudjuk, hogy 1977 nyarán egy Pécs belvárosában lakó nő ajándékozta a múzeumnak őket, ekkor 81/77-es gyarapodási számot kaptak. A korábban levéltárosként dolgozó Bezerédy Győző helytörténész – aki 1975–1989 között a Várostörténeti Osztály vezetőjeként működött – egyből meglátta a hihetetlen értéket képező bankjegyek adta lehetőségét.¹⁶ Így 1977. október 6-i nemzeti ünnep alkalmából a helyi sajtóban Batthyány Lajos kivégzésére emlékezve ismertette a két bankjegy történetét és jelentőségét.¹⁷ A *Jegyzetek a Kossuth-bankó hátoldalán* című ismertetésében a német nyelvű szöveg fordításának részletét is közzétette a Ludwig szolgálata alatt felkeresett települések felsorolása mellett. Feltehetően Bezerédy az ország más területén működő újságoknak is megküldte a hírt, esetleg azok maguktól közölték annak kivonatát. Eddigi kutatásaink alapján a *Dunántúli Napló* után az *Esti Hírlap* nevű politikai napilap adott hírt olvasóinak a JPM új szerzeményeiről, melyet 1977 karácsonyán az *Észak-Magyarország* – az egykori MSZMP Borsod-Aba-

¹⁶ *GÁL* 2004, 133.; *ROMVÁRY* 2010/a, 106.

¹⁷ *Dunántúli Napló*, 1977. október 6. 6.

új-Zemplén Megyei Bizottságának lapja – közlése követett.¹⁸ Utóbbi szinte szó szerinti egyezéssel, 1978 januárjában a *Tolnai Megyei Népújság* is lehozta és feltehetően más megyei újságok számára is hírértékkel bírhatott ez a téma.¹⁹

Bár az újságírói kreativitásnak köszönhetően az említett lapok hangzatosan azt közölték, hogy: „A német származású katoniorvos egyébként a szabadságharc után Magyarországon maradt, Pécssett telepedett le és családot alapított. Ma is él egy Ludwig-leszármazott a mecsekaljai városban.”²⁰, a két bankjegy történetéről és Ludwig családjáról valójában csak keveset lehetett tudni.²¹ E sorok szerzői a források hiányosságának okán őszintén kételkedtek abban, hogy Batthyány egykori katoniorvosának leszármazottjai a baranyai megyeszékhelyhez kötődnek. Ez a bizonytalanság azonban 2020-ban feloldódott, amikor a család leszármazottja Petróczi Éva – születési nevén Ludwig Éva – egy március 15-i cikkében tanúságot tett arról, hogy családja büszkén ápolja szépapja Johann Ludwig emlékét.²² Az irodalmi körökben ismert és József Attila-díjjal kitüntetett hölgy ma is Pécssett lakik. Mint ahogyan írja: „Régi pécsi „városkrónikáktól” Nádor Tamás cikkeiig és a nekem mondott esti meséig sok forrásból hallhattam szépapámról, Johann Ludwig pécsi orvosról, akit gyógyító pályája csúcsán már mindenki csakis magyarul, Jánosként, János bácsiként emlegetett.”²³ Így hát a Batthyányt ápoló Johann Ludwig helyi vonatkozása, melynek legendája szájról-szájra terjedt, mégis beigazolódni látszik.

Összegzés

Batthyány Lajos kivégzésével kapcsolatban két olyan „adathordozót” is őriz a Janus Pannonius Múzeum, melyek az 1848–1849-es szabadságharc korában hétköznapi tárgyak, fizetőeszközök voltak. A Kossuth-bankók a megtorlás időszakában tiltott tárggyá, egyben az ellenállás egyik kiemelkedő szimbólumává alakultak. Éppen ezért is érdekes a két bankó, melyre a Pécssett letelepedett Johann Ludwig katoniorvos feljegyzéseit elhelyezte. Ludwig tette felfogható úgyis, mint a magyar nemzeti ügy melletti szimpátia kifejezése. Feljegyzéseinek teljes szövegű közlésére eddig még nem került sor. Reméljük, hogy tanulmányunkkal felhívjuk erre a különleges forrásra a figyelmet és további kutatásokat generálhatunk. Bár a nemzeti emlékezet szempontjából az 5 forintoson található feljegyzés az érdekesebb, ám a 10 forintos hátoldalán található felirat – mely Ludwig állomáshelyeit sorakoztatja fel – szintén érdemes a figyelemre. További kutatással az orvos szabadságharc alatti mozgását lehetne feltárni, ami a háború mélyebb hadtörténeti megértéséhez vezethet.

¹⁸ *Esti Hírlap*, 1977. december 13. 4.; *Észak-Magyarország*, 1977. december 25. 6.

¹⁹ *Tolnai Megyei Népújság*, 1978. január 1. 12.

²⁰ Idézet: *Esti Hírlap*, 1977. december 13. 4.

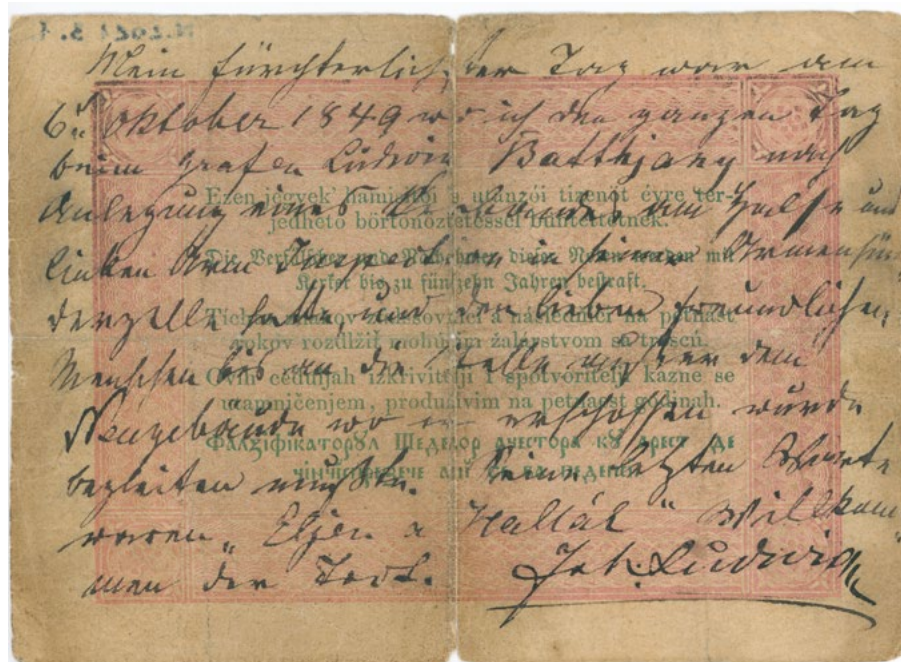
²¹ A 19. és 20. század során több Ludwig is élt Pécssett, köztük például Ludwig Ferenc orvos is. Róluk lásd bővebben: *ROMVÁRY* 2010/b, 469.

²² *Reformátusok Lapja*, 2020. március 15. 22–23.

²³ Idézet: *Reformátusok Lapja*, 2020. március 15. 22.

Az 5 forintos előoldala
(JPM ÚLGYO N. 2021. 3. 1.)

Az 5 forintos hátoldala, a kivégzésről készített feljegyzéssel
(JPM ÚLGYO N. 2021. 3. 1.)

A 10 forintos előoldala
(JPM ÚLGYO N. 2021. 3. 2.)

A 10 forintos hátoldala, magyarországi utazásainak állomásainak rögzítésével
(JPM ÚLGYO N. 2021. 3. 2.)

Irodalom:

- FÁBIÁNNÉ KISS E.* 1984: A "Kossuth bankók" sorsa az osztrák uralom idején. Századok (1984) 273–303.
- FARAGÓ M.* 1912: A Kossuth bankók kora, A Szabadságharc pénzügyei. Budapest, 1912.
- FARKAS, E.* 1908: Gróf Batthyány Lajos élete. Budapest, 1908.
- FRIEDREICH E.* 1927: Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai. Századok (1927) 113–148.
- GÁL É.* 2004: Az Új- és Legújabb kori Történelmi Osztály gyűjteményeiről. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 48–49. (2004) 133.
- GARAMI E.* 1995: Kossuth Lajos 1860–61-es londoni bankókibocsátása és pere. Századok (1995) 407–445.
- HERMANN R.* 2000: Az 1849–1850. évi kivégzések. Aetas (2000) 1–2. sz. 82–132.
- KATONA A.* 1999: „A magyar bankjegyek iránt határozott utasítást nem adhatok”, A Kossuth-bankók sorsa Vas vármegyében 1849 első hónapjaiban. Vasi honismereti és helytörténelmi közlemények (1999) 4. sz. 25–40.
- KEDVES GY.* 2019: Egy Batthyány relikvia az egykori Aradi Erekllyemúzeumból. Hadtörténelmi Közlemények (2019) 1. sz. 224–233.
- ROMVÁRY, F.* (szerk.) 2010: Pécs Lexikon I. Pécs, 2010, 106.
- ROMVÁRY, F.* (szerk.) 2010: Pécs Lexikon II. Pécs, 2010, 469.
- SILL ABA F.* 2007: Gróf Batthyány Lajos régi-új emlékhelye. Vasi Szemle (2007) 5. sz. 547–554.
- Sz.n. 1870: Gróf Batthyány Lajos, az első magyar miniszterelnök élete és vértanúi halála. Pest, 1870.
- URBÁN A.* 2000: Gróf Batthyány Lajos emlékezete. Aetas (2000) 1–2. sz. 132–158.

Felhasznált sajtóforrások:

- Dunántúli Napló*, 1977. október 6. 6.
- Esti Hírlap*, 1977. december 13. 4.
- Észak-Magyarország*, 1977. december 25. 6.
- Tolnai Megyei Népszó*, 1978. január 1. 12.
- Reformátusok Lapja*, 2020. március 15. 22–23.

Magyarnak Pécs! Németnek Bécs! Schönwald Imre órás és ékszerész élettörténete

SZEKERES BALÁZS

*ékszerbecsüs, üzletvezető
1211 Budapest, Szent Imre-tér 19.
e-mail: szekeres.balazs.szabolcs@gmail.com*

Rezümé: Schönwald Imre órás és ékszerész közel 50 éven keresztül dolgozott Pécsen. Ez idő alatt üzletét folyamatosan bővítette. Jó üzleti érzéssel reklámozta arany, ezüst és nikkelt zsebóráit, arany és ezüst tárgyait, gyémánttal és nemesopállal ékesített ékszereit. Vésnöki műhellyel is rendelkezett. Újsághirdetésből tudjuk, hogy éremgyártó gépet állított fel műhelyében, ahol vállalta érmek, jelvények elkészítését. Az ország szinte összes napilapjában jelentek meg hirdetései, reklámjai és képes árjegyzék kivonatai, Budapestet is beleértve. Üzletében árusította saját készítésű ékszereit, külföldről behozott nemesfém tárgyakat szintén forgalmazott. 1912-ben Budapesten ugyancsak nyitott saját üzletet, pazar választékkal.

Igazi filantróp volt. Élete során több intézményt is támogatott, többek között a Pécsen létrehozandó városi múzeum javára őskori eszközöket adományozott, míg a Zsolnay szobor felállításához anyagilag járult hozzá.

Kulcsszavak: üzlet, hirdetés, ékszer, érem, kiállítás

*The town of PÉCS to a Hungarian, the city of VIENNA to an Austrian!
Imre Schönwald's life, work and fields of activity*

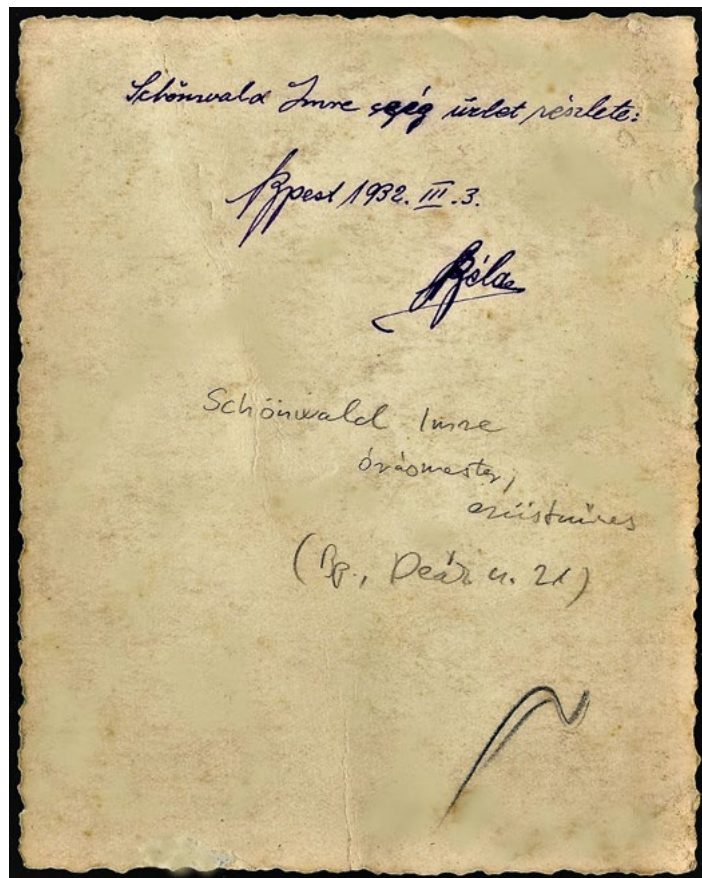
Summary: The horologist and jeweller, Imre Schönwald worked in Pécs for nearly fifty years. During this time he continually enlarged his shop. He promoted his gold, silver and nickel watches, his gold and silver objects and his jewellery ornamented by diamonds and harlequin with good business sense. He also had an engraving workshop with a coinmaker machine. We know from advertisements

that he was ready to prepare individual medals and badges. He had advertisements, promotions and price schedules in almost all the daily newspapers in the whole country, including Budapest. He sold his hand-made jewellery and metal and precious metal objects, as well as jewellery imported from abroad. In 1912, he also opened a shop of his own in Budapest with a great variety of products. He was a real philanthropist. During his life, he supported several institutions, including donating fossils to the town museum of Pécs and contributing to the mounting of the Zsolnay statue.

Keywords: shop, advertisement, jewel, medal, exhibition

A Numizmatikai Közlönyben olvastam Garam Jenő sportérmekről szóló cikkét, melyben azt írta, hogy Schönwald Imre pécsi ékszerész „saját készítésű érmek”-et hirdet.¹

Érmek után érdeklődőként elkezdtem utánanézni, hogy pontosan milyen darabokról is van szó. Kutatásom során kirajzolódott előttem Schönwald élete. Az összegyűjtött életrajzi adatokat jelen tanulmányban mutatom be. Munkásságára, képes árjegyzékeire, az ékszerkészítéssel, forgalmazással kapcsolatos információkra csak érintőlegesen térek ki, ezeket egy következő tanulmányban publikálom.

1. kép:

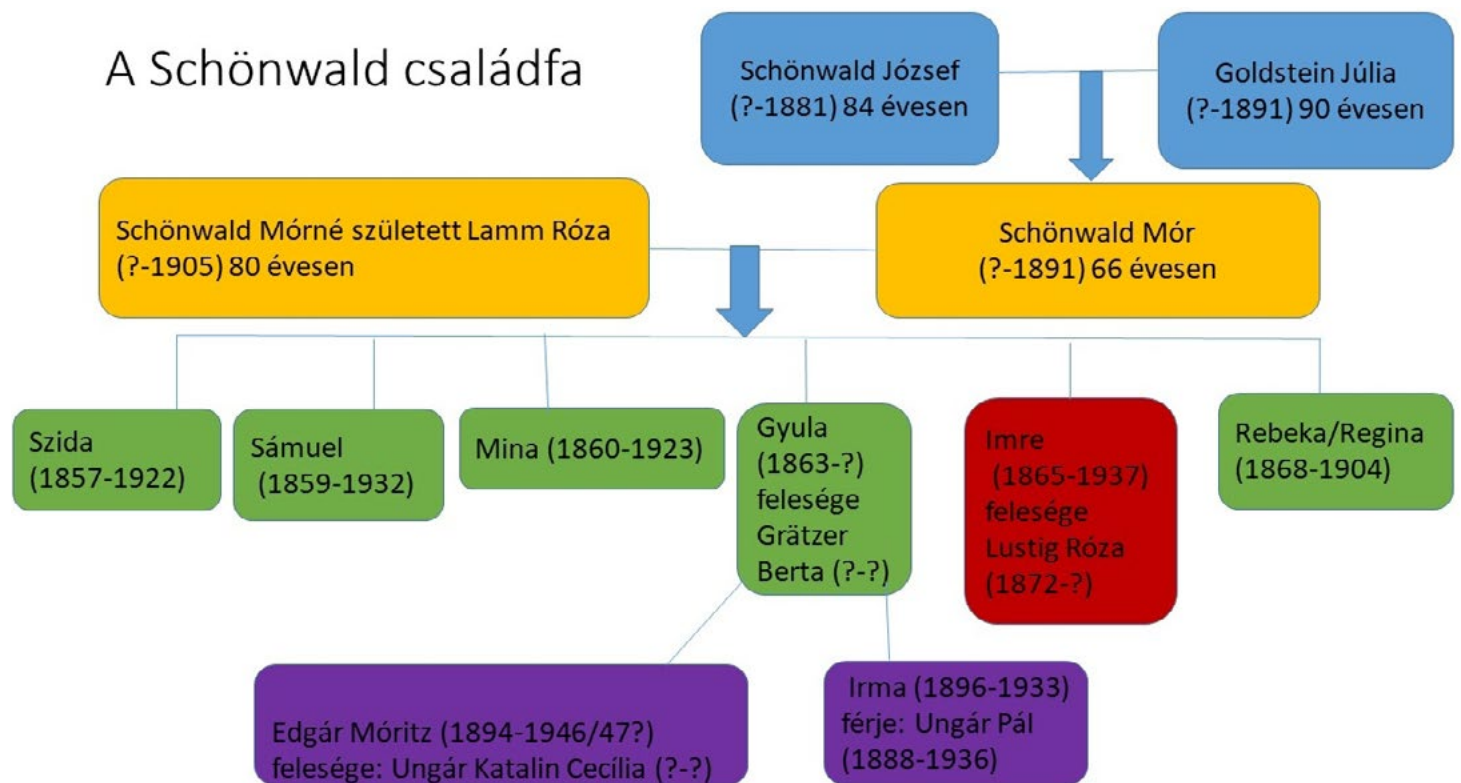
A fotón a szemüveges férfi nagy valószínűséggel Schönwald Imre, budapesti üzletében 1932-ben.

¹ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet azoknak, akik a tanulmány megírásában segítséget nyújtottak: Ari Melinda, Bartha Mariann, Fekete Krisztián, Mód Péter, Nagy Éva Szűcs Árpád és Végh László Flórián. Zoltán Tamásnak külön szeretném megköszönni, hogy elvállalta a tanulmány lektorálását.

Schönwald Imre családja

Schönwald Imre órás és ékszerész 1865. október 15-én született Pécssett² (Baranya vm.), Schönwald Mór (ca. 1825–1891)³ és Lamm Rozália (ca. 1825–1905)⁴ fiaként. Családjának több tagja is az ötvös, ékszerész szakmában tevékenykedett. Nagypja, Schönwald József (ca. 1797–1881)⁵ Miskolcon lakott és szintén aranyműves volt.⁶

A miskolci születésű édesapa, Schönwald Mór ékszerész pécsi tevékenységét az 1850-es évektől datálhatjuk.⁷

2. kép:
Családfa

Édesanyja, Schönwald Mórné (született Lamm Rozália) a Pécsi Figyelő című folyóiratban megjelentetett hirdetéséből tudjuk, hogy övék volt a legrégebbi ékszer üzlet Pécssett, melyet 1852-ben alapítottak.⁸ Kutatásaim alapján kijelenthető, hogy hatan voltak testvérek: Szidónia (1857–1922), Sámuel (1859–

² Schönwald Imre születési anyakönyve: Pécsi Izraelita Születési Anyakönyv 1851–1874 34. A tanulmányban hivatkozott anyakönyvek a www.familysearch.org oldalon kereshetők és fellelhetők.

³ Schönwald Mór halálozási anyakönyve: Pécsi Izraelita Halálozási Anyakönyv 1860–1895 63/64 177.

⁴ Schönwald Mórné született Lamm Rozália halotti bejegyzése: Pécsi Izraelita Halálozási Anyakönyv 1860–1895 177.

⁵ Schönwald József halálozási anyakönyve: Miskolci Izraelita Halotti Anyakönyv 1851–1882 342. 84 évesen hunyt el, felesége Goldstein Júlia 1891-ben hunyt el 90 éves korában.

⁶ Schönwald Mór házassági anyakönyve: Pécsi Izraelita Házassági Anyakönyv 1851–1874 5.

⁷ *KŐSZEGHY* 2007, 287.

⁸ *Pécsi Figyelő*, 1900. május 24. 8; Ezt az évszámot Schönwald Imre több hirdetésében is olvashatjuk. Arra, hogy üzletüket ennél korábban, a szabadságharc befejezésekor alapították, csak egy helyen találtam információt, *Pécsi Napló*, 1928. augusztus 15. 7., ezért az 1852-es évet tekintem a család ékszerüzletének alapítási évének.

1932), Mina (1860–1923), Gyula (1863–?) és Rebeka/Regina (1868–1904) közül Sámuel és Gyula is a nemesfemes szakmában dolgozott.⁹ Gyula gyermekei, Irma (1896–1933) és Edgár Mórítz (1894–1945/1946) közül Edgár órasként és ékszerészként dolgozott az 1930–40-es években Pécssett, a Király utca 34. szám alatt.¹⁰

Schönwald Imre tanulmányai, pécsi műhelyei és üzletei

Schönwald Imre fiatal koráról, iskolás éveiről kevés információ áll rendelkezésünkre. 10 évesen, az 1875/1876-os tanévben a Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáltanoda I. A osztályos tanulója.¹¹ Az ékszerész szakmát Bécsben sajátította el.¹²

Üzletét 1884-ben, vagy 1885-ben nyitotta meg Pécssett.¹³ Az általam ismert legkorábbi forrás és az első hirdetés Schönwald munkásságáról 21 éves korából való, amely a következő: „Schönwald Imre ékszerész üzleti felhívását veszik olvasóink mai számunk mellékletéül. E fiatal, komoly törekvésű szakavatott és megbízható kereskedőnek üzlete egyike a leggazdagabban berendezetteknek, kirakata a legízlése-sebb ékszerekkel bővelkedik. Körlevelét ajánljuk olvasóink figyelmébe.”^{14,15} Ekkor, azaz 1887-ben már ékszerészként dolgozott. Ettől az évtől bizonyíthatóan a pécsi Király utcai „Hattyú” épületben volt az üzlete. Ebben az időben órákat, arany- és ezüst ékszereket árusított, sőt órajavításokat is vállalt.

⁹ Schönwald Szidónia születési anyakönyvi bejegyzése: Pécsi Izraelita Születési Anyakönyv 1851–1874 12.; Schönwald Szidónia halotti anyakönyvi másodpéldány: Budapest 4. kerületi Halotti Anyakönyv 1922 8.; Schönwald Sámuel születési anyakönyvi bejegyzése: Pécsi Izraelita Születési Anyakönyv 1851–1874 14.; Schönwald Sámuel halotti anyakönyvi másodpéldány: Budapest (VI. ker.) Állami Halálozási Anyakönyv 1931. máj. –1932. jún. 472.; Schönwald Mina születési anyakönyvi bejegyzése: Pécsi Izraelita Születési Anyakönyv 1851–1874 16.; Schönwald Mina halotti anyakönyvi másodpéldány: Budapest (VI. ker.) Állami Halálozási Anyakönyv 1922. júl. –1924. okt. 99.; Schönwald Gyula születési anyakönyvi bejegyzése: Pécsi Izraelita Születési Anyakönyv 1851–1874 27.; Schönwald Rebeka születési anyakönyvi bejegyzése, itt az édesapa Schönwald Mór, édesanyja Rafela Sommer, mely véleményem szerint elírás: Pécsi Izraelita Születési Anyakönyv 1851–1874 42.; Schönwald Regina halotti anyakönyvi kivonata: Pécsi Izraelita Halálozási Anyakönyv 1904–1905 809. Itt az édesanyja Schönwald Mórné, született Lamm Róza. Úgy gondolom, hogy Regina és Rebeka ugyanaz a személy.

¹⁰ Schönwald Irma házassági anyakönyvi másodpéldány: Budapest (VII. ker.) Állami Házassági Anyakönyv 1919. jún. –1920. márc. 962.; Schönwald Irma halotti anyakönyvi másodpéldány: Budapest 1933 évi VI. kerületi halotti anyakönyv másodpéldánya 211.; Schönwald Edgár Mórítz születési anyakönyvi kivonata: Bécsi Izraelita Születési Anyakönyv 1894. 248.; A Nemesfémipar Évkönyve 1944-es kiadásában még említik: A Nemesfémipar Évkönyve 1944, 173., 1947-ben feleségét már özvegyként mutatják be. Új Dunántúl, 1947. július 1. 3.; Berkovits 1936, 154.

¹¹ *VÉSZI* 1876, 30.

¹² *Pécsi Figyelő*, 1888. szeptember 1. 1.

¹³ A *Pécsi Napló* 1909-es lapszámában „25 éve fennálló Schönwald Imre cégről” ír (*Pécsi Napló*, 1909. augusztus 29. 7.) az 1910-es lapszámában „...kaphatók Schönwald Imre negyedszázad óta rendkívül előnyösen ismert ékszerész-és műkereskedő cégnél...” *Pécsi Napló*, 1910. július 3. 8.

¹⁴ Idézet: Pécs, 1887. június 11. 5.

¹⁵ Pécs, 1887. május 28. 3. Sajnos ez a melléklet sem a pécsi Csorba Győző Könyvtárban, sem a Janus Pannonius Múzeumban, sem az Országos Széchenyi Könyvtár Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázisában nem található meg.

Gazdag felszerelésű

Óra- és ékszer-üzletemet

bátorkodom a n. érdemű közönség figyelmébe ajánlani.

Kaphatók nálam **3 évi jótállás mellett**:

Ezüst (Cylinder) henger órák 6.	—8:50 frt.
(Remontoir) " " " " " "	7.50—9.50 "
Nickel (henger-remontoir) " " " "	6:50 "
Ezüst " " 2-tős köpenynyel	11:50 "
horgany (Ancre)	16:50 "
Női arany remontoir órák 14 k.	17.— "
" " 2-tős köpenynyel	23.— "
Uri " " legjobb minőség	40.— "
Schwarzwaldi konyha-órák nehe- zökkel	2:80 "
Francia iroda-órák (8 napig járó)	4:50 "
Inga-órák csinos dió és tölgyfa-szek- rényekben, felbuzandók 14 nap- ban egyszer	12:50 "

Óra-javítások:

Egy uj rugó, bármily zseborába	80 kr.
Óra-tisztítás	1.— "
Egész óra-javítás	1.50 "
Óra-üvegek (legfinomabb)	10 "
Óramutatók (legt.) az órára csinálva	5 "

Különb. raktáron tartok mindennemű különlegességeket arany- és ezüst zseborák-
ból, salon- és ebédli fali-órákat, arany,
ezüst és ékszer-árakat.

*Vidéki megrendelések azonnal eszkö-
zöltetnek,*

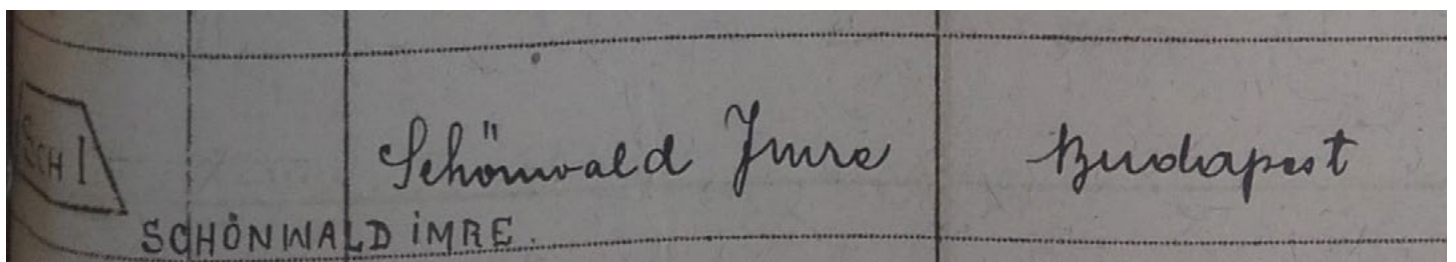
SCHONWALD IMRE,
Király-utca, a „Hattyú“-épületben.

3. kép:

Schönwald Imre hirdetése a „Pécs” című folyóirat 1887. június 11-i számának 5. oldalán.

Rendszeresen jelentek meg hirdetései 1888 januárjától, többek között a Pécs című folyóiratban, melyekből megtudhatjuk, hogy fémjelzett arany és ezüst ékszereket, zseborákat, faliórákat, ébresztőórákat, sőt XV. és XVI. Lajos korabeli ezüst reneszánsz dísz tárgyakat is árusított üzletében.¹⁶ Főraktára, üzlete a Hattyú épületben, műhelye pedig – melyről 1888-ból való ez az első információ – Pécsen a Király utca 38-ban, a Mestrits-féle házban működött.¹⁷

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a Magyar Királyi Főfémjelző és Fémbeváltó Hivatal (továbbiakban Hivatal) által fémjelzett ékszereket árusított, mert az 1867. január 1-én hatályba lépett fémjelzési törvény értelmében, csak azok a nemesfém-ből készült tárgyak kerülhettek kereskedelmi forgalomba, melyeket a Hivatal bevizsgált és fémjellel ellátott.¹⁸ A Schönwald által készített, forgalmazott ékszerekben, nemesfém tárgyakban a fémjel mellett névjele (mesterjele), forgalmazói jelzése is megtalálható.

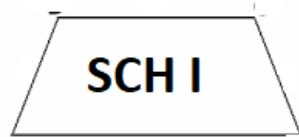
4. kép:

Schönwald Imre névjele és forgalmazó jelzése Névjel nyilvántartás... 1927. 260.

¹⁶ Pécs, 1888. január 7. 7.; Pécs, 1888. január 21. 7.; Pécs, 1888. november 17. 8.

¹⁷ Pécs, 1888. november 17. 8.

¹⁸ Fémjelzési Előírásaink 1979. 7.

5. kép:
Névjele egy ezüst tálcán

6. kép:
Szerkesztett névjele

Az ötvösök általában egy névjelet használtak, de számosan közülük gyakran változtattak életük során, például mert elveszett a névjel beütőjük. A nyilvántartásban szereplő Schönwald névjelén kívül ismert egy másik, szintén Schönwaldnak tulajdonítható névjel, mely Fekete Krisztián becsüs véleménye szerint Schönwald Imréé volt. Feltételezését alátámasztja a névjel mellett látható zergefejes beütő kontúrjában ábrázolt P7-es betű- és szám kombináció, mely a pécsi alfémjelzöt jelöli.¹⁹

7. kép:
Feltételezett névjele

Az 1888-as év sikereiben gazdagnak tekinthető Schönwald életében. Ez év nyarán részt vett a pécsi általános mű-, ipar-, termény- és állatkiállításon. A kiállításról a Vasárnapi Újság című folyóirat beszámol és megemlíti Schönwald kirakatát is.²⁰ A kiállítás hivatalos közlönyében, a Kiállítási Értesítőben több helyen olvashatunk Schönwaldról. Ékszerait Dulánszky Nándor pécsi megyéspüspök is megcsodálta.²¹ Ugyanitt olvashatjuk, hogy „az aranyműves ipar képviselői közül Schönwald kiállítmánya a leggazdagabb és a legcsinosabb is”.²²

Ezen a kiállításon 1451 kiállító vett részt²³, 26 kategóriában.²⁴ Schönwald Imre a Vas-és Fémipar nevű kategóriában állított ki. Az elismerés jeléül a díszoklevelek mellett érmeket is kiosztottak ebben a tárgykörben. Az oklevelek és az érem terveit Irinyi Sándor festő, rajztanár készítette, az érmeket a körmöcbányai pénzverdében verték.²⁵ Schönwald kiállítási érmet nyert, melynek lelőhelye azonban napjainkban nem ismert.²⁶

¹⁹ LANZ SCHMIDT STRAHALM 1987. 198.

²⁰ DR. G.P.: A PÉCSI KIÁLLÍTÁS I. „Az aranyművesek közt Schönwald J. (helyesen Schönwald I., Szekeres Balázs megjegyzése) kirakatában saját kezűleg készített régi erdélyi ékszer utánzatokat s igen szép email-munkákat találunk.” Dr. G. P. (1888) A pécsi kiállítás I. In: Nagy M. (szerk.): Vasárnapi Újság XXXV (1888) 573. Az email kifejezés a zomácozást jelenti.

²¹ Kiállítási Értesítő, 1888. augusztus 15. 2.

²² Idézet: Kiállítási Értesítő, 1888. augusztus 22. 2.

²³ Pécsi Figyelő, 1889. április 14. 2. (számozatlan oldal)

²⁴ Pécs, 1888. július 21. 1.

²⁵ RAYMAN 1995, 167.

²⁶ Kiállítási Értesítő, 1888. szeptember 4. 2

8. kép: Kiállítási érem képe

Az 1889-től megjelenő újsághirdetéseiben már feltűnik a kiállításon elnyert érem rajza, valamint az állami díj éremnek képe.²⁷ A Kiállítási Értesítő című periodikában azonban neve nem szerepel az állami ezüst- és bronzéremmel díjazottak között, így az is elképzelhető, hogy a díjat meg sem kapta.²⁸

Üzletét 1889-ben tovább fejlesztette, ugyanis a hirdetésekéből tudjuk, hogy cége könyvvitelben jártas alkalmazottat és tanoncot is keres.²⁹

Király utcai, a Mestrics-féle házban található műhelyét vésnöki műhellyel bővítette 1892-ben.³⁰ Az 1894-es árjegyzékében saját vésnöki műterem címszó alatt olvashatjuk: „A legújabb kor igényeinek berendezve a hol mindennemű munkák kőbe, aranyba, ezüstbe, érczbe, aczélba legjutányosabb árban, művészies kivitelben, pontos kiszolgálás mellett eszközöltetnek.”³¹ Mindeközben 1892 októberében eljegyezte Lustig Rózát (1827-?), majd 1893. január 3-án Baján az izraelita templomban megtartották az esküvőjüket, de házasságuk rövid ideig tartott. L. Róza 1896. július 5-én újra férjhez ment.³²

Műhelyét egyesítette a Hattyú épületében (Király utca 15.) levő fő üzletével, boltjával 1893-ban.³³ Ekkor már több szakemberre is szüksége volt műhelyében, ahová órás, aranyműves és vésnök tanoncokat keresett.³⁴

²⁷ Pécsi Figyelő, 1889. szeptember 21. 4.

²⁸ Kiállítási Értesítő, 1888. szeptember 4. 2.

²⁹ Pécsi Figyelő, 1889. augusztus 30. 5.; Pécsi Figyelő, 1889. november 9. 4.

³⁰ Pécsi Figyelő 1892. január 27. 8.

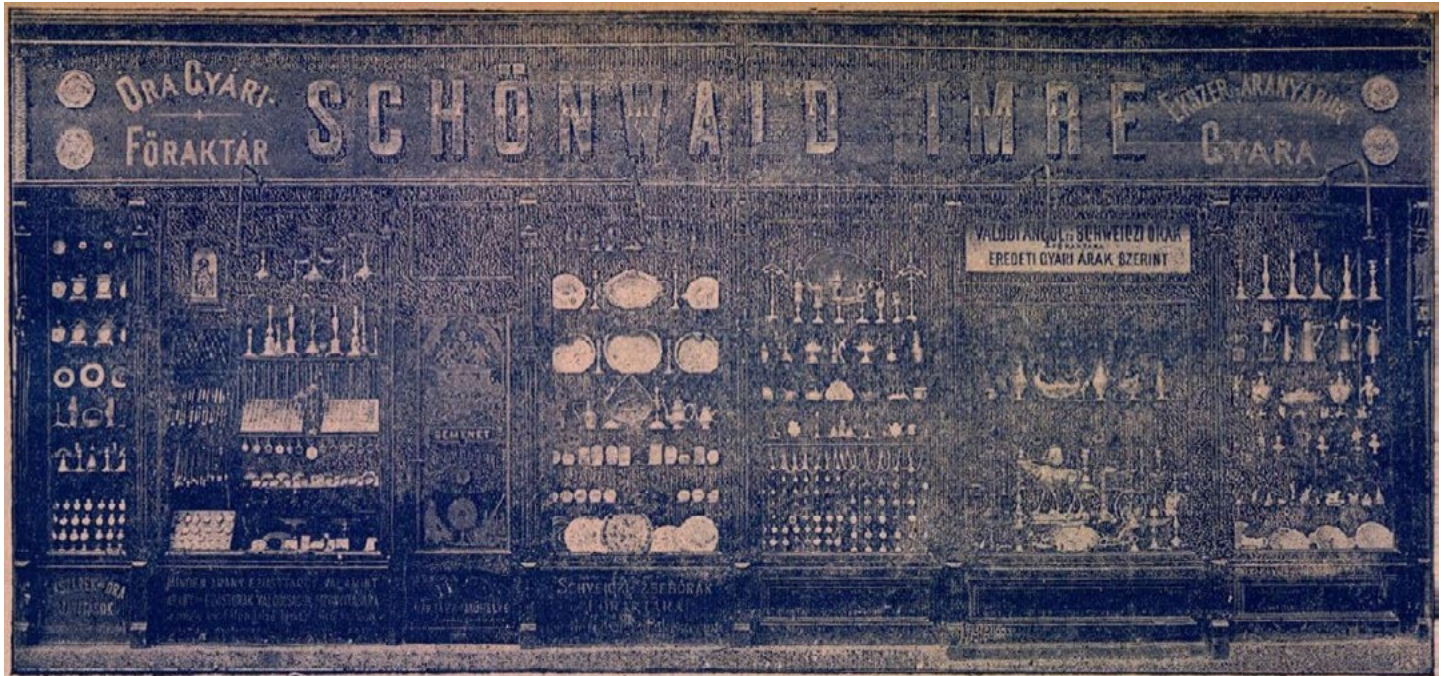
³¹ Idézet: Schönwald Imre Pécs, ékszergyáros műórás és látszerész. Árjegyzék-kivonat. 5. (számozatlan oldal), Pécsi Figyelő, 1894. december 30. lapszám melléklete

³² Pécsi Figyelő, 1892. október 15. 3.; Lustig Róza születési anyakönyve: Bajai Izraelita Születési Anyakönyv 1872–1885 3.; Pécsi Figyelő, 1893. január 4. 3.; Házások anyakönyve: Bajai Izraelita Házassági Anyakönyv 1886–1895 (31); Lustig Róza házassági anyakönyvi kivonata: Baja Állami Házassági Anyakönyv 1895–1898 227.

³³ Pécsi Napló, 1893. április 11. 5.

³⁴ Pécsi Napló, 1893. augusztus 13. 10.

Újsághirdetése, reklámjai mellett, melyek 1887-től jelentek meg, képes árjegyzékekben is hirdette ékszereit, optikai áruit, iparművészeti dísztárgyait. Ezek az árjegyzékek, árjegyzék kivonatok kezdetben a folyóiratok mellékleteiként jelentek meg. Az első ismert árjegyzék kivonat 1894-ből való, (ekkor műhelye a Király utca 22. szám alatt működött)³⁵, melyben 160 ékszer, óra, íróeszköz, szoborcsoport, szivarszipka stb. rajza szerepel. Üzletéről az első ismert fénykép is megtalálható benne.

9. kép:
*Schönwald Imre pécsi üzletének kirakata
1894-ben (Pécs, Király utca, Hattyú épület)*

A századfordulón megjelent hirdetéseiben gyakran találkozhatunk a „Magyarnak Pécs, Németnek Bécs!” reklámszöveggel. E mottó megszületésének magyarázata a következő: a XIX-XX. század fordulóján bécsi mesterek gyakran reklámozták magyarországi napilapokban portékájukat. Schönwald hirdetéseivel, ezzel a jól hangzó szlogennel kívánta ellensúlyozni az osztrákok nálunk megjelenő hirdetéseit,³⁶ így is pártolva a hazai ipart. Reklámjainak e bevezető mondata valóságos szállóigévé vált.

Schönwald üzleti és ipari tevékenysége igen szerteágazó volt. Érmek, jelvények forgalmazása mellett, azok gyártását is beindította, melyhez 1898-tól már gépi felszereltséggel rendelkezett.³⁷

1897 nyarán Kerületi Ifjúsági Tornaversenyt rendeztek középiskolások részére Kecskeméten, Pécsen és Déván.³⁸ A versenyre május 15-ig 589 diák nevezett be az ország nyolc városából, de amint a Pécsi Közlönyben írták, további jelentkezésekre lehetett számítani. A különféle díjak mellett, több diák érmet is kapott. A rendezőség a kiosztandó arany-, ezüst- és bronzérmeket Schönwald Imre aranyművesnél rendelte meg. Az érme felirata a következő volt: Pécs ker. tornaverseny 1897, másik oldalon: Ép test, ép lélek.³⁹

³⁵ Árjegyzék-kivonat. 5. (számozatlan oldal), *Pécsi Figyelő*, 1894. december 30. lapszám melléklet

³⁶ *PERNECKER* 2018.

³⁷ *Pécsi Figyelő*, 1898. augusztus 25. 2.

³⁸ *Sport-Világ*, 1897. június.27. 5.; *Budapesti Hírlap* 1897. május 7. 7.

³⁹ *Pécsi Közlöny*, 1897.május 18. 3.

Érmeket a Pécsi Figyelő című folyóirat tudósítása alapján csak versenyfutás kategóriájában osztottak ki. Az első helyezettek ezüstérmét, a második helyezettek bronzot kaptak. (Aranyfokozatú éremről a tudósítás nem tesz említést). Összesen 10 darab bronz és 10 darab ezüstérem került kiosztásra.⁴⁰ Az újságcikkekből nem derül ki, hogy Schönwald maga gyártotta, vagy csak forgalmazta az érmeiket, melyekből eddig nem került elő ismert példány.⁴¹ Schönwald Imre folyóirat kiadásával is foglalkozott. Majorossy Imre 1896–1906 között regnáló pécsi polgármesternek 1897 decemberében írt levelében bejelenti, hogy „Ékszer-szalón” néven időszakai szaklapot ad ki, melynek ő a szerkesztője is.⁴²

Érdekes mozzanat életében, hogy 1899-ben a képeslevelezőlap gyűjtők nagy örömeire 9 különféle, eddig még nem létezett levelezőlapot készíttetett.⁴³ Ezeket a lapokat édesanyja is árusította a saját üzletében.⁴⁴

10. kép:

Képeslap, Tettyei nyaralóhely. A levelezőlap bal oldalán a felirat: Schönwald Imre Pécssett. Legmegbízhatóbb órák és legszebb ékszerek raktára.

A századfordulón szinte valamennyi fővárosi és vidéki napilapban jelentek meg hirdetései, ékszerek és órák rajzaival.⁴⁵

1909 nyarán üzletét a Hattyú épületéből, a Nemzeti Casino épületének keleti részébe költözteti, ami szintén a Király utcában állt,⁴⁶ Oroszy Sándor Budapestre költözött cukrászdájának a helyére.⁴⁷

11. kép:

Képeslap, Nemzeti Casino 1909 előtt. Az épület jobb oldalán Oroszy Sándor cukrászdája

40 Pécsi Figyelő, 1897. június 23. 2.

41 A tornaverseny és az érmek részletes történetét a Pécsi Dénár című folyóiratban írom majd meg, előreláthatólag 2023-ban (a szerző megjegyzése).

42 BORSY 2010, 83.

43 Pécsi Figyelő, 1899. október 27. 6. A 9 képeslap témája a következő: 1. Takerékpénztári palota. 2. A székesegyház. 3. Dr Löwy-palota. 4. M.Kir. honvédpóiskola. 5. A zárda Pécs látképével. 6. Katolikus Kör. 7. Balokányi tó. 8. A bevárosi plébániatemplom. 9. Tettye a várral. Jelenleg több, mint 9 fajta levelezőlap ismert (a szerző megjegyzése).

44 Pécsi Figyelő, 1900. december 7. 8.

45 Többek között: Magyarország, Tolnavármegye, Balatonvidék, Budapesti Napló, Vasárnapi Újság, Pécs, Pécsi Figyelő, Pécsi Napló, Szatmári Friss Újság.

46 Pécsi Napló, 1909. július 7. 6.

47 B. HORVÁTH 1987, 279.

12. kép:
Színezett képeslap, Pécs Király utca, 1909 és 1915 között. A kép jobb szélén Schönwald üzlete és reklám táblája, teljes felirata: Ne küldjük pénzünket külföldre. Schönwald Imre órás ékszerész arany áruk főtelep.

Schönwald pécsi és budapesti üzletei

1912 nyarán a budapesti Deák-utca 21. szám alatt nyitott üzletet.⁴⁸ Lenkei (Gutmann) Lajos újságíró (1864-1933) szerint a borkereskedői pályát elhagyó, Bécsből hazatérő bátyjával együtt indította el.⁴⁹ Lenkei a testvér nevét nem közli, de egyértelmű, hogy Gyula nevű bátyjáról van szó.⁵⁰ 1914 márciusában fizetéseképtelenné vált. Árutartozása 670.000 korona, készpénz tartozása több mint 200.000 korona volt.⁵¹ A cég végül elkerülte a csődöt, így tovább működhetett a Nemzeti Casinóban.

Az 1915. évben besorozták katonának⁵², nevét 1916 márciusában ott találjuk a bevonulók nevei között.⁵³ A hadseregben eltöltött időszakáról nem találtam információt, de feltételezhető, hogy nem tarthatott sokáig, mert 1917-ben már jelent meg újsághirdetése, melyből arról értesülhet az olvasó, hogy aranyat, ezüstöt, régi aranypénzt és divatjátmult ékszereket váltott be pécsi és budapesti üzletében.⁵⁴

Nagy csapásként élte meg 1919-ben a budapesti üzletének kifosztását (Pécsi üzlete ekkor már hónapok óta zárva tartott, mert a város 1919-1921 között szerb megszállás alatt állt). Az elrabolt értékeknek csupán egy része került elő. A kár sok százezer koronára rúgott.⁵⁵

Vállalkozásainak további működéséről, 1922 januárjáig nincs információnk, de 1922-től ismét megnyitja üzletét a Nemzeti Casino épületében.⁵⁶ Érdekes mozzanat életében, hogy 1923-ban becsületsértési ügybe keveredett, ugyanis Szoyer Ilonka megvádolta, hogy a briliánsát kicserélte. A vád hamisnak bizonyult, ezért a bíróság ítélete alapján, Ilonkát 300.000 korona megfizetésére kötelezte.⁵⁷

⁴⁸ *Budapesti Hírlap*, 1912. augusztus 30. 23.

⁴⁹ *LENKEI* 1922, 240.

⁵⁰ Gyula és nem Sámuel mellett szól, hogy gyermekei, Irma és Edgár is Bécsben születtek az anyakönyvi kivonataik szerint, illetve a budapesti telefonkönyvekben, több évben is egy címen szerepelnek Imrével. Lásd pl: A budapesti és környékbeli Magyar Kir. Távbeszélő-hálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsora 1913 december hó. 390.

⁵¹ *Dunántúl*, 1914. március 14. 3.

⁵² *Dunántúl*, 1915. szeptember 14. 4.

⁵³ *Dunántúl*, 1916. március 4. 3.

⁵⁴ *Pécsi Napló*, 1917. szeptember 12. 8.

⁵⁵ *Pécsi Napló*, 1919. április 12. 3.

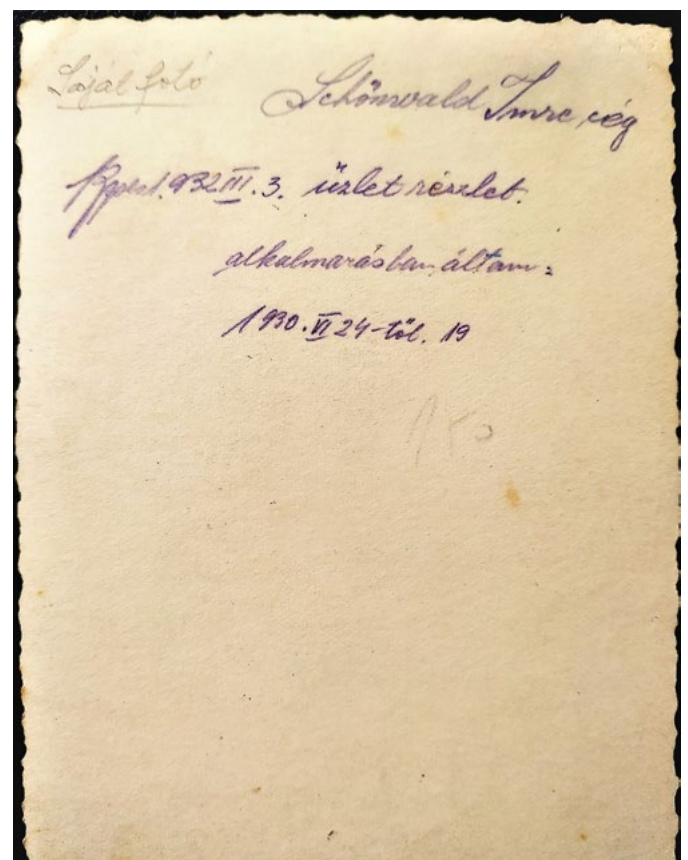
⁵⁶ *Dunántúl*, 1922. január 4. 6.

⁵⁷ *Dunántúl*, 1923. október 18. 1.

A Vidéki nemesfémekkel foglalkozó kereskedők és iparosok hely- és névjegyzékéből már van információnk arról, hogy üzletét 1927-ben a Király utca 34. szám alatt bejelentette.⁵⁸ A következő évben a Nemzeti Casino üzletének bérletét felmondta, majd a Király utca 34. szám alá költözött.⁵⁹

Itteni üzlete 1929-ig, a feloszlataáig működött. Több tényező is hozzájárult üzletének megszűnéséhez. A budapesti üzlete nagy mértékben lekötötte energiáját és a „rendkívül nehéz üzleti és kereseti viszonyok, úgyszintén a forgalomra nehezedő súlyos terhek” miatt sem tudta úgy vezetni pécsi kereskedését, ahogy szerette volna.⁶⁰ Neve ott szerepel az 1930 decemberében csődönkívüli kényszeregyezségi eljárást indított pécsi cégek nevei között.⁶¹

Fővárosi üzlete több címen is működött az 1912-es megnyitása után. 1912 és 1917 között a Deák Ferenc utca 21. szám alatt, 1917 és 1928 között a Deák Ferenc utca 5. szám alatt.⁶² Mivel üzletének bérét a tulajdonos 1928-ban nagymértékben felemelte, kénytelen volt másik helyiségbe költözni.⁶³ 1928-tól, a cég megszűnéséig a Deák tér 6. szám alatt, az Anker-palotában működött.⁶⁴

13. kép:
Üzletének belseje 1932-ben

⁵⁸ Vidéki nemesfémekkel foglalkozó kereskedők és iparosok hely és névjegyzéke I. 1937/1938 252. „Az üzlet bejelentésének ideje 1927. XI.19” a megjegyzés rovatban a 520/1929 Ffjh.sz. Ennek lehetséges feloldása: az 520-as szám a névjel beütőjének nyilvántartásának azonosítóját-, az 1929-es évszám pedig annak lajstromba vételének (érvénybelépésének?) dátumát jelöli a „Ffjh” rövidítés feloldása: (Magyar Királyi) Főfémjelző és Fémbeváltó Hivatal

⁵⁹ *Pécsi Napló*, 1928. augusztus 14. 7.

⁶⁰ *Dunántúl*, 1929. május 22. 6.

⁶¹ *Dunántúl*, 1931. január 18. 6.

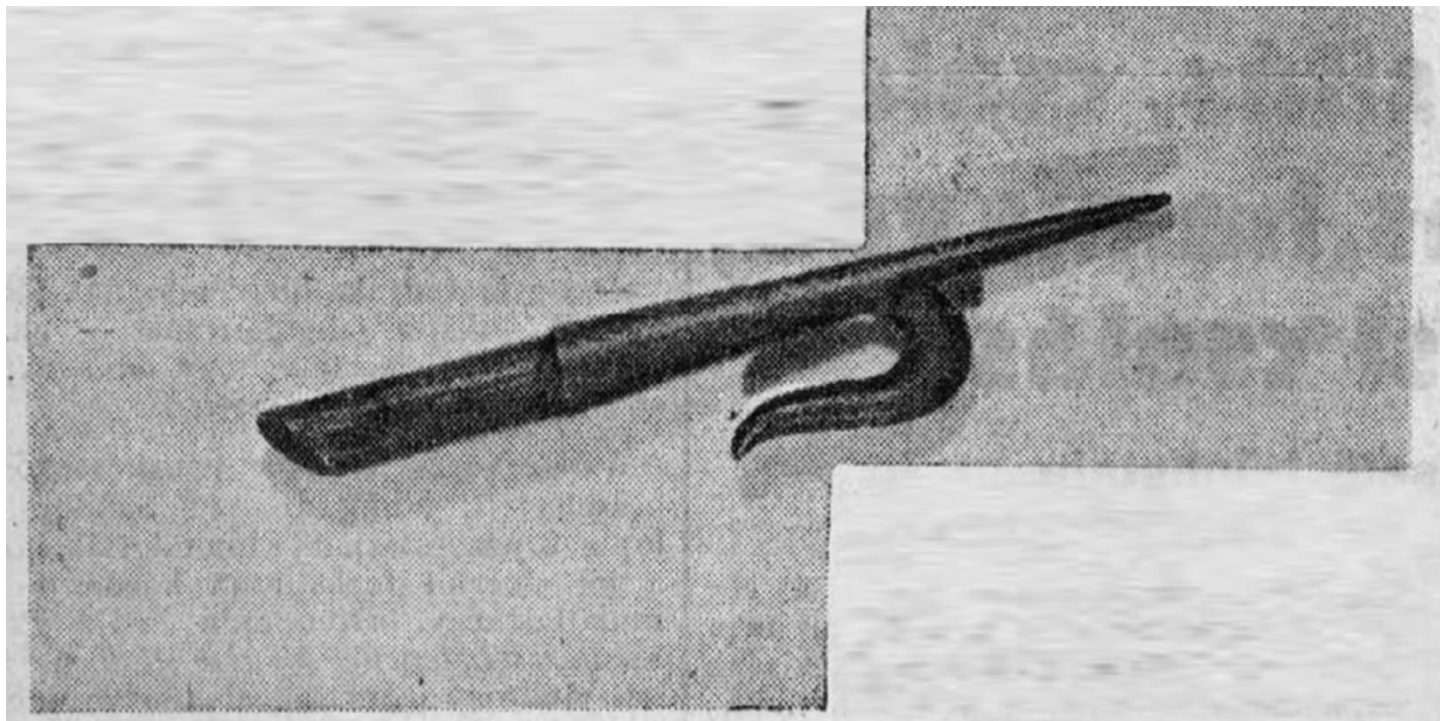
⁶² *Pécsi Napló*, 1917. szeptember 12. 8.

⁶³ Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 1928.11.

⁶⁴ *Új Barázda*, 1928. augusztus 29. 3.

Bár az átköltözés következtében csökkentek a bérleti, és a rezsi költségek, ugyanakkor a régi vevőinek nagy részét elvesztette. A budapesti cége 1930 decemberére fizetéseképtelenné vált, ezért a törvényszék elrendelte a kényszeregyezségi eljárás megindítását.⁶⁵ Ez vezetett oda, hogy 1931 nyarán Schönwald a cége fizetéseképtelensége miatt kérte annak felszámolását.⁶⁶ A nyilvántartás szerint a cége 1932 IX. hóban szűnt meg.⁶⁷ A felszámolás 1933 végén, 1934 elején történt.⁶⁸ Az utolsó mozzanat a cég életében: 1936 februárjában a budapesti királyi törvényszék, (mint cégbíróság) hivatalból törölte a céget, annak megszűnése miatt.⁶⁹

Az 1934-es évtől nagyon kevés információval rendelkezünk Schönwald életéről: 1934 és 1936 között, mint órás és ékszerész dolgozott Budapesten az egykori IV. kerületi Veres Pálné utca 4. szám alatt.⁷⁰ Üzletét még 1935-ben is a már jól ismert „Magyarnak Pécs, Németnek Bécs” reklámszöveggel hirdette.⁷¹ Az 1936-os év első felében Veres Pálné utcai üzletében órák és ékszerek javítása mellett a „csáklyások” mozgalmának jelvényét forgalmazta.⁷² A csáklyás mozgalom egy 1935-ben indult politikai mozgalom volt, melynek az élére Bethlen István miniszterelnök állt.

14. kép:
A csáklyás mozgalom jelvényének képe.

65 *Újság*, 1930. december 6. 17.

66 *Pesti Hírlap*, 1931. június 27. 17.

67 Sz.n. 1927: Névjel nyilvántartás 1927.272

68 *Közgazdasági és Közlekedési Tudósító*, 1934. március 7. 4.

69 *A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1936. március 19. 5.

70 *8 Órai Újság*, 1934. december 16. 10.

71 *Magyarság*, 1935. február 10. 31.

72 *8 Órai Újság*, 1936. március 13. 6.

Károly-körút 3. szám alatti üzletének utolsó hirdetése 1936 októberében jelent meg.⁷³

Schönwald Imre 1937. április 17-én hunyt el Budapesten.⁷⁴ Életéről a Pécsi Napló című folyóirat több, személyiségét méltató nekrológot is közölt, melyekben életének jelentős állomásait mutatták be.⁷⁵

Egész életében igazi filantróp volt. Vagyonából évtizedeken át nagylelkűen adományozott, többek között a Pécssett felállítandó Kossuth szobor és a pécsi izraelita Tápintézet javára.^{76,77} Ezen kívül jótékonykodott a pécsi nőegyleti vásáron is.⁷⁸ Több ízben adakozott a pécsi árva gyermekek karácsonyfájára,⁷⁹ és a sort még hosszan lehetne folytatni. Nevét több éven keresztül megtaláljuk Pécs legtöbb adót fizetői (virilistái) között.⁸⁰

Elismerésre méltó társadalmi és közéleti tevékenységével mindenkor a köz javát szolgálta. Tagja volt többek között a Magyar Numizmatikai Társulatnak, a Budapesti Nemesfém- és Drágakőcsarnok tanácsának, a Nemesfémiparosok, Kereskedők és Órások Országos Szövetségének pécsi szakosztályának is.^{81,82}

Ahogy nekrológiájában olvashatjuk: „*Vele a békebeli Magyarország egy ismert és becsült embere szállt a sírba... a szép és értékes iránti rajongása, kiváló üzleti érzéke és a reklám révén a régi Magyarországon fogalomná nőtt.*”⁸³

Irodalomjegyzék

B. HORVÁTH, CS. 1987: A pécsi Kossuth Lajos utca a múzeumban levő levelezőlapokon. In: Uherkovich, Á. (szerk.): *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 30–31 (1987) 271–290.

BERKOVITS, O. 1936: *Nemesfémipari évkönyv 1936*. Budapest, 1936.

BORSY, J. 2010: Ipari kisüzemek, vendéglátás. In: Nagy, I.G. (szerk.): *Tanulmányok és források Baranya megye történetéből. Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921)*. Pécs, 2010, 71–144.

SZMOLKA, L. 1979: *Fémjelzési Előírásaink*. Budapest, 1979.

FÜLÖP, ZS. – SUPKA, G. – HASKÓ, L. – PÁL, L. – ROSTA, F. – BEKE, G. 1944: *A Nemesfémipar Könyve*. Budapest, 1944.

⁷³ *Pester Lloyd*, 1936. október 9. 14.

⁷⁴ Schönwald Imre halotti anyakönyvi kivonata: Budapest (VII. ker.) Állami Halálozási Anyakönyv 1935 febr. 1938. máj. (72.)

⁷⁵ *Pécsi Napló*, 1937. április 20. 6.; *Pécsi Napló*, április 22. 4. Itt, Bolgár Tivadar cikkében olvashatjuk tévesen, hogy az Irgalmasok utcájában is volt üzlete, mely információt több későbbi szerző is átvett. Fontosnak tartom az üzletének címeivel kapcsolatos félreértést tisztázni. Cikkekben, pl.: *Pécsi Napló*, 1937. április 20. 6. tévesen olvashatjuk, hogy Schönwald Imre üzlete Pécssett az Irgalmasok utcájában volt. Ez a félreértés onnan eredhet, hogy édesanyjának Schönwald Mórénak volt az üzlete az Irgalmasok utcájában 1897 májusáig, amikor a Király utca elejébe, a Városház épületébe költözött. (*Pécsi Közlöny* 1897, május 26. 5.) Fia üzlete ekkor a Hattyú épületében működött, melyet ősszel a szomszéd helyiség kibérlésével bővített ki. (*Pécsi Figyelő*, 1897. november 26. 5.)

⁷⁶ *Pécsi Figyelő*, 1894. április 21. 2.

⁷⁷ *Pécsi Figyelő*, 1897. november 18. 3.

⁷⁸ *Pécsi Figyelő*, 1898. február 6. 4.

⁷⁹ *Pécsi Figyelő*, 1898. december 24. 4.

⁸⁰ Például: *Dunántúl*, 1913. szeptember 19. 2.

⁸¹ *GOHL* 1906. 159. 9

⁸² *Nemesfémipari Közlöny*. 1929. január 24. 71.; *Nemesfémipari Közlöny*. 1928. március 24. 172.

⁸³ Idézet: *Pécsi Napló*, 1937. április 20. 6.

- GARAM, J.* 1964: Sportérmeink a XIX. század második felében. In: Huszár, L. (szerk.): Numizmatikai Közlöny LXII-LXIII. Évfolyam, 1963–1964. Budapest, 1964, 73–77.
- KŐSZEGHY, E.* 2007: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Budapest, 2007.
- LANZ, B. – SCHMIDT, S. – STRAHALM W.* 1987: Silber der österreichisch-ungarischen Monarchie. Graz, 1987.
- LENKEI, L.* 1922: Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései. Pécs, 1922.
- GOHL, Ö.* 1906: Numizmatikai Közlöny. Budapest, 1906
- PERNECKER, D.* 2018: „Magyarnak Pécs, Németnek Bécs” Így reklámoztak régen a pécsiek.
<https://www.pecsma.hu/top/magyarnak-pecs-nemetnek-becs-igy-reklamoztak-regen-pecsiek/>
- RAYMAN, J.* 1995: A pécsi kiállítások és vásárok érmészeti emlékei. I. rész 1888–1907. In: Herkovich Á. (szerk.): A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 39 (1995)161–184.
- SZIRTES, G.* 2005: Egy híres pécsi kézműves: Schönwald Imre (1864–1937). In: Szirtes, G. – Vargha, D. (szerk.): Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Pécs, 2005.
- VARGA, SZ.* 2014: Neves elődeink. Élmény Magazin (2014. szeptember 6.) 6.
- SCHÖNWALD, I.* 1894: Pécs, ékszergyáros műórák és látszerész. Árjegyzék-kivonat. In: Pécsi Figyelő, 1894.12. 30. lapszám melléklete. Pécs, 1894, 1–6.
- VÉSZ, A.* 1876: Értesítvény a Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáltanoda 1875–76-ik tanévéről Pécs, 1876.
- SZEMERE, GY. – PAPP, E.* 1928: Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója. Tizenkettedik kötet. Budapest, 1928.
- Sz.n. 1927: Névjel nyilvántartás 1927. évtől. Magyar Királyi Főfémjelző és Fémbeváltó Hivatal. Kézirat. Budapest, 1927.
- Sz.N.: 1937/1938: Vidéki nemesfémekkel foglalkozó kereskedők és iparosok hely és névjegyzéke. Magyar Királyi Főfémjelző és Fémbeváltó Hivatal. Kézirat. Budapest, 1937/1938.

Linder Béla élete, kora és tevékenysége. Bepillantás egy készülő életrajzi kötetbe

DR. CSERE PÉTER

*8440 Herend, Majolika park 1.
email: dracsere@gmail.com*

Rezümé: Az 1918-ban hatalomra jutó Károlyi-kormány hadügyminisztereként Linder Béla ezredes (Majs, 1876.02.10. – Belgrád, 1962.04.15.) máig az egyik legvitatottabb alakja történelmünknek. Készülő könyvemben bemutatom életútját, tevékenységét, megkísérlem feltárni indítékait. Így tanulmányom tulajdonképpen a készülő könyv szűkített verziója, kutatás közbeni állapota. Célom elsősorban az, hogy Linder és kora, valamint az őt hatalomra segítő ideológia ködösítéstől és magyarázkodástól mentesen álljon előttünk.

Kulcsszavak: katonaság, hadsereg, forradalmak, politika

Colonel Judas – Life, era and activity of Béla Linder

Summary: As Defence Minister of the Károlyi Government – which became the power in 1918 – Colonel Linder Béla is one of the most controversial person of our history. In my upcoming book I will present his path of life and work trying to reveal his motives. My main goal to present Linder and his era, as well as the ideology that helped him to power without any obfuscation and excuses.

Keywords: military, army, revolutions, policy

Bevezetés

Linder Béla egy Pécshez közeli baranyai faluban, Majson született, Pécssett járt középiskolába, és évtizedekkel később e város polgármestere volt majdnem egy éven át. Személyével kapcsolatban tehát a város megkerülhetetlen. Linder Béláról nagyobb lélegzetű művet írni nem egyszerű feladat. A források gyérek, a visszaemlékezések töredékesek, és időközben sok dokumentumot szándékosan eltüntettek. Márpedig Linder Béla egy tragikus időszakban kulcsszerepet játszott: Károlyi Mihály kormányának hadügyminisztereként 1918. novemberében ő rendelte el a magyar hadsereg leszerelését.

Ennek a rendelkezésnek a gyakorlati megvalósítása alig ismert, hírhedtté vált szavait: „Katonát látni nem akarok” azonban sokan ismerik. Sokan fogadatlan prókátorként lépnek fel védelmében: nem ezt mondta, nem így mondta, nem ez volt a szándéka, stb. Márpedig a hadügyminiszter rendelkezéseinek alapos megismerése után nem lehetnek kétségeink: ezt mondta, így mondta – a szándéka pedig egyértelműen a magyar haderő felszámolása volt. Sőt, azt is láthatjuk, hogy kijelentéseinek komolyságát később éppen ő maga erősítette meg és vállalta fel teljes egyértelműséggel. Ettől függetlenül helyzetem sajátos. Egyfelől nem történész vagyok, hanem jogász, aki ugyanannak a témának sokszor egyéb aspektusait látja, másfelől egy még el nem készült munkáról kell átfogó módon beszámolnom.

Baranya és Pécs

Linder Béla a Baranya vármegyei Majson született, 1876. február 10-én. Hat testvére közül éppen az ő születési anyakönyvi kivonata nem lelhető fel, ám a szüleiről és testvéreiről nyert alapinformációk nem hagynak kétséget, a felől, hogy valós alapja sem szerb, sem zsidó származásának nincs: Linder felmenői és ősei bácskai katolikus német gazdák voltak.¹

Ősei a Bács vármegyei Parabutyról vándoroltak Baranyába a XVIII. század folyamán. A Sturm Albert által 1892-ben szerkesztett Országgyűlési almanach szerint apja, Linder György (1850–1919) jogot végzett a Budai Jogakadémián, majd rövid kitérő után jegyző lett Majson, innen pedig 1887-ben a mohácsi kerület, majd 1892-ben a Sopron vármegyei csornai kerület országgyűlési képviselőjeként bejutott a Parlamentbe.²

Ekkor azonban egy majszi földije feljelentette csalás miatt. Linder György kifizette az okozott kárt, ezért károsulti kérelemre megszüntették az eljárást – az ügy tehát nem bűncselekmény hiányában való felmentéssel ért véget.³

¹ Ernő öccsének születési anyakönyvi kivonata a majszi katolikus egyházközség anyakönyvében a következőképp szól: 1886. 38. folyószám alatt: Ernestus Andreas D. Georgius Linder notar et magister Isabella Freytag. Georgius Linder, azaz Linder György, Linder Béla apja a Bács megyei Paripáson (ma Radkovó, Szerbia) született.

² *STURM* 1892, 266.

³ *Győri Közlöny*, 1894. február 11. 3.; *Győri Közlöny*, 1895. január 13. 5.

Linder Béla az elemi iskolát Majson, a katolikus felekezeti iskolában végezte el, erről azonban dokumentumok nem maradtak fenn. Középiskoláit Pécsen, a Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskolában, majd a Pécsi Belvárosi Községi Főreáliskolában végezte el. Tanulmányi eredményei ingadozóak, bár több dicséretet és jutalmat is kapott. Minderről a Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője tanúskodik.⁴

Morvafehértemplom

Ebben a csehországi városban (ma Hranice, Csehország) volt a Monarchia hadapródiskolája. Véleményem szerint, Linder Béla elsősorban azért iratkozott be ide, mert ez lovassági kadétiskola volt, és egy országgyűlési képviselő fia számára ez volt a „legelőkelőbb” katonai tanintézet; megjegyzendő, hogy a pécsi hadapródiskola ekkor (1888-ban) még nem létezett.⁵ A borsos tandíj és a saját felszerelés (pl. hátasló és lószerszám) értékének ismeretében állami támogatás, vagy kedvezmény híján kevesen engedhették meg maguknak, hogy fiaikat oda járassák. Linder édesapja azonban országgyűlési képviselőként mind anyagi lehetőségei, mind a kedvezmények szempontjából jelentős előnybe került az átlagemberekkel szemben.

Linder Béla katonai személyi lapja, benne a morvafehértemplomi kadétiskola dokumentációjával, ha hiányosan ugyan, de kutatható – bár némi keserű poénkodással megjegyzem, hogy e dokumentum tekintetében alighanem sikerült kifognom a Monarchia egyetlen olvashatatlanul író hivatalnokát...

Ennek tanulmányozása részemről még folyamatban van, ezért csak az egyértelmű dolgokról ejtek szót.⁶ Linder 1888-ban került a hadapródiskolába, de tanulmányai végének pontos dátumáról ezidáig, nem találtam dokumentumot. Feltételezhetően az átlagos 4 év alatt végzett, katonai képzése a lovassághoz szólt.

Linder Béla 1896. augusztus 18-án, Őfelsége I. Ferenc József születésnapján lépett elő hadnaggyá, első szolgálati helye a tüzérséghez kötötte: a 11. honvéd tüzérezred budapesti helyőrségénél. Az akkori fogatolt tüzérségnél nyilván szükség volt lovassági tisztekre, azonban szerepük korántsem volt meghatározó. A továbbiakban is olyan csapattesteknél szolgált, ahol nem számottevően volt jelen a lovassági fegyvernem: Triesztben (ma Trieste, Olaszország), Veszprémben és Losoncon (ma Lucenec, Szlovákia). Linder lovassági tisztként sajátos helyzetben volt: éppen azokban az időkben vált egyértelművé, hogy a lovasság felett, annak minden nimbusza ellenére, visszavonhatatlanul eljárt az idő.

Véleményem szerint, döntően a trieszti szolgálat kellett, hogy a tüzérség felé orientálja, hiszen itt a Monarchiának komoly haditengerészeti bázisa volt. A haditengerészeti fejlesztés mindig kéz a kézben járt a tüzérségi fejlesztésekkel, és a hajózás iránt nem érdeklődő lovassági tiszt is könnyen a félelmetes romboló erővel bíró lövegek bűvkörébe kerülhetett.

Négy év csapatszolgálat után, Babucs Zoltán hadtörténész szóbeli közlése szerint, 1900-ban felvették a vezérkari tisztképzőbe, a híres bécsi Kriegsschuléba, a Hadiiskolára. Ide bekerülni csak parancsnoki javaslatra lehetett, kemény alkalmassági vizsgák után. Vezérkari képzést 1902-ben szerzett.

⁴ A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1885/86-ik tanévről. Pécs, 1886. 47.; 57.

⁵ *PÁSZTOR* 2021, 179–186.

⁶ 3. K.u.K. KRIEGSSCHULE ZU RES. N° 395 Qualifications-Liste N; 11

A Hadiiskola tehát már vezérkari tiszteket képzett; akiknek óriási presztízsük volt a hadseregben. Fontos megjegyezni, hogy Linder itt már „hivatalosan” is tüzér volt, és különböző seregtestek parancsnokságánál szolgált további tizenkét évig, az első világháború kitöréséig.

Az első világháború

Meglepő, de három alapvető fontosságú körülmény is van, amelyek tisztázásához – eddig legalábbis – alig találtam anyagot.

Az első: Linder Béla politikai meggyőződésének és kötődésének kialakulása. Nyilván budapesti szolgálata idején kerülhetett kapcsolatba olyan baloldali csoportokkal, amelyek ideológiai beállítottságát alapozták meg. Valószínűleg a Szociáldemokrata Párt, akár radikálisabb politikai tömörülések háza táján is megfordult.

Az első világháborút követő összeomlaskor már teljesen magáénak érezte radikális baloldali álláspontját; mind a hadsereg, mind az államberendezkedés átformálásával kapcsolatban. Ha az ember belső meggyőződését tettei fejezik ki leginkább, akkor Linder – hadügyminiszterként, majd a kommün katonai megbízottjaként – következetesen kifejtett tevékenysége alapján egyértelműen a radikális baloldali eszmék híve volt. Elsősorban miniszteri tevékenysége idején hozott rendelkezései, a háborúval és a hadsereggel kapcsolatosan hangoztatott – és részben megvalósított – nézetei erre vallanak.

A második: kibogozhatatlan, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös „kis kamarillájához” (ez afféle árnyék-kormány volt) vajon Linder György, az országgyűlési képviselő, vagy a fia, Linder Béla vezérkari tiszt kötődött-e szoros szálakkal. Bármelyikük lehetett, azonban a reménybeli források (elsősorban a bécsi Kriegsarchivban) áttanulmányozása nélkül e kérdésben egyelőre nehéz állást foglalni.

A harmadik: Linder Béla első világháborús szolgálata. Linder az első világháborút tüzér törzskari szolgálatban töltötte – azonban a szerb, majd az orosz fronton is állomásozott egy tüzérezred parancsnokaként. 1918. május 1-ével tüzér törzskari ezredessé léptették elő.

Természetesen, a törzskari és a csapattiszti szolgálat nem zárják ki egymást; valószínűleg időben egymást követő szolgálati időszakokról van szó, azonban e kérdés megválaszolása még a kutatómunka további feladatai közé tartozik. Többször is megsebesült, melyek közül az 1917. májusában szerzett utolsó sérülése súlyosnak bizonyult. Az összeomlaskor gyógykezelésen tartózkodott Budapesten, így amikor 1918 tragikus ősze érkezett, Linder Bélát – bár nem találtam nyomát, hogy addig személyesen ismerték volna egymást – Károlyi Mihály az 1918. október 31-én megalakult kormányába hadügyminiszterré nevezte ki.⁷ Ennek pontos oka nem szerepel Károlyi könyvében, sőt, Lindert meg sem említi hadügyminiszterként.

⁷ KÁROLYI 2013, 316.

A forradalmak

A miniszteri eskü szövegét teljesen váratlanul találtam meg a pécsi levéltárban. A közepes méretű cédulára géppel írt esküszöveg a következőképpen hangzik: „*Én esküszöm, hogy Magyarországhoz, annak Nemzeti Kormányához hű leszek, teljes függetlenségét megvédem, teljes erőmmel Magyarország javát, szabadságát és haladását fogom szolgálni. Isten engem úgy segítjen! 411. Bpest hadügy minister*”⁸

Mindenki maga döntheti el, hogy Linder Béla mennyiben tartotta magát hivatali esküjéhez. Úgy gondolom, hogy azok, akiknek a történelemalakító szerep jut (és Lindernek az jutott!), mindig meg kell, hogy találják azokat a cselekvési módokat, melyek országuk javára szolgálnak – és ez az esküszöveg evidens dolgot ír elő, az országot szolgáló tisztségviselő számára. Linder intézkedései (elsősorban a hadsereg leszerelése) nem állták ki az idő próbáját, a következmények pedig katasztrofálisak voltak.

1918. október 31-ével Linder Béla ezredes Magyarország hadügyminisztere lett. Kétségtelen, hogy nehéz helyzetben vette át a hadsereggel kapcsolatos teendőket. Aznap kiadott parancsa szerint a magyar fegyveres erőknek minden fronton le kell tenniük a fegyvert a velünk szemben álló Antant-haderők előtt (ez a mi viszonylatunkban döntően az olasz és a francia hadsereget jelentette). Forrásaim eléggé határozottan mutatják, hogy e parancs a seregtestek vezetőinek mintegy a „háta mögött” jutott el a katonákhoz; e parancsnokok közül többen határozottan állítják, hogy velük Linder semmilyen formában nem kommunikált.⁹ Ezt követte a parancs a kiürítésről és a visszavonulásról, amellyel hatalmas magyar területek kerültek idegen megszállás alá – sajnos, végleg.

Ki kell térnünk haderőnk ekkor elfoglalt pozíciójára. Ugyanis az első világháború végén a frontok egyike sem húzódott a (történelmi) magyar határokon belül, és Magyarország területén egyetlen ellenséges katona sem állt. A magyar haderő által tartott frontvonalak mindegyike az ország határain kívül húzódott. Egy hadseregnek ilyen pozícióban fegyverletételre adni parancsot több mint megbocsáthatatlan felelőtlenség. Katonáinkat viszont ebben a helyzetben utasították, hogy tegyék le a fegyvert, és belátásuk szerint hagyják ott a harcteret – mert ez a parancs gyakorlatilag ezt jelentette. Linder Béla hadügyminiszter parancsára e haderő zömét két hét alatt, fennmaradó részét pedig december végéig leszerelték.

Egészen megdöbbentő továbbá, hogy Linder láthatóan nem akar különbséget tenni fegyverszünet és fegyverletétel között, pedig ezek között egyértelmű az ellentmondás. Hihető-e, hogy egy bécsi Hadiiskolát végzett, magas rangú vezérkari tiszt ezzel nem volt tisztában?

A katonai hivatásnak ugyanúgy megvannak a maga szakmai szabályai, mint bármelyik más mesterségnek. A harcászati, gyakorlati és szervezeti szabályzatok részletesen taglalják a fegyverszünet, a fegyverletétel, illetve a visszavonulás szabályait is. A közhiedelemmel ellentétben a hadseregek nem támadáskor, hanem visszavonuláskor szenvedik el legnagyobb veszteségeiket. Számos tapasztalatból kiindulva alkotják meg azokat a szabályokat, melyeket betartva minimálisra csökkenthetők egy visszavonuló hadsereg anyagban és élőerőben bekövetkező veszteségei.¹⁰

⁸ Idézet: MNL BaVL IV.1406.n. 1. csomó. Szerb csapatok élelmezése.

⁹ *BREIT* 1925, 34–35.

¹⁰ Gyakorlati Szabályzat a Magyar Királyi Honvédség számára. Magyar Kir. Honvédelmi Minisztérium, Budapest, 1914.

Linder Béla kilenc napig, 1918. november 9-ig volt hadügyminiszter. Ez alatt, többek között a pécsi levéltárban fellelhető dokumentumok sorszámozása szerint, több ezer miniszteri rendelkezés került ki a Hadügyminisztériumból. Ez fizikai lehetetlenség, megfogalmazásuk nyilván egy mellérendelt apparátus műve, azonban tartalmukért a felelősség az övé, hiszen a parancskiadó ő volt.

A könyv feladata forradalmak alatti tevékenységének részletes ismertetése lesz. A nevéhez köthető rendelkezések egyértelműen mutatják, hogy Linder Béla mind az saját magára nézve kötelező katonai szabályzatoktól, mind a józan megfontolás diktálta szabályoktól függetlenül magától. Mindezt nem lehet a „forradalmi helyzettel” magyarázni. A szakmai szabályokon nem változtat az ideológia: egy csizmát elkészíteni, vagy egy vakbélműtétet elvégezni ugyanúgy kell forradalom előtt, mint forradalom után. Egy legmagasabb szintű katonai végzettséggel rendelkező, ezredesi rangban lévő vezérkari tiszt számára nem lehetett kérdés, hogy a fegyverletétel és a visszavonulás ilyen módon való elrendelése a hadsereg megsemmisülését fogja eredményezni. Ismerte a szabályokat és előírásokat, amelyekkel mindezt minél kisebb veszteséggel, a haderőre nézve legkevésbé bomlasztó jelleggel lehessen levezényelni, márpedig ezek a szabályok – melyeket a gyakorlat és a józan gondolkodás diktált – sem változtak meg: ugyanazok voltak a forradalom előtt, mint a forradalom után. Ezek ismertetése a készülő könyv egyik legfontosabb része lesz.

1918. november 9-én felmentik, de tárcanélküli miniszteri megbízást kap. A belgrádi egyezményt (amely valójában egyoldalú békediktátum) a magyar kormány nevében ő írja alá november 13-án.¹¹ Ennek katasztrofális hatása ismert. A magyar csapatokat délen a Pécs-Baja-Szabadka-Arad (utóbbi kettő ma Subotica, Szerbia, illetve Arad, Románia) magasságában meghúzott demarkációs vonalra kell visszavonni, keleten pedig a Marosvásárhely-Beszterce (ma mindkettő Targu Mures, illetve Bistrita néven Románia) jelölte demarkációs vonalra. A köztudomással ellentétben tehát a belgrádi egyezmény nem „csupán” déli területeink jugoszláv kézre adását, hanem az Erdélybe benyomuló román csapatok előli visszavonulást is szentesíti. Magyarország továbbá hat gyalogos és két lovashadosztályból álló haderőt tarthatott fenn, és köteles volt átengedni területén az Antant-csapatokat. A magyar állami szuverenitás ilyen mértékű semmibe vételére ezer év alatt sem találunk példát.

Lényeges dolog, hogy a hadsereg ilyen összetételének meghatározása mintegy „korrelációban” volt a közben gőzerővel zajló leszereléssel: az egyezmény értelmében kizárólag gyalogságból és lovasságból állhatott a magyar haderő, nehézfegyverzetű alakulatai – főként számottevő tüzérsége – nem lehettek.

Ugyancsak nem köztudomású, hogy a Monarchia haderejének utolsó főparancsnoka, Kövess Herman tábornagy időben jelezte a kormány felé, hogy a magyar haderő képes arra, hogy a déli területeket megtartsa. Később az onnan mégis kivont haderő nagyságának ismeretében e közlést komolyan is vehetjük. Azt, hogy kövess jelentése elért-e legfőbb címzettjéig, Linder Béla hadügyminiszterig, csak találgatni tudjuk.

Azt, hogy nem vett róla tudomást, az események világosan mutatják. A Károlyi Mihály miniszterelnök által vezetett küldöttség gyakorlatilag elfogadta, e kormány tárcanélküli minisztere, Linder ezredes pedig alá is írta a belgrádi egyezményt.

Linderen ekkor már kiütözkönek a rendszeres alkoholizálás jelei is. Gömbös Gyula: Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról című műve egyértelmű utalást tesz rendszeres ittasságára. A budapesti helyőrség tisztjeinek eskütételén készült híradófilmen szónokló

¹¹ ROMSICS 2010, 428.

Linder – akitől ekkor hangzott el az alábbi hírhedt kijelentés: „Katonát látni nem akarok” – elsötétedett arca (amely láthatóan nem a film hibája) és zavaros tekintete az utókor nézőinek is feltűnik.

A következő négy hónap történései ködbe vesznek. Linder értelemszerűen a Károlyi-kormány megszűnéséig, 1919. március 21-ig lehetett csak tárcanélküli miniszter. Tény viszont, hogy 1919. május 2-án a Tanácsköztársaság bécsi katonai megbízottjának nevezik ki, e megbízása pedig egészen a tanácskormány bukásáig, 1919. augusztus 5-éig tart.

Mivel a bécsi levéltárakba még nem jutottam el, ausztriai tevékenységének jellegére csak következtethetek. Katonai segítségre a tanácskormány Ausztriától nem számíthatott. Feladata két irányba ágazott: kapcsolattartás az ausztriai és németországi szélsőbalos körökkel (pl. spartakisták), másrészt a már jelentős számú bécsi magyar emigráció körében végzett hírszerző tevékenység.

Minderről azonban egyelőre dokumentummal nem rendelkezem. Csak remélni tudom, hogy a bécsi levéltárakban fellelhető mindez.

Pécs polgármestere

A megjelenés előtt álló könyvemben nem törekszem teljes részletességre, hiszen Pécsen elegendő számú és minőségű történész működik ahhoz, hogy részletesen feldolgozzák Linder Béla polgármesterségének időszakát. Megítélésem szerint Linder egy kulturális és politikai szempontból igen jelentős, ráadásul szerb megszállás alatt álló várost vezetett ugyan, de történelemformáló pozícióba többé már nem jutott.

Számomra, jogásként polgármesterré választása érdekes. A Janus Pannonius Múzeum szerb megszállásról szóló honlapján is olvasható a jegyzőkönyv, amely szerint a választás 1920. szeptember 22-én történt: a törvényhatósági bizottság egyhangúan választotta meg Lindert.¹² Ennek összetétele azonban nem felelt meg a hatályos törvényben (1886. évi XXI. tcz.) foglaltaknak: ekkor kizárólag a baloldali politikai erők fóruma volt, a város társadalmának vélhetőleg többségi része nem képviseltette magát. Az is feltűnő, hogy a Linder megválasztását rögzítő jegyzőkönyv formailag a „városi törvényhatósági bizottság rendes közgyűléséről” szól, azonban határozatképességet nem állapít meg, a szavazók nevét sem rögzíti, csupán azt, hogy Dr. Doktor Sándor törvényhatósági bizottsági elnök javaslatára „A törvényhatósági bizottság Linder Bélát egyhangúlag polgármesterré választja.” Linder Béla megválasztása ennek tükrében törvényességi kérdéseket vet fel, köztisztviselőként való legitimitása pedig erősen kétséges.¹³

Sajátos intermezzo a magyar történelemre egyáltalán nem jellemző politikai gyilkosság kísérlete, amit 1921. július 2-án Linder ellen kísérelt meg egy Maximovics Pál nevű pécsi illetőségű férfi. Erről a pécsi Várostörténeti Múzeumban fellelt iratok közül minden bizonnyal az egykori rendőrkapitány visszaemlékezése a legautentikusabb. A sikertelen merénylet után menekülő Maximovics föbe lőtte magát. Nyomozati vagy bírósági iratok nem maradtak, a helyi újságokban viszont részletes tudósítások olvashatók.¹⁴ A levéltárban meglevő iktatókönyv rögzíti, hogy milyen ügyiratokat szignáltak Linder nevére. Fel-

¹² A honlapot lásd: <https://szerbmegszallas.hu/>, illetve a honlapról részletesebben: *KAJÁN–VÁRDALAI* 2022, 273–274.

¹³ Linder Béla polgármesterré választása Törvényhatósági Bizottság 1920. szeptember 22-i ülésének ügyszám nélküli jkv-e MNL BaVL IV. 1406. g. 9498-1921

¹⁴ *Jövő*, 1921. július 3. 4–5.; *Munkás*, 1921. július 2. 3.; *Pécsi Napló*, 1927. január 16. 1.

keltette figyelmemet Horváth Sanovics Tivadar, illetve Horácsanovics Tivadar (e két név ugyanazt a személyt takarja), Tisza István egyik gyilkosa mára azonosíthatatlan ügyének megjelenése a polgármesterre szignált iratként. Nyoma azonban csupán az iktatóban van: az iratok között már nem található, kiselejtezték.¹⁵

A kevés dokumentum ismeretében úgy tűnik, Linder az „aprómunkát” a tisztviselőkre bízta, ő inkább a „nagypolitikában” érezte otthon magát. Folyamatos kapcsolatot tartott Belgráddal, és Nikola Pašić miniszterelnökkel – elhitetve a pécsiekkal, hogy mennyire befolyásos ember.

Az 1921. augusztus 14-én „kikáltott” Baranya-Bajai Szerb-Magyar Köztársaság létrejöttében Linder jelentős szerepet töltött be, bár ekkor már alig volt mozgástere. Augusztus 18-án látták Lindert utoljára Pécsen, másnap a Jugoszláviába induló három vonatszerelvény egyikén távozott. Augusztus 21-én Horthy Nemzeti Hadserege, Soós Károly altábornagy vezényletével, bevonult Pécsre.

Jugoszlávia

Linder Béla jugoszláviai megtelepedése számos nehézségbe ütközött. A jugoszlávok először kiutasították, de – valószínűleg mégiscsak létező személyes kapcsolatainak felhasználásával – később mégis letelepedhetett. Huzamos ideig Belgrádban, majd Zomborban élt.

Erről az időszakról elmondható, hogy szinte minden emigráns szervezethez csatlakozott (legalábbis csatlakozni akart) amely Horthy-ellenes volt. Adatok vannak rá, többek között az 1966-ban megjelent, Yvette Leblashoz magyar emigránsok által írt levelek, hogy Franciaországban többször megfordult, valószínűleg ottani emigráns csoportokkal kereste a kapcsolatot, de nem járt sikerrel.¹⁶

A magyar hatóságok nemzetrágalmazás miatt több eljárást indítottak ellene, amiket azonban – mivel külföldön tartózkodott – fel kellett függeszteni. A Délvidék visszacsatolásakor a magyar csendőrségen önálló nyomozócsoport alakult, többek között Linder elfogására. Ekkor Belgrádba szökött, ahol a német megszállás (1941. április) után a Gestapo letartóztatta, azonban rövid idő múlva szabadult, és a háború végéig a megszállt Jugoszláviában tartózkodott.¹⁷

Epilógus

Meglepő hogy Linder 1945 folyamán visszatért Magyarországra. Itthon tábornokká léptették el, aztán 1950-ben visszautazott Jugoszláviába. Megjegyzendő, hogy ott mindvégig, a királytól életjáradékot, Titótól pedig nyugdíjat kapott. Utolsó éveit Zomborban töltötte, időszakonként Belgrádban gyógykezelték. Utóbbi városban halt meg 1962. április 15-én 86 évesen. Temetésére 1962. április 17-én került

¹⁵ MNL BaVL Pécs Szab. Kir. Város iktatókönyve 1921. 17.255 folyószám alatt

¹⁶ *RÓNAI M. A.* 1966.

¹⁷ *DRÓCSA I.* 2021.

sor, Zomborban. Állami sírhelyet kapott, temetése teljes költségét a jugoszláv állam finanszírozta.¹⁸ Szeretném hangsúlyozni, hogy könyvem készülő, nem befejezett munka, és nem lehetek biztos abban, hogy a fellelhető forrásokból minden kérdésre választ kapok. Számos irányban további kutatások szükségesek. Ezek alapján szeretnék, a lehetőségekhez mérten, egy vitatott megítélésű személyről teljes képet adni az olvasónak.

Irodalom

- BREIT J.* 1925: *A magyarországi 1918/19 évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. I. kötet. Budapest, 1925.*
- DRÓCSA I.* 2021: *Októbrista miniszterek nemzetragalmazási pereit IV. Linder Béla jugoszláviai tevékenysége. Budapest, 2021.*
- KAJÁN I. – VÁRDAL L.* 2022: *Online folyóiratok és adatbázisok történészeknek. Történeti Muzeológiai Szemle 20 (2022) 273–274.*
- KÁROLYI M.* 2013: *Hit, illúziók nélkül. Budapest, 2013.*
- PÁSZTOR A.* 2021: *Kis kadett kalandjai, Egy pécsi hadapródiskolás visszaemlékezése a szerb megszállás időszakára. Történeti Muzeológiai Szemle 19 (2021) 179–186.*
- ROMSICS I.* 2010: *Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010.*
- RÓNAI M. A.* 1966: *Yvette levelesládája. Magyar emigránsok levelei Yvette Leblashoz. Budapest, 1966.*
- STURM A.* 1892: *Országgyűlési Almanach 1892–1897. Budapest, 1892.*

¹⁸ Jugoszláviai Magyar Szó, 1962. április 18. 3.

A leventeintézmény helyi szintű kiépülése Baranya vármegye első leventeversenyéig (1921-1926)

VÁRDAI LEVENTE

*Janus Pannonius Múzeum
Új- és Legújabb Kori Gyűjteményi Osztály
7621 Pécs, Felsőmalom utca 9.
e-mail: vardai.levente.jpm@gmail.com*

Rezümé: Az 1921–1945 közötti években a magyar társadalom hétköznapjainak szerves részeként működött a leventeintézmény. Fennállásának első éveiben már több ezer leventeegyesület jött létre, mígnem minden településen, így az egész országban kiépült a szervezet. Heti szintű foglalkozások, zászlóavatások, nemzeti ünnepek, nyári táborok és különböző sportágakhoz kötődő versenyek keretezték az iskolát elhagyó ifjúság életét. Az intézmény már 1926-tól szorgalmazta az ún. leventemúzeumok létrehozását tárgyak és emlékek megőrzésére. E törekvés ellenére napjainkra kevés dokumentum maradt fenn a Horthy-korszak ifjúságnevelő szervezetéről és kiemelt eseményeiről. Különleges módon a Janus Pannonius Múzeum Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály gyűjteménye sokrétűen (írott, képi formátumban egyaránt) tárja elénk az első baranyai leventeverseny történéseit, melyet 1926. szeptember 5-én rendeztek meg Pécssett. Ez a leventeverseny a szerb megszállást követő időszak egyik kiemelt lokális eseményeként is értelmezhető, mely a lakosság és a sajtó érdeklődését is felkeltette, így a képet kiegészítik a helyi- és a leventesajtó tudósításai is. Tanulmányomban e versenyen keresztül mutatom be a szervezet helyi kiépülésének kezdeti folyamatait, a múzeum forrásanyaga és sajtóforrások segítségével.

Kulcsszavak: leventeintézmény, Baranya, ifjúsági mozgalom, sport.

The development of the Levente Movement at the local level until the first Levente competition in Baranya County (1921-1926)

Summary: *Between 1921 and 1945, the Levente Movement functioned as an element of the everyday life of Hungarian society. In the first years of its existence, thousands of local Levente groups were created, until the organisation was fully established in every municipality of the whole country. Weekly sessions, flag ceremonies, national holidays, summer camps and competitions in various sports were offered to the members of the movement (mostly rural boys or industrial apprentices, who didn't take part in school-education). From 1926 on, the leadership of the movement propagated the creation of Levente museums in order to collect and preserve objects specific of these activities. In spite of these initiatives, documentation of the Levente Movement and its events organised in the Horthy-era is scarcely available today. That is why the source material (both written and pictorial) of the collection of the Janus Pannonius Museum (JPM) revealing the events of the first Levente competition in Baranya County held in Pécs on 5 September 1926, is a unique occurrence. This event was one of the highlights of the post-war period's social and cultural life; therefore it attracted the interest of the population and the local press too. The aim of my study is to describe the early stages of the local development of the Levente Movement in terms of the organisation of competitions. To achieve this, I rely on the source material of the JPM, and on contemporary local press resources.*

Keywords: *Levente Movement, Baranya, youth education, sport.*

Bevezetés

Mára szinte közhelynek számít a megállapítás, miszerint a 20. század az ifjúság és az ifjúsági mozgalmak korának bizonyult. A 19. századtól kezdődően a technológiai újítások és a gazdasági fejlődés hatására az európai országok társadalmá átalakulásnak indult. Számos tényező miatt, de alapvetően az életmódváltásból kifolyólag, illetve a városi lakosság létszámnövekedésével a fiatalság és a sport ügye egyre inkább az államok és a politika fókuszába került.¹ A századfordulótól kezdve Európa-szerte alapítottak testedzéssel foglalkozó és ideológiától közel sem mentes nemzeti szervezeteket, mely trend a Kárpát-medencében is érvényesült. Hazánkban már a dualista időszakban elindult a gondolkodás egy egységes magyar ifjúságnevelő szervezet felállításáról. Ebben a folyamatban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) mellett a Honvédelmi Minisztérium volt az a kulcsszereplő, ami állandóan a felszínen tartotta a témát. A századfordulót követően több koncepciót dolgoztak ki arra nézve, hogy a fiatalság testi nevelését milyen módon szervezzék meg. Ennek eredményeként 1913-ban létrehozták az Országos Testnevelési Tanácsot (OTT). Az ifjúság testedzését koordináló országos hatókörű szervezet a VKM alá volt rendelve, pénzügyeinek kezelésére és biztosítására az Országos Testnevelési Alapot is ekkor létesítették. A háború és az azt követő béke katalizálta a magyar állami ifjúsági szervezet létrehozásának ügyét. A leventeintézmény az 1921. LIII. törvénycikkkel jött létre, területet biztosítva a nemzeti és revíziós ideológiának és emellett a katonai előkészítés fórumaként is működött.²

¹ *DICHTER* et al. 2019, 123-124.; *PUJADAS* et al. 2000, 47-48.

² *MÁCSAINÉ IVÁN* 2019, 479. *VÁRDAI* 2021, 85-88.

Az 1921–1945 közötti években a magyar társadalom hétköznapijainak szerves részeként működött a leventeintézmény. Fennállásának első éveiben több ezer leventeegyesület jött létre, mígnem ország-szerte minden településen kiépült a szervezet. Heti rendszerességű foglalkozások, zászlóavatások, nemzeti ünnepek, nyári táborok és különböző sportágakhoz kötődő versenyek keretezték az iskolán kívüli ifjúság életét. Az intézmény 1926-tól szorgalmazta az ún. leventemúzeumok létrehozását tárgyaik és emlékeik megőrzésére.³ E törekvés ellenére napjainkra kevés dokumentum maradt fenn a Horthy-korszak ifjúságnevelő szervezetéről és így rendezvényeiről, kiemelt eseményeiről. Ennek indoka egyrészt a második világháború eseményeibe bevont leventeifjúság tragikus sorsa, másrészt a források zömének háború alatti és azt követő megsemmisülése. A témában a leginkább lényeges adatokat a Hadtörténeti Levéltár Levente fondja tartalmazta, de a háború során ez is elpusztult. Különleges módon a Janus Pannonius Múzeum Új és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály (JPM ÚLGYO) gyűjteménye írott és képi formátumban tárja elénk Baranya vármegye első leventeversenyének történetét, melyet 1926. szeptember 5-én, tehát majdnem 100 éve rendeztek meg Pécsen. Ráadásul az esemény rekonstrukciójához a helyi- és leventesajtó tudósításai is hozzájárulnak. Tanulmányom elején röviden a leventeintézmény vármegyei szintű kiépülésének és elterjedésének korai történetét mutatom be, majd az 1926-os vármegyei verseny részleteit tárom fel, melynek menetrendje bevett gyakorlattá vált a további levente eseményeken. A helytörténeti szempont érvényesítése mellett az országos folyamatokat is figyelembe veszem.

Intézményes környezet kiépülése

Rendszerint egy országos szintű szervezet létrehozása hosszabb folyamat eredménye. A leventeintézmény kiépítése sem sikerülhetett egyik napról a másikra, ellenkezőleg, ennek elérése éveket vett igénybe. Azonban a többéves szervezési erőfeszítések eredményeként országszerte megalapították az intézmény alappilléreinek számító helyi leventeegyesületeket. Voltaképpen az 1921 decemberében elfogadott testnevelési törvényből még nem következett, hogy 1922. január 1-től minden leventeköteles – 12-21 éves kor közötti iskolába nem járó fiú – eljárjon a leventeképzési alkalmakra, foglalkozásokra. A trianoni békeszerződés következményeit traumaként megélő társadalomnak és állami-hivatali apparátusnak számos egyéb kihívással kellett szembenéznie.⁴ Így a leventeintézmény ügye könnyen a prioritási lista végére sorolódhatott, mely számos településen be is következett. Ehhez járult a testnevelési törvény kerettörvény-jellege, mely nem szabályozta részletesen többek között azt sem, hogy a leventeegyesületeket meddig kell létrehozni a településeknek. Végül a helyzetet a vallás és közoktatásügyi miniszter 1924. évi 9.000 sz. rendelete rendezte, mely a testnevelési törvény végrehajtási utasítását jelentette. A testnevelési törvény és a végrehajtási utasítás megjelenése közötti időszakról, kellő önkritikát gyakorolva, így nyilatkozott az intézmény koordinálását végző OTT III. szakbizottsága: „Végrehajtási Utasítás hiányában a Levente-egyesületek megszervezésénél s a köteles korban lévő fiatalságnak azokban való összegyűjtésénél nem léphetett föl kellő nyomatékkal s úgyszólván teljesen a közigazgatási és tanügyi hatóságok s a megyei intelligencia jóindulatára és hazafias megértésére volt kénytelen támaszkodni.”⁵ A leventeoktatók az első két évben önkéntes módon törekedtek a leventék képzésének megszervezésére, majd a végrehajtási utasítást követően kötelező érvényűvé vált a részvétel, ekkortól a kimaradó leventéket szankcionálni kezdték.⁶

³ TORNAY 1936, 75.

⁴ ZEIDLER 2002, 6-7.

⁵ Idézet: ZUBER 1926, 69.

⁶ TORNAY 1936, 53.; GERGELY–KISS 1976, 125–131.

Már a kezdeti bizonytalan állapotban akadtak olyan fiatalok, akik nem akartak az újonnan létrejövő és hazafias szervezet tagjaivá válni. Őket elhatárolódásukban az ideológiai ellenérzés mellett az is motiválhatta, hogy fizikailag megterhelő munkájuk után nem szívesen szánták több-kevesebb szabadidejüket a leventeképzési alkalmakra.⁷ Az 1921–1924 közötti időszakban könnyebb dolga lehetett annak, aki a leventeképzés alól ki szerette volna vonni magát, hiszen bár az OTT III. szakosztálya 1922-23-ban már közel 1000 leventeegyesület alapítását érte el, ebben az időszakban számos településen még nem jött létre a leventeegyesület, ami a helyben élő fiatalok képzését lokális szinten koordinálta volna.⁸ Néhol meglepő módon nem csak a periferián (pl.: tanyákon, zsákfalvakban) alakultak megkésve a leventeegyesületek, hanem akár nagyobb városokban is. Van utalás arra, hogy Baranya vármegyében volt a legtöbb leventeegyesület a végrehajtási utasítás megjelenése előtti időszakban.⁹ Sajtóforrás szerint 1923 májusában a pécsi járásban 26, a vármegyében – vagy ahogy akkor írták Csonka-Baranyamegyében – összesen 236 leventeegyesület működött.¹⁰ Horthy Miklós kormányzó vidéki körútja során 1923. április 26-án látogatta meg Pécsset, ahol a pécsi járás 26 leventeegyesületének tagságát is szemlélte.¹¹ Az alkalom egyértelmű belpolitikai motiváltsága mellett jelezte a baranyai leventeügy példás haladását, de érdemes megjegyezni, hogy ez volt az első alkalom is egyben, amikor a kormányzó nyilvánosan ellátogatott egy leventeversenyre.¹² Mindezek mellett érdekes módon Baranya vármegye központjában, Pécssett megkésve, végül csak 1926. január 30-án tartotta alakuló ülését a városi testnevelési bizottság, ahol egyből két leventeegyesületet alapítottak a városi fiatalság összefogására.¹³ Így Pécssett csak az ezt követő hónapokban indult el ténylegesen a leventeoktatás, miközben a térségben és a szomszédos településeken a már évek óta megszervezett leventeköteles ifjúság éppen farsangi programokat és műsoros esteket rendezett.¹⁴ Érdekesség, hogy a dél-dunántúli régió határán fekvő Nagykanizsán a két leventeegyesület eddigre már több éves múltra tekintett vissza, és a harmadik felállítása is megtörtént 1925. december 30-án.¹⁵ A szomszédban fekvő Szekszárdon a helyi leventeegyesület 1925. február 22-én tartotta meg alakuló ülését.¹⁶ Pontosan nem ismert annak indoka, hogy Baranya központjában miért haladt megkésve a leventeintézmény kiépülése, de elsődlegesen az 1921 augusztusáig elhúzódó szerb megszállás és következményei tehetőek ezért felelőssé.¹⁷

7 *TORNAY* 1936, 56.

8 *ZUBER* 1926, 69., 361.

9 *Dunántúl*, 1924. január 29. 4.

10 *Dunántúl*, 1923. május 6. 3.

11 *Magyarság*, 1923. április 26. 4.; *Dunántúl*, 1923. április 27. 1.

12 *TORNAY* 1936, 59.; Érdekesség, hogy a leventeintézmény és Baranya szempontjából e kiemelten fontos esemény dátumát a Tornay-féle könyv tévesen adta meg.

13 *BEZERÉDY* 1987, 230.; *Levente*, 1926. március, 23.

14 *Levente*, 1926. február, 25.; *Levente*, 1926. április, 26.

15 *Levente*, 1926. január, 26.

16 *MÁCSAINÉ IVÁN* 2020, 337.

17 Pécs-Baranya szerb megszállásáról lásd bővebben Szűts 1991.; a gazdasági következményekről *KAPOSI* 2011. 66–77.; illetve a baranyai közgyűjtemények által készített honlapot: www.szerbmegszallas.hu (Letöltés dátuma: 2023.03.01.) A honlapról lásd még: *KAJÁN–VÁRDAI* 2022, 273–274.

Leventeversenyek

A leventeintézmény létrehozásakor több érdek és célkitűzés keveredett egymással. Kezdetben a népművelő előadások, felzárkóztató ABC-s foglalkozások voltak hangsúlyosak és más egyéb kiképzési területek (elsősegélynyújtás, tűzoltás), míg a honvédelmi nevelés a második világháborúhoz közeledve erősödött fel.¹⁸ Ugyanakkor a sport és ezáltal az egészséges életmódra nevelés a leventeintézmény fennállásának teljes ideje alatt jelentős részét képezte a leventeképzésnek. „A versenyek a Leventeintézmény népszerűségét nagyban növelik.”¹⁹ – fogalmazták meg az intézmény történetével kapcsolatban a szervezet vezetői, tehát nem csak sport, de tudatosan propaganda célt is szolgáltak ezek a rendezvények, ahol rendszerint a helyi és országos politikai elit képviselői is képviseltették magukat. A versenyek emellett a fiatalok számára közösségi élményt adtak, erősítették a résztvevők összetartozás tudatát. Az intézményesített tömegsport szintereként funkcionáló leventeegyesületekben, már a megalakulásuktól kezdve rendeztek versenyeket. Ezekről a rendezvényekről az intézmény kiadványain felül a sajtó is folyamatosan beszámolt. „*Eleinte házi versenyeket írtak ki az egyesületek, de később szűknek találták ezt a szerény keretet és egyesületek közötti versenyeket rendeztek. Idővel ez is gyenge erőpróbának bizonyult, minek következtében kialakultak a járási versenyek.*” – foglalták össze az OTT kiadványában a rangadók kialakulásának menetrendjét.²⁰ Következő lépésként a települési szint feletti járási leventeversenyek indultak el. Így a pécsi járás leventéinek első közös sportünnepélyére 1925. október 4-én került sor Nagypádon, ami akkor önálló település volt és még nem volt Pécs város része.²¹ Közel 3000 levente gyűlt itt össze a járásból, ám ide Pécsről nem érkeztek fiatalok, hiszen ekkor még nem zajlott a megyeszékhelyen leventeképzés. A járási versenyeket követő lépésként vármegyei szintű versenyeket szerveztek. A leventeintézmény történetében vármegyei leventeversenyre legelőször 1924-ben került sor, majd 1925-ben már országsszerte megrendezték ezeket a viadalokat. A kezdeti felbuzdulás miatt kialakult eltérések elkerülésére, az egységesítés céljából hamarosan szabályozták a versenyek megrendezésének részleteit, hogy azok illeszkedjenek egymáshoz.²² Baranya vármegyében ezen a téren is észlelhető az 1-2 éves lemaradás, hiszen végül 1926. szeptember 5-én került megrendezésre Pécsen a vármegye első leventeversenye.

Források Baranya vármegye első leventeversenyéről

Talán a pécsi leventeügy országos viszonylatban is lassúnak mondható fejlődésének tulajdonítható, hogy Baranya vármegye első leventeversenyét igen alaposan dokumentálták. Nemcsak a városi és vármegyei sajtóorgánumok (*Pécsi Napló*, *Dunántúl*, *Baranyavármegye Hivatalos Lapja*) tudósítottak a rendezvényről, hanem az ország más területére kiterjedő sajtó is beszámolt róla.²³ Az ifjúságnevelő

¹⁸ MÁCSAINÉ IVÁN 2019, 483.; VÁRDAI 2021, 85–91.

¹⁹ Idézet: TORNAY 1936, 67.

²⁰ Idézet: ZUBER 1926, 363.

²¹ *Levente*, 1926. február, 9.

²² *Levente*, 1926. január, 1., 10–11.

²³ Például: *8 Órai Újság*, 1926. szeptember 7. 2., *Magyarság*, 1926. szeptember 7. 7.

szerv saját, *Levente* című lapjában a tüzetes ismertetés mellett öt fotót közölt a dunántúli rendezvényről, ami meglepően részletesnek mondható, hiszen a nagyobb sporteseményekről szóló tudósításokat rendszerint csak egy-egy illusztrációval színesítette a kiadvány.²⁴ A Janus Pannonius Múzeum gyűjteményét képezi 31 darab, a rendezvényen készült fotó másolata. Ezek érdekességét az adja, hogy az eredeti képeket sorszámozták; a legmagasabb szám a 82-es. Tehát a rendezvényről készült képek közül, ha nem is mindet, de jelentős részét őrzi a múzeum. E felvételek a korabeli kiadványokban is felbukkantak, majd ezeket felhasználva az első Baranya vármegyei leventeverseny fotódokumentumai közül két kép a leventeintézmény történetét összefoglaló 1936-os kiadványban is megtalálható. Az egyik fotón a nagyharsányi lovasleventék vonuló csoportja látható, míg a másikon a verseny végeztével éppen Anna hercegnő – József Ferenc herceg felesége – osztja ki a díjakat.²⁵ Ezen felül a leventeverseny vonatkozásában elérhető Arató Jenő jogász – a múzeum Új és Legújabbkori Gyűjteményi Osztályának adattárában elhelyezett – naplójának részét képező és az eseményről készült feljegyzés. A források sokrétűsége és magas száma a maga nemében egyedülállóvá teszi ezt a leventeversenyt. Továbbiakban a felsorolt források alapján az esemény megvalósulásának részleteit, menetrendjét mutatom be.

Délelőtti program: atlétikai versenyek

1926. szeptember 5-én Pécssett gyűltek össze a vármegye különböző pontjairól érkező leventecsoportok. A rendezvény helyszínét a Pécs szigeti városrészében elhelyezkedő lóverseny és gyakorlópálya adta. A vármegye különböző részeiről – összesen 188 településről – érkező leventék utazását különböző módokon oldották meg. Közülük sokan vonattal már a hajnali órákban megérkeztek a megyeszékhelyre.²⁶ A csapatok összegyűlését követően istentisztelettel vette kezdetét a program. Egymással párhuzamosan katolikus, református, evangélikus és izraelita szertartások zajlottak le a helyszínen, tábori körülmények között.²⁷ Igaz Béla prelátus-kanonokról – aki testnevelési bizottsági tagként aktívan dolgozott a vármegye leventeügyének előmozdításán – fotó is készült, miközben a katolikus misét celebrálta.²⁸ Nem véletlenül kezdődött istentisztelettel az esemény. Bevett szokásként működött ez a leventeintézmény rendezvényein, hogy ezzel is megvalósítsák vallásos nevelés célkitűzéseit.

Csak ezt követően kezdődhetett el az atlétikai verseny, melyen 9:00-11:00 között nem minden jelenlévő levente vett részt, hanem járasonként a három-három kiválasztott, legtehetségesebbnek ítélt fiatal. Tehát miközben zajlottak a magasugrás-, távolugrás-, gerelyhajítás-, diszkoszvetés-, súlydobás-, 100 méteres síkfutás- és a céllövészet-versenyek, nagyszámú, leventékből álló szurkolótábor volt jelen. A vármegyei leventeversenyek első néhány évében ez az eljárás volt jellemző, ezt követően kisebb létszámú delegációk utaztak el a versenyekre és a megjelentek nagyobb aránya mutatta meg sporttudását. A kisebb csoportok utaztatásának háttérében elsősorban gazdasági okok húzódtak meg, de kezdetben a tömeg felvonultatásának reprezentatív funkciója került előtérbe.²⁹ Ezek az akkori ingerszegény vidéki környezetben nagy feltűnést keltettek, így a szervezet gyorsan magára tudta vonni a figyelmet és megpróbálta elnyerni a lakosság és a szülők szimpátiáját.

²⁴ *Levente*, 1926. október, 10.

²⁵ *TORNAY* 1936, 71., 75.

²⁶ *Levente*, 1926. október, 8.

²⁷ Idézet: *Pécsi Napló*, 1926. szeptember 7. 1.

²⁸ JPM ÚLGYO FI. 5250.

²⁹ *Levente*, 1926. október, 8.

A *Levente* szerint a sportversenyek eredményei (pl.: távolugrás, síkfutás) országos összehasonlításban is jónak voltak mondhatóak.³⁰ Első helyezést a következő települések leventeköteles fiataljai érték el: Botyka (ma Botykapeterd), Kákics, Magyarbóly, Magyarszék, Siklós, Belvárd (ma Belvárdgyula) és Sellye. Pécsi levente egyik sportágban sem végzett az első három között, mely szintén árulkodik a vármegyei viszonylatban megkésve induló leventeképzésről, hiszen a hazai pályára lépő pécsi leventék feltehetően még nem tudták behozni a lemaradást. Csupán a versenyszámok első három helyezettjének neve maradt fenn a forrásokban, az eredmények és teljesítmények részletei nem ismertek. A források sokrétűsége ellenére a rendezvény első feléről kevésbé érhetőek el adatok, míg a délutáni programblokk részletei mélyebben feltárhatóak. Mindez arra utal, hogy a kortársak számára az első vármegyei leventeverseny népünnepély jellege volt hangsúlyosabb a sportteljesítményekkel szemben.

Délutáni program: felvonulás és díjátadó

Mint ahogyan országosan szokás volt a leventeintézmény történetében, az első Baranya vármegyei leventeversenyen is képviseltette magát az arisztokrácia és az előkelőségek. Ez a leventeintézmény részéről a legitimitás megszerzésének és megerősítésének eszköze volt, míg az elit tagjai újabb reprezentációs alkalmként tekintettek ezekre a népes programokra. A rendezvény fővédnöke József Ferenc herceg volt, aki feleségével Anna hercegnővel érkezett Pécsre még a délelőtt folyamán, miközben zajlottak az atlétikai versenyek. Őket Virág Ferenc megyéspüspök látta vendégül, majd díszhintón hajtottak a délutáni program kezdetére. Az országos törekvésnek megfelelően a leventeügyön dolgozók Baranya vármegyében is törekedtek a helyi és országos elit képviselőinek megnyerésére. Fáradozásuk eredményeképpen a jelenlévő előkelőségek soraiban ott találjuk a püspökkel érkező Albrecht herceget, Fischer Ferenc főispánt, Fischer Béla alispánt, Nendtvich Andor pécsi polgármestert, Gyomlay Gyula egyetemi rektort, és Montenuovo Nándor herceget, akik a pálya kilátójának kiemelt helyén gyülekeztek.³¹

A korszak viszonyainak megfelelően a látogatók többségének nem állt rendelkezésére hintó vagy saját jármű. Ezért sokan érkeztek gyalog, míg mások tömegközlekedést vettek igénybe. Pécsen belül a helyi járatú autóbuszok sűrű indításával segítették elő a kijutást a gyakorlótérre.³² Az érkezők száma összességében meghaladta az ötezer főt, ami sok embert jelentett, de a vármegye lakosságához képest ez a létszám mégsem tűnik olyan jelentősnek. Az érdeklődők kijutásáról, a szokásos körítést alkalmazva, így írt a helyi sajtó: „A fenségek megérkezése előtt már egy órával szokatlanul és látványosságyszerűen mozgalmas volt a Szigeti gyakorlótér környéke. Zsúfolt villamosok, autók és kocsik százai vitték a közönség ezreit a zászlódíszbe öltözött versenypályára.”³³ A délelőtti atlétikai program után a rendezvény ünnepélyes része 14:00-kor kezdődött. Látogatóknak eddig lehetett belépni a rendezvény területére, az ezt követően érkezők már lemaradtak.³⁴ A délután ünnepi részére a belépőjegyek árát a *Dunántúl* közölte. Az állójegy egy liter tej vagy egy kiló kenyérliszt árába, azaz 5000, a korzójegy 20.000 míg a tribünjegy 50.000 koronába került.³⁵ A díjköteles belépés ellenére megtelt

30 *Levente*, 1926. október, 8.

31 *Levente*, 1926. október, 8.

32 *Pécsi Napló*, 1926. szeptember 5. 6.

33 Idézet: *Dunántúl*, 1926. szeptember 7. 3.

34 *Pécsi Napló*, 1926. szeptember 5. 7.; *Dunántúl*, 1926. szeptember 5. 6.

35 *Dunántúl*, 1926. szeptember 5. 5.; *DÁNYI* 2020.

a lelátó nézőkkel, ahogyan azt a fotódokumentáció is bizonyítja.³⁶ Azért számítottak a tömegre, mert a korban nemigen voltak nagyszabású rendezvények, így a több ezer látogató koordinálását előre megszervezték. A helyszínen a rendért lovasrendőrök feleltek, akiknek cserkészek is segítségére voltak.³⁷

A 14:00-kor kezdődő felvonulás – aminek keretében a településekről érkező csoportok vonultak be a helyszínre – másfél órán keresztül tartott. Nem a pécsiek nyitották a sort, hanem a Dunaszekcsőről érkezők, kiket leventék különleges alakulatai vezettek fel, kezdve a 12 főből álló biciklis leventékkel, akiket a település népviseletes lovasleventéi követtek.³⁸ Díszes településtáblák és lobogók alatt menetelve vonultak be a leventecsoportok a leventeoktatókkal az élen. Mikor mindegyik csoport elfoglalta a helyét, egy katonazenekar eljátszotta a Hiszekegyet, amely a versenyek állandó eleme volt. Ezt követően nagyságrendileg 15:30-16:30 között különböző látványos szabadgyakorlatokat, attrakciókat és népviseletes táncokat mutattak be az egyes települések képviselői (pl.: palotás, körmagyar, magyar kettős). A látványosságok közül kiemelkedtek, legalábbis a korabeli minősítés alapján, a siklósi leventék gúlagyakorlatai és a vasasiak által bemutatott hasonló létrás gyakorlatok.³⁹

Baranya vármegye első leventeversenyének hangulatát talán túlzóan világítja meg a *Levente* tudósításának egy részlete: „A közönség örült, tapsolt, tombolt a nagyszerű látványnak, amelyet Pécs város közönsége eddig még nem látott.”⁴⁰ A grandiózus programot szemlélő tömeg között Arató Jenő is ott volt, aki saját benyomásairól, a délutáni eseményekről így számolt be naplójában: „A sok hideg és esős idő után végre most szeptemberben megjön a nyár s a napsütésben fürdő nyári délutánon kinn a gyakorlótéren végelelhető sorokban vonul fel a leventehad, község község után jön lobogó zászlók alatt, harsogó zenével, jönnek közlelő-távolról, a vármegye legelűgöttabb zugaiból is; a sorokban erős, izmos, naptól barnított parasztleányok ütemes lépése dobban, közben-közben délceg lovascsapatok vonulnak, majd meg mintha egy-egy virágoskert mozdulna meg, cifra rokolyás, szalagos, pántlikás parasztlány csapatok lépdelnek – hatalmas menet ez, beletart másfél órába míg felvonul a levente hadsereg. És felejthetetlen látvány mikor a hatalmas négyszögben felállott 8000 levente – hátuk mögött a Mecsek és Pécs város gyönyörű díszletével – tömeggyakorlatokat végez fegyelmezetten, nyugodtan...”⁴¹ A naplórészletből kitűnik – amit a képek és filmfelvétel is megerősítenek – hogy nem csak fiúk vonultak fel a leventeversenyen. A délelőtti sportmérkőzéseken a fiúk versenyeztek, ám a délutáni programon néhány népviseletbe öltözött lánycsoport is képviselte települését a felvonuláson. Ez azért is hathat meglepően, mert a lányok leventeegyesületbe szervezését nem írta elő az 1921-es testnevelési törvény és a hozzá kapcsolódó említett végrehajtási utasítás. A kezdeti időszakban az ország különböző pontjain akadt néhány település, ahol a leányok csoportjainak önkéntes megszervezése is megtörtént, de ezek történetéről keveset lehet tudni.⁴² Biztosra vehető, hogy a vármegyében ekkor Dunaszekcsőn és Nagyharsányban működött leánylevente csapat, mert ők díjazottak lettek, de a sajtó még említi Püspökszenterzsébet (ma Erzsébet), Berkesd és Siklós „leánycsapatának” jelenlétét a vármegyei versenyen.⁴³ Azonban nem kizárólag a lányok népviselete tette sokszínűvé a felvonulók ruházatát. Fotók alapján egyértelműen megállapítható, hogy ekkorra nem vált még egységessé a baranyai leventék egyenruhája és ezt sajtóforrások is hangsúlyozták.⁴⁴ Ugyanakkor azt már elérték, hogy az adott településről érkező fiatalok egyenöltözéket viseljenek. Ebből végül egyfajta szedett-vedett egységesség alakult ki, ahol az egyenruhák legtöbbször már megjelent a leventeintézmény emblémája.

36 JPM ÚLGYO FI. 5360.

37 *Dunántúl*, 1926. szeptember 7. 3.; JPM ÚLGYO FI. 5217.

38 JPM ÚLGYO FI. 5351. A különleges levente alakulatokról lásd még: *VÁRDAI* 2022, 4–5.

39 *Pécsi Napló*, 1926. szeptember 7. 2. JPM ÚLGYO FI. 5252.

40 Idézet: *Levente*, 1926. október, 8.

41 Idézet: JPM ÚLGYO A.353.75.2. 560–561.

42 *ÁRVAI* 2013, 25.

43 *Baranyavármegye Hivatalos Lapja*, 1926. november 4. 200.; *Pécsi Napló*, 1926. szeptember 7. 2.

44 JPM ÚLGYO FI. 5221, 5222, 5247; *Pécsi Napló*, 1926. szeptember 7. 2.

A leglátványosabb programpontot a 17:30-as díjátadó követte, melynek kezdetét kürtszó jelezte. Fischer Béla alispán negyedéves – ahogy akkor hívták évnegyedés – jelentésében részletesen beszámolt a vármegye első leventeversenyéről, melyet a *Baranyavármegye Hivatalos Lapja* hasábjain tettek közzé. A beszámoló érdekességét az adja, hogy pontosan leírja kik ajánlottak fel díjakat és emléktárgyakat erre a rendezvényre. Sőt ezenfelül felsorolja, hogy melyik díjat kik nyerték el. A felajánlók között Montenuovo Nándor herceg, Virág Ferenc pécsi püspök neve is feltűnik számos arisztokrata adományozóval egyetemben, mely egyben felhívja a levente alulfinanszírozott helyzetére is a figyelmet.⁴⁵ A társadalmi elit számára az ajándékok felajánlása szintén reprezentációs lehetőséget biztosított. A több tucat díj zömét serlegek és szobrok alkották, de akadt köztük stopperóra és több céllövő puska is. Nem csak a felvonuló csapatokat, de a kiemelkedő leventeoktatókat is díjazták. Akadt, aki ezüst cigarettatárcát, de olyan is, aki egy ekét kapott oktatói munkája elismeréséül. Személyesen József Ferenc herceg és Anna hercegnő adta át a díjakat, néhány elismerő szó kíséretében. A délelőtti atlétikai versenyek szereplői helyezések szerinti érmekeket vehettek át.⁴⁶

Végigtekintve a díjazottak sorát látható, hogy nem kizárólag a városi leventeegyesületek tértek haza eredményekkel. Az első néhány évben országos viszonylatban felmerült ez a probléma, miszerint a sportokban jártasabb városiak nyerték meg a versenyeket az ezen a téren hátrányból induló vidéki társaikkal szemben. Kezdetben még az is előfordult, hogy a különböző korosztályokat nem elkülönülve versenyeztették.⁴⁷ Habár Baranya vármegye első leventeversenyét az országos átlaghoz képest megkésve rendezték meg, eddigre legalább már szervezeti szinten szabályozásra kerültek a fent említett kérdések, így az intézmény által felismert és kimondott kezdeti hibákat már nem követték el 1926-ban Pécssett.⁴⁸

Baranya vármegye további versenyei

Az első, 1926. évi Baranya vármegyei leventeversenyt követően – az országos trendbe illeszkedve – a régióban továbbra is folyamatosan rendeztek helyi és járási versenyeket. Így például a vármegyei versenyt követő héten tartotta meg a pécsváradi járás a saját leventeversenyét.⁴⁹ Ebben az évben országos szinten összesen 2145 leventeversenyt tartottak, a későbbiekben pedig a versenyek száma éves szinten meghaladta a 3900-as átlagot.⁵⁰ Ezek közül a rendezvények közül azonban továbbra is kiemelkedtek a vármegyei rendezvények, ahol a következő években baranyai vonatkozásban majd 10.000 levente és több ezer látogató vett részt.⁵¹ Baranyát illetően későbbi leventeversenyekről kevés dokumentáció maradt fenn, illetve került elő. 1926-tól kezdődően a Horthy-korszak végéig évente rendeztek vármegyei szintű leventeversenyeket. A másodikat 1927. szeptember 11-én tartották szintén Pécssett, ami az alispáni beszámoló szerint az elsőhöz hasonló volumenű volt. Összesen 8.358 levente és nagyságrendileg ugyanekkora közönség jelent meg ekkor.⁵² A második vármegyei leventeversenyéről – melyről már kevesebb forrás áll rendelkezésünkre – egy résztvevő szemüvegén keresztül szintén

45 *Baranyavármegye Hivatalos Lapja*, 1926. november 4. 200–201.

46 *Baranyavármegye Hivatalos Lapja*, 1926. november 4. 200.; JPM ÚLGYO FI. 5308, 5321.

47 *TORNAY* 1936, 56.

48 *TORNAY* 1936, 67–68.

49 *Dunántúl*, 1926. szeptember 10. 5.; *Pécsi Napló*, 1926. szeptember 10. 4.

50 *SZABÓ* 1989, 66.

51 *Levente*, 1928. október 19–20.

52 *Baranyavármegye Hivatalos Lapja*, 1927. december 8. 273.; *Dunántúl*, 1927. szeptember 13. 2–3.

megemlékezik Arató Jenő már idézett naplójában: „*Kilencezer levente gyülekezik ma össze Pécssett s a napsugaras ragyogó vasárnap délután megmozdul a város: villanyoson, autókon, autóbuszokon, gyalog az emberek tömege árad ki a gyakorlótérre; tavaly is sokan voltak kinn, de idén még többen vannak...*”⁵³ Az 1920-as évek második felétől országos szinten, így Baranyában is az élet részévé váltak a települési, járási és vármegyei leventeversenyek, ahol közönség előtt a különböző települések fiataljai találkoztak egymással és sportversenyeken mérték össze képességeiket.

Összegzés

Záró gondolatként a leventeintézményről megállapítható, hogy a sport és tömegsportok népszerűsítésének területén nagy hatást gyakorolt a két világháború közötti ifjúság életére. E hatás mértéke kevéssé kutatott terület, de árulkodó adat, hogy az 1936-os berlini olimpián a magyar delegáció tagjaiként több mint egy tucat korábban leventeköteles fiatal képviselte az országot.⁵⁴ A leventeintézmény Baranya vármegyei szervezetei már az 1921. LIII. törvénycikk és az 1924. évi végrehajtási utasítás között elkezdtek kialakulni. A folyamatok azonban Pécs és vidéke esetében nem voltak szinkronban. Pécssett az 1921 augusztusáig elhúzódó szerb megszállás miatt igen megkésve, 1926. január 30-án alakították meg a városi testnevelési bizottságot, amely akkor két leventeegyesületet hozott létre. A pécsi leventék képzését egészen 1930 novemberéig ezekben az egyesületekben végezték, ám ekkor az OTT rendeletének megfelelően a városban öt kerületi leventeegyesületet hoztak létre.⁵⁵ A későbbiekben differenciálódott az iskolán kívüli fiatalok képzése, a harmincas években Pécssett lovas-, kerékpáros-, zenész- és cserkész leventeegyesületek is működtek.⁵⁶

A baranyai leventeintézmény kiépülésének folyamatában meghatározó eseményként értékelhető az 1926-os vármegyei leventeverseny és annak megrendezése. Ekkorra a közigazgatási egység területén alaposan kiépült a leventeképzést biztosító településszintű leventeegyesületek hálózata. Az 1920. évi népszámlálást a szerb megszállás miatt csak 1921 novemberében tudták megtartani. Ezen adatok szerint Baranya vármegye 325 településsel bírt. Közülük az első vármegyei leventeversenyre 188, azaz az összes település 57,8%-a küldte meg leventéit.⁵⁷ Ekkor már a megyeszékhely fiatal leventeköteles lakói is részt kellett vegyenek a leventeképzésben, melynek ebben az időszakban domináns részét adta a sportoktatás. A leventeverseny itt bemutatott menetrendjét a további vármegyei és kisebb rendezvények esetén is alkalmazták.

⁵³ Idézet: JPM ÚLGYO A.353.75.3. 89–90.

⁵⁴ SZABÓ 1989, 67.

⁵⁵ BEZERÉDY 1987, 230.

⁵⁶ MNL BaML IV.1407.g. Pécs város polgármestere Elnöki ügyosztályának iratai. E-120/1933. A leventeköteles cserkészek témaköréről lásd bővebben: VÁRDAI 2020, 77–89.

⁵⁷ Az 1920. évi népszámlálás... 1923. I, 2–12.

Irodalom:

- ÁRVAI T.* 2013: Honleányok. honvédelmi nevelés és munka a leánylevente-mozgalomban. Századvég 68 (2013) 23–40.
- BEZERÉDY GY.* 1987: Baranya megye testnevelés- és sporttörténete. 1. 1867-1945. Pécs, 1987.
- DANYI P.* 2020: Drágulás 1914 és 1926 között. Ártörténet.hu 2020.11.01. (<https://artortenet.hu/dragulas-1914-es-1926-kozott/> Letöltés dátuma: 2023.02.05.)
- GERGELY F. – KISS GY.* 1976: Horthy leventéi, A leventeintézmény története. Budapest, 1976.
- H. L. DICHTER – R. J. LAKE – M. DYRESON,* 2019: New Dimensions of Sport in Modern Europe: Perspectives from the 'Long Twentieth Century'. The International Journal of the History of Sport 36 (2019) 123–130. <https://doi.org/10.1080/09523367.2019.1656473>
- KAJÁN I. – VÁRDAI L.* 2022: Online folyóiratok és adatbázisok történészeknek. Történeti Muzeológiai Szemle 20 (2022) 273–274.
- KAPOSI Z.* 2011: Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején. Pécsi Szemle (2011) 66–77.
- MÁCSAINÉ IVÁN É.* 2019: "Fogadom, hogy teljesítem leventekötelességeimet, melyekkel Istennek, Hazámnak és honfitársaimnak tartozom!": Adalékok a leventemozgalom Tolna megyei történetéhez. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 41 (2019) 479–500.
- MÁCSAINÉ IVÁN É.* 2020: A Szekszárdi Ifjúsági Levente Testedző Egyesület. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 42 (2020) 335–363.
- SZABÓ J.* 1989: Hétköznapi és ünnepek a leventeintézményekben. Ifjúsági Szemle 3 (1989) 65–76.
- Sz.n. 1923: Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek, és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1923.
- SZÜTS E.* 1991: Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb–Magyar köztársaság. Pécs, 1991.
- TORNAY K.* 1936: A leventeintézmény története. Budapest, 1936.
- VÁRDAI L.* 2020: Leventeképzést végző cserkészcsapatok. A cserkészlevente keret létszáma, kiterjedése és szabályozása a cserkész irattár forrásai alapján. Annona Nova 11 (2020) 77–89.
- VÁRDAI L.* 2022: Egy 80 éves emlékplakett: az 1942-es pécsi gyorslevente versenyről. Pécsi Dénár 248 (2022) 4–5.
- VÁRDAI L.* 2021: A leventeintézmény létrejötte és nevelési célkitűzései. In: *ÁCS-BÍRÓ A. – MAISCH P. – MOLNÁR-KOVÁCS ZS.* (szerk.): Iskola a társadalmi térben és időben IX. Pécs, 2021, 85–91.
- X. PUJADAS – C. SANTACANA,* 2000: Deporte y modernización en el ámbito mediterráneo. Reflexiones para una historia comparada (1870-1925). Cercles 3 (2000) NO. 43–58.
- ZEIDLER M.* 2002: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Budapest, 2002.
- ZUBER F.* 1926: Magyar Sport Almanach 1925. Budapest, 1926.

Képi melléletek:

1. kép:

Bevonulás megkezdése a leventeverseny helyszínére.

A sort elején a dunaszekcsői lovasleventék csoportja. (JPM ÚLGYO FI. 5362.)

2. kép:

Anna hercegnő díjakat ad át a leventeverseny győzteseinek. (JPM ÚLGYO FI. 5253.)

3. kép:

Igaz Béla szentmisét celebrál az első Baranya vármegyei leventeversenyen. (JPM ÚLGYO FI. 5250.)

4. kép:
Leventék létrával és csoportosan bemutatott gyakorlata. (JPM ÚLGYO FI. 5252.)

5. kép:
Népviseletbe öltözött leányok és legények tánca a leventeversenyen (JPM ÚLGYO FI. 5249.)

100 éves a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum

*DR. HASANOVIC-KOLUTÁ CZ ANDREA –
BOSNYÁK ÉVA MIRJANA*

*Kanizsai Dorottya Múzeum
H-7700 Mohács, Kisfaludy utca 9.
e-mail: kolutacz.andrea@mohacs.hu, bosnyak.mirjana@mohacs.hu*

Rezümé: Mohács város egyedülálló muzeális intézménye az 1923-ban alapított Kanizsai Dorottya Múzeum, melynek alapfeladata Mohács és környékének történeti és néprajzi kutatása, valamint Magyarország egyetlen délszláv bázisintézményeként a hazai horvátok, szerbek, szlovének tárgyi és szellemi emlékeinek gyűjtése, megőrzése, feldolgozása, közzététele.

Az 1975-ös bázisintézményi szakmai besorolás eredményeként felbecsülhetetlen kulturális értéket képviselő néprajzi anyag gyűlt össze a múzeumban. Gyűjteményegységei közül a magyarországi déli szlávok országosan is egyedülálló textil-, valamint festett és ácsolt bútorgyűjteménye, a mohácsi fekete- és mázas kerámiagyűjtemény, és az egyedi busómaszkgyűjtemény emelkedik ki.

Tanulmányunk e 2023-ban 100 éves jubileumát ünneplő intézmény történetét mutatja be röviden, kitérve a kezdeti időszakra, a gyűjtemények összetételére, az állandó kiállításokra, a jelen meghatározó folyamataira, és a jövőbe mutató tervekre.

Kulcsszavak: Néprajz, helytörténet, délszláv bázisintézmény, nemzetiségi hagyomány- és identitásörzés, 100 éves jubileum, Mohács

The Kanizsai Dorottya Museum in Mohács is celebrating its 100th anniversary

Summary: *The unique museum institution of the city of Mohács is the Kanizsai Dorottya Museum, founded in 1923, whose basic task is the historical and ethnographic research of Mohács and its surroundings, as well as - as Hungary's only South Slavic base institution - the collection, preservation, processing and publication of material and spiritual memories of Croatians, Serbs and Slovenians. As a result of the base institution professional classification in 1975, ethnographic material of inestimable cultural value was collected in the museum. Among its collections, the nationally unique textile and painted and carved furniture collection of the southern Slavs of Hungary, the black and glazed ceramic collection from Mohács, and the unique Carnival mask collection of Busó stand out.*

Our study briefly presents the history of this institution, which celebrates its 100th anniversary in 2023, focusing on the initial period, the composition of the collections, the permanent exhibitions, the defining processes of the present, as well as the plans for the future.

Keywords: *Ethnography, local history, South Slavic base institution, national tradition and identity preservation, 100-year anniversary, Mohács*

Mohács város egyedülálló muzeális intézménye az 1923-ban alapított Kanizsai Dorottya Múzeum, melynek alapfeladata Mohács és környékének történeti és néprajzi kutatása, valamint Magyarország egyetlen délszláv bázisintézményeként a hazai horvátok, szerbek, szlovének tárgyi és szellemi emlékeinek gyűjtése, megőrzése, feldolgozása, közreadása.

A Kanizsai Dorottya Múzeum szakmai besorolása: területi múzeum, nemzetiségi bázisintézmény. Gyűjtőterülete: Mohács város és a mohácsi járás közigazgatási területe, valamint az ország déli szlávok által lakott területei. Az intézmény néprajzi és helytörténeti tematikájú egységekből álló gyűjteménye több mint 20.000 tétel műtárgyat és írott dokumentumot, valamint 23.000 darab fotográfiát és 20.000 percnyi archív hanganyagot tartalmaz. Gyűjteményegységei közül a magyarországi déli szlávok országosan is egyedülálló textil-, valamint festett és ácsolt bútorgyűjteménye, a mohácsi fekete- és mázas kerámiagyűjtemény, és az egyedi busómaszkgyűjtemény emelkedik ki.

Az 1975-ös év mérföldkőnek számított a Kanizsai Dorottya Múzeum életében. Ebben az évben jelölte ki a Művelődési Minisztérium országos gyűjtőkörrel a nemzetiségi bázismúzeumokat a Magyarországon élő nemzetiségi történeti és kulturális emlékeinek, kincseinek megmentésére, melynek köszönhetően a kezdetben csak városi szinten működő intézmény a magyarországi horvátok, szerbek, szlovének néprajzi és történeti anyagának elsőszámú közgyűjteménye lett. E szakmai besorolás eredményeként felbecsülhetetlen kulturális értéket képviselő néprajzi anyag gyűlt össze az intézményben.

A Kanizsai Dorottya Múzeum a magyarországi horvát, szerb, szlovén hagyományok és kulturális értékek őrzésének és átörökítésének fontos bázisa. Írásunkban ezen – a nemzetiségi néprajzi kutatások szempontjából is – jelentős intézmény 100 éves történetét mutatjuk be röviden.

A kezdetek

Egy múzeum megalapításának gondolata valamilyen formában már igen korán jelen volt a mohácsi polgárság körében. Kezdetben mindez csak az 1526. évi gyászos mohácsi csatára való megemlékezés formájában jutott kifejezésre, de amikor a város környékén felszínre került egy-egy római-, vagy népvándorlás-kori tárgyi emlék, ez a szándék egyre erősödött. További ösztönzést jelentett Mohács és vidékének néprajzi gazdagsága is.

1907-ben, a Pécssett megrendezett országos kiállításra felállítottak egy sokác házat, melynek berendezéséhez Mohács és környéke adta a legtöbb anyagot. Emellett Németh Károly (Mohács szolgabírója) a pécsi múzeumba beküldött egy teljes busófelszerelést is. Miután 1912. áprilisában a város szőlőhegyén egy újabb római kori sír maradványai kerültek a felszínre, már a helyi hetilapban, a *Mohácsi Hírlapban* is megfogalmazódott a gondolat, hogy „...*ha valaki annak idején utána járt és összeszedegette volna a már részben elkallódott tárgyakat: egy egész múzeumra való érdekes és kultúrtörténeti szempontból értékes anyagot gyűjthetett volna össze.*”¹

1923-ban a Magyar Néprajzi Társaság soron következő vándorgyűlését Mohácson tartotta, mely esemény megadta az alapot a mohácsi múzeum létrehozásához. A magasrangú vendégek tiszteletére ez alkalomból rendezett műsorban bemutatásra került egy magyar, egy sokác, valamint egy szerb lakodalom, továbbá a vándorgyűlés idejére a helyi polgári iskola igazgatója, Brand Ede, egy helytörténeti kiállítást is összeállított. A sikeres rendezvényt követően a szervezők ismét összeültek, és 1923. augusztus 12-én megalakították a II. Lajos Múzeum Egyletet, amely a Kanizsai Dorottya Múzeum jogelődjének tekinthető. Két évvel később az egylet ugyanezen a néven múzeummá vált, alakuló közgyűlését 1925. március 8-án tartották.

A kezdeti gyűjtemény alapját – melyet ajándékozással és vásárlással teremtettek meg – Brand Ede mohácsi iskolaigazgató és Ádám Imre kölkedi (Baranya vm.) református lelkész magángyűjteménye képezte. Főleg ez utóbbi római és népvándorlás-kori gyűjteménye volt értékes.² Az ajándékozók közül kiemelkedik Kiss József régészeti, és Dr. Horváth Kázmér (Mohács főjegyzője) fotógyűjteménye.³ A múzeumalapítás egyik fő célja a 1526. évi mohácsi csata helyének, ill. sírjainak felderítése volt. Brand szinte azonnal megkezdte a kutatásokat, de a csata helyszínét nem sikerült megtalálnia.

Alkalmi kiállítások következtek ezután, majd 1926-ban – a helyi lakosság odaadó támogatásával – sikerült egy házat szerezni az intézmény részére.⁴ Az 1930-as években azonban a kezdeti lelkesedés alábbhagyott, a múzeum ügye nem kapott megfelelő támogatást. Korábbi épületét lebontották, így saját, állandó épület híján a múzeum gyűjteménye 1941-ig állandó költözésben volt.⁵ 1941-ben a múzeum részére a Kossuth Lajos u. 35. szám alatt sikerült egy épületet vásárolni, amely ettől kezdve már állandó helységnek bizonyult.

1 Idézet: *FERKOV* 2004, 173.

2 *FERKOV* 2004, 175.

3 *SAROSÁ CZ* é.n., 1.

4 *Dunántúli Napló*, 1965. október 31. 5.

5 *SAROSÁ CZ* é.n., 1.

1944-ben – a II. világháború idején – a II. Lajos Múzeum épületét, ahol az addig összegyűjtött értékeket őrizték, bombatalálat érte, és a gyűjtemény egy része megsemmisült.⁶ 1949-ben az intézmény vagyonát államosították, ettől kezdve Mohácsi Állami Múzeum néven működött tovább. 1953-ban az intézmény felvette Kanizsai Dorottya⁷ nevét, és az első tudományos igényű kiállítást is megrendezték, amely 1958-ig volt látható.⁸ A múzeumot 1963-ban a megyei múzeumi szervezetbe helyezték át, ezzel a pécsi székhelyű Baranya Megyei Múzeumok Igazgatóságának tagintézményévé vált, melynek fenntartója a Baranya Megyei Önkormányzat volt.⁹

A nemzetiségi bázisintézmény kialakulása

A Kanizsai Dorottya Múzeum megalakulását követően a gyűjtemény évről-évre gyarapodott, különösen azután, hogy 1965-ben hivatásos muzeológus került az intézmény élére Dr. Sarosácz György személyében. Sarosácz volt az, aki 1965-66-ban országos néprajzi programot dolgozott ki a Magyarországon élő horvát, szerb, szlovén népcsoportok néprajzi és történeti értékeinek gyűjtésére, megőrzésére és bemutatására. Minden szakmai és közéleti fórumot megragadott a nemzetiségi néprajz kutatásának előmozdítására.

Sarosácz elképzelései szerint a Kanizsai Dorottya Múzeumot jellegének megfelelően a néprajz, a régész tematikus gyűjtéseket tervezett Mohács város és a mohácsi járás területén, mely gyűjtőtevékenység – valamennyi itt élő nemzetiséget érintve – az alábbi témakörökre terjedt ki: gyűjtögetés, földművelés, állattartás, vadászat, halászat, kismesterségek, népviselet, lakáskultúra, táplálkozás, szokás, hiedelem, népköltészet stb. Miután a múzeum önálló régész munkatárssal nem rendelkezett, a város és a járás területén előkerülő leletek megmentését a Honismereti szakkör tagjainak bevonásával kívánta megoldani. Emellett fontosnak tartotta a Városi Tanács és termelőszövetkezeti elnökök eligazítását a leletbejelentés módjáról, mellyel a leletmentés idejét kívánta lerövidíteni. További feladatnak tartotta a leletek azonosítását, az e vidéken élt különböző népek (pl. kelták, avarok, rómaiak, szlávok, stb.) emlékeinek felkutatását, az 1526-os mohácsi csata leletanyagának feltárását és felgyűjtését. A helytörténet terén a legújabb kori emlékek összeszedése mellett a summások, cselédek, béresek, szegényparaszatok körében folytatott gyűjtéseket, ill. a megváltozott paraszti életformát tükröző és dokumentáló emlékek felgyűjtését szorgalmazta. A múzeum keretein belül végzett közművelődési feladatoknál (pl. kiállítások rendezése, előadások tartása) a tömegek aktivizálását, nevelését, a Mohács környéki népcsoportok történetének megismertetését és a helyi idegenforgalom fellendítését állította a középpontba.

A Kanizsai Dorottya Múzeum gyűjtőterülete kezdetben csak Mohács és a mohácsi járás térségére terjedt ki. Az intézmény 1965-ben 7850 helytörténeti és néprajzi tárggyal rendelkezett, legégetőbb problémája a gyűjtemény raktározásának megoldása volt.

Az 1960-as évek végén merült fel a nemzetiségi bázismúzeumok létrehozásának gondolata hazánkban oly módon, hogy lehetőség szerint a nemzetiségi múzeumok azokon a helyeken alakuljanak ki, ahol a természetes adottságok megkívánják, ugyanakkor a nemzetiségi anyagok ne szóródjanak szét túlságosan, hanem lehetőleg egy-egy helyre koncentrálódjanak. A múzeumi szakma szerencsére még

6 SAROSÁ CZ é.n., 1.

7 Kanizsai Dorottya-val kapcsolatban lásd bővebben: HASANOVIC-KOLUTÁ CZ 2019a, 612.

8 *Dunántúli Napló*, 1965. október 31. 5.; *Dunántúli Napló*, 1973. november 28. 3.

9 2013. január 1-jén – a megyei múzeumi szervezet megszűnésével – a KDM önállóan működő gazdálkodási jogkörrel Mohács Város Önkormányzatának irányítása és fenntartása alá került.

időben felismerte, hogy a magyarországi déli szláv anyag gyűjtése – mint minden más néprajzi gyűjtés – nem volt sokáig halogatható, a tárgyi emlékek pusztultak, és eltűnőben volt az emberek emlékezetében elraktározott értékes tudás, ismeret is.¹⁰

Az 1970-es évek elején Sarosácz György vezetésével – a kor kultúrpolitikájának részeként, állami támogatással – országos szinten kezdődött meg a magyarországi horvátok, szerbek, szlovének néprajzi anyagának szisztematikus felgyűjtése. Ezt megelőzően, 1971 áprilisában a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége – önkéntes társadalmi gyűjtők, a minisztérium, a tudományos intézetek és múzeumok képviselőinek részvételével – kétnapos országos tanácskozást tartott Mohácson a déli szláv néprajzi gyűjtőmunka feladatairól.¹¹ A megjelent önkéntes társadalmi gyűjtőket, valamint a minisztérium és a tudományos intézetek – köztük a Magyar Tudományos Akadémia, a Népművelési Intézet és a múzeumok – képviselőit Ognyenovics Milán, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének főtitkára köszöntötte. Ognyenovics kiemelte, hogy ez a tanácskozás fordulópont: a déli szláv néprajzi anyag gyűjtése ez idáig egyénileg, szétszórtan, kellő összefogottság nélkül folyt, a továbbiakban viszont szeretnék rendszerbe foglalni, szervezetté tenni ezt a munkát, azzal a céllal, hogy a megmentett anyag a nyelvi és kulturális szintet gazdagítva jusson vissza az emberekhez. Sarosácz György, a mohácsi múzeum igazgatója „Magyarország délszláv népei” című előadásában az 1971-ben hazánkban élő mintegy 107 ezer főnyi sokác, bunyevác, bosnyák, horvát, szlovén, szerb és rác-horvát néprajzi csoportok évezredes történetét tekintette át. Eperjessy Ernő, a szövetség osztályvezetője a magyarországi déli szláv néprajzi gyűjtőmunka szervezési feladatait ismertette, ill. javaslatot fogalmazott meg egy néprajzi szekció felállítására a szövetség kulturális bizottsága keretében. A szekció keretén belül zajló gyűjtésben a Pécsi Tanárképző Főiskola délszláv tanszékének bekapcsolódására is számítottak, és – az előzetes tervek szerint – a gyűjtött anyag egy példánya a leendő mohácsi országos délszláv múzeum gyűjteményébe, egy pedig az Akadémia illetékes kutatócsoportjához kerül majd. Az első lépéseket már 1971 nyarán tervezték megtenni közép- és főiskolai hallgatók bevonásával ott, ahol a legsürgetőbb volt a gyűjtés feladata. Eperjessy felszólalása után Vujicsics Tihamér zeneszerző készülő népzenei kötetét mutatta be, Mándoki László pécsi muzeológus pedig a néprajzi gyűjtőmunka elvi módszertani kérdéseit ismertette.¹²

1975-ben határozat született a Magyarországon élő nemzetiségiak történeti és kulturális emlékeinek, kincseinek megmentésére. Még ebben az évben a Művelődési Minisztérium országos gyűjtőkörrel kijelölte a nemzetiségi bázismúzeumokat, így Sarosácz tevékenységének köszönhetően a kezdetben csak városi szinten működő Kanizsai Dorottya Múzeum a magyarországi horvátok, szerbek, szlovének néprajzi, történeti anyagának elsőszámú közgyűjteménye lett. Baranya mellett (déli szlávok) Békés megye a szlovákok, Komárom megye pedig a német nemzetiségiak kulturális emlékeinek összegyűjtésével foglalkozott ettől kezdve országos hatáskörben. Az egykori mohácsi városi múzeum tehát a magyarországi déli szláv népcsoportok országos gyűjtőkörű „bázismúzeumává”¹³ lépett elő, mely

¹⁰ *Dunántúli Napló*, 1969. május 25. 5.

¹¹ *Dunántúli Napló*, 1971. április 7. 5.

¹² *Dunántúli Napló*, 1971. április 7. 5.

¹³ A kulturális törvény 39. § (4) bekezdésének 2013. január 1-jével hatályba lépett módosítása a jogalkalmazás elősegítése és megkönnyítése érdekében régebben is használt, jogilag megelőzőleg nem definiált új fogalmat, a nemzetiségi bázisintézmény fogalmát iktatta be. A nemzetiségi bázisintézmény olyan muzeális intézmény, amelynek alapfeladatai körében szerepel a nemzetiségi feladatellátás, vagy amelynek állományában nemzetiségi nyelvű vagy nemzetiségre vonatkozó kulturális javak 25%-ot elérő arányban találhatók. 1975-től a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum (horvát, szerb és szlovén anyag) mellett, a tatai Kuny Domokos Múzeumhoz tartozó Német Nemzetiségi Múzeum, valamint a szlovák és román anyagot gondozó békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum vonatkozásában használták e fogalmat. A múzeumi szféra 2013-as átalakulása után öt intézmény fenntartója kérte a minisztériumtól a nemzetiségi bázisintézményi besorolást (a szentgotthárdi Pável Ágoston Helytörténeti és Szlovén Nemzetiségi Gyűjtemény, a tatai Német Nemzetiségi Kiállítás, a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum, a bajai Türr István Múzeum, és a Himesháza Német Nemzetiségi Tájház – Heimatmuseum Nimmesch). Semjén 2019, 65.

szakmai besorolás eredményeként hatalmas kulturális értéket képviselő néprajzi anyag gyűlt össze az intézményben. Az egyes déli szláv etnikumokhoz köthető múzeumi tárgyak száma magyarországi számarányukat is tükrözi, ennek megfelelően a legtöbb gyűjteményi anyag a horvát etnikai csoportokhoz köthető.

Sarosácz néprajzi kutatásainak középpontjában a mohácsi, Mohács környéki déli szláv népcsoportok tárgyakotó tevékenysége, népművészete, nemzetiségi kultúrája állt. Kidolgozta a déli szlávok etnikai csoportjainak felosztását.¹⁴ 1965 és 1973 között – a népi kerámiától, a textileken keresztül a bútorokig – kb. 8000 tárgyat vásárolt, ill. szerzett be minisztériumi és városi támogatásból, főként Baranyából. Ennek köszönhető, hogy a múzeum már 1973-ban egyedülálló (mintegy 1400 darabos) kerámiagyűjteménye történeti fejlődésében volt képes bemutatni a fekete kerámiát a 18. századtól az 1970-es évek elejéig, és a többi anyag (mázás kerámia, tűzálló edények) is méltón reprezentálta Mohácsot, mint a Dunántúl egykor legjelentősebb fazekasközpontját. 1967-ben Sarosácz népi bútorokat gyűjtött, melynek eredményeként több református magyar, három sokác, három bosnyák népi szobaberendezés és számos egyedi darab került a múzeum tulajdonába. 1968-tól a viseleteket szerzeményezett. 100 db nemzetiségi és magyar népi öltözettel vált teljessé a baranyai viselettörténet muzeális gyűjteménye. Emellett a paraszti gazdálkodás számos használati tárgya került a raktárba. Igen értékes volt az általa szerzeményezett helytörténeti anyag is (pl. okmányok, történelmi relikviák, plakátanyag, céhes dokumentumok).¹⁵

1975-ben Horváth Márta restaurátor és Késity György asztalos-segédrestaurátor egy korábbi magtárban – melyet az intézmény a mai napig használ – olyan raktárt alakított ki, amelyben a gazdag gyűjteményt már igen korszerű körülmények között tárolhatták, így a múzeum raktározási gondja is megoldódott. Az átköltözés során közel 12.000 tárgyat mozgattak meg, 510 fm polcot szereltek fel, és elvégezték a teljes raktári anyag fertőtlenítését is.¹⁶

A baranyai horvátok és szerbek néprajzi bemutatója a mohácsi csata 1976. évi 450. évfordulójának idejére készült el a Kossuth Filmszínház emeletén. Mivel a déli szláv folklórt és történelmet bemutató kiállítás idővel kinőtte a Kossuth Filmszínház épületét, az MSZMP Városi Bizottsága által addig használt Tanácsház (később Városház) utca 1. szám alatti házat – amely eredetileg Rozsda Endre mohácsi születésű, később világhírű festőművész szülőháza volt – a múzeum rendelkezésére bocsátották. Itt nyitották meg 1990-ben „A magyarországi horvátok, szerbek és szlovénok népviselete és népművészete” című állandó kiállítást, amely 2011-ig volt látogatható.¹⁷

Sarosácz vándorkiállításai közül jelentős volt a Horvátországban is bemutatott „1100 éves horvát-magyar kapcsolatok” című tárlat. Nevéhez fűződik a Sokác Tájház létrehozása is Kásádon 1984-ben.¹⁸

¹⁴ TÓTH 2022, 290

¹⁵ *Dunántúli Napló*, 1973. november 28. 3.

¹⁶ *A BARANYA MEGYEI...* 1977, 338.

¹⁷ *Dunántúli Napló*, 1987. július 22. 5.

¹⁸ TÓTH 2022, 290.

Gyűjtemények

NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNY

A Kanizsai Dorottya Múzeum 14.000 darabot is meghaladó Néprajzi gyűjteménye kisebb részben Mohács és egykori járásának tárgyi emlékeiből, nagyobb részben pedig a hazai horvátok, szerbek és szlovének néprajzi hagyatékából áll.

Műtárgyegységei közül a magyarországi déli szlávok országosan is egyedülálló textil-, valamint festett és ácsolt bútorgyűjteménye emelkedik ki. A körökben gyűjtött anyag – különösen a textil – tájegységként számszerűleg és arányaiban is jelentősen eltér. Egyes területek, illetve népcsoportok esetében (pl. a Pécs környéki bosnyákok) a múzeum jelentős számú, míg más népcsoportoknál (pl. a nyugati horvátok és a szlovének) csak kis számban rendelkezik néprajzi anyaggal.

A Kanizsai Dorottya Múzeum Néprajzi gyűjteményében 100 darab egyedi busómaszk található. Ezek közül jó néhány több mint 100 évet megélt, a 19. század második felében, a 20. század elején készült, az eredeti formákat és készítési módot leginkább őrző fa álarc.

A viseletdarabok, népi bútorok és ősi busómaszkok mellett, az intézmény számos népi kismesterség teljes szerszámkészletét, így többek között halászati eszközöket, egy gyertyaöntő és mézesbábos-, egy kötélverő-, egy kovács-, egy asztalos és egy késes-köszörús műhely komplett felszerelését is magáénak tudhatja.

HELYTÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNY

A Kanizsai Dorottya Múzeum Helytörténeti gyűjteménye több mint 5000 tételt számlál. Kiemelkedően értékes része az egykori mohácsi céhek megőrzött anyaga (pl. céhzászlók, -ládák, -korsók, céhes iratanyag és más kisnyomtatványok stb.), valamint Mohács hírlapjai 1882-től 1943-ig, ill. hiányosan az 1943–1949 közti időszakból. Országosan jelentősnek mondható politikai és egyéb témájú plakátgyűjteménye, és szinte egyedülállónak tekinthető az egykor a Dél-Dunántúl fényképészenek tartott, mohácsi származású Predács Ferenc által működtetett fényképészeti műterem teljes felszerelése.

A Helytörténeti gyűjtemény részét képezik a mohácsi fekete-, és mázas kerámiagyűjtemény, az egykori mohácsi kézműves- és gyáripart megidéző tárgyak, iratok, valamint a helyi kultúrát, egyleti- és sportéletet bemutató dokumentumok.

E gyűjteményt gazdagítják továbbá az 1526. évi mohácsi csatához kapcsolódó tárgyi emlékek is, amelyek főként annak 400. évfordulója alkalmából születtek.

ADATTÁR

A Kanizsai Dorottya Múzeum Adattára őrzi a múzeum 100 éves működésével kapcsolatos dokumentumokat (pl. meghívók, újságcikkek, feljegyzések stb.), valamint a déli szlávokkal foglalkozó iratanyagokat is. Érdekességképpen megemlíthető, hogy ezen dokumentációk egy része az 1700-as évek közepén íródott, főleg egyházi, vallási témában, részben latin nyelven.

Az Adattárban található Ete János, a múzeum egykori igazgatójának Mohács történetét, néprajzát, és a környező községek történetét bemutató gyűjtése, Dr. Sarosácz György, a múzeum bázisintézményi besorolását megalapozó országos gyűjtőkörútjainak dokumentációja, illetve Salga István amatőr gyűjtő anyaga is.

Az Adattárban kapott helyet továbbá a Mohács (köz)életében jelentős szerepet betöltő személyek írott hagyatéka is, mint pl. Horváth János sokác származású fazekas személyes dokumentumai, aki 1961-ben tudásáért megkapta „a Népművészet Mestere” díjat.

FOTÓTÁR

A Kanizsai Dorottya Múzeum igen gazdag, a 23.000 darabot is meghaladó Fotótárral rendelkezik. Ennek egy részét a – korábban már említett – Predács Ferenc által készített fotográfiák, illetve üveg-, és cellulózalapú fényképnegatívok teszik ki. A fényképész nemcsak Mohács környékén volt ismert, hanem egész Baranyában, Tolnában, Somogyban, de még Fejér megyéből is felkeresték műtermét. Predács külső felvételeket ritkán készített, viszont Mohács és környékének igen sok egykor, és még ma is élő lakója megfordult a műtermében.

Halála után családja a fényképezőműhely felszerelését a múzeumnak ajándékozta. Predács Ferenc hagyatékának kultúrtörténeti, valamint technika- és helytörténeti értéke szinte felbecsülhetetlen, mivel képei nem csupán egy fényképész pályájának lenyomatai, hanem egy kisváros és szűkebb környezetének korhú dokumentumait is kiegészítik, teljesebbé teszik.

A Fotótár anyagát képezik továbbá vitéz dr. Horváth Kázmér városi főjegyző, helytörténész által a két világháború közötti Mohács életéről készített felvételei, valamint a múzeum korábbi vezetőinek – Dr. Sarosácz Györgynek és Dr. Ferkov Jakabnak –, illetve munkatársainak (pl. Begovác Rózsa, Vizin Antal) gyűjtőkörútjai során készült fényképek, amelyek nagy többsége a magyarországi horvátokat, szerbeket, szlovéneket mutatja be.

HANGTÁR

A Kanizsai Dorottya Múzeum gazdag tárgyi gyűjteményét mintegy 20.000 percnyi leltározott hanganyag egészíti ki.

Az országosan egyedülálló hangtári feljegyzések túlnyomórészt a magyarországi déli szláv népcsoportok szokáshagyományát, dallam-ésszövegfolklóráját tartalmazzák magyar, horvát és szerb nyelven. Valamennyi gyűjtés helyszíne az eredeti anyanyelvi környezet, melyet az adott szakterület neves néprajzkutatói (Begovác Rózsa, Dr. Sarosác György, G. Szabó Zoltán), folklórkutatói (Frankovics György, Dr. Horváth Iván), népzeneészei (Horváth Zoltán, Dr. Végh Andor, Vizin Antal) mellett lelkes adatgyűjtők, egykori egyetemi hallgatók, diákok is rögzítettek. Ennek köszönhetően az említett népcsoportok nagy része nyelvtudományi szempontok szerint is jól vizsgálható, hiszen a magyarországi horvát és szerb nemzetiség alcsoportjainak kultúrája is pontosabban megismerhető, kutatható az eredeti, hiteles felvételek nyomán.

A fentiek mellett olyan Mohácshoz és környékéhez kapcsolódó lejegyzések is gazdagítják a hangtári segédgyűjteményt, mint pl. Salga István amatőr gyűjtő hagyatéka, vagy a város zenei életének a 20. század második felében készült különböző kiadványokban, hanghordozókon való közlései.

ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSOK

1965-ben alakították át múzeumi célokra a mohácsi Szerb u. 2. szám alatti épületet, és ekkor nyílt meg a „Képek Mohács történetéből” címet viselő állandó kiállítás is, melyet immár Sarosác György rendezett Dr. Bándi Gáborral, a Janus Pannonius Múzeum régész munkatársával közösen. A négy tematikus részből álló kiállításon a Mohács környéki ásatásokból származó kőkori, bronzkori, római és népvándorlás kori leletek bemutatása mellett az 1526. évi mohácsi csatára emlékeztető tárgyi anyag is helyet kapott. A kiállításon szerepelt Székely Bertalan festménye és két II. Lajos vázlat, Holló Barnabás II. Lajos szobra, egy ostromágyú a 16. századból, Dselalzade török kódexéből egy illusztráció hatalmas méretű másolatban. A török használati tárgyak mellett, sarkantyúkat, fegyvereket és egy páncélinget is láthatott a közönség. A harmadik teremben Mohács történetét a hódoltságtól a 19. század végéig mutatták be céhládák, népviseletek, a busójárás tárgyai, régi okmányok, pénzesládák segítségével. A legnagyobb hírű mohácsi céhnek – a fazekasoknak – külön terem jutott.¹⁹

1975. májusában a Kanizsai Dorottya Múzeum állandó helytörténeti kiállítását bezárták, mert az annak helyet adó Szerb utcai épület már nem elégítette ki a minimális követelményeket sem. 1976-ban, az ingatlan helyreállítása után, négy teremben rendezték be a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából létrehozott emlékkiállítást a csata tárgyi emlékeiből. A tárlat forgatókönyvét írta, és a kiállítást rendezte Dr. Parádi Nándor (régész, a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának vezetője) és Dr. Szakály Ferenc (történész, a Magyar Nemzeti Múzeum muzeológusa, osztályvezető-helyettese). A tárlatot készítette a Központi Múzeumi Igazgatóság Kiállításrendező Osztálya Bánkuti Albin (iparművész, kiállításrendező) irányításával. Művészeti vezetője Dr. Boreczky László (a Központi Múzeumi Igazgatóság művészeti vezetője) volt. A kiállítás a középkori Magyarország számára tragikusan végződő 1526. évi csata témája köré épült, és egyben keresztmetszetet adott az oszmán birodalom európai terjeszkedéséről, valamint annak megszűnéséről. A tárlókban kiállított korabeli magyar és török hasz-

¹⁹ BÁNDI – DANKÓ 1966, 1–53.

nálati eszközök, fegyverek, dokumentumok, valamint a reneszánsz kultúra emlékei jól kiegészítették a falakon látható kinagyított rézkarcokat, melyek a fontosabb csatákat és hétköznapi eseményeket ábrázolták. Az oszmánok balkáni és magyarországi hódításának legfontosabb állomásait két hatalmas térkép szemléltette. A mohácsi csatában részt vett egységek stratégiai helyzete egy terepasztal segítségével volt nyomon követhető, míg a csata feltételezett helyszínén zajló ásatások során előkerült fegyvertöredékek, pénzek, csatok és gombok egy külön tárlóba kerültek. Nagy érdeklődés kísérte a Papp László régész által a mohácsi tömegsírok feltárásáról készített fotóanyagot is. Visszakerült Mohácsra az 1969-ben a Kálvin-közből előkerült pénzlelet és kiállították a Tolna megyei Kölesden talált asztali edények egy részét is.²⁰ A csata 16. századi európai visszhangjáról is képet kaphattak az érdeklődők, képzőművészeti- és irodalmi alkotások, történelmi munkák tükrében. „A mohácsi csata” című emlékkiállítás 1976. augusztus 28-án nyitották meg, fennállásának 30 éve alatt (2006-ban bontották el) rengetegen tekintették meg.²¹

1975-ben, a mohácsi csata emlékkiállításának tervezésével egyidőben kezdték meg a baranyai horvátok és szerbek néprajzi kiállításának berendezését a mohácsi Kossuth Filmszínház emeleti termeiben. A „Baranya horvát és szerb népcsoportjai” címet viselő kiállítás Sarosácz György rendezésében készült, és 1989-ig volt látogatható. Hat terem és egy 26 méter hosszú falfelület állt a bemutató rendelkezésére. Egy a horvátok, szerbek és szlovének magyarországi elhelyezkedését illusztráló térkép mellett láthatók voltak a baranyai szerbek és horvátok letelepedésével kapcsolatos tárgyi dokumentumok és céhes anyagok. Bemutatásra kerültek a gazdálkodás mindennapos használati eszközei, a sokác konyha a nyitott tűzhellyel, egy múlt század végi mohácsi és egy század eleji Pécs környéki sokác szoba is. Az igen értékes folklór gyűjteményből busó öltözetet, népi hangszereket, lakodalmas zászlókat, vőfélykendőket, húsvéti tojásokat, és a temetői kultuszt bemutató tárgyakat láthattak az érdeklődők. A baranyai horvátok és szerbek néprajzi bemutatója is a mohácsi csata 1976. évi évfordulójának idejére készült el.²²

„A magyarországi horvátok, szerbek és szlovének népviselete és népművészete” című állandó kiállítás 1990-ben nyílt meg ugyancsak Sarosácz György rendezésében. A kiállításon a hazai horvátok, szerbek és szlovének népművészete tájegységenként volt megismerhető. A tárlat gazdagon mutatta be a különböző horvát etnikumok népviseletét, de szép számban voltak láthatók az egyes tájegységekre jellemző szőtt és hímzett ágytakarók, párnahuzatok, asztalterítők, oltárterítők, gyermektakarók, vőfélykendők és húsvéti ételtakarók. Temetkezési kultúrájukat – egy rekonstruált temető keretében – halottas szemfedők, temetési zászlók, valamint Dráva-menti halottas törülközők képviselték. A szerb népviseletet egy női, valamint egy kislány viselet reprezentálta, szötteseik, vőfélykendőik viszont gazdagabb gyűjteményt képeztek. A pravoszláv vallási élet emlékeiben – az igen értékes ikonok mellett – egy hímzett áldozati adományterítő is látható volt. A magyarországi szlovén népművészeti tárgyak közül egy női népviselet, valamint egy ácsolt láda volt látható a kiállításon. Ácsolt és festett ládákából, valamint festett ágyakból, bölcsőből több darab is a kiállítás részét képezte, ezek – a viseletekhez hasonlóan – a különböző horvát csoportokhoz kötődtek. A felsoroltakon kívül egy rác-horvát tálas, valamint egy támlás pad is helyet kapott a kiállításban. Külön egységet képezett a kerámia anyag, valamint a fából faragott használati eszközök. A kerámiák közül kiemelkedett a híres mohácsi fekete kerámia, de a mázas anyag is gazdagon volt bemutatva. A faragott tárgyak közül szépségükkel kitűntek a guzsalyok, de látható volt mángorló, festett mosósulyok és vízhordó rúd, valamint különböző nyomódúcok is.²³

20 *Dunántúli Napló*, 1969. március 9. 4.

21 *Dunántúli Napló*, 1976. augusztus 29. 1.; *FERKOV* é.n., 1.; *PARÁDI* 1980, 10., 12., 13., 16., 18.

22 *Dunántúli Napló*, 1976. február 10. 6

23 http://www.museum.hu/kiallitas/13027/Magyarorszag_i_horvatok_szerbek_es_szlovenek_nepviselete_es_nepmuveszete (Letöltés ideje: 2023. 04. 19.)

További fejlesztések

A múzeum vezetését 1998-ban Dr. Ferkov Jakab etnográfus, történész-muzeológus vette át. Ferkov érdeklődési köre szerteágazó. Megírta többek közt a baranyai horvátok közművelődéstörténetét a dualizmus korában, foglalkozott a mohácsi busójárás témájával, a mohácsi sokácok és a magyarországi szerbek történetével, a mohácsi csatában elesett hősök tiszteletére a városban emelt emlékekkel, a török idők utáni betelepítések témájával. 2019-ben történt nyugdíjba vonulásáig értékes gyűjtésekkel gazdagította a múzeum tárgyi anyagát (pl. az ő idejében érkezett be többek között egy gazdag szerb anyag a baranyai Lippóráról, Bezedekről és Mohácsról, különféle textilek Hercegszántóról (Bács-Kiskun vm.), egyéb használati tárgyak Versendrőről (Baranya vm.) és Mohácsról.

Anno 1973-ban már voltak bizonyos tervek arra, hogy 1976-ban lerakják az új mohácsi múzeum alapjait, erre azonban egészen 2010-ig várni kellett...²⁴ Ferkov Jakab elkötelezett és áldozatos tevékenysége, szervezőmunkája kellett ahhoz, hogy Kanizsai Dorottya Múzeum 2012-ben egy új építésű épülettel gazdagodjon. (Annak elkészültéig a múzeum két ingatlanon – Városház utca 1. és Szerb u. 1. – működött.)

A megyei múzeumi szervezet megszűnésével – 2013. január 1-jén – a Kanizsai Dorottya Múzeum Mohács Város Önkormányzatának fenntartásába került. Ezt megelőzően a város önkormányzata még 2007-ben, a „*Kanizsai Dorottya Múzeum Mohácson létrehozandó új néprajzi és helytörténeti múzeuma*” munkacímmel a ROP-II. keretében pályázatot nyújtott be egy új épület kialakítására. A projekt három legfontosabb célja volt: egyrészt az addig széttagolt kiállítótereket összevonva létrehozni egy olyan múzeumot, amely a 21. század igényeinek megfelelően mutatja be Mohács és szűkebb térségének néprajzi sajátosságait, a város helytörténetét, és szolgálja ki a látogatóközönséget; másrészt az állandó kiállításon kívül létrehozni egy látványraktárt is, amelyben a múzeum legszebb és legkülönlegesebb tárgyai kapnának helyet; harmadrészt pedig gazdaságosabbá tenni az intézmény üzemeltetését. Az építkezés 2010 és 2012 között zajlott, az új épületet hivatalosan 2012 októberében adták át.

A Kanizsai Dorottya Múzeum immár a Kisfaludy u. 9. szám alatt található épülete Mohács központjában, a város legrégebben lakott részén, a Duna közelében fekszik. A múzeum helye szervesen beleillik az óvárosba, közvetlen közelében található Mohács legrégebb lakóépülete (az egykori szerb kereskedőház, jelenleg Iparosház), az ortodox Szerb templom, a belvárosi római katolikus templom, Mohács legnagyobb szállodája (Szt. János Hotel), a révátkelő, a 2021-ben átadott Selyemygyár Kulturális Negyed, és maga a városcentrum is 10 perces távolságra található.

Az új épületben bemutatott állandó kiállítás 2014 májusában nyílt meg Dr. Ferkov Jakab rendezésében, „*Népek találkozása a mohácsi Dunánál*” címmel.²⁵ A forgatókönyvet írták: Dr. Ferkov Jakab, Begovác Rózsa (etnográfus, Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztály nyugalmazott vezetője), Dr. Horváth Sándor (néprajzos muzeológus, Savaria Múzeum), és Dr. Végh Andor (népzenész, dudakészítő, tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi Intézet).

²⁴ *Dunántúli Napló*, 1973. november 28. 3.

²⁵ Ennek megnyitására a korábbi Városház u. 1. szám alatti múzeumépületben kiállított tárgyak egy része volt látható a vitrinekben.

A Kanizsai Dorottya Múzeum „*Népek találkozása a mohácsi Dunánál*” című állandó kiállítása az intézmény gazdag néprajzi és helytörténeti gyűjteményének segítségével mutatta be a török hódoltság korának, és az azt követő időszak lenyomatait e Duna-parti városban. Mohács város történetének és néprajzának bemutatása mellett a magyarországi horvát, szerb, és szlovén népcsoportok kultúrájából is ízelítőt adott a tematikusan rendezett, hiteles jellemzők gazdagságát egyedülálló módon közvetítve.

A múzeum állandó kiállításához szervesen kapcsolódó látványtár földszintjén a népi ruhatárolás bútorai kaptak helyet, galériáján pedig a mohácsi fekete és mázas edénygyűjtemény, illetve egyéb kerámiák legszebb darabjaiból látható válogatás. A ruhatárolás céljára szolgáló bútorokból 29 ácsolt és 36 ún. komáromi festett, valamint 13 fiókos festett láda és 8 ruhásszekrény látható. Az ácsolt ládák – amelyek szinte minden, a Néprajzi gyűjteményben reprezentált népcsoportnál ismertek voltak – képviselik a legrégebbi bútorokat, többnyire tölgyfából készültek. A komáromi festett ládák, sublótok már asztalosok által, fenyőfából készültek. A magyarországi szlovéneknél és a Dráva menti horvátoknál a komáromi festett ládát nem használták, illetve ez utóbbiak az ácsolt ládákat kezdték azok mintájára festeni. A múzeum látványtára 3 ilyen ládát mutat be. A festett ládákat idővel a ruhásszekrények váltották fel. A váltás népcsoportonként és vidékenként más-más korban következett be, és a díszítettségük is eltérő lehetett. A látványraktárban 2 bácskai, ún. „matricás-festett” szekrény látható, melyeket általában bajai asztalosok készítettek. A rovásos díszítésű, sárga színű ún. „flóderozott” szekrényeket a bolyi német asztalosok készítették.

A Kanizsai Dorottya Múzeum gazdag agyagedény-gyűjteményének legnagyobb részét a mohácsi fekete és mázas agyagtermékek teszik ki. Mohács jelentős fazekasközpont volt, a 19. század végén 142 mester dolgozott agyaggal a városban. Míg az ún. redukciós égetéssel fekete színűre készített edényekből sokat vittek a balkáni területekre, addig a mázas kerámiát inkább a környékbeli déli szláv és német lakosság vásárolta. A Mohácson készült termékek a hazai kerámiaművesség jellegzetes csoportját képviselik. Értéküket növeli, hogy a legősibb formákat és díszítéseket őrizték meg, ugyanakkor mindezt a sokszínű lakosság igényeihez tudták igazítani. E mesterség gyakran generációkon át öröklődött. A galéria első részben különböző méretű és korú fekete korsók, kanták és mozsarak láthatók. A fekete agyagtermékek után következnek a legrégebbi mohácsi mázas és máztalan termékek. Emellett egy-egy olyan mohácsi mester termékei láthatók, akikhez valamilyen technikai újítás fűződik (pl. Horváth János, Horvát László, Kulutáczy Máttyás). Ugyancsak itt a nemrég elhunyt, illetve a napjainkban is alkotó mohácsi fazekasok munkái is megtekinthetők.

Az állandó kiállítótéren és a látványtáron kívül az időszakos kiállítások számára is kialakításra került egy 70 m²-es helység az új épületben, ezen kívül az első emeleten kapott helyet a textil, bőr, papír alapanyagú tárgyak raktára, illetve egy restaurátorműhely is.

A múzeum udvara szabadtéri kiállítások, rendezvények számára lett kialakítva, ahol a kiállítóterektől függetlenül szervezhető kulturális rendezvények (pl. kamarakonzertek). Szerencsére már a tervezők is fontosnak tartották, hogy a múzeum a néprajzi és helytörténeti emlékek színvonalas bemutatásán túl kis kulturális központként is működhessen. A tavirózsával és egyéb ártéri növényekkel, illetve hálakkal telepített kerti tavak a vízparti életet bemutató kiállításrészhez kapcsolódnak. A természetrajzi kiállítás a vízfelületet kettészelő stégre nyílik, amely szabadtéri színpadként is hasznosítható.

A Kanizsai Dorottya Múzeumot az elődeink által ránk hagyott tárgyak, és az általuk őrzött történetek teremtették meg. Az intézmény feladata ezek megóvása, gyarapítása, és tovább örökítése. Mohács és környékének, valamint a magyarországi déli szlávok kulturális örökségének megóvása és gyarapí-

tása mellett a Kanizsai Dorottya Múzeum a tárgyi emlékek, az életmód és a szokások bemutatásával segíti az elmúlt korok és a néphagyományok jobb megértését, hozzájárulva ezzel Mohács város és a magyarországi horvátok, szerbek, szlovének kultúrájának átörökítéséhez, népszerűsítéséhez, identitásuk megőrzéséhez. A hagyományőrzés, ismeretátadás, oktatás mellett a múzeum kulturált időtöltést (rekreáció) biztosít az intézménybe látogatók számára, emellett társadalmi térként és kultúrákövetítő helyként funkcionálva lehetőséget teremt a helyi közösségek, és nemzetiségek számára identitásuk megőrzésére, kinyilvánítására. A kultúra aktív megélése érdekében gyűjteményalapú kiállításai mellett rendszeresen ad otthont képző- és népművészeti, zenei, oktatási és társadalmi programoknak, eseményeknek.

A jelen és a jövő

A Kanizsai Dorottya Múzeum kulturális emlékezetőrző, helyi identitásképző, lokálpatriotizmust erősítő szerepe megkérdőjelezhetetlen. Az intézmény Mohács és környékének, illetve a magyarországi déli szlávok kulturális értékeit képviselve konstruktívan járul hozzá a neki otthont adó vidék arculatához, kulturális életéhez, jó hírnevéhez. A jelenlegi múzeumvezetés kiemelt célja tovább növelni az intézmény ismertségét, elismertségét, súlyát helyi, regionális és országos szinten.

Az intézmény jövője azon múlik, hogy mennyire tud az őt fenntartó közösségekhez kapcsolódni. A nyitott, mindenki által elérhető múzeum elsősorban a kiállítások, programok hozzáférhetőségével, a több csatornán keresztül megvalósuló gyűjteményi disszeminációval, és kutatószolgálattal valósítható meg. A sikeres együttműködés érdekében figyelembe kell venni a helyi társadalmi adottságokat: Mohács egy soknemzetiségű város, így ehhez szükséges igazítani a múzeum közösségi tevékenységét, és fel kell vállalni ennek sajátosságait. Hosszútávú cél a múzeumot közösségi helyszínné formálni, és így a hagyományőrzés és identitásőrzés/-erősítés megkerülhetetlen alkotóelemévé tenni. Fontos, hogy a helyiek a múzeumra – kiállítótermi funkcióján túl – közösségi térként is tekintsenek, és rendszeresen használják. Ennek érdekében a múzeum minél több gyűjteményalapú, a helyi jeles napokhoz, vagy a mohácsi városi nagyrendezvényekhez kapcsolódó programot szervez, illetve az intézmény küldetéséhez illeszkedő nem múzeumi kezdeményezésű eseményeknek is helyt ad (pl. könyvbemutatók, kisebb konferenciák, koncertek). A KDM hosszútávú célja a városba látogató turisták megszólítása és a Mohácson eltöltött idejük értékes kulturális szolgáltatásokkal való kitöltése.

A Kanizsai Dorottya Múzeum egy szerteágazó tevékenységi körrel, gyűjteményi struktúrával rendelkező, a szakmai szemléletváltás folyamatában lévő intézmény. A múzeum korábbi vezetői megteremtették a tartalmat (országosan is egyedülálló gyűjtemény) és a formát (új, modern múzeumépület), a jelenlegi generáció feladata pedig a Kanizsai Dorottya Múzeumban rejlő értékeket minél szélesebb körben közzétenni, ill. a látogatók számára hiteles, korszerű, vonzó, érdekes módon bemutatni. Ehhez azonban szükség van a fizikai kiállítóter megújítására.

A Nemzeti Kulturális Alap Magyar Génius Programjának 2022 márciusában elnyert pályázata nagy-szerű alkalmat kínál az intézmény állandó kiállításának korszerűsítésére, bővítésére, látogató- és családbaráttá tételére. A tervezett fejlesztések létrejöttével a múzeum fennállásának 100. évfordulójára méltó módon megújulva fogadhatja vendégeit, mely megújulás a „Mohács 500” emlékévként is egy szép felvezetője lesz. Ez a korszerűsítés hosszútávra meghatározza az intézmény működését és arculatát, amely ezáltal egy modernebb, a 21. századi igényeknek megfelelő imázst tudhat magáénak, a látogatók számára pedig olyan autentikus, egyedi élményt nyújt, melynek előállításában ők maguk is aktívan részt vehetnek.²⁶

A Kanizsai Dorottya Múzeum 2014-ben megnyílt, és 2023-ban az NKA Magyar Génius Program pályázati támogatásából megújított „Népek találkozási a mohácsi Dunánál” című állandó kiállítása négy nagyobb tematikus részből fog állni: egyrészt Mohács és szűkebb környezete hely-, és kultúr-történetét interpretálja, a vallási és etnikai hagyományok jellegzetességeire koncentrálva, másrészt a magyarországi horvát, szerb, szlovén népcsoportok hagyományos tárgyi kultúráját és folklóráját mutatja be imponáló részletességgel. Harmadrészt betekintést nyújt a messze földön híres mohácsi busójárás farsangi alakoskodó népszokásába, amely az előbbi két kiállításrészt összeköti, és amelyhez hasonló hagyomány a 19. században még minden magyarországi szláv népcsoportnál jelen volt, a 21. századra azonban már csak városunkban maradt fent. Negyedrész pedig az 1526. évi mohácsi csatával kapcsolatos helyi kulturális emlékezetszervezés formáiba nyújt betekintést.

A kiállításon megtekinthető lesz többek között Dorffmeister István 18. század végén készített, az ifjú II. Lajos királyt ábrázoló portréja, valamint Holló Barnabás II. Lajos szobra. A török használati tárgyak mellett sarkantyúkat, fegyvereket és egy páncélinget is láthat a közönség. Mohács történetét a hódoltságtól a 20. század közepéig mutatja be népviseletek, különféle textíliák és használati tárgyak, fazekasremek, régi okmányok, céhes anyagok, a busójárás tárgyai, a dunai vízi élethez kapcsolódó eszközök és archív fotográfiák segítségével. A magyarországi déli szlovákokkal foglalkozó kiállításrészben a látogatók megismerhetik a hazánkban élő horvátok, szerbek és szlovének életmódjával kapcsolatos tárgyi anyagot, valamint bemutatásra kerül egy 19. század végi, 20. század eleji bosnyák-horvát szoba, és a népi konyhakultúra fejlődése is. Az igen értékes néprajzi gyűjteményből hangszereket, lakodalmas zászlókat, vőfélykendőket, női ékszereket, vallásos, illetve a temetői kultuszt bemutató tárgyakat is láthat a közönség. A munkálatok előreláthatólag 2023 végére fejeződnek be.

A Kanizsai Dorottya Múzeum hangsúlyozott célja a kulturális termékkínálat bővítés, egy olyan szolgáltatásfejlesztés végrehajtásával, amely a Mohácson található egyéb attrakció tematikájához képest lényegesen mást kínál a városba érkező vendégek számára, ekképp növelve a múzeum versenyképességét a helyi kulturális szolgáltatók között.

A délszláv bázisintézmény célja a gyűjteménygyarapítás mellett a magyarországi horvátok, szerbek és szlovének hagyományos népi kultúrájának bemutatása, ápolása, kutatása és továbbadása az újabb generációknak. Ezt múzeumpedagógiai foglalkozásai keretében igyekszik minél szélesebb űkörben megvalósítani. A mindent megnéző és végeredményben felületes összbemutató eredményező múzeumélmény helyett, a tartós tudás és emlék létrehozására törekvő látogatóvezetésből nőtt ki a múzeumpedagógia, amely napjainkra önálló pedagógiai ággá alakult. A pedagógiai hatás lényege: új, ingergazdag környezet, az eredeti vagy az eredetit imitáló tárgyak és környezet intenzív hatása, a látogató (gyermek) aktív részvétele a múzeumi tevékenységben. A múzeumi hatás központi eleme az eredetiség (valódiság), a múzeumban zömmel nem virtuális, hanem valóságos tárgyakkal

²⁶ HASANOVIC-KOLUTÁČZ – BOSNYÁK 2021, 1-24.

találkozik és ismerkedik meg a résztvevő gyermek, felnőtt. A múzeumi látogatóvá, illetve a kulturális örökség megbecsülésére és használatára való nevelést gyermekkorban kell elkezdni. A múzeumokban található demonstrációs tárgyakon keresztül jól elmesélhető egy népcsoport történelme, szokásai, életmódja. A Kanizsai Dorottya Múzeum célja a helyi történeti tudatot és identitást erősítő, illetve az ennek megértését segítő múzeumpedagógiai foglalkozásokat, és a magyarországi déli szláv bázisgyűjtemény adta egyedülállóan gazdag anyagon alapuló, regionális közösségeknek nyújtott szolgáltatásokat kidolgozni.

Az intézmény arra törekszik, hogy a korosztályos sajátosságokat figyelembe véve az adott témával kapcsolatos gyűjteményi anyagot a látogató megismerje, és szemléletébe illessze azáltal, hogy az új tudáshoz akár önálló ismeretszerzés, saját tapasztalat útján jut el. Így az órák részéhez tartozik a múzeumi értékek felfedezésén túl a tárgyakra való komplex rákérdezés, azoknak a szellemi hagyatékban való elhelyezése, avagy a témához kapcsolódó alkotó tevékenység, amelynek révén átélhetővé válik a múlt. A múzeumpedagógiai programokat és foglalkozásokat a korosztályos sajátosságokat figyelembe véve tervezte meg. A tervezésénél lényeges volt, hogy ne csak intézmény gazdag gyűjteményének felfedezhetővé tételében segítse az idelátogatót, hanem hogy úgy hasson rá, hogy önismerete gazdagodjék, identitása erősödjék, világképe árnyalódjék.

A Kanizsai Dorottya Múzeum az eddiginél hatékonyabb együttműködés kialakításán dolgozik a mohácsi és környékbeli közoktatási intézményekkel, a régió horvát nemzetiségi nyelvet tanító iskoláival. Célja, a hazai horvát kulturális értékek átörökítésének valódi bázisává válni az oktatást segítő módon is. A múzeumot felkereső iskolás, óvodás és táborozó csoportok számára minden esetben személyre szabottan, az adott tematikának és korcsoportnak megfelelően, illetve néprajzi/nemzetiségi tagozódás szerint kínál foglalkozásokat vagy tárlatvezetést (pl. Szerbek Mohácson, Advent és a karácsonyi ünnepkör, busójárás, A pünkösdi királynéjárás hagyománya a horvát kultúrában, A zene és a népi hangszerek fejlődése - kiemelve az aerofonokat - , valamint a harmonika kialakulása, Horvát nyelvi emlékek az egykor használatos tárgyakon megjelenítve, Mohács sokszínű népsége a nemzetiség és a vallás szempontjából, stb.). A csoportok fogadása mellett az intézmény gyakran szervez különleges események alkalmával játszóházakat vagy különböző játékos felhívásokkal emlékezik meg a jeles napokról.²⁷

Összegzés

Mohács város egyedülálló muzeális intézménye az 1923-ban alapított Kanizsai Dorottya Múzeum, melynek alapfeladata Mohács és környékének történeti és néprajzi kutatása, valamint Magyarország egyetlen délszláv bázisintézményeként a hazai horvátok, szerbek, szlovének tárgyi és szellemi emlékeinek gyűjtése, megőrzése, feldolgozása.

A gyászos emlékű 1526. évi csata, a környéken talált római és népvándorlás kori régészeti emlékek, valamint a város soknemzetiségű lakosságának néprajzi gazdagsága viszonylag korán felvetette egy helyi múzeum létrehozásának gondolatát. A Magyar Néprajzi Társaság mohácsi vándorgyűlésének ösztönzésére 1923-ban megalakult a II. Lajos Múzeum Egylet, majd két évvel később az ugyanezt a nevet viselő mohácsi múzeum is. A múzeumalapítás egyik fő célja az 1526. évi mohácsi csata helyének, ill. sírjainak felderítése volt.

²⁷ HASANOVIC-KOLUTÁ CZ – BOSNYÁK 2021, 1-24.

A Kanizsai Dorottya Múzeum megalakulását követően a gyűjtemény évről-évre gyarapodott, különösen azután, hogy 1965-ben hivatásos muzeológus került az intézmény élére Dr. Sarosácz György személyében. Sarosácz volt az, aki 1965-66-ban országos néprajzi programot dolgozott ki a Magyarországon élő horvát, szerb, szlovén népcsoportok néprajzi és történeti értékeinek gyűjtésére, megőrzésére és bemutatására.

Az 1975-ös év mérföldkőnek számított a Kanizsai Dorottya Múzeum életében. Ebben az évben jelölte ki a Művelődési Minisztérium országos gyűjtőkörrel a nemzetiségi bázismúzeumokat a Magyarországon élő nemzetiségi történeti és kulturális emlékeinek, kincseinek megmentésére, melynek köszönhetően a kezdetben csak városi szinten működő intézmény a magyarországi horvátok, szerbek, szlovének néprajzi és történeti anyagának elsősorú közgyűjteménye lett. 1975-től kezdve tehát – Sarosácz munkájának köszönhetően – a Kanizsai Dorottya Múzeum kettős profillal dolgozik tovább: délszláv bázisintézményként, valamint Mohács és környékének néprajzi és helytörténeti múzeumaként. E szakmai besorolás eredményeként felbecsülhetetlen kulturális értéket képviselő néprajzi anyag gyűlt össze az intézményben.

Az eltelt 100 év alatt a Kanizsai Dorottya Múzeum gazdag néprajzi és helytörténeti gyűjteménye több impozáns állandó és időszakos kiállításon mutatkozott be. Dr. Ferkov Jakab etnográfus, történész-muzeológus további értékes gyűjtésekkel gyarapította a múzeum tárgyi anyagát. Az ő elkötelezett tevékenysége és szervezőmunkája eredményeként a múzeum 2012-ben egy új építésű épülettel gazdagodott, amely immár egy állandó, és méltó helyet biztosít ezen országosan is egyedülálló gyűjtemény számára.

A Kanizsai Dorottya Múzeum jövője azon múlik, hogy mennyire tud az őt fenntartó közösségekhez kapcsolódni. A nyitott, mindenki által elérhető múzeum elsősorban a kiállítások, programok hozzáférhetőségével, a több csatornán keresztül megvalósuló gyűjteményi disszeminációval, és kutatószolgálatokkal valósítható meg. Délszláv bázisintézményként a múzeum fő célja a magyarországi horvátok, szerbek és szlovének hagyományos népi kultúrájának bemutatása, ápolása, kutatása és továbbadása az újabb generációknak. Ezt elsősorban múzeumpedagógiai foglalkozásai keretében igyekszik minél szélesebb körben megvalósítani a legifjabbaktól kezdve az érettebb korú résztvevőkig. Célja továbbá a múzeumi gyűjteményen alapuló hazai horvát kulturális értékek átörökítésének valódi bázisává válni az oktatást segítő módon is, illetve olyan közösségi helyszínné formálódni, amely a nemzetiségi hagyomány- és identitásörzés megkerülhetetlen alkotórésze nemcsak napjainkban, hanem a jövőre nézve is.

Irodalom

- A mohácsi csata emlékkiállítás tárgyainak jegyzéke. KDM Adattár, Ltszn, Kézirat, Mohács, é.n., 1–6.
- BÁNDI G. – DANKÓ I.* 1966: Képek Mohács történetéből. A Janus Pannonius Múzeum Füzetei 8 (1966) 1–53.
- FERKOV J.* 2004: A mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 48–49 (2003–2004) 173–182.
- FERKOV J.* é.n.: A mohácsi csata című állandó kiállítás ismertetője. KDM Adattár, Ltszn, Kézirat, Mohács, é.n., 1.
- HASANOVIC-KOLUTÁ CZ A. – BOSNYÁK É. M.* 2021: A Kanizsai Dorottya Múzeum „Népek találkozá sa a mohácsi Dunánál” c. állandó kiállításának korszerősíté se. KDM Adattár, Ltszn, Kézirat, Mohács, 2021, 1–24.
- HASANOVIC-KOLUTÁ CZ A.* 2019a: 1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: Fodor P. – Szóts Z. O. – Varga Sz. (szerk.): Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben. Budapest, 2019, 563–617.
- HÓVÁRI J.* 2019: A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976. In: Fodor P. – Szóts Z. O. – Varga Sz. (szerk.): Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben. Budapest, 2019, 539–562.
- PARÁDI N.* 1980: A mohácsi csata. Vezető a Kanizsai Dorottya Múzeum kiállításához. A Janus Pannonius Múzeum füzetei 19 (1980) 1–32.
- SAROSÁ CZ GY.* é. n.: Adatok a mohácsi Múzeumról. KDM Adattár, Ltszn, Kézirat, Mohács, é.n., 1–3.
- SEMJÉN ZS.* 2019: B/8328. számú beszámoló a Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről (2017. január – 2018. december). Budapest, 2019, 64–69. <https://www.parlament.hu/irom41/08328/08328.pdf> (letöltés ideje: 2021. 05. 14.)
- Sz. n. 1977: A Baranya megyei múzeumok 1975–1976. évi működése. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 20–21 (1975–76) 335–342.
- TÓTH A.* 2022: Magyar múzeumi arcképcsarnok II. Budapest, 2022, 290.

1. kép:
Részlet a megújulás alatt álló „Népek találkozósa
a mohácsi Dunánál” című állandó kiállitásból
(a felvételt készítette Pamuki-Balogh Viktória)

2. kép:
Részlet a megújulás alatt álló „Népek találkozósa
a mohácsi Dunánál” című állandó kiállitásból
(a felvételt készítette Pamuki-Balogh Viktória)

Jakab Antal személyi hagyatéka a Janus Pannonius Múzeumban

GÁL ÉVA

*Janus Pannonius Múzeum
Új- és Legújabb Kori Gyűjteményi Osztály
7621 Pécs, Felsőmalom utca 9.
e-mail: gal.eva.jpm@gmail.com*

Rezümé: Jakab Antal (1929–2019) hagyatéka 2019-ben került a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményébe. Fotózással, filmezéssel kapcsolatos tárgyakat, értékes archív fotográfiákat, és főként bőrgyártás történeti forrásokat, szakirodalmat tartalmaz a kollekción. A Pécsi Bőrgyár dolgozójaként munkája és személyes érdeklődése a gyár, a technológia, a munkatársak és munkakörök magas szintű ismeretéhez vezette. Levéltári kutatások, szakirodalmi tájékozódás eredményeként saját kiadású, kis példányszámú köteteket jelentetett meg a bőrgyártás hazai és pécsi történetéről. Évtizedeken át készített fotográfiákat többek között pécsi, baranyai eseményekről és a Pécsi Bőrgyár életéről, épületeiről, a technológiáról, amelyeket ő maga laborált, illetve gondosan rendszerezve tárolt. Ezek a fotográfiák ma már pótolhatatlan dokumentumok. E híradással kívánunk emléket állítani személyének, munkásságának, és a hagyatéka ismertetésével segíteni a téma iránt érdeklődő kutatókat.

Kulcsszavak: bőrgyártástörténet, Pécsi Bőrgyár, fotógyűjtemény, fotótechnika, filmkészítés, Jakab Antal

The legacy of Antal Jakab at the Janus Pannonius Museum

Summary: *The estate of Antal Jakab (1929-2019) entered the collection of the Janus Pannonius Museum in 2019. The collection contains objects related to photography and filming, valuable archival photographs, primarily sources and literature about the history of leather production. As an employee of the Pécs Leather Factory, his work and personal interests led him to a deep understanding of the factory, its technology, his colleagues and their respective roles. Through diligent archival research and literature review, he self-published limited-edition volumes on the history of leather production in Hungary and Pécs. Over decades, he took photographs of events in Pécs and Baranya County, and the daily life, the buildings, and the technology of the Pécs Leather Factory.*

He personally developed the photos and meticulously organized them. These photographs are irreplaceable documents now. With this news release, we wish to commemorate his person and work, and to help researchers interested in the topic by describing his legacy.

Keywords: *history of leather manufacturing, Leather Factory of Pécs, photo collection, photography technology, filmmaking, Antal Jakab*

Bevezetés

Jakab Antal hagyatéka özvegye, Lőrincz Mária felajánlásával, ajándékként került a Janus Pannonius Múzeum Új- és Legújabb kori Gyűjteményi Osztályának gyűjteményébe. Tartalma: Műszaki-, technika-történeti tárgyak, iratok, nyomtatványok, Jakab Antal kutató és publikációs munkájának háttéranyagai, fotónagyítások, fotónegatívak, filmek, szakkönyvek.

1. kép:

Jakab Antal fotói mellett áll a Mecseki Fotóklub 30 éves jubileumára készült fotókiállításon, 1987
(szekr. kat. JA_2020_04_03_2807)

Jakab Antal (1929-2019) munkássága¹

Jakab Antal Kadarkúton (Somogy vm.) született, a négy polgárit Kaposváron kezdte, majd Fonyódon (Somogy vm.) fejezte be. Édesapja nyers- és készbőr kereskedő, nyerges- és szíjgyártó mester volt, a bőripar iránti vonzódása innen származik. Még a polgári iskolában tanulta meg a könyvkötést (saját kiadású könyveit később ő maga kötötte). 1949-ben került a Pécsi Bőrgyárba. Tímársegéd volt, majd vegyszeradagoló, később bérelszámoló lett, illetve évtizedeken át normásként dolgozott. Innen ment nyugdíjba 1989-ben. Jól ismerte a bőripari technológiát, bejárása volt a gyár minden részlegébe, ahol számos fotót készített. „Normás² voltam, így szabadon jártam-keltem mindenfelé, tudtam mindenről, még akkor is, amikor hadiüzemnek tekintették itt a termelést.” – mesélte egy nyilatkozatában.³ A fotózást magas színvonalon folytatott hobbinak tekintette. A Mecseki Fotóklubnak is aktív tagja volt. „Eleinte készítettem portrékat, tájképeket, művészfotókat is. Másrészt felvettem a kapcsolatot a legrangosabb európai fotós cégekkel, olyanokkal, mint a Kodak, az Agfa, az Orwo, vagy az Ilford, és én kaptam meg az országban az elsők között a legújabb termékeiket. A képkidolgozásra pedig sok neves fotóművész megkeresett, mert profi berendezéseim voltak, többet kísérleti jelleggel magam építettem.”⁴ Szakmája múltjáról számos forrást, publikációt gyűjtött, levéltári kutatómunkát is folytatott, nyugdíjas éveiben kezdte ezek feldolgozását. Ennek nyomán saját kiadású kötetek születtek, amelyek számos fotóval illusztrált gyár- és szakmatörténeti összefoglalók.⁵

A gyűjtemény bemutatása

TÁRGYAK A HAGYATÉKBAN⁶

A múzeumi technikatörténeti gyűjteményt az intézmény használatából kikerült (selejtezett) műszaki cikkekkel is folyamatosan gazdagítjuk, ennek részeként többek között fotóműhelyünk analóg fényképezéshez használt tárgyaiból értékes kollekciónak került át a muzeális anyagok közé. Az alább bemutatott hagyaték darabjai a fényképezés, filmkészítés, előhívás-laborálás, dia- és filmvetítés, digitális technológia előtti korszakát képviselve – bár nem adnak teljes képet – mégis jól kiegészítik a már meglévő gyűjteményt. Jakab Antal a 20. század második felében gyártott-forgalmazott, hazánkban beszerezhető műszaki cikkeket használt, a cégjelzések alapján cseh, német és osztrák termékeket, amelyekből néhányat emelünk ki:

- ¹ Köszönöm Gerner András kollégámnak az adományozóval készített riportot, és Jakab Antalnénak az értékes adományt, s hogy megosztotta velünk a cikk megírását segítő információkat.
- ² A gazdaságos termeléshez meg kellett határozni az adott termék előállításához szükséges normákat -előírányzatokat (anyagnorma, időnorma stb.)
- ³ Idézet: *Dunántúli Napló*, 2016. augusztus 25. 5.
- ⁴ Idézet: *Dunántúli Napló*, 2016. augusztus 25. 5.
- ⁵ Könyvei nem kerültek kereskedelmi forgalomba, ajándékként barátok, kutatók, egyes példányokhoz a helyi közgyűjtemények is hozzájutottak. Tóni bácsi sokat segített nekünk a múzeumban levő, már korábban oda került bőripari gyűjtemény feldolgozásában is. A múzeumban őrzött kiadványok listáját lásd a tanulmány végi mellékletben.
- ⁶ Megköszönöm Fűzi Istvánnak a JPM fotográfusnak, és Hágen Józsefnek a technikatörténeti, műszaki tárgyak meghatározásához nyújtott sok segítséget.

A **Gossen Lunasix 3 fénymérő** az 1919-ben, a Gossen-család által alapított, eredetileg erlangeni (Németo.) székhelyű – ma is létező – cég terméke.⁷ Az 1961-től gyártott Lunasix fénymérők pozitív tulajdonsága az volt, hogy minimális fénynél is jól lehetett ezeket használni.⁸ „A kadmium-szulfid ellenállást először a Gossen cég által gyártott Lunasix fénymérőben használták e célra.”⁹ A Lunasix 3-at 1966-tól 1977-ig gyártották. A gyűjteménybe került fekete tokos mérőeszköz a Lunasix 3 egy későbbi változata az 1970-es évekből.¹⁰

A hagyatékban **három MEOPTA gyártmány** található: a MEOPTA 3A74210 típusú nagyítógép a fotólaboráláshoz, a MEOPTA MEONET montázsasztal (2.kép) és a MEOPTA film vágó-ragasztó gép (16 mm-es filmhez) (3.kép) az előhívott filmtekercsekkel a szerkesztett, vágott, montírozott filmek készítéséhez. A 20. század második felében ezek az eszközök márkás, jó minőségű termékeknek számítottak.¹¹

2. kép:

Meopta Meonet montázsasztal, 1960-1970-es évek (Füzi István fotója, Ltsz.: T 2020.17.11.1-7.)

3. kép:

Meopta film vágó-ragasztóprés, 1960-1970-es évek (Füzi István fotója, Ltsz.: T 2020.17.2.)

⁷ A cégről lásd bővebben a www.gossen-photo.de weboldalon található adatok. Elérés dátuma: 2023. július 3.

⁸ *DESMOND* 2015.

⁹ *SCHWANNER* 1997.

¹⁰ *DESMOND* 2015.

¹¹ A céget Alois Mazurek és Alois Beneš alapították 1933-ban Přerovban (Cseho.) Optikotechna néven. A II. világháború után az államosított cég új neve lett MEOPTA. Ez a cég fejlesztette és forgalmazta a népszerű Flexaret tükörreflexes fényképezőgép terméksorozatot is. Lásd: *MEOPTA* 2021.

Szűrők, előtét

A fotografáláshoz használt, különböző szűrőfaktorú, 49, 58 mm-es szűrők zömében NDK Panchromar márkájú gyártmányok.¹² A gyűjteménybe került sárga, narancs, vörös szűrőket a fekete-fehér fotózáshoz, a semleges szürke, illetve UV szűrőket a színes fotózáshoz is ajánlotta a gyártó cég.¹³

Itt szeretnénk tenni egy rövid kitérőt a kormeghatározásról:

A német termékek kormeghatározásához fontos tudni, hogy a gyártó ország megnevezésében a fordulópontot nem 1949, hanem a Berlieni Fal építésének éve, 1961 jelentette. Az 1945–1961 között készült termékeket Németország/ Germany névvel jelölték, míg 1961 után a kelet-német hatóságok ragaszkodtak az ágazatukban található összes cikk DDR/NDR feliratához.¹⁴ Ugyanakkor a www.pentaconsix.com/filters.htm webhelyen publikált cikk írója¹⁵ rámutat arra, hogy ez az évszám sem perdöntő, mert korábban gyártott termékeket később is forgalomba hoztak. A múzeumi darabok kerek műanyag védőtokjának fedelén Panchromar Objektívorsatz felirat olvasható, a hátoldalon a Germany felirat azt jelzi, hogy az 1961 előtt készült tokokat a gyártó később is használta.¹⁶ A szűrők közt 5 darab esetében a fémkereten/gyűrűn fényes, krómszínű alkatrész látható. Ez arról árulkodik, hogy ezeket valószínűleg 1960 és 1962 között gyárthatták, amikor az anyagihiány miatt régebbi készleteket is felhasználtak.¹⁷ A múzeumi sorozat része egy szintén Panchromar képsokszorozó prizma előtét. Jakab Antal több fotográfiája is mutatja az ezzel való fotókísérleteit.

Vetítők

Az osztrák Eumig Wien P8 D márkájú mozgófilm vetítő normál 8 mm-es és szuper 8-as filmek lejátszására alkalmas, duál vetítő, Eumig Eupronet 1,6/18 –as objektívvel felszerelve. 18 képkocka/ másodperces sebességgel működött.¹⁸

A Pentacon Aspectar 150 A típusú, NDK diavetítő az 1970-es évekből származik. Vezetéke ún. vasalószinór volt. Keretezett diaképek és szalagos diafilmek vetítésére is alkalmas, füles műbőr táskában árusított, könnyen hordozható készülék volt. Kiegészítők beszerzésével a kézi adagolást automatizálni is lehetett.¹⁹

Jakab Antal saját fejlesztésű eszközei

Ide tartozik az az eszköz, amely DEFA márkájú orsókkal szerelve, hajtókar segítségével a filmtekercsek átcsévéelésére szolgált. A másik eszköz egy egyenlő karú táramérleg, amely század pontossággal alkalmas volt a fotólaboráláshoz szükséges vegyszerek kimérésére. (4.kép)

12 A Panchromar szűrőket Lommatzschban (Németo.), eredetileg a Lehmann & Balzer cég készítette, 1973-tól állami vállalként működött az NDK-ban. Lásd: Fahrradwiki.de

13 Itt jegyezzük meg, hogy az UV szűrőket leginkább egyfajta általános „lencsevédő” funkcióban használták. (Füzi István fotográfus szíves szóbeli közlése nyomán.)

14 *TRA* 2019.

15 *TRA* 2020.

16 Ahol megmaradt a gyári papírdoboz csomagolás, hasonló a helyzet: a nagyjából egy időben készült szűrők egy részének papírdobozán az NDK gyártmányt jelző „Made in GDR” felirat látható, de a korábbi készletekből megmaradt és később felhasznált „Made in Germany” felirattal is találkozhatunk. Lásd: *TRA* 2020.

17 *TRA* 2020.

18 A működtetésről rövid video itt: <https://www.youtube.com/watch?v=VdDUZjhals> Elérés dátuma: 2023. július 3.

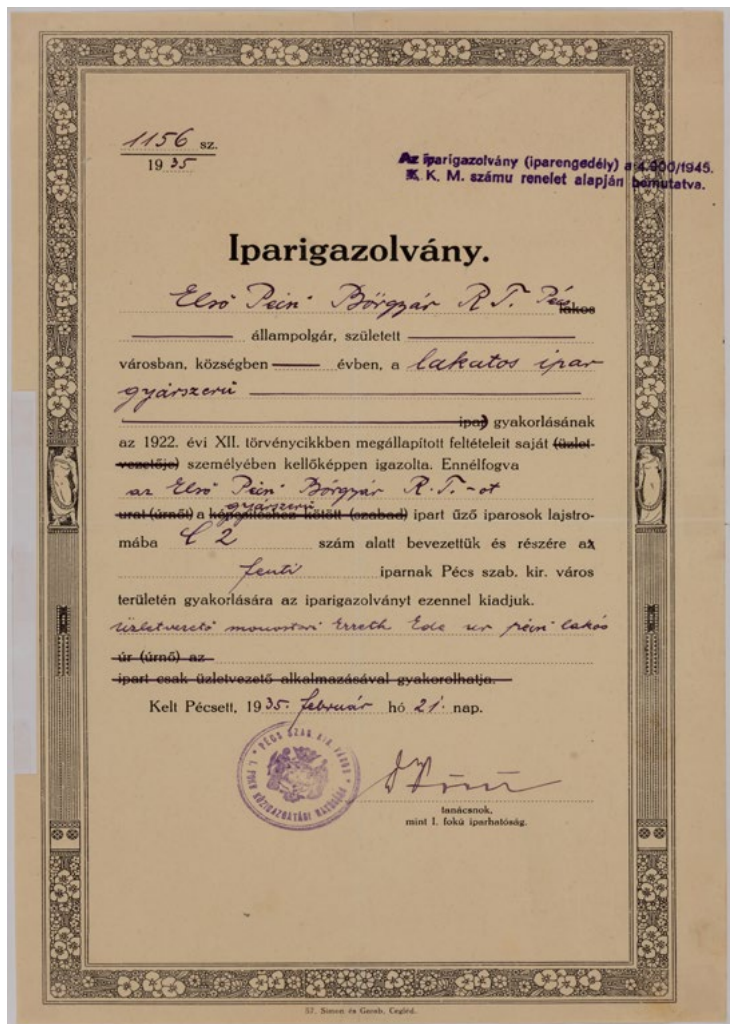
19 *MANDA* é.n.

4. kép:
Jakab Antal saját fejlesztésű
táramérlege, 20. század második fele
(Füzi István fotója, Ltsz.: T 2020.17.9.1-39.)

IRATOK, NYOMTATVÁNYOK

A hagyatékkal múzeumba került dokumentumok kiegészítő jellegűek a levéltári irat együtteshez képest, ugyanakkor a börgyártástörténet múzeumi bemutatását is segíti ez a kollekció. Zömében a Höfler János és Jakab által 1884-ben alapított, majd 1912-től részvénytársaságként működő, végül 1948-ban államosított Pécsi Börgyár különböző korszakaiból származnak. (5.kép) Néhány irat a Szombathelyi Börgyárral kapcsolatos, egy reklámlap a budapesti Wolfner Gyula és Társa Börgyárhoz kötődik.²⁰ Négy okirat Jakab Antal munkásságát dokumentálja.

5. kép:
Iparigazolvány az Első Pécsi Börgyár Rt.
részére, lakatosipar gyárszerű gyakorlásáról,
1935 (Füzi István fotója, Ltsz.: I. 2020.12. 3.)

²⁰ A Wolfner-családé volt Magyarország egyik legjelentősebb börgyára, 1896-ban a hazai bőrexport 40%-a ebből a gyárból került ki. HORVÁTH 2013, 55.

ADATTÁRI DOKUMENTÁCIÓ

Jakab Antal kutatómunkájának, publikációinak háttéranyagait tartalmazza, összesen 350 db fotónagyítás kíséri a dokumentumokat.²¹

ARCHÍV FOTÓK

Jakab Antal közel 30 000 fotót készített élete során. Ebből a múzeum több mint 5000 darabot fogadott be gyűjteményébe (a családnál maradt fényképek zöme személyes, családtagokról, illetve turista utak során készített felvételek). A fotográfiák kis része fekete-fehér, illetve színes fotónagyítás, pécsi városképek, eseményfotók és Jakab Antal családjáról készült felvételek. Zömében fekete-fehér, kis részben színes fotónegatív, amelyeket a múzeum fotográfusa digitalizált.

A negatívok témája pécsi, baranyai tájak, települések, utcák, terek, események, a Pécsi Bórgyár életéhez, működéséhez kapcsolódó felvételek.²²

Fotózáskor egy témát sok esetben több képkockával örökített meg. Érdekelte a mozgás pillanatainak rögzítése, szívesen fotózott kerékpár-, autó-, gokart-, motorversenyeken, repülő bemutatókon, lóversenyeken, kedvelt témája volt többek között a körhinta, a népi tánc. Szívesen készített portrékat, kísérletezett képelem sokszorozó prizma előtéttel készített fotók és szolarizált képek készítésével is.²³ (6-24. képek)

6.kép:

A mecseknádasdi temető egyik sírszobráról képsokszorozó technikával készült felvétel, 1975 (Jakab Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_04_01_2286)

²¹ Részletezést ld. az Adattárban.

²² Néhány nem Baranya megyéhez kapcsolódó fotográfia is található a kollekcióban: Budapest-Vosztok-1 úrhajó bemutatása, cirkuszi előadás fotói, Kadarkút-búcsú, visegrádi látképek, Parádsasvár- üveggyár, ahol egy fotótábor keretében készültek felvételek.

²³ WILLIAM, 1991.

7. kép:
Szolarizált fotó a dzsámiról – Pécs, Széchenyi
tér, 1980 (Jakab Antal fotója, szekr. kat.
JA_2020_03_23_0198)

8. kép:
Marina Vlady Pécssett, 1962
(Jakab Antal fotója, szekr. kat.
JA_2020_03_30_1585)

9. kép:
Pécsi dinnyevásáron készült
portré, 1966 (Jakab Antal fotója, szekr. kat.
JA_2020_04_02_2417)

10. kép:
Portré Bocz Gyula (1937-2003) szobrászművész-
ről a villányi Szoborparkban, 1975 (Jakab Antal
fotója, szekr. kat. JA_2020_04_01_2345)

11. kép:

Agárdy Gábor ikonkiállítás a mánfai Árpád-kori templomban. A több alakos portréfelvételen Agárdy Gábor, Nagy Sándor c. esperes és Várady Hédi, 1983 (Jakab Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_04_03_2956)

12. kép:

Körhinta Pécsen az 1963. évi Bányásznapon (Jakab Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_03_27_1393)

13. kép:

Felvonulás a 20 éves úttörőmozgalmat ünneplő rendezvényen Pécsen, 1966 (Jakab Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_04_01_2385)

14. kép:

Kerékpárverseny a Mecseken, 1967 (Jakab Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_04_02_2537)

15. kép:
A pécsi vásáron...1977 (Jakab Antal fotója,
szekr. kat. JA_2020_03_25_0547)

16. kép:
Lóverseny Pécs-Üszögpusztán, 1980 (Jakab Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_03_26_1041)

17. kép:
Pihenők az orfűi stégen, 1966 (Jakab Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_04_02_2444)

18. kép:
Siklós-Máriagyűd, Kálvária, 1974 (Jakab Antal
fotója, szekr. kat. JA_2020_03_21_0018)

19. kép:
Palkonya, picesor lovas kocsival, 1975 (Jakab
Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_03_21_0044)

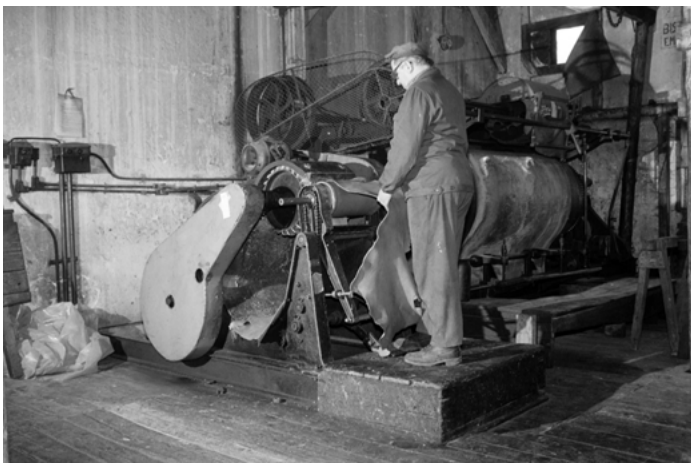
20. kép:
Zengővárkony, népi táncosok, 1976 (Jakab
Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_03_23_0132)

21. kép:
Bőrgyári dolgozók, tímársegédek Pécsen a május elsejei felvonuláson, 1965 (Jakab Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_04_06_3288)

22. kép:
Pécsi Bőrgyár, Sertésvelúr Csarnok (SEVECS).
Sertésbőr cserző műhely, jobbra a háttérben
14 darab Triumph hordóval, 1977 (Jakab Antal
fotója, szekr. kat. JA_2020_04_15_4788)

23. kép:
Pécsi Bőrgyár, Zsíroskikészítő műhely.
Marhahasszél egész bőr taszítása Mignon
gépen, 1987 (Jakab Antal fotója, szekr. kat.
JA_2020_04_16_4982)

24. kép:
Pécsi Bőrgyár, Cseres Csarnok, Gyorscserző
műhely. Növényi cserzésű marhabőr krupon
áthúzása léccel a másik kádba. 1987 (Jakab
Antal fotója, szekr. kat. JA_2020_04_16_4932)

FILMEK

A gyűjteménybe került 17 db mozgófilm anyagának digitalizálása későbbi feladat. Témáik: Pécsi Filmhíradók 1968–1973 közti időszakból; baranyai tájak, népszokások, emberek; pécsi képek; Szebény (Baranya vm.).

SZAKKÖNYVEK

A szakkönyvtárat gazdagító 68 db kötetből 46 db – 1901 és 1984 között kiadott –, hazai és külföldi szerzők munkái, témájuk főként a bőr-, szőrme- és cipőgyártás, a tímármesterség, és a gyártási technológiák. (A kötetek közül 25 db fénymásolt, bekötött példány, de ezek közt szerepel a német bőrgyáros szakember, Joseph Borgman 1901-ben, Berlinben kiadott, *Die Feinlederfabrikation in ihrer ganzen herstellungsweise...* című, és az 1902-ben, Berlinben kiadott, *Die Chromgerbung* című műve is.)

A kollekciónak Jakab Antal szerzői, szerkesztői munkásságához 22 mű sorolható. Ezekből néhányat említünk részletesebben:

A Pécsi Bőrgyár 250 éves története 1762–2012 című munka fő erénye a pécsi bőrgyárra vonatkozó saját gyűjtésű adatbázis, amely segíti a kutatókat a bőrgyári épületek, műhelyek, technológiai fejlesztések történetének kutatásában. A szerző maga is segédkönyvnek tekintette a két kötetes összeállítást, amelyben összesen 312 db fotóillusztráció helyet kapott (legnagyobb része a szerző által 1962 és 2016 között készített fotográfia).

Szerkesztői-szakmai munkásságában kiemelkedik az a vállalkozás, amelynek végeredményeként 2001-ben két tímármester, apa és fia, id. és ifj. Lieber József kéziratos bőrgyártási receptúráit, előzetes szakmai elemzés, rendszerezés eredményeként adta közre két kötetben. A két mester életútjának egy részében a pécsi bőrgyárban dolgozott, id. Lieber nevéhez kötődik a kétkamrás krómcserezés bevezetése (a németországi freiburgi tímár szakiskolai ismereteit is hasznosítva), fia pedig a meleg lakkbőrgyártás legfőbb szakértője lett. A receptek zöme id. Lieber Józseftől származik, amelyeket fia részére készített. E receptúrákat a mesterek titokként őrizték, az egyik recepthez az apa ezt írta fiának:

„Soha idegen kezébe ne jusson!!! Nagy gonddal és fáradtsággal összeállított értékes eljárást küldöm fiamnak azzal, hogy nagy hasznát vegye az életben.”²⁴

A több mint ezer receptúrából álló gyűjtemény betekintést enged a szakemberek számára az 1906–1960 közötti időszak bőrgyártási technológiáiba, azok változásaiába is. E könyvekben Jakab Antal a két mester életpályáját is bemutatja.

²⁴ Idézet: *LIEBER* 2001, 10.

Összegzés

A személyhez kötött hagyatékok egy ember életének, munkásságának csak bizonyos szegmenseit tartalmazzák, sokszor esetleges, hogy mi az, ami fennmarad, ami közgyűjteménybe kerülhet. És, hogy miként értékeljük, az egyénfüggő. Az egykori bőrgyári dolgozó számára emlékeket idéz, vagy éppen a szakma múltját megismertető forrásokat láthat a bemutatott hagyatékban. A muzeológus átfogó gyűjteményekben gondolkodik, amelynek ez a kollekció kiegészítője, és mint ilyen, lehetőségeket kínál a településtörténeti-helytörténeti, fotótörténeti, bőrgyártás történeti feldolgozó munkához, amelynek célja az eredmények közzététele, bemutatása. Fotótörténeti szempontból pedig az amatőr fotografálásnak egy – szakmai, művészeti és önkifejezési formáiban is jellegzetes –, az idősebb generáció számára még átélt élményként ható, letűnt korszakát idézi fel a hagyaték. Kincses Károly fotótörténész, jelen munka lektorának szavait idézve: ²⁵

*„És a képek...Nem csak dokumentumok. Hanem egy ember gondolkodásának, világlátásának, életének tárgyiasult lenyomatai. És nem csak Jakab Antalé. Jakab egy láncszeme volt egy jól működő háló-
nak, amely az amatőr művészeti mozgalmakat volt hivatott egybetartani... ezeknek az embereknek az amatőr fotómozgalomban való részvételük, a rendszeres találkozások, a továbbképzések, a pályá-
zatokon, kiállításokon szereplésük az életük munkán túli részének talán legfontosabb élménye volt.
Nagyjából ennek is vége mára.”²⁶*

²⁵ Megköszönöm Kincses Károly értékes lektori javaslatait.

²⁶ Idézet Kincses Károly e tanulmányhoz írt lektori véleményéből, gépirat, 2021.

Melléklet: Jakab Antal-hagyatékának tartalma

1. **TÁRGYAK**, LTSZ.: T 2020.17.1.–2020.24.1.

FÉNYKÉPEZÉS

Agfa Box tükörreflexes fényképezőgép 1 db

Lunasix 3 fénymérő, spot feltétellel 1 db

Színszűrők 21 db

UV szűrő, sokszorozó prizma előtét 1–1 db

Objektív fordítógyűrű 1 db

Derítőernyő 1 db

Exponáló zsinór 2 db

LABORÁLÁS

Meopta 3A 74210 típusú nagyítógép, tartozékokkal 1 db

Színszűrők márkajelzés nélkül 4 db

Színszűrők, Meochrom 5 db + 1 db gyári doboz

Filmtartó orsó leszorítók 7 db

Paterson típusú hívótank zárófedelei 6 db

Eszköz 35 mm-es filmkazetta bontásához 1 db

Filmszáritó csipeszek 22 db

Papírdoboz rekeszekkel, Jakab Antal készítette, laboráló felszereléshez 1 db

Táramérleg, tartozékokkal, Jakab Antal készítette 1 db/39 rész

FILMKÉSZÍTÉS

Ferrania márkájú, 16 mm-es üres mozgófilm tekercs 1 db + doboz

Meopta film vágó-ragasztóprés 1 db

Meopta Meonet montázsasztal 1 db

Filmtekercselő 1 db

EUMIG dianézó 1 db

FILM- ÉS DIAVETÍTÉS

Eumig Wien P8D vetítő, 8 és szuper 8-as filmekhez, tartozékokkal 1 db

Pentacon Aspectar 150A diavetítő 1 db

EGYÉB TÁRGY

Bőr alakú ezüst emléklap vésett felirattal, Dr. Tóth Géza születésének 100. évfordulójára 1 db

2. IRATOK, NYOMTATVÁNYOK A HAGYATÉKBAN, Ltsz.: I.2020.12.1.–2020.12.21., Ny.2020.37.1–5.

HÖFLER BÖRGYÁR RT.

Tervezet és felhívás részvényjegyzésre, Höfler Bőrgyár Rt., 1912
1915. évi zárszámadás, Höfler Bőrgyár Rt.

ELSŐ PÉCSI BÖRGYÁR RT.

Első Pécsi Bőrgyár Rt. éves jelentése 1925. évről
Dr. Kelemen Mózes ügyvéd levele a Kir. Törvényszékhez, folyamodvány 1925
Kimutatás tőkéről, nyereségről, Első Pécsi Bőrgyár Rt. 1925
Meghívó az Első Pécsi Bőrgyár Rt. évi rendes közgyűlésére, 1926
Iparigazolvány az Első Pécsi Bőrgyár Rt. részére szíjgyártó, nyerges és gépszíj gyártó ipar üzéséről, 1930
Iparigazolvány az Első Pécsi Bőrgyár Rt. részére lakatos ipar gyárszerű üzéséről, 1935
Számola az Első Pécsi Bőrgyártól 1940
Kimutatás a Pécsi Bőrgyár keresztény vezetőiről és zsidó értelmiségi alkalmazottairól, 1942
Levél az Első Pécsi Bőrgyár Rt-től a szakszervezet számára, tanoncok felvételéről, 1948

ÁLLAMOSÍTOTT PÉCSI BÖRGYÁR

Levél kitüntetés visszavonásáról, 56-os tevékenység miatt, 1957
Levél, hasításokból raspa talpbélés gyártása tárgyában, 1961
Oklevél kitöltetlen, Pécsi Bőrgyár, 1962
Levél a Bőripari Vállalattól, műszintterv beszámoló kéréséről, 1963
Levél a Bivimpextől, ártájékoztató, 1979
Jelentés Harnik István Észak-Afrikában és Dél-Franciaországban tett útjáról, é.n., hiányos

SZOMBATHELYI BÖRGYÁR

Levelek a Szombathelyi Bőrgyártól gazdasági kimutatások küldéséről, 1947, 2 db
Hiteles másolat iparhatósági cégbejegyzésről, Szombathelyi Bőrgyár, 1948

WOLFNER GYULA ÉS TÁRSA BÖRGYÁR

Reklámlap, Wolfner Gyula és Társa Budapest

JAKAB ANTAL SZEMÉLYÉHEZ KAPCSOLÓDÓ IRATOK

Segédlevél Jakab Antal részére tímár szakmunkássá nyilvánításról, 1949
Oklevelek Jakab Antal részére, kiváló dolgozó kitüntetéséről, 1982, 1986, 2 db
Emléklap Jakab Antal örvezető részére tartalékosként való működéséről, 1985

3. ADATTÁRI ANYAGOK, Ad. 1763-2020–1785-2020, témák:

Kraft-Jakab család
Mozgófilmek listája
Pécsi börgyártás
Cikkgyűjtemény/bőripar, Jakab Antal munkássága, fotótörténet
Pergamen történet, illusztrációk
Pécsi Bőrgyár tímár névjegyzéke, illusztrációk
A Pécsi Bőrgyár Rt. története, kötet munkapéldány
Szombathelyi Bőrgyár, kötet nyomdai anyaga
Magyarország börgyárai és tímárságai kötet kézirat illusztrációkkal
Id. és ifj. Lieber József tímárok receptúrái /töredékes írás
Dr. Tóth Géza bőrvegyész munkássága, kötet részei, háttéranyag
Pécsi Bőrgyár 250 éves története kötet kézirat részei, illusztrációk, 1–4.
Pécsi Bőrgyár orosz hadikárokkal kapcsolatos iratmásolatok
Höfler család, korai tímártechnológia, illusztrációk
A Pécsi Bőrgyár épületeinek ábrázolásai, fotónagyítások
A Pécsi Bőrgyár részlegei, épületek, technológia, események fotókon 1–5.

4. SZEKRÉNYKATASZTERI FOTÓK²⁷

10. MAPPA, 639 felvétel/ fotók készítési ideje: 1975–1981.

Témák:

Budapest – cirkusz

Drávaiványi – templom

Lánycsók – tájképek

Magyaregregy – Máré-vára

Mecseknádasd – Árpád-kori templom (ma Szt. István kápolna), Kálvária, látkép,
tájház Mohács – busójárás, révátkelőhely

Pécs – dóm, dzsámi (Gázi Kászim), Kálvária, pécsi vásár, Vidámpark

Pécs-Üszögpusztá – lóverseny

Sellye – Draskovich kastély

Siklós-Máriagyúd – kálvária, kegytemplom, település

Siklós – vár

Villány – Szoborpark

Zengővárkony – néptánc

²⁷ Szeretnénk a témák rövid felsorolásával segíteni a leendő kutatókat. Technikai okokból az anyagcsoport szekrénykataszterbe került (rövidítése: szekr. kat.), de a jövőben fontosnak tartjuk a fotógyűjteménybe való átsorolást. A negatívokat Jakab Antal saját rendszerező mappáiban, az eredeti negatív tasakokban hagytuk, amelyeken szerepel az eredeti számozás is. A mappák, negatív tartó lapok eredeti számait is felvezettük adatbázisunkba, ami azért fontos, mert a fotóállományhoz Jakab Antal saját összeállítású mutatókönyvet is készített, az ebben való eligazodás feltétele az eredeti számozás ismerete. Jelenleg egy részletes, (excel) kutatói adatbázissal rendelkezünk. A fotók zömében Baranya vármegyében készültek, kivéve a néhány budapesti, visegrádi (Pest vm.) és parádsasvári (Heves vm.) felvételt.

12. MAPPA, 1966 db felvétel/ fotók készítési ideje: 1960–1990, 1992, 1997.

Témák:

Abaliget – tó

Bakonya – lehalászás, szélkerék felállítása

Borjád – tájkép

Budapest – Vosztok-1 űrhajó kiállítása²⁸

Harkány – strandfürdő

Hosszúhetény – népi táncos esküvő

Kadarkút – búcsú

Mecseknádasd – temető

Mohács – belváros, busójárás, Duna-part, Fogadalmi templom, kompátkelőhely, strandolók,

Mánfa – Agárdy Gábor ikonkiállítása²⁹, Árpád-kori templom

Nagyharsány – sárkányrepülés

Ófalu – templom, utcakép

Orfői-tavak – csoportképek, halászléfőző verseny előkészületei, látképek

Palkonya – pincék

Parádsasvár – üveggyár –fotóstábori felvételek

Pécs – 30 éves a Mecseki Fotóklub, Állami Áruház, autóverseny, bányásznapi, Barbakán-kert, dóm, dómra szobrok felhelyezése³⁰, dzsámi (Gázi Kászim), dzsámi (Jakováli Hasszán), Építők útja, Fenyves Szálló, Ferencesek utcája, Gagarin Pécs³¹, gokart verseny, Havihegy, hőerőmű, Irányi Dániel tér, Jakab Antal búcsúztatása és fotókiállítása a bőrgyárban, Jakabhegy-kolostor, karácsony a Jakab családnál, kerékpárversenyek, kézilabda mérkőzés (női, Pécsi Bányász – Moszkva³²), Kórház-tér, Kossuth Lajos utca, kutyakiállítás, látképek, Lenin páncélautója Pécs³³, Marina Vlady Pécs³⁴, május elsejei felvonulások, Mecsek, Mecsek Szálló, mezőgazdasági kiállítás, „Mindenki karácsonyfája”, motorverseny, síelők, sípálya a Mecseken, repülőnap, pécsi vásár, Pécsi Nemzeti Színház előadás felvételek, Sörház utca, Szent István tér, Tettye, Tillai Ernő fotókiállítása³⁵, „trükk-lencsés” felvételek, portréfotók, Széchenyi tér, úttörőmozgalom, Zsolnay szobor

Pécsvárad – kálvária, Leányvásár, népi tánc, vár

Püspökszentlászló – kastély, templom, utcaképek

Siklós-Máriagyúd – kegytemplom

Siklós – vár

Visegrád – látképek

Villány – eseményfotók

Villány – Szoborpark

Villánykövesd – pincesor

–
28 Az eseményre 1967-ben került sor.

29 Az eseményre 1983-ban került sor.

30 Az eseményre 1963-ban került sor.

31 Az eseményre 1961-ben került sor.

32 Az eseményre 1963-ban került sor.

33 Az eseményre 1970-ben került sor.

34 Az eseményre 1962-ben került sor.

35 Az eseményre 1997-ben került sor.

13. MAPPA, 2374 db felvétel/ fotók készítési ideje: 1962, 1964–1968, 1971–1985, 1987, 1997.

Témák:

Pécsi Bórgyár

-épületek, műhelyek, bórgyári üdülők, óvoda

-gyári rendezvények (50 éves a Bórgyári Torna Club, 200 éves jubileumi kiállítás, 225 éves évfordulós rendezvény, kitüntetések átadása, Kiváló Vállalat rendezvények, Losonci Pál látogatása³⁶, május elsejei felvonulások, Norma csoport rendezvénye, Nőnap, nyugdíjazások)

Levéltári dokumentumok reprofotói

14. MAPPA, 432 db felvétel/ fotók készítési ideje: 1974–1977, 1979–1982, 1986.

Témák:

Hosszúhetény – népi táncos esküvő

Lánycsók – tájkép

Mecseknádasd – Árpád-kori templom (ma Szt. István kápolna)

Mohács – Duna part, Fogadalmi templom, Lenin szobor

Siklós-Máriagyúd – kálvária

Palkonya – település és lakói

Pécs – bórgyár: 50 éves a BTC (Bórgyári Torna Club), szennyvíztelep, Normacsoport; dóm, dzsámi (Gázi Kászim -szolarizált felvételek is), Havihegy-körhinta, Irgalmasok temploma, karácsony a Jakab családnál, pécsi vásár, portréfelvételek, Széchenyi tér, Szent István tér

Zengővárkony – népi táncosok

5. KÖNYVEK JAKAB ANTAL HAGYATÉKÁBÓL, Ltsz.: 4657–4714/Ht

SZERZŐ: JAKAB ANTAL

Régi fotópapír eljárások. 1999. január 26-án a Mecseki Fotóklubban tartott előadás. Pécs, 1999.

A pécsi bórgyári normakészítés alkalmazásához súlykategóriák és munkaműveletek. Pécs, 2000.

Dr. Tóth Géza a Pécsi Bórgyárban. 1934–1990, Pécs, 2007.

Pécsi Bórgyár dolgozóinak névjegyzéke. 1889–1996. I/A-K, II/L-Zs. Pécs, 2011.

Pécsi Bórgyár igazgatói. Pécs, 2011.

Pécsi Bórgyár tímár névjegyzéke. 1889–1996, Pécs, 2014.

Pécsi Bórgyár épületei, gépei és berendezései. 1889–1996, Pécs, 2015.

Művezetők a Pécsi Bórgyárban. Pécs, 2015.

Pécsi Bórgyár 250 éves története. 1762–2012. I–II. Pécs, 2016.

Magyarország bórgyári és tímárságai. Pécs, 2017.

Pergamenbőr készítése. Pécs, 2017.

A Pécsi Bórgyár felszentmártoni hasítékbőr kikészítőüzemének története. Pécs, 2018.

³⁶ Az eseményre 1981-ben került sor.

JAKAB ANTAL SZERKESZTÉSÉBEN:

- Bőripari cikkek gyűjteménye. Pécsi Műszaki Szemle 1956–1988. Pécs, 1996.
Szombathelyi Bőrgyár Rt. közgyűlési jegyzőkönyvei. 1931–1948, Pécs, 2000.
Pécsi Bőrgyár Rt. közgyűlési jegyzőkönyvei. 1912–1948, Pécs, 2011.
Bőripar. Szemelvények a Bőr- és Cipőtechnika folyóiratból. 1981–2000, Pécs, 2001.
Lieber József: Bőrgyártási receptek I. Növényi cserzésű bőrök. 1906–1960, Pécs, 2001.
Lieber József: Bőrgyártási receptek II. Króm-cserzésű bőrök. 1906–1961, Pécs, 2001.
Vörös Márton: A 18. és 19. századi pécsi bőrgyártás története. Pécs, 2002.
Szemelvények a Bőr- és cipőtechnika, -piac c. folyóiratból. 2001–2010. Bőripar, Pécs, 2011.

SZAKKÖNYVEK, FOLYÓIRATOK, BŐRIPAR³⁷

- A Pécsi Bőrgyár Híradója 1973–1991. (2 kötetben)
Borgman, Joseph: Die Feinlederfabrikation in ihrer ganzen herstellungsweise... Berlin, 1901.
Borgman, Joseph: Die Chromgerbung. Berlin, 1902.
Bravo, Giuseppe A.: A bőr és tímármesterség története. Brescia, 1982.
Csernov, N.V.: A bőrgyártás technológiája. III. kötet, Bp., 1952.
Domonkos János, dr.: Bőripari kismesterségek Szombathelyen. Szombathely, 1970.
Engel Pál – Weinberger Pál: A bőr- és gumiipar nyers- és segédanyagai. Bp., 1942.
Érdi Pál, dr.: A tímár könyve. Bp., 1947.
Frecskay János: Mesterségek szótára. Bőrgyártás. Bp., é.n.
Fridljand, A. A.: A króm-felsőbőr kikészítése. Bp., 1951.
Fürst Sándor: A bőripar. I–II. kötet, Bp., 1910–1911.
Grasser, Georg: Führer durch die gerbereipraxis. Lipcse, 1935.
Gulyás József–Vörös Márton–Tóth Géza–Fodor György: A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár. Pécs, 1962.
Hollub János: Bőrgyártás. 1. kiadás, Bp., 1943.
Hollub János: Bőrgyártás. 2. kiadás, Bp., 1948.
Jakabos Endre – Tarnóczy László dr.: Bőripari és bőrkereskedelmi tanácsadó. Bp., 1944.
Jettmar, Joseph: Handbuch der Chromgerbung. Lipcse, 1913.
Kászón József: A Pécsi Bőrgyár 25 éve. Pécs, 1973.
Kertay Ferenc: A Bőripar és bőrkereskedelem kialakulása és fejlődése Magyarországon. Bp., 1936.
Kertay Ferenc (szerk.): A magyar bőrgazdaság kézikönyve. Bp., 1940.
Klemp Gusztáv: Timárság. Bp., 1910.
Klemp Gusztáv: Bőripar. Bp., 1923.
Korbuly Béla – Túrós Ernő: Bőripari gépek és berendezések. Bp., 1953.
Majzelj M. M. – Kvjatkevics I.K. – Pin L.G.: Bőr- és szőrmeipari gépek. Bp., 1952.
Mihajlov A. N.: A bőrgyártás fiziko-kémiai alapjai. I–II. Bp., 1951.
Miklósvári Zoltán (szerk.): Ötvenéves a Bőrgyári Torna Club 1932–1982 Pécs, 1982.
Pető József: A debreceni tímárok céh és mesterségzavai. Debrecen, 1938.
Ratkóczy Tibor, dr.: A bőrgyártás. Bp., 1958.
Serényi Ferenc (szerk.): Bőr- és szőrmeipari kézikönyv. Bp., 1961.

³⁷ A könyvek egy része az eredetiről, Jakab Antal által készítettett, saját kötésű másolat.

- Sestak Ferenc: A bőrgyártás kémiai technológiája. I. Bp., 1953.
Szilágyi Miklós: 200 éves a Simontornyai Bőrgyár. Simontornya, 1980.
Sztodola József: A bőrkészítés kézikönyve. Bp. 1906.
Tóth Béla, dr. (szerk.): A Budapesti Bőripari Vállalat és gyárainak története. Bp., 1984.
Tóth Géza, dr.: Növényi cserzésű bőrök gyártása. Bp., 1954.
Vajda György: Nyersbőrismeret. Bp., 1952.
Vermes Miklósné, dr.: Cipőipari anyagismeret. Bőryanagok, Bp., 1955.
Vermes Miklósné, dr.: A készbőr minősítése. Bőrhibák., Bp., 1956.
Vermes Miklósné, dr.(szerk.): A nyersbőrtől a készbőrig. 1-2., Bp., 1983.
Világhy Miklós, dr. – Bernárd Aurél, dr.: Az iparvállalatok államosítása (Az 1948:
XXV. Tc. és ezzel kapcsolatos joganyag). Bp., 1948.
Zeidler Hermann: A modern bőrgyártás. Gyakorlati útmutató a bőrgyártásban. Bp., 1924.

SZAKKÖNYVEK, FOTÓTECHNIKA

- Dobrányi Géza: Korszerű negatív - pozitív eljárás. Bp., 1964.
Raffay, Udo: Sammlung fotografischer rezepte. Hamburg, 1992.

EGYÉB KÖNYV

- Sári Ferenc (szerk.): Pécsi Landler Jenő munkásőregység alapító tagjai 1957–1987.
Pécs, 1987.

Irodalom

- DESMOND W.* 2015: Gossen Lunasix. Forrás: http://camera-wiki.org/wiki/Gossen_Lunasix (letöltés 2021.02.15.)
- FAHRRADWIKI.DE:* Lehnmann&Balzer. Forrás: http://ddr-fahrradwiki.de/Lehnmann_&_Balzer (letöltés 2021.02.23.)
- HORVÁTH H.* 2013: A Wolfner-gyűjtemény. Múlt és jövő, 24. évf. 3. szám: 55–68. Forrás: <https://docplayer.hu/31329032-A-wolfner-gyujtemeny.html> (letöltés 2021.02.11.)
- LIEBER J.* 2001: Bőrgyártási receptek I. rész. Növényi cserzésű bőrök. 1906–1960. Összeállította Jakab Antal, Pécs, Jakab Antal magánkiadása
- MEOPTA* 2021: Rólunk. Forrás: <https://www.meopta.com/en/about/> (letöltés 2021.02.20.)
- MANDA* é.n.: Magyar Nemzeti Digitális Archívum. Pentacon Aspectar 150A diavetítő. Forrás: https://mandadb.hu/tetel/281963/Pentacon_Aspectar_150A_diavetito (letöltés 2021.02.25.)
- SCHWANNER E.* 1997: A Nikon kamerák fél évszázada. Nikon 1917–1997. Fotóművészet XL. évfolyam, 3–4. szám Forrás: http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/199734/a_nikon_kamerak_fel_evszazada?PHPSESSID=20187217f8f44cf395a4d7499745b60f (letöltés 2021.02.17.)
- TRA* 2019: A Pentacon Six rendszer. „Németországban készült”. Forrás: <http://www.pentaconsix.com/madegerm.htm> (letöltés 2021.02.24.)
- TRA* 2020: A Pentacon Six rendszer. Szűrők Pentacon Six lencsékhez. 2017, kisebb módosításokkal frissített 2020-ban, <http://www.pentaconsix.com/filters.htm> (letöltés 2021.02.23.)
- WILLIAM L. J.* 1991: Solarization. Journal of Chemical Education, 68. k., 1. sz., 3–6. Forráshely: <https://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/teazo/gyujt/szolar.html>

„Szövetségesek” markában

NAGY GÁBOR

*Janus Pannonius Múzeum
Régészeti Osztály
7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: gabornagy42@gmail.com*

Rezümé: 1944. december 20-án az amerikai légierő 15. Légi Hadseregének 762. százada azt a feladatot kapta, hogy hajtson végre támadást a Cseh-Morva Protektorátus területén fekvő Brűx (mai nevén Most, amely Csehországhoz tartozik) melletti olajfinomító ellen. Az egyik légvédelmi találatot kapott B-24-es repülőgép parancsnoka Carl Keith Gibson hadnagy (1917. június 15. – 1944. december 20.) jelentette, hogy gépe súlyosan megrongálódott, a 3. és 4. motorok üzemképtelenek, így esélyük sincs visszatérni a támaszpontra. Ezért úgy döntött, hogy a legközelebbi a szövetségesek által már visszafoglalt terület felé veszi az irányt. A Mohácsi-sziget felett jártak, amikor kifogyott az üzemanyag, így kiadta a parancsot a gép elhagyására. A legénység a mai Homorúd közelében ért földet, ám pilótájuk, mivel ő ugrott ki utoljára, tőlük jóval távolabb landolt. De a biztonságosnak hitt szövetséges terület néhány perccel később brutális esemény helyszíne lett.

Az 1997-ben elkezdett repüléstörténeti kutatásaim sorában ez az eset volt az első, amit sikerült teljes egészében feltárnom. Írásomban ennek a napnak a történetét és a kutatás izgalmas, fordulatokban gazdag eseményeit tárom az olvasók elé.

Kulcsszavak: II. világháború, 15. Légi Hadsereg, lezuhant, Homorúd, B-24, Gibson

Grabbed by „Allies”

Summary: *On the 20th December 1944, 762. Bomb Squadron of 460. Bomb Group (Fifteenth Air Force) were ordered to make a bombing raid on the oil refinery near Brűx (now Most, Czech Republic), Protectorate of Bohemia and Moravia. Pilot, 2nd Lt Carl Keith Gibson (15th June 1917 – 20th December 1944), whose B-24 got hit by flak over the target, reported that his plane had been damaged heavily. Engines 3 and 4 were out and he knew they couldn't make it back to home base, so he decided to try and reach the nearest Allied territory. Over the Isle of Mohács, Hungary, they ran out of fuel and Gibson ordered his crewmen to bail out. They landed in countryside by a small*

settlement of farms (now Homorúd) east of Mohács, but Gibson, the last to leave the plane, landed very far from the others. Unfortunately, the ground they believed to be safe, became a nightmare, which ended in a brutal tragedy.

This was the very first case I investigated in detail when I started aviation history research projects in 1997. In my article I am going to tell the story of that sad day and the moments of an exciting and interesting piece of research.

Keywords: World War II., 15. AAF, crashed, Homorúd, B-24, Gibson

Bevezetés

1. kép

A szövetséges haderők 1943 tavaszán aratott észak afrikai győzelme utat nyitott Európa felszabadításához. 1943. augusztus 17-én az angolszász erők sikeres partraszállást hajtottak végre Sziciliában, majd lassan megindultak észak felé. A németek által hátrahagyott reptereket angol és amerikai repülőalakulatok vették birtokba, utóbbiak többnyire a 15. Légi Hadsereg ezredei voltak. Ezek egyike volt a 460. Bombázó Ezred is, amely 1944. február 13-án érkezett a kontinensre.¹

1944. december 20-án reggel, az olaszországi Spinazzola repterén enyhén felhős, nyugodt idő köszöntötte az amerikai légierő 15. Légi Hadseregének katonáit. A nap még nem kelt fel, de a reptéren már pezsgett az élet. Az eligazító helységben a gépek személyzete lélegzetviassafojtva hallgatta, hogy mit tartogat számukra ez a nap. Az eligazító tiszt félrevonta a posztját a térkép elől és pálcájával a Cseh-Morva Protektorátushoz tartozó Brűx (mai nevén Most, Csehország) városa melletti olajfinomító üzemre mutatott.

A bevetésre a 460. Bombázó Ezred 762. és 763. századának 25 B-24 Liberator bombázógépét jelölték ki. Az előrejelzés kedvező időt jósolt, leszámítva az itt-ott bekúszó felhőket. A támadás vezetését a 763. század parancsnokára, William N. James Jr. őrnagyra bízták, míg a második támadóegységet

¹ Az amerikai bombázóezredek történetéről lásd: http://15thaf.org/55th_BW/460th_BG/History/History.html (Elérés dátuma: 2023. június 21.)

Fielder százados irányította.² A gépek 8.30-kor emelkedtek a levegőbe, majd az Adriai-tenger felett csatlakoztak a 485. Bombázó Ezred gépeihez. Az 500 fontos bombákkal megrakott négymotorosok védelméről harminc P-38 Lightning, és negyven P-51 Mustang vadászgép gondoskodott. Néhány gépnek a felszállás után különböző műszaki problémák miatt vissza kellett fordulnia.³

Az alakzat 12.45-kor ért a cél fölé, amit felhők takartak. Mivel egy hadifogolytábor is volt a közelben, a vezérgép bombázótisztje addig nem adta ki a parancsot a bombák dobására, míg a célpont újból látható nem lett. Végül mindkét egység kioldotta terhét, de a gondos célzás még így sem hozta meg a várt eredményt, ugyanis a bombák többsége jóval a célpont mellé hullott. Az olajfinomító körzetébe berepülő gépeket a földi légvédelem vette tűz alá, amelynek során nyolc gép rongálódott meg. Tizenhárom bombázógépnek sikerült visszatérnie a bázisra, öt pedig más szövetséges reptereken landolt. Csupán egyetlen gépről nem érkezett hír.⁴

2. kép

A "fehér G" jelzésű, „George” hívójelű, 603-as oldalszámú, 42-51081 szériaszámú, B-24H Liberator parancsnoka, a 27 éves Carl Keith Gibson hadnagy, tíz perccel a célpont elhagyása után rádió próbalta elérni az alakzat parancsnokát. Mivel az nem válaszolt, William James őrnagy vette fel vele a kapcsolatot, akinek Gibson jelentette, hogy a 3. és 4. motorokat találta el és nem fog tudni eljutni Jugoszláviáig, ezért az orosz vonalak felé veszi az irányt. James őrnagy nyugtázta a jelentést és Gibsonra bízta a döntést.⁵ A sérült bombázó kivált az alakzattól és a kelet, délkelet felé tartó négymotoros sziluettje lassan eltűnt a hatalmas légi óceánban. A gép legénysége a következő volt:

Carl Keith Gibson hadnagy – pilóta – 27 éves (szül.: 1917. június 15.)⁶

Robert E. Currin hadnagy – másodpilóta – 19 éves (szül.: 1925. február 1.)

Roy R. Aydelotte főhadnagy – navigátor / bombázótiszt – 23 éves (szül.: 1921. december 12.)

Rufus W. Frith tizedes – fedélzeti mérnök – 26 éves (szül.: 1918. február 28.)

James C. Fry tizedes – fedélzeti mérnök / lövész – 19 éves (szül.: 1925. január 22.)

Kenneth E. Tyson tizedes – rádiós – 28 éves (szül.: 1916. augusztus 5.)

Melvin Levine tizedes – orrlövész – 19 éves (szül.: 1925. május 5.)

William M. Stacy tizedes – lövész – 19 éves (szül.: 1925. június 28.)

Norman J. Hasman tizedes – faroklövész – 19 éves (szül.: 1925. november 27.)⁷

² Narrative Report Mission #141, Operations #295, 21. December 1944 - HQ 460 Bombardment Group APO 520

³ Narrative Report Mission #141, Operations #295, 21. December 1944 - HQ 460 Bombardment Group APO 520

⁴ Narrative Report Mission #141, Operations #295, 21. December 1944 - HQ 460 Bombardment Group APO 520

⁵ Duane L. „Sparky” és Betty J. Bohnstedt, a 460. Bombázó Ezred történéseinek levelei

⁶ War Department, Finding of death of missing person # 4947

⁷ Escape Statement, 19. January 1945 - HQ Fifteenth Air Force APO 520

Egyetlen esélyük, hogy elkerüljék a hadifogságot, ha sikerül elérniük a legközelebbi szövetséges területet. A gép 3-as és 4-es motorja már az alakzat elhagyása előtt felmondta a szolgálatot, így mindössze két működő motorral és a vészesen fogyó üzemanyaggal nem juthattak túl messzire. Délután négy óra körül a Mohácsi-sziget felett jártak, amikor az utolsó csepp benzin is kifogyott a tartályokból. Gibson kiadta a parancsot a gép elhagyására. A legénység egyik tagja – hogy ki, az sajnos a dokumentumokból nem állapítható meg⁸ – ellenőrizte, hogy mindenkinek sikerült-e kiugrania, majd sok szerencsét kívánt a parancsnoknak és ő is ugrott. Ereszkedés közben látta, ahogy Gibson is elhagyja a gépet és ejtőernyője rendben kinyílik. Társai ekkor látták utoljára.⁹

3. kép

53 évvel később

1997 nyara volt. A mohácsi komp lassan araszolt a Dunán a „sziget” felé. Kíváncsisággal vegyes izgalommal tartottunk párommal Homorúd (Baranya vm.) irányába, ugyanis néhány héttel korábban a pécsi vásárban Haramza Mátyás mohácsi régiségkereskedő elmesélte, hogy a szigeten 1944 decemberében lezuhant egy amerikai repülőgép. Édesapja több mindent kisserelt a roncsokból, és ezek egyike még meg is van, amit szívesen nekem adna. Így mielőtt átkeltünk volna a túlpartra, Mohácson átvettem az ajándékot. A tökéletes állapotban megmaradt alkatrész a gép egyik dinamója volt, amely a rádió-berendezésnek szolgáltatta az áramot.

Alig pár hónappal korábban kezdtem el csak foglalkozni repüléstörténeti kutatásokkal, amelynek célja az volt, hogy felkutassam a hazánk és főleg Baranya vármegye területén elesett szövetséges repülőgépek sorsát. Sok mindenre számítottam, amikor útnak indultunk, de arra a történetre, ami pár órával később meglevenedett előttem, nem voltam felkészülve. A faluba érve a szokásos módon idős embereket szólítottam meg és érdeklődtem az esemény felől. Az egyik kis utcában egy idős asszonyt pillantottunk meg, akihez a szokásos kérdéssel fordultam. Kiss Antalné, Kati néni a maga határozott módján így válaszolt: *„Na, jöjjenek csak be, elmondok én maguknak mindent, mert ott voltam és láttam az egészet!”*

⁸ MACR #10940: Missing Air Crew Report #10940

⁹ „Narrative Report Mission #141, Operations #295, 21. December 1944 - HQ 460 Bombardment Group APO 520”, „Escape Statement, 19. January 1945 - HQ Fifteenth Air Force APO 520”, „MACR #10940: Missing Air Crew Report #10940”, „Duane L. „Sparky” és Betty J. Bohnstedt, a 460. Bombázó Ezred történéseinek levelei”

„Az eset idején még nem egészen voltam 15 éves. Ez egy nagyon emlékezetes eset volt, mivel egy gyerek sok mindenre jól emlékszik. Jött egy repülő, nem is túl magasan, de nem is túl alacsonyan. Egyszer csak ejtőernyősök potyognak ki belőle. Azt mondja a nagymama: Szaladj Kati és tudd meg milyen nemzetiségűek! Ahogy futottam, néztem a gépet és láttam, hogy még egy ember kipottyan belőle. Láttam, hogy itt fog a közelben leérni, nem megyek én a többi felé, megvárom itt. A házunktól úgy 350 méterre, a köves úttól jó 100 méterre egy dűlő útnak a jobb oldalán ért földet. Miután földet ért, már kapcsolta is le magáról az ejtőernyőt. Kezet fogott velem és kérdezte, legalábbis kérdő mondatnak tűnt, hogy „Germanszki, Nyemcki?” Értettem mit akart, azt akarta tudni, hogy Németországban van-e? Én csak csóváltam a fejem és mondtam, hogy „Nem, nem! Hungary, Hungary!” Akkor megenyhült az arca. 170-173 cm magas férfi volt, barna bőrű, hosszúkás arcú. Leült és levett egy hátizsákot, amiből kivett egy pár cipőt. Valami nagy, különleges csizmát húzott le a lábáról és kezdte felhúzni azt a cipőt, ami a hátizsákjában volt. Ez egy sárga bőr bakancsféle volt. Addigra már úgy 20-30-an is ott voltak. Intett és mondta, hogy vigyék nyugodtan az ejtőernyőt. Egyszer csak jön két egyén lóháton, a jobb oldali földek felől, a tanyás vidékről. Félig civilben, félig katonaruhában. Két ruszki volt. Két lógós. (Értsd: dezertőr. A szerző megjegyzése.). Ezek megszöktek az egységüktől és a környéken harácsolnak. Akkor is egy kétes hírű helybéli családtól jöttek, akik borkimérést működtettek, és ahol részegre itták magukat. Ez a család ezekkel karöltve segített fosztogatni a magyar porták éléskamráit. Szóval, ahogy odaértek, rögtön elkezdték a pilótát lökdösni, és egyre csak azt hajtogatták: Nyemzski! Puská! Dokument! A pilóta kétségbeesetten mondta, hogy: Amerikan! De azok csak rángatták jobbra-balra és hajtogatták: Nyemzski! Pisztolyt meg dokumentumot követeltek tőle. Mutatta, hogy nincs nála fegyver, aztán szegény kivett a zsebéből egy irattokot, odaadta nekik, de azok meg se nézték! Eldobták úgy 10 méterre, csak úgy repült szanaszét! A nézelődők között volt egy magyar katonatiszt, egy zászlós, aki már leszerelt. Anyám odament hozzá és megkérdezte tőle: – „Feri, ez tényleg német?” mire az bólogatva: – „Az, bizony! Az bizony!” Hát! Még az is rákezdte! Szegény pilóta akkor már látta, hogy baj van, hiába könyörög, nem fognak neki megkegyelmezni. Hiába tette fel a kezét, mert akkor már pisztolyt fogtak rá, hiába intett a báméskodóknak, hogy ne hagyják egyedül. Addigra a népek már kezdtek szétszaladni. A két lógós is üvöltött a tömegnek, hogy: Igyi szudá! Jöjjenek vissza! Akkor aztán az egyikük közelebb lépett a pilótahoz és hasi magasságban belelőtt, mire az megpördülve hasra vágódott. Aztán közelebb ment, és hátulról egyszer szív-mellkas tájékon újra belelőtt, de ez sem volt elég. Még ötször fejbe lőtte. Szerencsétlen, ahogy haldoklott felemelte a fejét és láttam, ahogy kiállt az arccsontja és folyt ki az agyvelő. A két lógós mindjárt mondta a nézelődőknek, hogy vetköztessék le és vigyék a ruháját, közben ők egy mozdulattal levették a pilóta karóját. Ahogy vették le róla az overallt meghökkentek a részeg fejükkel, és akkor már mi is láttuk, hogy ez nem lehet német, mert sárga csillagok voltak a rangjelzésén, és az egyenruháján. Ekkor már ők is kapcsoltak, és rögtön fel is ültek a lovakra és elvágattak a többi ejtőernyős irányába. Ott már ölelkeztek velük, hogy szövetségesek meg miegymás. Volt egy nagybácsim, Csóka Ferenc, aki kissé bolond volt és elég részeges is, erre bízták, hogy temesse el a halottat. Megvárta, míg eloszlik a tömeg, akkor aztán meztelenre vetköztette a pilótát mondván, hogy az alsóneműje majd jó lesz neki. Hazavitte, majd visszament, hogy megássa a sírt, ami jó ideig eltartott, mivel a föld fagyott volt.

Nagyon megviselt, amit átéltem. Emlékszem anyám aznap estére túrós tésztát csinált, de nem tudtam belőle enni. Már a látványára is felfordult a gyomron. Heteken át alig tudtam aludni. Ha hajnalban felébredtem minduntalan ennek a szerencsétlen embernek az arcát láttam, a förtelmességet, amit műveltek vele, ahogy haldoklott. A „nyoma” még napokig ott volt a fagyos földön. Sokáig sirattuk szegényt. Volt nálunk egy szegényházi öregasszony, nálunk talált menedékre. Tudott oroszul és angolul is. Teljesen fel volt háborodva, hogy miért nem szóltak neki?! Le tudta volna tolmácsolni a két ruszkival meg az angol pilótával! Később két orosz tiszt érkezett a Sárháton felállított parancsnokságról. Nem a két lógóst keresték, hiszen akkor még semmit sem tudtak a történekről. Az ejtőernyőöket és a gép pilótáját keresték, mivel a gép lezuhanását Sárhátról is látni lehetett. Hamar fény derült a történekre és a két tiszt elvitte magával a nagymamám tanúnak. Addigra a két lógóst már elcsípték és bevitték ennek a nagybácsimnak a házához. Nagymamám mesélte, hogy addigra már elég rosszul néztek ki, úgy össze voltak verve. A szájukból csorgott a vér. Pisztolycsővel verték ki a fogukat, mivel tagadták a tettüket. No, aztán ott történt, hogy az egyik a háta mögé az asztal alá dobta a pilóta óráját. A két tiszt ezután végigjárta a portákat és összeszedték az összes ruhát, amit elvettek a pilótától. Még az ejtőernyőt is elvitték. A két lógóst másnap látták Mohácson a révben, egy kocsin. Fel volt dagadva a fejük, kék-zöld volt, úgy össze voltak verve. Hogy utána mi lett velük nem tudom.

4. kép

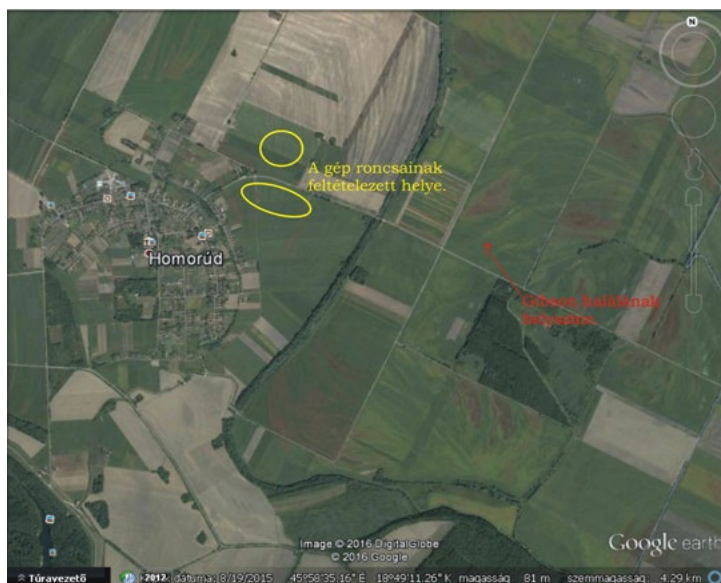
Miközben vártam a pilótát, néztem a repülőt is. A tanyánk mellett folyt a Lög-patak. Azt hittem oda fog beleesni. Egyenesen orral lefelé zuhant. A nagynénim a víz bal oldali részén lakott, mi pedig a jobb oldalán. A repülő, egyszer csak a zuhanásból megindult vízszintesen és egyenesen a nagynénim háza felé tartott. Mondtam is magamban, mindjárt elviszi a házát! Alig ha fél méter volt, hogy átrepült felette, majd a ház mögötti Kernya-tanyánál a földnek ütközött, és jó 700-800 méter hosszan csúszott a köves úttal párhuzamosan. Az út kanyarulatánál aztán elakadt a köves felőli szárnya és szétrobbant. Az egyik motorja olyan mélyen fúródott a földbe, hogy a légcsavarból csak fél méter látszott ki. Hosszú évekig ott volt, mert nem tudták kiszedni. A föld tulajdonosa éveken át kerülgette. Miután elakadt, a többi része átvetődött a kövesen és a túloldali dombos részen szóródott szét úgy 200 méter hosszan. Rengeteg minden volt benne, a helyiek mindjárt elkezdték széthordani. Horgászfelszerelés, rádió adó-vevők, ruha félék. Még takarók is. Ezeket az a család vitte el, akiknél a két lógós tanyázott.

A nyolc ejtóernyős az éjszakát Róna-pusztán töltötte, egy gazdaságban, ahol több cseléd család is lakott. Egyikőjük a többiektől messzebb az úgynevezett Kubik-gödörnél ért földet. Másnap láttam, ahogy a kövesen kísérték őket. 20-30 év körüli, magas barna fiatalemberek voltak. Ahogy haladtak, nézték a gép roncsait. Innen aztán Mohácsra vitték őket.

Később a sír fölé egy mezsgyekövet állítottak, de hogy ki azt nem tudom. Valószínű a föld tulajdonosa, mivel nem akart a síron taposni a lóval. 1945-46-ban jártak ide pestiek csereberélni. Egyikük egy zsidó öreglegény volt, Sándornak hívták. Szóba került ez az esemény is, és amikor megtudta, hogy a pilóta ide lett eltemetve, kiment és megcsinálta a sírt. Akkor még élt a nagybácsim, azt kérte meg, hogy mutassa meg, hogy milyen formában temette el. Így hát készített rá hantot és beültette virágokkal. Ő járt ki öntözgetni. Mielőtt visszaindult Pestre mondta, hogy majd utánajár és elviteti innen a pilótát. Úgy emlékszem ez '47 nyarán történt. Így is lett, mert nemsokára jött egy magas, szőke fiatalember, aki magyar anyanyelvű volt, és azt mondta, hogy angol pilóta és a követségen dolgozik tolmácsként. Ő jött nyomozni, és kereste a gép a számát. Olyan alkatrészt keresett valakinél, amelyen megtalálja ezt a számot. Azt mondta nem tudják, hogy ez melyik gép volt és kik voltak rajta és azt csak úgy tudhatják meg, ha meglesz a szám. Az apai nagypámnál talált egy berendezést, ezt szétszerelte és azt mondta, hogy megvan a szám. (A gép 603-as oldalszáma és az egyik motorszám. A szerző megjegyzése.)

Pár hónappal később ősszel, úgy szeptember tájékán jött egy csoport egy hullaszállító kocsival, akik exhumálták a maradványokat. Orvosok is voltak velük. Én akkoriban nem voltam itthon. Nagyon sajnáltam is. Mikor hazajöttem mondták, hogy elvitték a pilótát. A nagymamát ismét kihallgatták. A zászlós azt mondta, hogy már tudják kik voltak a gépen, de a pilóta nevét nem mondták. Azt is mondta, hogyha a többiek tudták volna, hogy az a két ruszki lőtte le a pilótát, akik velük haverkodtak, valószínű agyonlőtték volna őket.

Hát így történt mindez. Gyalázatos egy nap volt!”¹⁰

5. kép

¹⁰ Kiss Antalné Sirok Katalin (született 1930) visszaemlékezése: Homorúd, 1997 június

A legénységet, miután visszatértek Olaszországba a szokásos módon kihallgatták, amelyből megtudhatjuk, hogy ők miképp élték át az eseményeket.¹¹

Aydelotte főhadnagy egy ingoványos területen ért földet, akire egy magyar földműves talált rá és az otthonába kísérte. Később két orosz katona érkezett, akik elvitték az onnan két km-re lévő főhadiszállásra, ahol étellel kínálták. Az éjszakát is itt töltötte, majd másnap szekérral Mohácsra vitték, ahol csatlakozott a társaihoz.

A többieknek sikerült együtt maradniuk, őket szintén magyar földművesek vették fel. Két orosz lovasal is találkoztak, akik a városba tartottak, hogy jelentsék a történeteket. Az éjszakát a családnál töltötték, majd másnap egy orosz százados bevitte őket Mohácsra, ahol csatlakoztak Aydelotte-hoz. Innen továbbálltak egy Paks közeli kis faluba, ahol egy angol őrnagy és egy amerikai százados vette át őket. A két tiszt teherautóval és vonattal Bukarestbe kísérte a legénységet, ahol húsz nap várakozás után, 1945. január 18-án egy C-47-es repülőgéppel érkeztek vissza az olaszországi Bariba.¹²

A dokumentumok tükrében

A történet mélyen felkavart. Hazafelé tartva egy sor gondolat kavargott bennem. Vajon tudnak az amerikaiak arról, hogy mi történt? Ismerik a teljes történetet? És a hozzátartozók? Ők vajon tudnak minderről? Hogy a kérdéseimre választ kapjak, fel kellett vennem a kapcsolatot azokkal a veterán szervezetekkel és archívumokkal,¹³ amelyektől segítséget remélhettem. 1997-ben az internet még igen csak ritkaságnak számított, így a kapcsolatfelvétel többnyire hagyományos levelezés útján történt. Időközben többször is visszalátogattunk Homorúdra és minden alkalommal újból végighallgattam Kati nénit és szomszédját, Gerber Józsefnét, aki jelen volt az exhumálásakor. Visszaemlékezésüket, amelyek szinte szóról szóra egyeztek egymással illetve a később napvilágra került dokumentumokkal kazettára rögzítettem, majd lejegyeztem.

A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárában több iratot is őriznek az esettel kapcsolatban. Baranya vármegye alispánjának közigazgatási iratai és Mohács város polgármesterének közigazgatási iratai gyakorlatilag ugyanazzal szövegezéssel, csupán rövid tényközlésként adnak hírt a történetekről.

1945. november 7-én a népjóléti miniszterhelyettes utasította valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjét, hogy hatvan napon belül tegyenek jelentést a területükön lévő katonai sírokról. Felhívásában külön kiemelte a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság, illetve az Egyesült Államok katonai missziója vezetőjének megkeresését, akik külön kritériumokat szabtak az amerikai katonák nyughelyének tárgyában. Az iratok közül két dokumentumot emelnék ki, a teljesség igénye nélkül. A pécsváradi járás főjegyzője már korábban, egy 1945. október 23-án kelt levelében tájékoztatta a miniszterelnököt és a belügyminisztert a vármegye területén lezuhant amerikai repülőgépekről és sírokról. Ennek 3. pontjánál a következő olvasható:

¹¹ Escape Statement, 19. January 1945 - HQ Fifteenth Air Force APO 520

¹² Escape Statement, 19. January 1945 - HQ Fifteenth Air Force APO 520

¹³ Magyar Vöröskereszt, U.S. Army Human Resources Command, National Personnel Records Center, The American Battle Monument Commission, Department of the Army, Duane L. „Sparky” and Betty J. Bohnstedt (Historians and archivist of 460. BG)

„Margitta szigetének a Mohács megyei városhoz tartozó részén, az Alsólög dűlőben 1944. évi december hó 23-án (Téves dátum, helyesen: 1944. december 20. A szerző megjegyzése.) a délutáni órákban zuhant le egy négymotoros amerikai „Liberator” gép. A lezuhanást megelőzően a gép körözött és eközben mintegy 7 személy, végül pedig a vezető ugrott ki ejtőernyővel a gépből. A 7 főnyi személyzet különböző helyen ért földet és ismeretlen helyre távozott, míg a vezetőt földre érése után két orosz katona elfogta és rövid szóváltás után agyonlőtte.

A halott elföldelésére az orosz katonák Csóka Ferenc mohács-szigeti lakost utasították. Később két magasabb rangú orosz tiszt érkezett, akik a lelőtt amerikai repülő holmiját magukhoz vették és a két orosz katonával együtt ismeretlen helyre távoztak.”¹⁴

Baranya megye alispánja 1945. december 6-i keltezéssel tette meg jelentését:

„Jelentem, hogy Baranya vármegye területén két amerikai katona van eltemetve. (...) egy a Mohács megyei városhoz tartozó Margitta szigeten 1944. évi december hó 23-án (téves dátum) lezuhant repülőgépről ugrott ki és akit két orosz katona lőtt agyon, Margitta szigetnek a Mohács megyei városhoz tartozó részén, Csóka Ferenc ottani lakos, Alsólög dűlő 20. szám alatti tanyáján a műút mellett van eltemetve.

Mindkét katona sírja érintetlen, további érintetlenül hagyásuk iránt intézkedtem.”¹⁵

A helyszín nevének meghatározásakor természetesen nem Homorúd szerepel, hiszen ezt a nevet csak 1952-ben kapta a település.

Számomra mindig fontos volt, hogy az eseményekhez arcokat is kapcsolhassak, hiszen így lesz igazán emberi és közvetlen egy történet. Ez az egykori „kislány” Kati néni számára is fontos volt, hiszen minden alkalommal elérékenyülve mondta el, hogy mennyire szeretne látni egy fényképet a pilótáról, akinek a nevét is tőlem hallotta először. A külföldi dokumentumokba való betekintés nehézkesebbnek bizonyult, mint gondoltam. Még az év szeptemberében megérkezett a 460. Bombázó Ezred veterán szervezetének válasza, akik apróbb információkkal és néhány dokumentummal segítettek. Nagy reményeket fűztem a Vöröskereszthez írt levelemhez, akik ígéretükhöz híven, munkához is láttak. Ám válaszukban közölték, hogy a hozzátartozókat nem sikerült megtalálniuk, sőt a pilóta személyes anyagát sem ugyanis az épület, amelyben többek között az ő dokumentumait is őrizték, sok évvel korábban tűzvész martaléka lett.

Úgy tűnt minden lehetőséget kimerítettem, hogy fényképet találjak Gibson hadnagyról, ezért más megoldást kellett találnom. A szemtanúk elmondása alapján készített fantomkép jó megoldásnak tűnt. Tudtam, hogy egykori középiskolás osztálytársam, Balatoni Imre egy rajzfilmstúdióban dolgozik rajzolóként, sőt arra is emlékeztem, hogy érdekli a repülés, főleg a II. világháborús amerikai gépek. Szívesen segített, így hát gyors egyeztetés után, egy évvel később egy nyári napon ismét ellátogattunk Homorúdra, ahol az egykori „kislány” visszaemlékezése alapján végül elkészült a portré.

¹⁴ Idézet: MNL BaML IV.410B Baranya vármegye alispánjának közigazgatási iratai 11908/1949, 2ad 10.255/alisp. 1945. szám. irata

¹⁵ Idézet: MNL BaML IV.410B Baranya vármegye alispánjának közigazgatási iratai 11908/1949, 016369 számú irata

6. kép

2005 februárjában azonban teljesen váratlanul, egy vaskos boríték érkezett a címemre. Az Egyesült Államok Hadügyminisztériumának Személyügyekért Felelős Parancsnokságától érkezett küldemény Carl Gibson halálának nyomozati anyaga volt, 119 oldalon.¹⁶ Az irat részletes betekintést engedett a szerencsétlenül járt pilóta utáni nyomozásba és az azt követő intézkedésekbe. A sorokat olvasva egészen elképesztő, hogy az általam megkérdezett szemtanúk visszaemlékezései a legapróbb részletekig szinte szóról szóra egyeztek az 1946–47-ben rögzített beszámolókkal.

Alapos vizsgálat

A legénység kihallgatása során hárman így számoltak be:

„Aydelotte: A másodpilóta látta, hogy Gibson Mohácstól (Magyarország) 10 mérföldre délkeletre elhagyja a gépet. Azt hiszem, földetérése után az oroszok megölték. A viselkedésük alapján vélem így, abból kiindulva, ahogy velem bántak. A katonák igencsak emelkedett hangulatban voltak.

¹⁶ Individual Deceased Personal File Carl K. Gibson – Department of the Army, U.S. Total Army Human Resources Command

Tyson: Azt mondták nekünk, hogy Gibsont két orosz lovas katona agyonlőtte, miután földet ért. Az oroszok később elmondták, hogy elvették tőle a dögcéduláját amelyen a Carl név állt.

Currin: A magyarok azt mondták, hogy a legénység egyik tagját lelőtték, mert német ejtőernyősnek vélték. Másnap az oroszok a dögcéduláinkra mutogattak és mondták, hogy Carl.”¹⁷

Valószínű, hogy időközben már tájékoztatták a légierő illetékeseit a történetekről, mivel 1945. január 4-én – miközben a legénység még Bukarestben volt – a Hadügyminisztérium értesítette a pilóta édesanyját fia eltűnéséről. Személyes holmijait visszajuttatták a szülőknek¹⁸, fiuk addigi járandóságával együtt, ami 174 dollár és 50 cent volt.¹⁹

1945. december 28-án az édesapa Matt Gibson és az édesanya Julia P. Gibson számára már nem maradt remény. Ezen a napon vették kézhez azt a levelet, amelyben gyermeküket december 21-i nappal hivatalosan is holtta nyilvánították.²⁰

Mivel a szülők semmi további információt nem kaptak fiuk halálának körülményeiről, 1946 márciusában több levélváltásra is sor került a Hadügyminisztériummal amelyekből kiderül, hogy ekkor még a hadsereg sem tudott semmi biztosat. Ezzel egy időben bekérték tőlük gyermekük további személyes adatait is, többek között a felekezeti hovatartozására és családi állapotára vonatkozóan.

1946. augusztus 8-án a Sírazonosító Parancsnokság Európai Részlege előzetes tájékoztatást adott az 1. Csoport Parancsnokságának Gibson halálának körülményeiről és a sír feltételezett helyéről arra az esetre, ha a nyomozók megkezdhenék a kutatást.

Valamikor augusztus és október eleje között történhetett, hogy a Kati néni által említett Sándor nevű kereskedő Budapesten értesítette az amerikai hatóságokat a történetekről és a sír pontos helyéről, mivel egy 1946. október 14-én kelt dokumentumban részletes nyomozati és orvosszakértői jelentés olvasható:

„Nyomozati jelentés. Mohács (Mohács-sziget) Baranya megye.

*Zabski János tolmács és Csóka Péter szemtanú elmondása szerint 1944. december 20-án délután 16.00 körül egy négymotoros Boeing repülőgép (téves típusazonosítás) zuhant le a Mohács szigeti Boog dűlőben²¹, az Újkövesd út²² mellett. A repülőgépen amerikai felségjelzések voltak, de mostanra már csak kisebb darabokat sikerült találni belőle. **Top Eng. No. 3. Ship No. 603. Eng 606. B. 10502-21537 Motor No. S 82602.***

Fent nevezett tolmács állítása szerint a repülőgép északról repült délkeleti irányába, két sérült motorral. Mielőtt lezuhant három kört írt le a Mohácsi sziget felett.

¹⁷ Idézet: MACR #10940: Missing Air Crew Report #10940. Az eredetileg angol nyelvű dokumentumot a szerző fordította magyarra.

¹⁸ Army Service Forces (S-9-30-45) számú, 1945. július 23-án kelt levele

¹⁹ Army Service Forces (S-6-14-45) számú, 1945. április 14-én kelt levele

²⁰ War Department által írt levél a szülőknek, 1946. március 7. Department of Army, Battle Casualty Report, 1947. november 6.”, „War Department, Finding of death of missing person # 4947”

²¹ Boog vagy Boóg-dűlő, az Alsólög-dűlő közelében.

²² Valószínűleg elírás. A helyiek a településen átvezető főutat hívták köves vagy új köves útnak.

Hét ejtőernyőst látott a repülőgépből kiugrani, akik Róna-pusztán értek földet. Egy másik ejtőernyős, aki ugyanebből a gépből ugrott ki a Boki révnél ért földet. Mind a nyolcan az oroszok őrizetébe kerültek Mohácson. Csóka Péter szemtanú állítása szerint a legénység kilencedik tagja az Alsólög - dűlőben ért földet, minden gond nélkül. Legelsőként a közelben lakó emberek értek oda. A repülő levette az ejtőernyőjét és a rajta lévő csizma helyébe egy sárga bőr cipőt húzott fel. A kezével jelezte az ott lévőknek, hogy elvihat a holmijait.

Körülbelül 15 perc múlva két orosz katona érkezett lóháton. Szemtanúk állítása szerint ittassak voltak. A repülő feltette a kezét és mondta az oroszoknak, hogy amerikai pilóta. Az egyik orosz viszont azt mondta, hogy német, majd előhúzta a pisztolyát és hasba lőtte. Miután a pilóta a földre zuhant az orosz még hátulról ötször fejbe lőtte.

Ezután az oroszok a közelben lakó Csóka Ferencet arra kérték, hogy vetkőztesse le a halottat, majd temesse el. Ekkorra ért oda a fent nevezett tolmács is egy orosz hadnaggyal, aki a repülőgép roncsaiból dokumentumokat hozott el. Az orosz tiszt letartóztatta a két orosz katonát és megverte őket. Egyikőjük sírt és bocsánatért esedezett, amiért megölt egy szövetséges katonát. A tiszt ezután a két részeg katonával, a pilóta ruháival és ejtőernyőjével a Körmöczön lévő főhadiszállására távozott. Másnap a két katonát a Mohácson lévő orosz főhadiszállásra vitték.

*Ezután Mohácsról Pécsre vitték őket. A két orosz katona és a tiszt neve ismeretlen.*²³

A néhány nappal később, 1946. október 26-án írt jegyzőkönyv azt is felfedi, hogy a sír helyét egyszerű fakeszt jelölte és a pilóta ruházatának zsebéből bizonyos Dr. Varga Mihály tárgyakat vett ki, amelyeket később átadott a nyomozóknak.

A dokumentumokból nem derül ki, hogy a szemtanúk kihallgatása és az exhumálás ugyanaznap történt-e, így az exhumálás pontos dátuma sem ismert. Mohács város polgármesterének közigazgatási irataiban két dokumentum rögzíti a kihantolás tényét, eltérő keltezéssel. Az Amerikai Katonai Misszió Sírfeltáró Osztálya 1946. október 18-án adta ki angol nyelvű igazolását arról, hogy egy ismeretlen személyazonosságú amerikai katona maradványait elszállították Mohácsról.²⁴ A magyar nyelvű igazolás 1946. október 26-án íródott.²⁵ Gerber Józsefné ott volt, amikor a sírazonosító csoport megérkezett. 1997 nyarán így mesélt erről:

„Egy kisebb teherautóval jöttek. Pár ember munkához látott. Nem kellett sokat ásniuk, mert a sír nem volt mély. Láttam, hogy szegénynek még megvolt a haja. És némi bőrmaradvány az ülepén. A kihantolást mozdulatlanul, zsebre dugott kézzel szemlélő, folyamatosan rágógumizó fiatal parancsnok, amikor meglátta, hogy a pilóta tisztességtelenül lett eltemetve, szemmel láthatóan dühös lett és tolmács útján azt kérdezte, hogy ki temette így el? Közölték vele, hogy Csóka Ferenc, ám ő egy hónapja, azaz szeptemberben meghalt. Erre ő azt válaszolta, hogy szerencséje, máskülönben agyonlőtte volna.

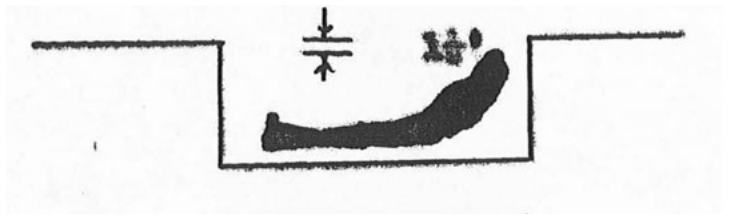
*Miután kiemelték a gödörből, egy nagy fehér selyem lepedőbe tekerték, majd be-
rakták a teherautóba és elhajtottak.*²⁶

²³ Idézet: Report of Investigation # 6299. Az eredetileg angol nyelvű dokumentumot a szerző fordította magyarra.

²⁴ MNL BaML, V.73A Mohács város polgármesterének közigazgatási iratai 6478/1946, „Notice of Disinterment”

²⁵ MNL BaML, V.73A Mohács város polgármesterének közigazgatási iratai 6478/1946, „Amerikai Katonai Misszió Sírfeltáró osztályának levele”

²⁶ Gerber Józsefné visszaemlékezése: Homorúd, 1997 június

7. és 8. kép

Az orvosszakértői vizsgálatot valószínűleg nem a helyszínen végezték el, bár a jelentés ugyanazon a napon kelt, mint a fent idézett helyszíni kihallgatás.

A legénység és a szemtanúk által elmondottak illetve az orvosszakértői vizsgálat megállapításai alapján nem sok kétség maradt, hogy kinek a testét találták meg. Négy nappal később, 1946. október 18-án már ki is adták jelentésüket:

„3. Az exhumáláskor azonossági bilétát nem találtak, azonban az 1946. augusztus 15-én kelt 9085. számú (AGRC aktaszám 7015) irat szerint a maradványok feltételezhetően Gibson, Carl K. hadnagyé, akinek azonossági száma O-721696. A nyomozás adatai szerint nevezett repülőt két részeg orosz katona lőtte le, miután váltig állították, hogy német. Dr. Ernest Zadory által elvégzett vizsgálat igazolta a tényt, hogy a pilótát kis kaliberű fegyverrel lőtték le. Nyomozás céljából az eredmények továbbításra kerültek a budapesti Egyesült Államok Katonai Miszsiójának, háborús bűncselekmény gyanújával.”²⁷

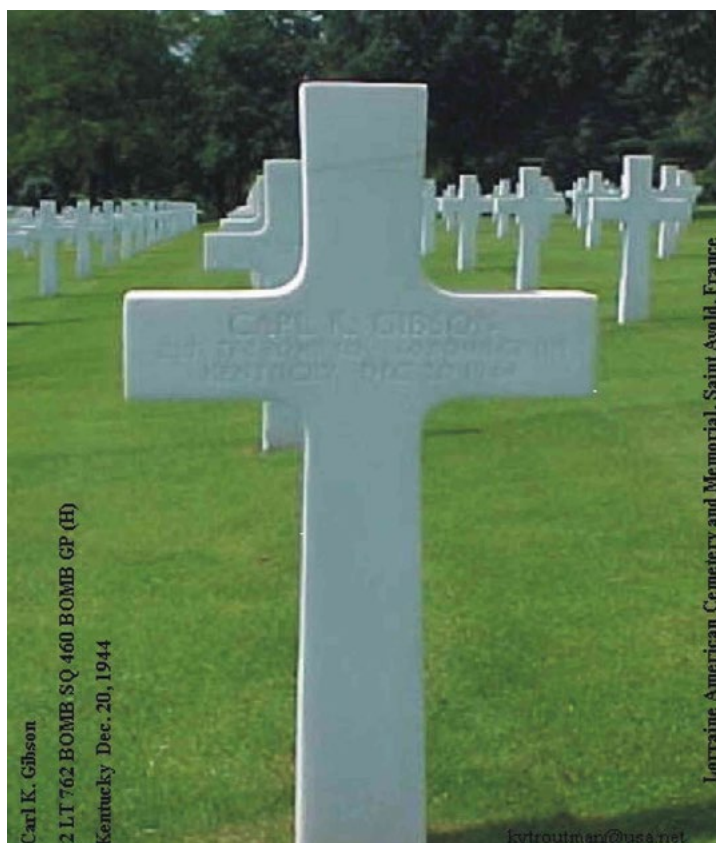
Időközben a holttestet elszállították a franciaországi St. Avoldban létesített Lorraine amerikai katonai temetőbe, ahol 1946. október 28-án délután 15 órakor szertartás mellett „X-8004” jelzéssel, ideiglenes nyughelyre temették.²⁸ A sírazonosító csoport számára a közvetett bizonyítékok, még ha szilárdak is voltak, nem voltak elegendők. Hogy megerősítsék feltételezésüket, minden állomáshelyről bekérették Gibson fogászati kartonjait, ahol valaha is szolgálatot teljesített. Az adatok tökéletes egyezést mutattak a többi fizikai jellemzővel, mint a hajszín, testmagasság, testalkat, becsült testsúly, és lábméret. Így 1947. szeptember 19-én kiadták végleges jelentésüket.²⁹

²⁷ Idézet: Headquarters Hungary Detachment, First Field Command, American Graves Registration Command, APO 777, 1946. október 18. Az eredetileg angol nyelvű dokumentumot a szerző fordította magyarra.

²⁸ Report of Interment No. IF-6299, 1946. október 28.

²⁹ Identification Section, Repatriation Records Branch, Memorial Division, Case History of Unknown, 1947. szeptember 19.

1947. október 29-én megküldték a szülőknek azt a formanyomtatványt, amelyben kifejezhették óhajukat, fiuk végső nyughelyét illetően. Ebben ők a katonai temetőt jelölték meg.³⁰ 1948. március 19-én Carl Gibson maradványait másodszor is exhumálták. Testét egyenruhába öltöztették, koporsóba fektették és egy kis fiolát helyeztek mellé, benne az adataival. 1948. december 13-án lelt végső nyughelyre bajtársai közt, a St. Avold-i Lorraine amerikai temető D parcella, 22. sorának, 34. sírhelyén. Két nappal később, december 15-én, az Egyesült Államok katonai szertartása szerint, elküldték szüleinek a fiuk koporsóját borító nemzeti lobogót.³¹ Carl Keith Gibson hadnagy posztumusz megkapta a Silver Star, az Air Medal és Purple Heart kitüntetésekét.³²

9. és 10. kép

³⁰ Request for Disposition of Remains, 1947. október 29.

³¹ Disinterment Directive No. 3574-13529

³² Amerikai katonák nyughelyei, kitüntetések: <https://www.abmc.gov/decendent-search/gibson%3Dcarl-1> (Elérés dátuma: 2023. június 21.)

Életéről és katonai pályafutásáról sajnos nem sokat tudni. 2023 júniusában sikerült felvennem a kapcsolatot egyik unokatestvérével, Katie Gibson Hillisonnal, így a családban fennmaradt történetek és a dokumentumok segítségével egy rövid életrajz azért felvázolható.

Carl Keith Gibson 1917. június 15-én Kentucky állam egy kisvárosában Middlesboroban (Bell megye) látta meg a napvilágot. Egy fiú és három lánytestvére mellett ő volt a legfiatalabb. A család a peremvidéken élt mélyszegénységben, otthonukban sem áram sem folyóvíz nem volt. Ruháikat saját maguk varrták, napi betevőjüket pedig állattartásból és a birtokukban lévő földeken megtermelt javakból igyekeztek biztosítani. A munkanélküliség óriási volt, így sokan az otthonuktól távol voltak kénytelenek állást találni, majd keresetüket hazaküldeni. A kis Carl élete nagy részét Middlesboroban töltötte, ám volt időszak, amikor a család a környékbeli kisebb településeken élt, mint például a Virginia államban lévő Gibson Stationben, amely a nyomozati anyagban a szülők levelezési címe is volt egyben.³³ A család birtokában fennmaradt regisztrációs kártya tanúsága szerint – amit Carl töltött ki a besorozáshoz – 23 évesen a nővérével Thelmával és annak férjével W. D. Webbel élt a szintén Bell megyében (Kentucky állam) található Arjay-ben. A 180 cm magas, barna hajú, szürkés-kék szemű fiatalember, bizonyára sok kortársához hasonlóan pilóta akart lenni. Az ehhez vezető út minden akadályát sikerrel vette, amelyről egy 1943. április 17-én elvégzett orvosi alkalmassági jegyzőkönyv elárul néhány adatot. Az 1. osztályú minősítéssel rendelkező fiatal kadét ekkora már 20 repült órával büszkélkedhetett, amit a Légierő 9-es számú Repülőiskoláján gyűjtött össze. 1944. február 9-től április 14-ig a texasi Laredóban teljesített szolgálatot, és minden bizonnyal itt értesülhetett arról, hogy sikerrel teljesítette a légierő szigorú követelményeit, hiszen április 15-én aktív állományba helyezték. 1944. október 24-én hagyta el az Egyesült Államokat, hogy megkezdje tengerentúli szolgálatát.³⁴

11. és 12. kép

³³ Különálló, saját önkormányzattal nem rendelkező, ma is létező kis település, közösség, amelyet az Amerikai függetlenségi háború tisztje George Isaac Gibson őrnagy alapított 1785 körül. A névazonosság és a katonai „örökség” feltételezhetően nem véletlen. A Gibson család több későbbi leszármazottja is a katonai pályát választotta hivatásul.

³⁴ Identification Section, Memorial Division, Identification Data: az azonosításhoz bekért adatszolgáltatásnál kézzel írt felsorolás.

A hiányzó fotó

Sajnos a dokumentumok egyike sem tartalmazott fotókat és úgy tűnt, kifogytam a lehetőségekből. Nem adtam fel és 2005-től kezdve időről időre átböngésztem az internetet remélve, hogy valaki, valahol nyomára bukkan egy fényképnek. Ez a nap végül 2021-ben érkezett el. AZ USAAF Class Book Research Project nevű kutatócsoport célkitűzése, hogy digitálisan archiválja az Egyesült Államok Légierőjének repülőiskoláin végzett osztályok emlékkönyveit, amelyeket aztán a saját Facebook oldalán tesz közzé. Az itt közreadott anyagokban bukkantam rá Carl Gibson két fotójára majd egy itt közölt hivatkozás nyomán a 603-as oldalszámú B-24 Liberatorról készült felvételekre.

Habár úgy tűnt, hogy a hatalmas kirakójáték utolsó darabját is sikerült a helyére tennem egy ígéretemet sajnos már nem tudtam teljesíteni: megmutatni a fényképeket az egykori „kislánynak”, aki annyira szerette volna látni még egyszer a pilóta arcát.

13. és 14. kép

Utógondolatok

Habár a kutatást lezártam tekinthetem, mégis maradt néhány apró részlet, amely hiánypótlásra vár. Ilyen például a gép roncsainak pontos helye illetve azok további sorsa. Az elmondások szerint, ami megmaradt belőle, azt a falu végén egy gödörbe temették, amely fölé aztán gépállomás, vagy benzinkút épült. Ennek az információnak a hitelességét nem sikerült ellenőriznem, így ez későbbi kutatás tárgya lehet, ahogy a roncsmező feltérképezése is.

Nem sikerült bizonyosságot találni a két szovjet „katona” további sorsát illetően sem. Volt, aki azt hallotta, hogy kivégezték őket. Az őket elfogó tisztek felháborodása és hogy iszonyatos verést kaptak mindenestre jelzés értékű. Tudva azt, hogy a Szovjet hadseregben már maga a dezertálás is elegendő lehetett a legsúlyosabb ítélethez, – nemhogy egy szövetséges katona meggyilkolása –, nem sok kétséget hagy a további sorsuk felől. A háború forgatagában megesett néhányszor, hogy a katonák baráti tűzben vesztették életüket, ami többnyire egy tévedés vagy a felfokozott lelki állapot számlájára írhatók. Ám a Homorúdon történt esethez hasonlók – tekintve annak brutalitását – nagyon ritkák lehetnek.

Repüléstörténeti kutatásaim sorában ez volt az első eset, amelyet sikerült teljes egészében feltárnom, és itt tapasztaltam meg az ezzel járó munka számos oldalát is. Szintén ekkor szembesültem először „közvetlenül” a háború kegyetlenségével, ami – felesleges is lenne tagadnom – megindított. A történet éveken át a fiókom mélyén hevert, mert túl felkavaró volt újra elővenni. Aztán idővel be láttam, ha ez így marad, akkor az utókor sosem fogja azt megismerni. Így született meg ez az írás, amellyel úgy érzem, hogy sikerült méltó emléket állítanom egy tragikus sorsú fiatalembernek.

Képjegyzék és Forrásmegjelölés:

1.kép:

A 460. Bombázó Ezred két B-24 Liberatora. Forrás: <http://www.worldwarphotos.info/gallery/usa/aircrafts-2-3/b-24-liberator/b-24-460-bomb-group-photo/>

2. kép:

A 460 Bombázó Ezred egyik B-24-ese. A függőleges vezérsíkon lévő jelzés az ezred azonosítója. Forrás: http://www.15thaf.org/55th_BW/460th_BG/Aircraft/images/Q.jpg

3. kép:

A 460. Bombázó Ezred egyik B-24-ese légvédelmi találatot kapott motorjával igyekszik hazafelé az Adriai-tenger felett. Forrás: http://www.15thaf.org/55th_BW/460th_BG/Aircraft/images/460th_Aircraft-large.jpg

4. kép:

Néhány szál virág és egy mécses a tragikus esemény helyszínén. Mellettem Kiss Antalné, Kati néni, aki 14 éves kislánként végig ott állt a pilóta mellett. A kép 1997 őszén készült. Pontosan annyi idős voltam, mint Gibson hadnagy. Fotó: Nagy Gábor

5. kép:

Az esemény helyszíne. Forrás: Google Maps és Nagy Gábor

6. kép:

A „kislány” visszaemlékezése alapján elkészült rajz. Forrás: Balatoni Imre

7., 8.kép:

A holttesten talált sérüléseket és hiányokat egy sematikus rajzon jelölték, a sírról pedig egy metszeta rajz is készült. Forrás: Individual Deceased Personal File

9., 10.kép:

Carl K. Gibson hadnagy sírja a franciaországi St. Avold Amerikai katonai temetőjében. Sírkövén Kentucky állam szerepel, amely azt az államot jelöli, ahol besorozták. Forrás: <http://www.kygenweb.net/history/lorraine/gibson.jpg>

11. kép:

A Homorúdon lezuhant 42-51081 szériaszámú, fehér „G” jelű, B-24H Liberator. A felvételen jól látható a gép 603-as oldalszáma, amit a nyomozó is megtalált az egyik alkatrészen. A gép mellett álló legénységről sajnos nincs információ.

Forrás: <http://www.b24bestweb.com/bettyjane-v1-5.htm>

12. kép:

A Homorúdon lezuhant 42-51081 szériaszámú, fehér „G” jelű, 603 oldalszámú B-24H Liberator. A legénység Betty Jane névre keresztelte el a gépet, amely jól látható az orr részen, a bevetéseket jelölő kis bomba szimbólumok mellett.

Forrás: <http://www.b24bestweb.com/bettyjane-v1-2.htm>

13. kép:

Carl K. Gibson a 44-D osztály kadétjaként a texasi Goodfellow Field légibázison. Forrás: USAAF Class Book Project ABMC American Cemeteries, Arie-Jan van Haas engedélyével

14. kép:

Carl K. Gibson a 44-D osztály kadétjaként a texasi Lubbock Field légibázison. Forrás: USAAF Class Book Project ABMC American Cemeteries, Arie-Jan van Haas engedélyével

Fehér ruha, meszelt ház A magyar trikolór középső színe a 19. századi paraszti kultúra kontextusában¹

BÁLIZS BEÁTA

Janus Pannonius Múzeum

Néprajzi Osztály

7621 Pécs, Rákóczi út 15.

PTE TKI Néprajz – Kulturális Antropológus Tanszék

e-mail: balizs.beata@jpm.hu

Rezümé: Bizonyított, hogy a 19. századi magyar parasztság a nemzeti színeket a felső társadalmi rétegektől „készen kapta”, majd az 1847–49-es szabadságharc hatására viszonylag hamar magyar színekként kezdett tekinteni a trikolóra. A tudomány azonban nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy miért tudott a piros-fehér-zöld színhármas a „nép” körében szinte magától értetődően elterjedni. Feltételezéseim szerint azért, mert a hagyományos paraszti társadalom számára már 1848 előtt sem volt ismeretlen ez a három szín, külön-külön mind részét képezte az anyagi kultúrájának. E tanulmányban csupán a fehérre koncentrálni bizonyításra kerül, hogy ez a szín két tónusában is a paraszti környezet fontos részét képezte: 1. A fehér kékes, szürkés és sárgás változata részben viseletét a házilag előállított vászonruházatát jellemezte. A kender és a len nyers színe különösen ott dominált, ahol a fekete gyász nehezen szorította háttérbe a korábbi fehér gyászt. A 19. század derekáig ugyanez a kevert fehéres tónus volt jelen házáinak falain is. A meszelés széles körű elterjedése előtt a falusi házakat nem vakolták, csak tapasztották, ill. tapasztás után fehéres földdel mázolták. 2. A ragyogó fehér a 18. századtól kezdve fokozatosan a gyári anyagok révén terjedő pamut patyolatfehér és a mészfehér tiszta tónusa révén terjedt el a nép körében.

Kulcsszavak: színhasználat, nemzeti színek, népviselet, népi építészet

¹ A kutatás PD 143034 azonosító számú OTKA 2022 pályázat keretében valósult meg az NKFIH támogatásával.

White clothes, whitewashed house. The medial colour of the Hungarian tricolour in the context of 19th century peasant culture

Summary: *It is known that 19th century Hungarian peasantry has taken over the Hungarian national tricolour „prefabricated” from the upper classes and that they considered these colours „Hungarian” relatively early, under the influence of the War of Independence of 1848-49. However, the question has never been raised why the red-white-green colour triplet could gain currency so easily and evidently. According to my hypothesis, the reason of it is that these three colours were not unknown in traditional peasant culture before 1848; each of them were part of the material culture. In this paper I focus only on white demonstrating that it was omnipresent in two shades: 1. in its mixed forms tending towards bluish, greyish and yellowish shades in folk costumes manufactured at home. The crude white colour of hemp and linen was dominating especially in regions where „black mourning” has not succeeded in suppressing earlier „white mourning”. The same „impure” white shade was characteristic in peasant architecture, too. Before the middle of 19th century, the spread of whitewashing, the houses were only smeared or daubed with whitish earth. 2. From the end of 18th century onwards, however, industrial materials such as fair white linen cloth, cotton and whitewash producing a span-clean, bright white colour have spread with different speed in different regions among the lower strata.*

Keywords: *usage of colours, national colours, peasant costumes, vernacular architecture*

Bevezetés

A történettudományon belül több ízben foglalkoztak már a piros-fehér-zöld kialakulásának kérdésével. Bertényi Iván kutatásai szerint a magyar trikolor történelmi múltját tekintve „több mint egy évszázaddal megelőzi a franciát”, ugyanakkor a 19. század előtt a „három magyar nemzeti színünk együttes használata távolról sem hordoz olyan (forradalmi) tudattartalmat, mint az 1789-ben megszületett francia” trikolór. Méghozzá azért nem, mert a korábbi századokban „a piros-fehér-zöld zászló (lobogó) egyszerűen magyart (Hungarust) jelöl.” A 19. század előtti használatot jól példázza, hogy „a magyar királykoronázásokkor (reprezentációs célból) használt zászlók nem tüntetik fel a magyar nemzeti színeket.”²

A piros, a fehér és a zöld együttes előfordulása már a 14–15. századból is adatolható, bizonyítottan magyar színekként ábrázolja a „16. század első negyedében (1515 táján) készült I. Miksa császár (1493–1519) vélt őseként, Szent Istvánt (997–1038) ábrázoló ambrasi pergamentekercs”, ezen ugyanis államalapítónk „vörös, fehér és zöld csíkokból álló” palástot visel.³ A három színt együtt megjelenítő későbbi hadizászlókon és ünnepi dekorációkon a trikolór pusztán „a magyarságot szimbolizálta, s hosszú ideig nem hordozott Habsburg-ellenes tudattartalmat.”⁴ Immár ideológiai töltettel rendelkező

² Idézet: BERTÉNYI 2012a, 357. Az ún. hungarus tudat szakirodalmából csak egyet idézek: MISKOLCZY 2014.

³ Idézet: BERTÉNYI 2012b, 103.

⁴ Idézet: BERTÉNYI 2012b, 104. A 16. században már „a királyi gyalogság kopjájának nyele és a rajta lévő lobogó is piros-fehér-zöld színű volt”, de ez a színhármás később egyes zászlótípusoknak a szegélyezésében marad meg csupán (Idézet: TOMISA 2015, 188).

alkalmazása összefügg a 1848/49-es forradalommal és szabadságharccal. (Míg azonban az akkori események a régtől használt magyar trikolor voltaképpen csak „átpolitizálták”, addig a román nemzet esetében, ezek épp csak elindították a folyamatot, mely majd a román trikolor megteremtésében csúcspontot ért el.⁵⁾

1 kép:
Buszmegálló román nemzeti színekkel festett
paddal (Cleja, Románia, 2011, saját fotó)

A magyar parasztság a piros-fehér-zöld színhármast és annak használatát már a modern „nemzet” eszméjével és Habsburg-ellenes tartalommal átítatva „felülről”, az országos politikából ismerte meg és sajátította el. Jellemzője azonban a kornak, hogy – a trikolor eredete iránt is érdeklődő⁶ – Arany János 1848-as újságcikkében arról panaszkodik, hogy „*a magyar embernek*” ekkor még fogalma sincs róla „*miért van most a sok nemzeti szín zászló; mit jelent a veres, fehér és zöld szín bokréta; mit jelent az a címer.*”⁷ Jókai Mór kifejezetten a parasztságra utal hasonló kontextusban, amikor szintén 1848-ban egy olyan véleményt fejt ki, hogy „*a földművelő nagy tömeg előtt ismeretlen fogalom volt e szó: »haza«*”, ezzel összefüggésben a magyar nép „*a nemzeti színeket nem érti.*”⁸ A szabadságharc leverése után azonban nem kellett túl sok időnek eltelnie ahhoz, hogy a parasztok által készített tárgyakon – a karcolt-véssett-faragott színezetlen címerek után – feltűnjenek a nemzeti színek is.⁹

Volt-e kötődése a magyar parasztságnak a piros-hoz, a fehérhez és a zöldhöz e három szín nemzeti színekként való elfogadása, a trikolor széles körű használatának elterjedése előtt? Milyen módon és mértékben lehettek jelen önmagukban ezek a színek a hagyományos paraszti kultúrában? Megtaláljuk-e az öltözködésben, a „népi” házbelsőben ill. a parasztokat körülvevő világban a 19. század elején, ill. milyen mértékben vannak jelen a különféle társadalmi rétegek környezetében a 19. század folyamán? Ezek a kérdések sokfelől megközelíthetők, és nagyon szerteágazó diszciplínákat érintenek. Ebben a rövid tanulmányban kizárólag a fehér színre szűkítjük a vizsgálatot, és csupán két területet ragadunk ki, ahol a fehér szín szembevető mértékben jelen lehetett már 1848 előtt is: a ruházkodást és az építészetet. Bár tisztában vagyok azzal, hogy a vizsgált korban a különböző tájegységek másféle néprajzi „arculattal” rendelkeztek, mégsem korlátozhatom kutatásomat egy kisebb földrajzi területre,

5 *PÁL* 2013, 702–703. A 1848 május 15-i balázsfalvi román nemzetgyűlésen még – állítólag a román népviselet ihlette – piros-fehér-kék zászló lengedezett, a piros-sárga-kék román trikolor a dualizmus idején vált általánossá.

6 *KERESZTURY* 1975, 122., 583. Amikor Arany János a Toldi estéjén dolgozott, ragaszkodva a korrajz hitelességéhez Szilágyi István segítségét kérte, derítse ki, hogy megjelentek-e már a nemzeti színek Nagy Lajos korában.

7 *A Nép barátja*, 1848. augusztus 6. Közli: *KERESZTURY* 1962, 176–178.

8 Idézi: *SZEKERES* 1967, 166

9 Ld. ezek képeit pl. *SELMECZI KOVÁCS* 2001.

mivel az elmúlt századok írott forrásai sajnos egyenlőtlen információkkal szolgálnak a különféle vidékek tárgyi kultúrájának színeiről. Azoknak a témáknak az illusztrálására azonban, melyek kapcsán bővebb adatokkal rendelkezünk, igyekszem saját lakóhelyem tágabb területéről: Dunántúlról, azon belül is elsősorban Dél-Dunántúlról hozni példáimat.

A trikolór három színe közül most tehát csupán a középsővel foglalkozom. A fehér jelentősége a hagyományos paraszti kultúrában nagyon szembeötlő, ugyanis ez a semleges szín mind az öltözködés („népviselet”), mind a lakóházak külső és belső megjelenésének tekintetében („népi építészet”) megelőzte a kromatikus színek használatát.

A fehér szín a paraszti viseletekben

„Általában fehér az asszonyok ünnepi kendője, a lányok ünnepi ruhája, a legények ünnepi kézikendője s fehérbe öltözik a pünkösdi királyné, a betlehemező és gergelyező suhancok, aztán az elsőáldozó leányka, fehér ruhások a Mária-lányok, a körmenetek virágszóró eladói s úgy látszik, régen kötelezőleg fehér volt a búcsúruha is. S még az olyan vidékeken, ahol ünnepi ruhául színes is szokásos, bizonyos ünnepeken csak a fehér ruha hordható: fehér ruhában jár pl. fehérvasárnap a bágyogi¹⁰ leány és fiatalasszony, húsvéthétfőn a kalocsai¹¹ leány” - sorolta a fehér szín szimbolikai jelentőségét Szendrey Zsigmond 1938-ban. Esetünkben e szín sokoldalú öltözködésbeli előfordulása helyett fontosabb az a tény, amit Szendrey iménti rövid cikkének első sorában fogalmaz meg, hogy „a régen általánosan viselt vászonruha” is fehér színű volt.¹² Egykori fontosságára vall, hogy Somogy megyében a vászonból készült ing-gatya, ing-péntől (pendely) együttest egyszerűen „fehér ruhának nevezték”, tehát az ott élők szemében ez a maguk készítette vászonöltözet jelentette a „fehér ruhát”.¹³

A paraszti öltözködésben ugyanakkor a fehér szín kétféle formában is jelen volt. Egyrészt a saját előállítású kenderből és lenből (jobbára maguk szőtte) textilek nyers- vagy törtfehér tónusában, ill. másrészt az inkább ünnepekhez kötődő, készen vett pamuthoz kapcsolódó ún. „patolyatfehér” árnyalatban is.¹⁴ Mint azt Flórián Mária a témában végzett alapos kutatásának köszönhetően tudjuk, a „paraszti gazdaságokban készült len, kender házivászon és a takács szőtte vászonruhák mellett a 18. században a »fehérlép«, a »fehércselédek« fehér vászon ruhatárát egyre finomabb és fehérebb kelmék egészítették ki”, ekkor kezdenek el ugyanis hódító útjukra indulni a pamutszövetek és az alsóbb osztályok legelőkelőbb textilfajtája a gyolcs.¹⁵ A fehér szín ekkortájt többféle ruhaalapanyagon jelen volt, valószínű, hogy más tónusa lehetett a „mosatlan” (fehéritetlen) és a „mosott” (fehéritett) kender- és lenvászonnak, ill. a „vakítóan fehér pamutgyolcsnak” is.¹⁶ Mindenesetre ha egy nagy fehér gyűjtőkategória alá soroljuk a természetes színében meghagyott, a sáfránnyal sárgított, a fehéritett (vagy néhol kékítéssel világoskékessé változtatott¹⁷) szövetek színét, azt is mondhatjuk, hogy a viseletet a 19. század egy részében még bizonyosan a fehér szín uralta. Még hozzá elsősorban az öltözet összképét

¹⁰ Győr-Moson-Sopron m.

¹¹ Bács-Kiskun m.

¹² Idézet: SZENDREY 1938, 420.

¹³ Idézet: KNÉZY 1992, 212.

¹⁴ GÁBORJÁN 1984, 70.

¹⁵ Idézet: FLÓRIÁN 2009a, 35. Kiemelés az eredetiben.

¹⁶ FLÓRIÁN 2009b, 401.

¹⁷ GÁBORJÁN 1984, 71.

erőteljesen meghatározó szoknyaféléknek, kötényeknek, ingeknek, fejkendőknél és részben a szűrposztó kabátféléknek köszönhetően. Az Ormánság jól példázza ezt, hiszen e vidék viseletében még 1896-ban is a fehér szín dominanciáját hangsúlyozzák a különféle szerzők: „*a református köznépi asszonyainál uralkodó szín a ruházatban a fehér. Ez az igazi ormánysági népviselet.*”¹⁸ Vagy mint Baksay Sándornál olvassuk: „*fehérben jár a nép, maga szőtte vászonban hétköznapi és finom patyolatban ünnepén.*”¹⁹ Ez a fehér színt kizárólagosnak mutató kép persze elnagyolt, hiszen az Ormánság részét képező Bóközből már 19. század első feléből szólnak feljegyzések az elsősorban a női ruházatban alkalmazott színes kötényekről, „kontyokról”, mellényekről és szalagokról.²⁰ Flórián Mária észrevétele szerint a fehér szín „*a 18-19. század fordulóján az európai hölgyek divatszíne is volt*”, szerinte ez is szerepet játszott abban, hogy a Dél-Dunántúlon a fehér öltözethez olyan sokáig ragaszkodtak, ill. hatással lehetett erre a polgári eredetű fehérhímzés Nyugat-Európából érkező divatja is.²¹

A somogyi viseleteket is sokáig az egyszerű, jobbára házi előállítású textilek fehér színe jellemezte. Knézy Judit kutatásaiból tudjuk, hogy „*a 19. század elején Somogyban járónak a ruházat világossága, egyszerűsége, fehérsége volt szembetűnő.*”²² A Csokonyán élő lányokról pl. 1815-ben ezt írták: „*ruhájuk feltűnően világos és tetszetős, leginkább fehér színű szalagokkal díszítve, hajuk csinosan kontyba kötve. A ruha nagyjából háziipari termék, de az ujjak muszlinból készültek.*”²³ Az Ormánságban is csupán az időseket illette a lenvászon és a gyolcs, a lányok ünnepelőjének anyaga finomabb, azt fehér „fátyolból” varrták.²⁴ A Béccsel intenzívebb kereskedelmi kapcsolatban lévő Észak-Dunántúlon az ünnepi ruhadarabokon a fehér csipke is hamar megjelent, Kapuváron (Győr-Moson-Sopron m.), ahol a 19. század első felében „*a' nőnem a fehér ruhanemüket*” még szintén maga állította elő, már a 1800-as évek elejétől is használtak fehér csipkével díszített kötényt és „keszkenyőt.”²⁵ A Dunántúlnak ezen a részén ugyanakkor a színes anyagok már korán bekerültek a viseletbe, erre utal pl., hogy 1783-ban egy Győr-Szabadhegyi menyecskéről feljegyezték, hogy „meggy színű” szoknyát, hozzá azonban még festetlen „fehér gyólts kötényt” viselt.²⁶ Még inkább erről vall az az 1840-ből származó leírás, miszerint a Rábaköz asszonyai miután megöregedtek ruházatukban „*az igen élénk színeket kevésbé szembetűnőkre*” cserélték.²⁷ Horváth Terézia kutatásai szerint a házaló és boltot fenntartó zsidók által árult színes kartonanyagok lehettek az első gyári anyagok, amelyek Kapuvár (Győr-Moson-Sopron m.) környékén bekerültek a paraszti viseletbe. Érdekes, hogy itt ezeknek az elnevezése sokáig egyszerűen csak „tarka” volt, méghozzá minden bizonnyal azért, mert a korabeli szem számára (ill. „*a korábban általános vászon- és gyolcsfélék fehérségével szemben*”) valóban tarkának hatottak.²⁸ Másutt azonban a „tarka” a kékfestő textilből készült szoknya jelzője volt.²⁹ A „tarka” mellett azonban a 18. században már használták a „bécsi tarka”, „török veres tarka”³⁰ vagy alkalmanként akár a „nyári tarka”³¹ körülírásokat is a paraszti női ruhák anyagának a meghatározására.

18 Idézet: BODONYI 1896, 187.

19 Idézet: BAKSAY 1896, 346.

20 KRESZ 1956, 165.

21 Idézet: FLÓRIÁN 2009a, 37.

22 KNÉZY 2000, 346.

23 Idézi: KNÉZY 2000, 346.

24 GÁBORJÁN 1984, 71.

25 Ismeretlen szerzőtől idézi: HORVÁTH 1972, 20., 38.

26 HORVÁTH 1972, 116.

27 Idézi: HORVÁTH 1972, 240.

28 Idézet: HORVÁTH 1972, 36. A házaló kereskedők „pántlikát, csipkét, tarkát” kiáltozva kínálták eladásra a portékájukat.

29 FLÓRIÁN 2009b, 387-388.

30 FLÓRIÁN 2009b, 388.

31 SZABÓ T. 1971, 313. 1775-ös dévai adat: „1 Nyári tarka fersing”.

Az imént megnevezett szín, vagyis a vörös már a 18. század folyamán bekerült a sárközi viseletbe is, ennek illusztrálására utalhatunk Kovách Aladár sokat idézett adatára, hogy az e tájon átutazó kapucinus szerzetes „ördögszínűként” határozta meg az itt lakó nők ruházatát.³² (Valószínűleg „Veres Pamut Bagasia Szoknyájuk” láttán választotta ezt az egyházi szemmel megbélyegző színjelzőt.³³) Később a vásárokból szerezték be a télen viselt „piros, zöld vagy kékszinű szörkelméből való” (félgyapjú anyagú) rásaszoknyájukat.³⁴ Felvettek olyan zöld színű posztószoknyát is „melyet alul szélesen piros posztóval béleltek, s viseléskor elől középütt felhajtva, fönn a korcba tűztek.” E feltűrt szoknya elé úgy kötötték fel a kötényt, hogy a felhajtott rész két oldalán kilátszott a hófehér pendely, „melynek fehérsége viselőjének díszje volt.”³⁵ Ezen a típusú alkalmi viseleten a szoknya sávjában tehát pontosan a nemzeti színek jelentek meg sajátos formában. A munkához azonban még sokáig, a 19. század nyolcvanas éveig ők is jobbra fehérret öltöttek magukra, fehér pendely, kötény, ing, fehér fejkendő képezte köznapi öltözetük részeit.³⁶

Számos adat szól amellest, hogy az ing fölé felvett pruszlikok (női mellényfélék) is egyre inkább tarkává váltak országszerte. Kresz Mária a 18. századi parasztviseletre vonatkozó kutatásai szerint a gyári textilből (olykor drága selyemből) készült színes „pruszlik az első bolti anyagból való ruhadarabok egyike, amely a vászonruha mellett megjelent.”³⁷ A pruszlikok mellett a vállkendőket és kötényeket tartja még ilyen korai színes gyári szövetű viseletelemeknek.³⁸ Bizonyos, hogy a fejen viselt leplek viszont nem tartoznak ezek közé, hiszen a fejkendőkből sok vidéken használtak fehérret (melynek anyaga „fehér vászon, gylcs vagy patyolat, esetleg még finomabb, fátyolszerű anyag” volt³⁹). A 18. században a Dunántúl több részén egy nagyméretű fehér kendőből különleges formát hajtogattak: a pacsa nevezetű, széles szögletes fejfedőt, amelynek korabeli párhuzamai Dalmácián át Olaszországig vezetnek.⁴⁰ Talán „a reformkor elejétől kezdődhetett az az ízlésváltozás”, amelynek következtében ehelyett az archaikus forma helyett az arcot jobban láttatni engedő, de immár kisebb, sál alakú fejviseletek terjedtek el, azonban ezeket szintén fehér színben viselték.⁴¹ A fejkendőhöz képest a szoknya is hamar színessé vált, akiknek pedig nem telt arra, hogy a szoknyájukat gyári anyagból varrják, vászon- és gylcsrokolójukat „olykor gubaccsal feketére festették.”⁴² A fekete szín egyre nagyobb mértékű használatára nyilvánvalóan a fekete gyász – a korábbi fehér gyász rovására történő – széles körű elterjedése is hatással lehetett. („Míg Európa nyugati területein az 1820-as évekre elhagyták” a fehér gyászt, ez a folyamat nálunk csak „a 19. század végére zajlott le”⁴³). Knézy Judit egy egyebek mellett fekete és fehér „parasztfátyolt”, és ugyanilyen cérnát árusító kaposvári bolt 18. század végi leltárának kínálatát felsorolva, szintén úgy véli, hogy ebben az időben ez a két véglet, vagyis a fekete és a fehér „mutatja a fő színeket a ruházatban.”⁴⁴

32 KOVÁCH 1907, 205.

33 FLÓRIÁN 2007a, 388.

34 KOVÁCH 1907, 79–80.

35 Idézet: FÉL 1991, 19.

36 FÉL 1991, 38.

37 Idézet: KRESZ 1956, 31.

38 KRESZ 1956, 31–32. Baksay utalása szerint az Ormánsági fehér szoknyán viselt színes kötény árnyalata és mintája ráadásul korjelző: „a kötény piros a fiataliságnál, tarka fehérvirágú kék a középkorúaknál” (Idézet: BAKSAY 1896, 346).

39 Idézet: KRESZ 1956, 42.

40 S. LACKOVITS 2001, 14.

41 Idézet: KNÉZY 2000, 351.

42 FLÓRIÁN 2009a, 36. Az eljárás leírását ld. GÖNCZI 1910, 210.

43 Idézet: FLÓRIÁN 2009a, 50.

44 KNÉZY 2000, 346.

2. kép:
Sárközi fekete-fehér főkötők a JPM Néprajzi
Osztályának gyűjteményéből (saját fotó)

Bizonyított, hogy a fekete volt az egyik azon két szín közül is, mely elsőként került be a közrendű férfiak eredetileg szintén fehér öltözetébe. A másik a – hímzésekben a pirossal párt alkotó – kék lehetett. A nők és férfiak által egyaránt viselt praktikus kékfestő textilek mellett⁴⁵ a kék szín ugyanis az immár vászon helyett posztóból készült ünnepi férfiviseletekben sötét és világosabb tónusaiban is kedvelté vált.⁴⁶ Bár a tehetősebb férfiak már a 19. század elején a kék posztóöltözetet vették fel ünnepi ruhaként országszerte, a kékposztó még sokáig rangjelző öltözet maradt, felöltése hangsúlyosan a „kékbeliék”: hajdúk, falusi tisztviselők rétegéhez kötődött.⁴⁷ A szegény férfiak külső megjelenését így a Dunántúl nagy részén még mindig – a gatyá-ing típusú viselettel egyetemben – a régi fehér szín jellemezte. Hogy visszautaljunk megint az Ormánságra, egy korabeli leírás szerint itt a 19. század első felében a gyászoló férfiak egyetlen (minden bizonnyal sötét) kalapot kivéve tetőtől talpig fehérben jártak.⁴⁸ (Ezek, a *Regélő Pesti Divatlapban* megjelent sorok ugyanakkor túlzóak, hiszen a lábbeli a kalaphoz hasonlóan szintén sötét lehetett). Míg a fehérgyász és az idős életkorhoz illő fehér, vagyis az „öreges fehér” azonban még a Dunántúlon is csak kivételes (Flórián Mária szerint az Ormánságon kívül elsősorban Somogyból, Hetésből, Sárközből maradt ránk az emléke⁴⁹), addig a fehér férfiruhák felöltése korántsem lehetett ritka. Pl. a Bakonyban és Balaton felvidéken még az 1910-es években is fehér „gatyában és fehér vászoningben” jártak munkába a fiatalok és az idősek is, sőt még templomba is ezt vették fel, természetesen nem önmagában, hanem valamilyen sötétebb ujjatlan mellénnyel vagy ujjassal. Ugyanitt

⁴⁵ Ezen a textilen kevésbé látszott a piszok, ezzel összefüggésben valóban helyes lehet az az elképzelés, hogy „amikor a »fejércselédek« még valóban fehér vászonruhában jártak”, a köznapi kötény akkor is már „kékfestőből való volt”
Idézet: KRESZ 1956, 27. vö. HORVÁTH 1972, 28.

⁴⁶ Ld. ehhez még: BÁLIZS 2012, 142-143.

⁴⁷ FLÓRIÁN 2009a, 70.

⁴⁸ Idézi: KRESZ 1956, 165. Vö. GÁBORJÁN 1984, 72.

⁴⁹ FLÓRIÁN 2007b, 70. Legtovább Csökölyben (Somogy m.) élt. A fehér gyászra ugyanakkor Szlavóniából, de a magyar nyelvterület más részéről is van adat, pl. Torockóról (Erdélyből).

3. kép:
Narancssárga színnel díszített cifraszűrös
pásztort ábrázoló hímzés (Mezőkövesd,
2011, saját fotó)

ugyanebben az időben a „juhászoknak változatlanul ünnepi viseletét jelentette a gyolcsgatya”, ők viszont cifraszűrrel (a téli hidegben még a szűr alatt viselt mellessel vagy ködmönnel) hordták.⁵⁰ Egy 1890-ben megjelent viseletleírás szerint a Csepel szigeten élő magyarok körében hasonló lehetett a legények ünnepi ruhája, csupán annyi kiegészítéssel, hogy a mellény zsebéből itt még egy hímzett fehér zsebkendő is kilógott. Erre nyáron „kis, derékig érő kék kabátfélét »felöltöték«” vettek fel, amely viszont nem volt teljesen kék, alsó szélét fehér és piros sáv díszítette. Az ing és gatyá fehér összhangját azonban nem minden esetben zavarta ez a viseletdarab sem, mivel ez sem mindig került az ing fölé, olykor csupán vállra vetve hordták. Télen e kék felöltő helyett pedig mándlit viseltek, ennek színét azonban sajnos nem tünteti fel a leírás,⁵¹ valószínű azonban, hogy a kék felöltőhöz hasonlóan ez is inkább sötét lehetett. A posztóval és a kékfestő anyagokkal érkező kék árnyalatok divatja egyébként egyes tájakon még a gatyákra is áterjedt, a Bakony falvaiban és a Rábaközben is akadtak, akik fehér helyett kék vászongatyát hordtak, utóbbi térségben ez idővel azonban a gyermekek viseletébe szorult vissza.⁵² Említésre érdemes még a fehér gatyá viseléséhez való ragaszkodás kapcsán, amit Biharugra (Békés m.) településről jegyeztek fel. Ezen a tájon a 19. század végére a vőlegény öltözeteként polgári hatásra divatba jött a fekete nadrág, a megkövetelt ruhadarabból eleinte azonban nem sok darab készült, „szinte egy nadrág vándorolt vőlegényről-vőlegényre, mert még akkor gyolcsgatyában jártak.”⁵³

A 19. század első felében a férfiak viseletében a vászon és gyolcs mellett még a fehér színű gyapjúanyagok, közöttük is elsősorban a 18. század elején még török földről, majd a század végén már Erdélyből, szász iparosoktól vásárolt „fehéres színű abaposztó” játszott jelentős szerepet. Az ebből készült szűr, annak is elsősorban a tarkán díszített változatát: a híres „cifraszűr” hazánk minden táján nagyra becsülték.⁵⁴ A szűr azonban nem feltétlenül volt cifrán díszítve, sokszor csak egyetlenegy színnel, gyakran kizárólag pirossal cifrázták (3. kép). Sőt, egyes tájon a fehér szűr a magyar trikolor két kromatikus színe együtt ékesítette: a szlavóniai magyar férfiak ünnepén viselt félcombig érő, bevarrott ujjú fehérdaróc szűrének elejét „díszes piros, zöld szattyánbőr rátét” díszítette.⁵⁵ Fehér alapon piros és zöld virágozással készült felsőruházatot a magyar nyelvterület más részein is viseltek, pl. a felföldi barkók fehér színű ködmöne szintén „piros, zöld szattyánnal, bőrrátéttel” készült.⁵⁶

⁵⁰ Idézet: S. LACKOVITS 2001, 29., 33., 36.

⁵¹ PÁPAI 1890, 230.

⁵² S. LACKOVITS 2001, 51.; HORVÁTH 1972, 122.

⁵³ Idézet: BERTALAN 1963, 63.

⁵⁴ FLÓRIÁN 2009a, 66–67.

⁵⁵ Idézet: PENAVIN 1998, 4.

⁵⁶ Idézet: PALÁDI-KOVÁCS 1982, 122.

A viselet fehérből színesbe való átfordulása fokozatosan, tájanként eltérő ütemben ment végbe, Gáborján Alice kutatásai szerint ráadásul meghatározott sorrend szerint: „a színesség először a fej viseleteknél és a lábbeliknél jelentkezett, amelyeket a felsőtestre viselt mellények, kendők és ujjasok követtek, végül az alsótestre viselt szoknyák és posztónadrágok, valamint kötények fejeztek be.”⁵⁷ Ez a vélemény némileg ellentmond annak a Kresz Máriától imént idézett elképzelésnek, miszerint a parasztság elsőként pruszkliját, vállkendőjét és kötényét készítette színes gyári anyagokból. Nem tisztem eldönteni, hogy pl. a kötények színessé válásának kérdésében e két nézet közül melyik állhat közelebb a valósághoz, vizsgálatom szempontjából ugyanis a legfontosabb kérdés már tisztázott: a parasztság öltözetében a fehér mindaddig a legtermészetesebb szín volt, míg a 18-19. század folyamán a gyári anyagok be nem kerültek a viseletbe. Az is biztos, hogy egyes tájak viseletének korai leírásait nehéz egymásra vetíteni, mert nagyon esetleges az, hogy az egyes szerzők épp mit tartottak lejegyezésre méltónak. Vegyük pl. Höbbling Miksa Baranyáról szóló leírását:

„A' fejeárcselédeknél eddig fehér vászonszoknya volt a' divat, mellyet ezer redőbe szoktak hajtogatni. Most már a' korszellem hatalmas szózatát ezek is megérték, 's rohanva haladnak, azaz vetélkedve szerzik a' tarkábbnál is tarkább szöveteket mellénynek is ugyan, de leginkább még is szoknyáknak. Fejükön az asszonyok széltében hosszú kontyot viselnek, mellyet ünnepen fehér kendő fődöz. A' leányok hajadon fővel járnak, mellyről a' pártának, vagy is széles piros selyem szalagnak elmaradni nem szabad.”⁵⁸

Bár a fenti sorokból kirajzolódik egy olyan sorrend, hogy ezen a tájon hasonló időben vált tarkává a szoknya és a pruszkli, a más forrásokban sok esetben feljegyzett szoknyaszínek viszont ebből a leírásból nem derülnek ki. Megtudjuk ugyanakkor, hogy – ha Höbbling megfigyelései nem csalnak – ebben a térségben az asszonyi fejviselet őrizte legtovább az archaikus fehér színt, míg a lányok hajában nemzeti trikolorunk első színe, a piros szín is hangsúlyosan, széles szalag formában volt jelen ebben az időben, tehát már az 1848-49-es forradalom előtt.⁵⁹ Ráadásul ekkorra már a Pécs környéki lányoknak nemcsak a fejét, hanem a lábát is meghódította ez a szín, hiszen Höbbling e könyvében arra is kitér, hogy csak épp a legszegényebbnek nem jutott mentére és piros csizmára.⁶⁰ Hogy a piros szalag és piros csizma viselése nem feltétlenül járt együtt a gyári anyagok alkalmazásával, azt Gyöngyöspata példája igazolhatja, ahol egy 1861-es leírás szerint a leánynak „fehér színű a szoknyája, nyakkendője, inge és köténye”, csizmája viszont piros, mindemellett a „fején fekete pártát visel s hajában piros pántlikát.”⁶¹

Tehát a források esetleges megléte vagy hiánya, ill. az azokban lejegyzett információk egyenlőtlen színvonala miatt nehéz képet alkotni arról, hogy a paraszti viseletekben mely színek váltak megszokottá elsőként. Bizonyos azonban, hogy a fehér mellett és helyett már a 19. század előtt is kínálóztak színesebb alternatívák mind a munkára, mind az ünnepre szánt ruhák vonatkozásában. Flórián Mária szerint a „18. században hazánkban is egyre nagyobb számban működő festőmesterek eleinte feketére, idővel inkább kékre festették a munkaruhának szánt vásznakát.”⁶² Ennek ellenére

57 Idézet: GÁBORJÁN 1976, 6

58 HÖBLING 1845, 68–69.

59 Hogy pontosan mikor került a viseletbe a piros, nem tudjuk, Gáborján Alice csak annyit ír, hogy a piros „magyar parasztság régen kedvelt színe” (ld. GÁBORJÁN 1976, 6). Flórián Mária is csupán arra mutat rá, hogy török közvetítéssel kerül hazánkba a festőbuzér, amely „1868-ig, a vörös szintetikus feltalálásáig” bőr- és textilfestékként egyaránt használatos volt. (Ld. FLÓRIÁN 2007b, 65).

60 HÖBLING 1845, 68. A piros és sárga csizma használatának kezdeteiről lásd bővebben: BÁLIZS 2020. „A piros csizma esete (Első kitérő)” című alfejezetnek „A sárga és a piros csizma” című részét: 109–115.

61 Idézi: KRESZ 1956, 208.

62 Idézet: FLÓRIÁN 2009a, 39.

egyres tájakon viszonylag későn kerültek használatba a kékfestő textilek, pl. Nagybajomban (Somogy m.), ahol a 19. század derekáig még fehérben jártak, a „föstökék” csak a 19. század második felében vált a hétköznapi szoknya alapanyagává.⁶³ Míg a 18. század első felében a készen árult ruhaanyagokból a fekete, kékre festett lenvászón vagy „a görög kereskedőknél kapható fekete, kék muszuly és ugyancsak fekete vagy kék, de többnyire veres bagazia biztosította a választékot”,⁶⁴ egy évszázaddal később már a – magyar trikolor harmadik színét adó – zöld szín is nagy mértékben jelen lehetett a köznépi számára is megfizethető textilek piacán. Egyrészt néhány tájon a kékbeliiek által viselt posztó színei között is feltűnt a zöld, ill. emellett a veres és a „szederjes” is.⁶⁵ Másrészt az 1820 körül a szoknyaanyagként kedvelt „félgyapjú” vagy „rása” anyagok legkeresettebb színe Kresz kutatásai szerint pontosan a zöld volt. (4. kép) Alátámasztja ezt, hogy egy Nyitra megyéről szóló 1821-es leírás szerint itt „a posztósok szoknyának való világoskék posztót és zöld félposztót is csináltak.”⁶⁶ Sőt Zoltai Lajos levéltári kutatásai szerint a debreceni asszonyok már a 18. században is a kék mellett főleg zöld szoknyát szerettek viselni.⁶⁷ Bizonyos, hogy egyes tájegységeken a parasztok a maguk készítette vásznat házilag is meg tudták festeni vagy festetni a fekete mellett zöldre is. Erre utal, hogy a felföldi barkó férfiak számára éppen utóbbi két színre festett vászonkötényt hordtak hétköznapi használatra, hogy a sűrűn beráncolt fehér bőgatyát így óvják meg a bepiszkolódástól.⁶⁸

4. kép:
Bólyból (Baranya m.) való asszony sötétzöld szoknyában egy 1843-as Erdődy-akvarellen (Savaria Múzeum Néprajzi Adattára 278.)

⁶³ M. KERÉKGYÁRTÓ 1980, 90.

⁶⁴ Idézet: FLÓRIÁN 2007a, 388.

⁶⁵ FLÓRIÁN 2009a, 70.

⁶⁶ Idézet: KRESZ 1956, 32.

⁶⁷ ZOLTAI 1938, 296.

⁶⁸ PALÁDI-KOVÁCS 1982, 112.

itt voltak az ágyak (egy festett és egy „feyer”, azaz festetlen nyoszolya), székek, asztalok, padszék, almárium.⁷⁷ Egy másik forrásból, egy felvidéki („Csicsery”) kúria 1696-os leírásából megtudjuk, hogy itt már „két feyer ház, két kamara, két pince, egy Cselid ház, egy jó tornác”, ill. egy konyha volt.⁷⁸ Ezekben a forrásokban a „feyer ház” valóban meszelt falú szobákra utalhat, ill. talán azt is jelzi, hogy az (esetleg ritkábban meszelt és takarított) többi helyiség már nem feltétlenül volt olyan fehér (és tiszta), mint a lakó- és vendégszoba. Az elnevezés kialakulása feltehetően azt a korábbi állapotot rögzíti, amikor még a nemesek is a reprezentációs célú helységeiket meszeltették csupán. Az viszont bizonyos, hogy a 19. századra már a vendégszobák ragyogó fehérre voltak meszelve, hiszen egy visszaemlékezés kifejezetten vendégszobákként hivatkozik azokra a fehér falú helyiségekre, ahol 1806-ban Habsburg József főherceget és kíséretét szállásolták el Nagy Lomniczon (később Kakaslomnic, ma Velká Lomnica, Szlovákia) Berzeviczy Gergely „szerény bár, de minden tekintetben úrias” házában.⁷⁹

A mészégetés és a meszelés történetét Bakó Ferenc a Magyar Rádió „Kis magyar néprajz” műsorában röviden így foglalta össze: „Az emberiség mintegy 2000 éve használja ezt az anyagot, ismerete nemcsak Európára, hanem szinte minden földrészre kiterjed. Nálunk már az Árpád-korban készítették és használták kő falazatú templomok építéséhez, de kastélyok vagy várfalak emelésére csak a tatárjárás után. Ekkor engedélyezte csak IV. Béla király a kőépítkezést papok és nemesek számára, és ez a kor szak terjeszthette el a mészégetést, mivel a kő idomokat az oltott mész köti össze legtartósabban. A középkorban még céhes iparág a 18. század óta népi mesterséggé degradálódott, művelői azóta szegődmenyes munkások, akik a parasztságból kerültek ki. Népi használatba a múlt század derekán jutott, amikor falun a házak falait meszolni kezdték.”⁸⁰ Azért ilyen későn, mert a mész alapanyaga viszonylag ritka, a mészkő ugyanis „geomorfológiailag szigorúan kötött területeken, a mészkővidékeken fordul elő, de ott sem mindig egyformán alkalmas az égetésre”,⁸¹ ráadásul a mészégetés rengeteg fát igényelt.⁸² Éppen ezért a mész – az erre irányuló szakkutatás szerint csupán – „kiegészítő elemként van jelen építkezésünkben évszázadokon keresztül, meszelésre, színezésre, fertőtlenítésre használták.”⁸³

A fehér meszelés szélesebb körű elterjedése előtt a falusi házak falának színét a vakolásnál egy archaikusabb módszerrel: a tapasztással előkészített falon végzett mázolás adta. A mázolás híg, agyagos sárral történt, ehhez „igyekeztek sárgás, kékesfehér, vagy fehéres földet használni.”⁸⁴ Ezt a szürkés vagy olykor sárgás tónust – a köztudottan fertőtlenítő hatású – oltott mésszel elérhető ragyogó, és nem mellesleg a tisztaság érzését sugalló fehér szín váltotta fel a házak külső és részben a belső felületein is. A házakban azonban nem feltétlenül meszelték minden helyiséget. Mivel a mész a füsttől kivörösödik, a füstökonyha falaira és tűzhelyeire még a 20. században sem pazaroltak belőle. A Káli medencében pl. a konyha „rendben tartásához az agyag mellett” helyi nevén „sikáloföldet” vagy „sikálot”/„sikárlót” használtak. Ezzel a „sikáloval Kővágóörsön nemcsak a füstökonyhát, hanem a tornác mellvédjét és pilléreit is sikálták.” Egyes falvakban a közeli „kőbányában a kő közötti hézagokban fehér színű sikárlót gyűjtöttek, amit az asszonyok a kemencék meszelésére használtak.”⁸⁵

77 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára NRA (Neo-Registrata Acta) 698: 7.

78 MNL OL NRA 699: 41.

79 BERZEVICZY 1901, 659.

80 Közli: ZÁBRÁTZKY 2018, 172.

81 CSERI 2009, 287.

82 VIGA 1986, 74–75. Mészkőben és tűzifában is gazdag Bükkben pl. bizonyítottan nagy mennyiségben állították elő meszet, itt „a mészégetés a kincstári erdőzet jelentős jövedelemforrása volt” már 19. század elején is, majd 1858-tól az uradalom felszámolásától kezdve egyre inkább tért hódított a paraszti mészégetés és a mésszel való kereskedelem a mészégetésre alkalmatlan távoli tájak irányába is.

83 Idézet: CSERI 2009, 291. A kenderfonál meszes vízbe áztatásával fehéritésre is használták egykor, ahogyan azt pl. Biharugrán tették, ld. BERTALAN 1963, 36.

84 Idézet: CSERI 1997, 118–119.

85 Idézet: LUKÁCS 1997, 149.

Fontos hangsúlyozni, hogy a korábbi fehérföldes mázolás eredményezte világos piszkosszürkés tónust a paraszti színosztályozás minden bizonnyal éppúgy fehérként határozta meg, mint a meszelés adta ragyogó fehéret. Amíg ugyanis a mész nem volt elérhető a számukra, az jelentette az egyetlen fehér(es) falszínt.⁸⁶ Párhuzamba állítva a korábban tárgyalt viseletekkel, azt is mondhatjuk, hogy a vászonnemű nyersfehérje a hagyományos építészetben a mázolás szürkésfehér tónusának feleltethető meg, a meszelés hófehér színe pedig a – boltban vásárolt, drágább és ünnepebb – pamuttextilek, gyolcsok patyolatfehérjének.

A meszelés elterjedésével a házak homlokzatát utóbbi hófehér szín uralta, annak ellenére, hogy ez a szín nem a teljes felületen jelent meg, hiszen a legtöbb helyen a falak legalsó sávját „elhúzták” egy másik színnel, amely a sárgától a szürkén át a kékig tájanként változott. Néhol pusztán díszítőcéllal az ablakok körül is színesre meszelték a falat, pl. a Zemplén megyei tótokról jegyezték fel a 20. század elején, hogy az ablak körül „kék festést” alkalmaznak.⁸⁷ Utóbbi szín egyébként a magyar nyelvterület egyes részein házszíneként is megjelent, a kékre meszelés azonban „visszaszorult Erdély egyes vidékeire, s a Felföld északi megyéire.” A kéknél is ritkábban utalnak a források zöld házfalszínre, pl. a Kolozsvár Hóstát részén jellegzetes zöld homlokzatszín eredetét sem ismerjük sajnos.⁸⁸ A színes házfal mindenesetre csak néhány területen és később, a 19. század végén vagy a 20. század elején jött divatba.⁸⁹ (5. kép) Éppen ezért máig a fehéret tartjuk az igazi magyar paraszti/falusi házszíneknek, „az évente kétszer megújított fehér fal a magyar népi építkezés jellegzetességének” számít.⁹⁰ A meszelt fal nemcsak a magyar ház „ékessége”, gyakorlati funkciója is van, egyes vélemények szerint a „nedvszívó vályogfalaknak a külső nedvesség ellen” is valamelyest védelmet nyújt.⁹¹ A meszelés a 19. század közepére jobbra mindenütt elterjed, talán olyan sorrendben, hogy elsőként a települések templomai, és más fontosabb középületei kapták meg a fehér színt, aztán a lakóházak is. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy Túrkevéen (Jász–Nagykun–Szolnok m.) egy 1801-ben kelt levél tanulsága szerint csak a „roppant fehér torony” nyúlik ki az akkor még meszeletlen városi házak közül.⁹² (Visszautalva a Nagy Lomnicz kapcsán említett példára, míg a 18-19. század fordulóján a kisebb, szerényebb kastélyok is már több fehér falú vendégszobával bírtak, addig – úgy tűnik – a szegényebb települések – köztük Túrkeve – még meszelt házakkal sem dicsekedhettek).

5. kép
Fehér meszelés alól kilátszó sárga homlokzat
1942-es évszámmal (Szakmár, 2011, saját fotó)

⁸⁶ Vö. „A fehér, szürke, szürkésfehér színű kőzeteknek” a magyar nyelvterület nagy részén „*fehérkő a neve*” Idézet: *HÁLA* 2003, 142. 42. jegyzet. Vö. még: Gyimesközeplokon – saját kutatásaim szerint – az ezüstszínt is fehérként tartják számon.

⁸⁷ *BOROVSKY* 1905, 163.

⁸⁸ *GÁL* 2009, 44.

⁸⁹ Heves megyében 1910 körül már „a sok fehér ház közül minden faluban kiválik egy-egysárgára, zöldre vagy halványkékre meszelt ház” Idézet: *BOROVSKY* 1910, 198. Nagymamám 1910 körül Mattyon (Baranya m.) épült, az emlékezetből visszakövethető időben mindig fehérre meszelt házáról is azt állapította meg egy tudományos falkutatás, hogy legkorábban sárga homlokzattal rendelkezhetett.

⁹⁰ Idézet: *CSERI* 1997, 119.

⁹¹ *TÓTH–FARKAS–MISKOLCZY* 1954, 197.

⁹² *KLAMÁR* 2000, 442.

A falusi paraszti hajlékok fehér színe azonban nem teljesen fehér, különböző színes részletek is jellemzik, fehérsége többnyire kontrasztban áll – a már említett alsó színes sáv mellett – a nyílászárók színesre festett kereteivel is. Az utcai homlokzaton az ablakok keretének festése (területenként ugyan eltérő időben, de) már a 19. század folyamán megindult. Ebben a kontextusban főként zöld és sötétbarna színekről szólnak az adatok. Csak egyetlen helyről tudunk, amely kilóg a sorból, de az sem Dunántúlon található, hanem Erdélyben: Toroczkón ugyanis a házak ablakkereteinek hagyományos színe „(az 1702. évi vérengzés emlékére) a piros, emellett előfordult a zöld keretezés is.”⁹³ Térségünkhöz közelebb, a muraközi szlovénekről tudjuk, hogy házaikon „az ablakok kereteit és néha az ajtót is piros, zöld vagy kék színűre festik.”⁹⁴ Többször előfordulnak a forrásainkban a kapuk zöld színére történő utalások is, pl. egy visszaemlékezésben azt olvassuk, hogy amikor 1857-ben Ferenc József és Erzsébet királynő magyarországi körútján Miskolcra érkezett, rendezett utcakép várta, mert előzőleg a lakosságnak „a házakat szép fehérre kellett meszelni, a kapukat zöldre festeni.”⁹⁵ (A zöld kapusznin egyébként napjainkban sem ritka: 6. kép). A 19. század második felében a falvak kinézetéhez több helyen hozzátartozhattak már a zöld ablakok, ajtók és kapuk, sőt ez a szín olykor a tetőn (!) is feltűnhetett, igaz nem a lakóházakén, hanem a templomén.⁹⁶ Az ajtók és ablakok festése azonban sokkal kevésbé volt elterjedve, mint a meszelés, ugyanakkor ahol a nyílászárók faanyagát nem festették, ott is igyekeztek azt óvni, ebből a célból Biharugrán pl. meszelés után lemosták, majd bekenték petróleummal.⁹⁷

6. kép:
Zöld kapu piros és piros-fehér díszítéssel
(Mezőkövesd, 2011, saját fotó)

Ha magunk elé képzelünk egy kis fehér falusi házat, melynek zöldre festett ablakában piros muskátli virít, már el is érkezünk a nemzeti színekhez. Ez a kép a falvakban azonban 1848 előtt nem lehetett jellemző, már csak azért sem, mert a muskátli csak a 19. század közepe táján „szivárgott le” nagyobb mértékben a köznéphez.⁹⁸ Csoma Zsigmond kutatásaiból azt is tudjuk, hogy „az Osztrák-Magyar Monarchia vasúthálózatának kiépülésével a vasútállomások révén terjedtek el” az akkor még csak piros virágú muskátlik.⁹⁹ Gyors elterjedésükre mutat ugyanakkor, hogy az előkelő fiatalok által egymásnak ajándékozott apró „szerelmi zálogok” közt már a század első felében feltűnik a – hajfürt, mézeskalács

93 Idézet: *FURU* 2000, 85.

94 Idézet: *TÓTH* 1957, 162.

95 Idézet: *PFLIEGLER* 1996, 35.

96 *NYÁRÁDI – SZÁSZ* 2010, 267. A Székelyudvarhelytől 18 km-re fekvő Recsenyéd unitárius templomának 1881-es felújítása során elhatározták, hogy a tetőre szánt „új cserépeket, melyeket a legjobb cserépvetőnél szeretnének megrendelni, zöldre festik, a karácsonyfalvi templomhoz hasonlóan.” Ez azonban mégsem valósult meg.

97 *BERTALAN* 1963, 23.

98 *RAPAICS* 1932, 382.

99 Idézet: *CSOMA* 2015, 129.

és a szárított virág mellett a – „muskátli levél” is.¹⁰⁰ Sőt a *Vasárnapi Újság* hasábjain már 1855-ben (!) mint „*magyar kis városainkban divatozó szokást*” említik, hogy „*minden ablak tele van zöld muskátli bokrokkal.*”¹⁰¹ Egy 1877-es forrásból pedig arról értesülünk, hogy ez a virág ekkorra már „*falu helyen*” is mindenütt megtalálható.¹⁰²

Ugyanakkor a nemzeti színek közül a zöld nem jellemezte általánosan a parasztok házainak ablakkereteit. Az ablakokat egyes tájakon ill. más időszakokban inkább barnára festették, ebben az esetben a falusi porták utcai nézetében legfeljebb a muskátli – vagy esetleg a többi ablakban tartott cserepes növény, pl. a rozmarin, viola¹⁰³ – zöldje képviselhetette a magyar trikolor harmadik színét. (Később pedig inkább már a piros tetőcserép adta ehhez a nemzeti színek első színét). Valószínű azonban, hogy a 19. század utolsó harmadában már mindkét kép (vagyis: a fehér ház zöld ablakában piros muskátli, ill. a fehér ház barna ablakában piros muskátli) a valóságban is előfordulhatott a Dunántúl egyes részein. Legalábbis erről vall az a Göcsejről szóló népi építészeti leírás, mely szerint ezen a tájon hagyományosan „*az ablakok, zsaluk barnák, vagy zöldek. Az ablakokban cserépvirágok, leginkább a tűzpiros muskátli.*”¹⁰⁴ (Vö. Egy Vas megyében fekvő faluról, Szalafőről készített későbbi leírás szintén barna és zöld színű zsalugáttert és deszkatáblát említ.¹⁰⁵)

A muskátli előtt azonban más „növénydíszek” is élénkíthették a homogén fehérre meszelt falat. Az 1893-ban Nagygyedén született akadémiai építész, Borbíró Virgil is kiemelte, hogy „*a paraszti ház gazdája*” a meszelt fal fehérségét „*a ház használatából... eredő színes elemekkel gazdagítja: az eresz alá lógatja az élénksárga, narancsszínűvé zománcosodó kukorica meg paprikafüzéreket [sic!] amelyek rövidesen gránátvörösé válnak. Igaz, hogy azokat nem dísznek rakja oda, hanem szárítani, aszalni. De e gyakorlati célú cselekvésével egyúttal a házát is díszíti.*”¹⁰⁶ Hogy ezeknek a füzereknek a megléte mennyire vetíthető vissza a múltba, az már külön kérdés. Szerencsénkre azonban, egy 1870-ben a Balaton környékén átutazó angol hölgy feljegyezte, hogy e „*vidék népe felfedezte, hogy a szőlőfürtök gazdag girlandjait, a kukoricát és a napraforgót a legcélszerűbb mélyen árnyékolt tornácaikon felakasztani.*” Sőt ehhez még azt is hozzátette, hogy „*a különféle terményekből*” képzett színes halmaz „*jellegzetesen enyhíti a meszelt házak vakító és egyhangú fehérségét.*”¹⁰⁷ A távoli földről ideérkező 19. századi idegen tehát ugyanazt vette észre a magyar falusi házakon, amit a 20. századi elején élt és alkotott építész: a meszelt falra akasztott, a homogén fehérséget ellensúlyozó színes „terményeket”. A Dunántúlon, vagy legalábbis a Balatonfelvidéken azonban a 19. század második felében a kukorica sárgája mellett nem a paprika pirossága, hanem a friss vagy a már száradó napraforgók változatos árnyalatai, és a szőlők zöldje és/vagy kékje dominált. Csepel szigeten viszont 1890-ben már a kukorica mellett ott a paprika is, ill. itt még a hagyma is ki volt akasztva.¹⁰⁸

100 *Életképek*, 1847. október 17. 504.

101 *Vasárnapi Újság*, 1855. szeptember 16. 295.

102 *MÉSZÁROS* 1877, 28.

103 Egy kisvárosi diákcsínyeket felsoroló elbeszélés szerint a „*deák*” esténként szórakozásképpen az egyik ház ablakából eltulajdonított tejesfazékból öntözi meg a másik ház ablakában „*pompázó rozmarinokat*”, vagy a párkányokat ékesítő „*szép violákat kihuzogatja cserepjeikből, s helyettük az egyikbe kukoricaszárat szúr, a másik cserépbe kalapja ékét, a hatalmas kakastollat*” állítja (*Regélő Pesti Divatlap*, 1844. Őszhó 27. 52–53.)

104 *TÓTH* 1938, 57–58.

105 Idézet: *BÍRÓ* 1969, 152.

106 Idézet: *BORBÍRÓ* 1950, 531–532.

107 Közli: *KATONA* 2000, 294.

108 *PÁPAI* 1890, 232.

A történelmi Magyarország egyes tájain olykor még festett „növények” is kerültek a házra, elsősorban annak homlokzatára. Rajzban örökítették meg Gősfán (Zala m.) egy 1879-ben épült kontyvetős házat, melynek fából faragott oromfalára kék, fehér és piros színnel motívumokat festettek. Ezek között „gyakori a szívből kinőtt rozmaringszál, felette tulipánokkal, meg a cserépből kinőtt virágcsokor”, sőt feltűnt mellettük „az Édenkert fatörzsre kúszó kígyója és a fehér galamb is.”¹⁰⁹ Homlokzatokra festett rozmaringokról más tájakról is van adatunk: a nógrádi palóc házról írva jegyezték le, hogy ebben a térségben a díszes homlokzatok ritkák, legfeljebb „az ablakok között holmi rozmaringos rajz” díszíti a házat.¹¹⁰ A Rima-völgyi református falvak esetében azt is tudjuk, hogy körükben az oromfalán megjelenő vakolatdíszek, „stilizált virágok, szőlő, tulipán, rozmaring és geometrikus minták, évszámok az 1850-60-as évektől terjedtek el.”¹¹¹ A vakolatból kialakított mintákat általában fehérén hagyták, másutt azonban színesek is lehetettek a házfalon megjelenő virágok. A legtöbb korai forrás azonban nem részletezi a díszítések kialakításának mikéntjét, pl. a lábazatánál kékkel szegélyezett Szerencs vidéki ház esetében egyszerűen csupán „tulipános rajzról” értesülünk.¹¹²

Ismert tény viszont, hogy az asztalos készítette bútorokra jellemző „tulipános” festés jelenik meg néhol a fából készült ablaktáblák belső oldalán. Bizonyos, hogy ezek látványa is befolyásolta a ház utcai képét, igaz csak akkor, ha épp nyitva volt az ablaktábla.¹¹³ A népi építészeti szakirodalom szerint a 19. század második feléig használták ezeket az ablakokat védő külső fatáblákat, 1830-tól azonban előfordult a zsalugáterek (vagyis „a mozgatható falapokból összeállított” ablaktáblák) alkalmazása is, de utóbbiak nagyobb mértékben csupán a 19. század második felében váltak népszerűvé.¹¹⁴ Eleinte valószínűleg ezek is inkább a nemesi kúriák és a templomok ablakára kerültek. A pécsváradi Nagybaldogasszony templom zöld zsaluiról tudjuk, hogy azokat 1837-ben készítették.¹¹⁵ De ebben a korai időben már a papok és lelkészek otthonaiul szolgáló házak is a zsaluval felszerelt épületek közé tartozhattak, erre mutat, hogy a térség többi parókiájához képest igen korszerűnek mutató 1834-ben épült balatonkenesei lelkészlakás két lakószobájának mind az öt ablakát zöld zsalugáter védte.¹¹⁶

A digitális korpuszokban a 19. századi zsaluk és ablaktáblák színe után kutatva ugyanakkor azzal szembesültem, hogy az ablaktábla és a zsalugáter alkalmazása nem zárja ki egymást még egyazon ablak esetében sem, pl. a többször említett Csepel szigetről szóló 19. század végi leírásban az olvasható, hogy itt „a szobán üveg ablak van; nyáron zöld zsalut is alkalmaznak, télen pedig tulipános deszkaablakot.”¹¹⁷ (A vármegyei monográfiák 20 évvel később kiadott Pest megyei kötetében szintén említik mindkettőt, sőt ebben már „gördülő redőny” alkalmazásáról is hírt adnak.¹¹⁸) A nyári hőség idejére alkalmazott zöld zsaluk talán városi eredetűek lehetnek, hiszen egy az 1848-49-es szabadságharcban résztvevő orosz katonatiszt megfigyelése szerint ekkor már a felvidéki Bártfa „lakói az itt uralkodni szokott nagy meleg miatt zöld zsalukat alkalmaznak ablakaikon.”¹¹⁹ A neves magyarok

¹⁰⁹ Idézet: TÓTH 1938, 49.

¹¹⁰ Idézet: BOROVSZKY 1911, 151.

¹¹¹ Idézet: PALÁDI-KOVÁCS 1982, 92.

¹¹² BOROVSZKY 1905, 154.

¹¹³ „Két fatábla, ami csukható-nyitható vót. Kékre festve még két piros tulipán. Mikor kinyílt, akkor a falat díszítette.” Így írta le az általa „tulipános palét”-nak nevezett homlokfali spalettát egy visszaemlékező Csongrádon (Csongrád-Csanád m.) Közli: SZŰCS 1987, 105.

¹¹⁴ CSERI 1997, 177-178.

¹¹⁵ BORSY 2008, 40.

¹¹⁶ S. LACKOVITS 1997, 236-237.

¹¹⁷ Idézet: PÁPAI 1890, 233.

¹¹⁸ BOROVSZKY 1911, 5. Ehelyütt olvasható: „Zöld zsalut használnak, régiesebb a tulipános deszkaablak, nem ritka az egészen új gördülő redőny sem.”

¹¹⁹ Fővárosi Lapok, 1893. július 23. 1627. Vö. „Ablakai sötétek, s a tél dacára zöld zsalukkal vannak ellátva” Idézet: Ellenzék, 1884. december 9. 287. sz.)

közül Munkácsy Mihályról tudjuk, hogy pályája legelején, 1855-ben egy zöld fatáblás ablakkal rendelkező asztalosműhelybe szegődött el inasnak.¹²⁰ Az 1883-ban született Babits Mihály pedig egy két szintű, fehérre meszelt zöld zsalus szekszárdi házban töltötte gyermekkorát. A ma emlékmúzeumként működő, napjaikban is zöld ablakú szülői ház a verseiben is feltűnik,¹²¹ egyik költeményében pedig mintha kifejezetten a magyar trikolor harmadik tagját idézné a zsalu zöldje:

*„A város, mint egy álmos eb,
hever domb alatt, sík felett
kis város, nagy falu.
Korán fekvő, korán kelő:
fehér fal és piros tető
zöld fák és zöld zsalu.”¹²²*

Nem csupán Babits ragaszkodik a „zöld zsalu” képéhez, ez tőle függetlenül is gyakori motívum szépirodalmunkban, pl. Krúdy Gyula is előszeretettel használta,¹²³ Kaffka Margit is többször, egy alkalommal az ablakból „a kékre mázolt parasztházak suta sorára” való kilátással együtt említi,¹²⁴ és előfordul Móricz Zsigmond „A galamb papné” című művében is. Móricz ebben az elbeszélésében ráadásul szintén külön említi egyrészt a nyári zsalugátert, másrészt a télen használt ablakot:

„az ablakon frissen festett zöld zsalu volt. Ez a szerelem, a zsalut befestették a lakodalomra, de a téli ablakokat!... Hisz akkorra már úgylis vénasszony lesz a menyasszony!”¹²⁵

Ezekben a sorokban a téli ablak utalhat tömör fatáblákra, de akár a belső ablaktáblával teljesen azonos, csak éppen külső réteggént alkalmazott (és kifelé nyíló) valóságos üveglablákra is, hiszen az üveget körülvevő fakeretet is festeni kellett.¹²⁶ Városi használatban is inkább erről lehet szó. Budapesti alkalmazására utal a lakásokba zárt gyermekek egészségét féltő újságcikk szövege is:

„Amióta a zöld zsaluk helyére a téli ablak került... a mosolygó, fehérfőkötős bábék [értsd: kisbabák] is eltűntek az utcákról. Nagyon hibáznak a fővárosi szülők, hogy attól a naptól kezdve, mikor az ablak közé kiteszik a fűrészporról megtöltött ablakpárnákat, a gyermekeket sem engedik ki többé a szobából.”¹²⁷

Ez az 1893-ban megjelent cikk azt is megörökíti, hogy a városokban télvíz idején milyen módszerekkel igyekeztek távol tartani az utca hidegét a fűtött lakásoktól. Szempontunkból azonban fontosabb ennél, hogy a források zöme zöld színű zsalugátert említ. Míg azonban nemesi használatban a – különböző tónusaiban is használatos – zöld zsalugáter sárga (kastélysárga, barokksárga, monarchiasárga,

¹²⁰ „Gyermek-émlékeim” című visszaemlékezésében ír erről, ld. *Alkotmány*, 1900. május 3. 1.

¹²¹ „Röpülj, lelkem, keresd meg hazámat! /Áll a régi ház még, zöld zsalúja /mögött halkul anyám mélabúja: /ősz hajú, de gyermekarcú bánat” (Babits Mihály: *Hazám*, 1925)

¹²² Szekszárd, 1915 nyarán

¹²³ A pávás leányról való mese (1897), Történet a szegény leányokról (1897), Írás Flóráról (1897), A Sebestyén-utcai bolt (1910) stb.

¹²⁴ Kaffka Margit: *Süppedő talajon* (1911)

¹²⁵ A galamb papné. Regény. (Folytatás.) Irta Móricz Zsigmond. XII. *Vasárnapi Ujság*, 1910. november 13. 942.

¹²⁶ Így válik értelmezhetővé a következő, a 19. század végéről való néprajzi leírás: „A ház homlokzatán rendszeren két ablak van sokszor még télen is zöld redőnyökkel.” A szerző itt minden bizonyokkal nyári zsalugáterekre gondol, amelyeket még a sötét téli időszakban sem cseréltek le a fényt is beengedő ablakokra (*MATTHAIDES* 1898, 213).

¹²⁷ *Pesti Napló*, 1893, október 22. 18.

„Esterházy sárga” stb.) színű épületfalon is megjelenhetett,¹²⁸ a kifejezetten fehérre meszelt házakon alkalmazott – a magyar zászló harmadik színéhez hasonló árnyalatú, vagy olykor még annál is sötétebb – zöld zsalu a 19. század második felétől a falusi magyar házak szimbólumává válik. Ehhez talán épp a nemzeti színhármas ismertté válása és a zöld szín magyar színként való elfogadása is hozzájárult.

De visszatérve a fehér színhez, mindenképpen utalni kell még arra is, hogy a 19. század folyamán nemcsak a fehérfölddel mázolt vagy a meszelt házak lehettek fehérek, hanem azok is, amelyek valamilyen fehéres kőzetből épültek. „A Balaton-felvidék és a Bakony kisnemesi építkezése a 18. század óta bizonyíthatóan a követ használja”, majd a kőből épített vakolatlan házak a 18-19. század fordulójára a parasztság körében is elterjedtek.¹²⁹ Az építkezéskor nem csupán fehér, hanem olykor vörös vagy sárga és szürkés színű köveket is használtak, minden falu olyat, amelyet saját bányájából kitermelt. 1834-ben Oláh János Alsóörsön látott házakról így nyilatkozott: „Szép fekvése van; de az épületek vér verességű kövekből külső vakolás nélkül építettvén, sokat elvesznek szépségéből.” Felsőörs kapcsán is hasonlóat jegyez le: „Utszái rendetlenek, és veres kövekből épült házai többnyire vakolatlanok lévén, igen idomtalanok.”¹³⁰ Tehát a rusztikus házfelület és a vöröses falszín sem tetszett neki, minden bizonnyal azért, mert más tájak falvainak sima falú, fehéresre mázolt vagy meszelt házaihoz képest valóban szokatlannak tűnhettek ezek a kőfalú épületekből álló települések.¹³¹ A Bakony és Balatonfelvidék településein 19. században átutazók a házak alapanyagát képező kőzet színére utalva azonban „beszámoltak fehér, sárga, vörös és fekete falvakról” is, sőt „néha előfordult kétféle szín, kétféle kőzet, ebben az esetben a település határában vagy ahhoz közel két különböző kőfajtát adó kőfejtő működött.”¹³² Máiig megvan a nyoma annak az építkezési módnak is, amikor vegyes árnyalatú köveket alkalmaznak egyazon épület esetén, így az „eltérő színű kövek mozaikosan, szabálytalanul és véletlenszerűen keverednek a házfalban.” A szakkutatás szerint ilyenkor feltehetően „nem csak eredeti, frissen bányászott kőből építkeztek”, hanem korábbi építményekből fennmaradt, újra felhasznált kőanyagból is.¹³³ A fentebb idézett Oláh sorok arra utalnak, hogy még e színes falvakban is akadtak azért olyan épületek is, amelyeket bevakoltak. Arról nem is beszélve, hogy pl. a Káli-medence kisnemesi építetői saját házaikat ekkor már kívül-belül fehérre meszeltették, sőt „a 19. század első harmadától kezdve egészen a század végéig gyakran készítették lakóházaikra költséges, de magas esztétikai értékű vakolatdíszítést” is.¹³⁴ Leszámítva azonban ezt a térséget, amelyre részben a vakolás nélküli kőépítkezés volt jellemző a 19. század első felében, a mázolás, majd idővel egyre inkább meszeléssel ellátott – tapasztással borított – házfal lényegesen több faluban volt általános ugyanebben az időben, így sokkal jobban jellemezte a magyar falvakat. Nem csoda tehát, ha a fehérre meszelt ház a köztudatban máig hozzátartozik a régies, tradicionális magyar falu képéhez.

¹²⁸ Vö. „Voloscában a tenger partján... van egy nagy sárga ház, állandóan csukott zsalugátérekkel, melyek színe zöld, mint a lámpaernyőké. A régi francia urházak egyenruhája ez, tompán sárga fal, diszkrét zöld ablaktáblák; a Habsburgok kastélyai is erre a módra épültek” (*Pesti Napló*, 1915. február 24. 3).

¹²⁹ Idézet: *LUKÁCS* 2003, 40.

¹³⁰ Közli: *LUKÁCS* 2003, 41.

¹³¹ A vöröses szín másutt a zsidók házeit jellemezte: „a keletmagyarországi szatmári és beregi kis falvakban például a jellemzően fehérre meszelt parasztházaktól a zsidók lakta épületek vörössárga színükkel különültek el” (*SZARVAS* 2003, 305).

¹³² Idézet: *LUKÁCS* 2003, 41.

¹³³ Idézet: *FUTÓ* 1997, 48.

¹³⁴ Idézet: *LUKÁCS* 1997, 148.

Összefoglalás

A falusi „tömegekben” a magyar nemzethez való tartozás tudata az 1848-49 szabadságharccal és különösen utána kezdett felerősödni. De már azelőtt, hogy a legszélesebb társadalmi körben elterjedt volna a piros, a fehér és a zöld együttesének jelentése, ill. már azelőtt, hogy a parasztemberek hangsúlyosan számontartották volna saját nemzetük színeit, a legszegényebb falusi rétegek is ismerték és részben használták ezt a három színt. Számukra a magyar trikolor színei közül a középsőt magyar színként elfogadni nem ütközhetett különösen nagy nehézségekbe, a fehér ugyanis már 19. század közepe előtt is a paraszti környezet részét képezte. A falvakban élők többségének ugyanis alapvetően fehérek voltak a ruhái, fehérek voltak a házai. A parasztok ezt a színt régtől fogva úgy ismerték, mint a saját maguk készítette vászon és a maguk mázolta (tapasztott) fal szürkés-fehéres tónusát. A parasztság a 18. század második felétől kezdve egyre inkább és egyre több vidéken a téli hótakaró ragyogó tiszta színéhez hasonló tónust is „birtokába vette”: megvásárolta a patyolatfehér pamutból készült textileket, hogy abból készítse ünnepi öltözetének egy részét, ill. hozzájutott a mészhez, amellyel saját hajlékát is a templomok és a nemesi kúriák ragyogó fehér színébe öltöztethette. A parasztok saját környezetükben már a 19. század elejétől találkozhattak zöld zsaluval védett ablakokkal is, így a fehérnek a zöld színnel alkotott kontrasztja is ismerős volt a szemükben, ezt majd a zöldre festett ablakokkal a maguk házán is egyre több településen alkalmazni kezdték. A három szín közül később pontosan ez a zöld fog előlépni a legfőbb magyar színné, de ez már egy másik dolgozat témáját fogja képezni majd.

Bibliográfia

- BAKSAY S.* 1896: A Mecsek környéke. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. XIII. Budapest, 1896, 263–360.
- BÁLIZS B.* 2012: A magyar viseletkutatásról a színek tükrében. *Ethnographia* 123 (2012) 109–146.
- BÁLIZS B.* 2020: Veres róka, vörös bársony, piros rózsa. A piros-vörös a magyar nyelvben és kultúrában. (Studia Ethnologica Hungarica XIX.) Budapest, 2020, 476.
- BERTALAN Á.* 1963: Asszonyok, lányok Biharugrán. Gyula, 1963, 73.
- BERTÉNYI I.* 2012a: „Magyar színekkel ékesített két zászló” a kőbányai lebegővasút József nádor jelenlétében. In: Baráth M. – Molnár A. (szerk.): A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére, Budapest – Győr, 2012, 357–361.
- BERTÉNYI I.* 2012b: Nemzeti színeink és magyar címert ábrázoló lobogó Mária Terézia királynő Szeverin vármegyét megalapító 1778. évi oklevelében. *Turul* (2012) 101–104.
- BERZEVICZY E.* 1901: József nádor Szepes megyében. *Századok* (1901) 658–659.
- BÍRÓ F.* 1969: Jobbágyparaszti ház- és lakáskultúra az őrségi Szalafőn. *Néprajzi Értesítő* 51 (1969) 119–158.
- BODONYI N.* 1896: Ormányság. In: Várady F. (szerk.): Baranya multja és jelenje 1. Pécs, 1896, 170–218.

- BORBÍRÓ V.* 1950: A szín a magyar építészetben. *Építés Építészet* 2 (1950) 531–536.
- BOROVSKY S.* (szerk.) 1905: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1905, 567.
- BOROVSKY S.* (szerk.) 1910: Heves vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1910, 699.
- BOROVSKY S.* (szerk.) 1911: Nógrád vármegye, (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1911, 748.
- BORSY J.* 2008: A pécsváradi Nagyboldogasszony templom építésének története (1757-1848). *Pécsi Szemle* (2008) 32–43.
- CSERI M.* 1997: Építőanyagok és szerkezetek. In: Magyar néprajz IV. Anyagi Kultúra 3. Budapest, 1997, 102–138.
- CSERI M.* 2009: Néprajz és muzeológia. Tanulmányok a népi építészet és a múzeumi etnográfia köréből. Debrecen, 2009, 412.
- CSOMA ZS.* 2015: „Én kis kertem kerteltem” Paraszti virágkultúra Magyarországon. Budapest, 2015, 258.
- FÉL E.* 1991: Női ruházkodás a Sárközben. (Women’s Clothing in the Sárköz 1950) *Ethnographia* 102 (1991) 9–49.
- FLÓRIÁN M.* 2007a: Változások a köznép öltözködésében a 18. században. *Etno-Lore* 23 A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve (2007) 379–394.
- FLÓRIÁN M.* 2007b: A színek bevonulása és szerepe a paraszti ruhatárakban. *Néprajzi Értesítő* 89 (2007) 55–74.
- FLÓRIÁN M.* 2009a: „A nép követte a szabást” Folyamatok a paraszti öltözködés alakulásában. Budapest, 2009, 179.
- FLÓRIÁN M.* 2009b: Öltözetek, viseletek In: Flórián M. – Paládi-Kovács A. (szerk.): Táj, nép, történelem I. 2. A magyar népi műveltség korszakai, Budapest, 2009, 394–406.
- FURU Á.* 2000: Torockó népi építészeti örökségen. *Korunk* 3 (2000) 83–90.
- FUTÓ J.* 1997: Építőkövek a Balaton-felvidéken. In: Cseri M. – S. Laczkovits E. (szerk.): A Balaton felvidék népi építésze, Szentendre – Veszprém, 1997, 25–52.
- GÁBORJÁN A.* 1976: Magyar népviseletek. Kísérlet egy összefoglalásra. (Néprajzi Értesítő 58) Budapest, 1976, 140.
- GÁBORJÁN A.* 1984: Színek jelentése a magyar népviseletekben. In: Balázs G. – Hála J. (szerk.): Folklor, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára. Budapest (1984) 70–86.
- GÁL T.* 2009: A kolozsvári Hóstát történeti néprajzi bemutatása a változás tükrében. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 5 (2009) 39–58.
- GÖNCZI F.* 1910: A göcseji s hetési népviselet. *Néprajzi Értesítő* (1910) 200–217.
- GREGOR F.* 1971: 'Színesház' volt-e az egykori szenesház? *Magyar Nyelv* 67 (1971) 464–466.
- GYÖRFFY L.* 1938: Vincze István uram jószágainak Inventáriuma. *Ethnographia* 49 (1938) 231–238.
- HÁLA J.* 2003: A kőfaragás és emlékei a székelyföldi Homoródjánosfalván. *Ház és ember* 16 (2003) 131–146.
- HÖBLING M.* 1845: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs, 1845, 151.
- HORVÁTH T.* 1972: Kapuvár népviselete. Budapest, 1971, 482.

- KATONA CS.* 2000: Rachel Harriette Busk – egy angol hölgy útleírása Magyarországról. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 7. (2000) 289–303.
- KERESZTURY D.* 1962: Arany János: Összes művei. Prózai művek 1. Budapest, 1962, 675.
- KERESZTURY D.* 1975: Arany János: Összes művei. Levelezés 1. Budapest, 1975, 949.
- KLAMÁR Z.* 2000: A mezővárosi kultúra tárgyasult megnyilvánulásai. In: Örsi J. (szerk.): Túrkeve földje és népe 3. Karcag, 2000, 439–492.
- KNÉZY J.* 1992: Fejezetek a Somogy megyei Nagyberek négy községének anyagi kultúrájából. (Második rész) Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 23 (1992) 209–230.
- KNÉZY J.* 2000: Paraszti viselet- és szemléletváltozás Somogyban a 18-19. században. In: Sasfi Cs. (szerk.): Régi témák, mai kérdések a mentalitás-történetben, Esztergom, 2000, 342–354.
- KOVÁCH A.* 1907: A tolnamegyei Sárköz népviselete I-II. Néprajzi Értesítő 8 (107) 153–178., 201–221.
- KRESZ M.* 1956: Magyar parasztviselet 1820–1867 I. Budapest, 1956, 234.
- LUKÁCS L.* 1997: A lakóház külső megjelenése a Káli-medencében. In: Cseri M. – S. Laczkovits E. (szerk.): A Balaton felvidék népi építésze, Szentendre – Veszprém, 1997, 143–178.
- LUKÁCS L.* 2003: Falazatok a Káli-medencében. Ház és ember 16 (2003) 31–48.
- MATTHAEIDES GY.* 1898: A Bács-Bodrogh vármegyei tótok. Ethnographia 9 (1898) 211–221.
- MÉSZÁROS A.* 1877: A népdal-költészetéről, s a növényország szerepléséről a magyar népdalokban. Értesítvény a Zircz-Cziszterci rend székesfehérvári khat. főgymnasiumáról az 1876/7. tanév végén. 1–58.
- MISKOLCZY A.* 2014: A „Hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. In: Uó: A múlt megszelídítése. Budapest, 2014, 9–36.
- M. KERÉKGYÁRTÓ A.* 1980: A somogyi vászonöltözet „egy pár” ruhái (a vászoning, -pendely, -gatyá típusai és elterjedésük). In: Knézy J (szerk.): Somogy néprajza II. Anyagi Kultúra, Kaposvár, 1980, 61–108.
- NYÁRÁDY ZS. – SZÁSZ H.* 2010: A recsenyédi unitárius egyházközség a levéltári források tükrében. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 6 (2010) 257–289.
- PALÁDI-KOVÁCS A.* 1982: A Barkóság és népe. Miskolc, 1982, 210.
- PÁL J.* 2013: Színek „háborúja”. A zászló mint nemzeti jelkép Erdélyben 1848-ban és az erdélyi politikai elitek. Századok (2013) 689–710.
- PÁPAI K.* 1890: A Csepel sziget és lakói. Földrajzi Közlemények (1890) 209–248.
- PENAVIN O.* 1998: A szlavóniai magyarságról. Ethnographia 109 (1998) 1–6.
- PFLIEGLER GY.* 1996: Pfliegler J. Ferenc: Életem. Egy miskolci polgár visszaemlékezései 1840–1918. Miskolc, 200.
- RAPAICS R.* 1932: A magyarság virágai. A virágkultusz története. Budapest, 1932, 423.
- SELMECZI KOVÁCS A.* 2001: Nemzeti jelképeink. Budapest, 2001, 104.
- S. LACKOVITS E.* 1997: Református parókiák építése és típusai a Balaton-felvidéken a 18. századtól. In: Cseri M. – S. Laczkovits E. (szerk.): A Balaton felvidék népi építésze. Szentendre – Veszprém, 1997, 229–244.

- S. *LACKOVITS E.* 2001: Viseletek öltözködési kultúra a Bakony és a Balaton-felvidék falvaiban. Magyar, német, szlovák paraszti öltözetek a XVIII-XX. században. Veszprém, 2001, 164.
- SZABÓ T. A.* 1971: A felimeg, a fersing és rokonságok In: Szabó T. A.: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II. Bukarest, 1971, 303–331.
- SZARVAS ZS.* 2003: „Két világ határán.” Szimbolikus és valódi határok zsidóság és parasztság között. Népi Kultúra – Népi Társadalom (2003) 301–315.
- SZEKERES L.* 1967: Jókai Mór: Cikkek és beszédek II. kötet Budapest, 1967, 928.
- SZENDREY ZS.* 1938: A fehér szín szerepe és jelentősége. Ethnographia 49 (1938) 420–422.
- SZŰCS J.* 1987: A Gyökér utca 1. számú ház berendezésének néhány kérdése. In: Bálint Gy. (szerk.): Mozaikok Csongrád várostörténetéből. (1987) 105–115.
- TOMISA I.* 2015: Patrona Hungariae ábrázolások a 16–17. századi főúri hadizászlókon. Különös tekintettel a Fraknoi Vármúzeum Zászlógyűjteményének zászlóira Eszterházy Pál nádor idejéből (1635–1713). Ethno-Lore 32 (2015) 181–217.
- TÓTH K. – FARKAS T. – MISKOLCZY L.* 1954: Az anyag, szerkezet és forma egysége a népi építészetben. Magyar Építőművészet (1954) 196–204.
- TÓTH J.* 1938: Így épít a vasi nép... A Vasi Szemle Könyvei 118. Szombathely, 1938, 112.
- TÓTH J.* 1957: Adatok a Prekmurje (Muramellék) építészetéről. Magyar Építőművészet 6 (1957) 162–167.
- VIGA GY.* 1986: Tevékenységi formák és javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Miskolc, 196.
- ZÁBRÁTZKY É.* 2018: Kis magyar néprajz. Bakó Ferenc a Magyar Rádióban. Agria 51 (2018) 171–200.
- ZOLTAI L.* 1938: Debreceni viselet A XVI–XVIII. században. II. A női viselet. Ethnographia 49 (1938) 287–315.

Buck József Nepomuki Szent János-szobrainak lehetséges köréről Egy szokatlan ikonográfiai jegy nyomában

TERBÓCS ATTILA

*1077 Budapest, Wesselényi utca 58.
e-mail: pasztilla01@gmail.com*

Rezümé: A cseh származású Josef Buk, magyarosan Buck József (1754/55–1815) neve jól ismert Pécs helytörténeti irodalmában: iparrajztanári, műszaki rajzoló, belső tervezői és bútorművesi tevékenységét publikációkban dolgozták fel és mutatták be. Buck azonban kőszobrász is volt, és bár szobrait lelkiismeretesen szignózta, e téren végzett tevékenységéről és szobrairól említés sem esik az életrajzi vagy tematikus áttekintésekben. A szerző ezen a helyzeten kíván változtatni, amikor dolgozatában részletesen bemutatja a Buck által szignózott Nepomuki Szent János-szobrokat. Emellett további kutatásokat és mikrovizsgálatokat megelőlegezendő kísérletet tesz egy a Buck-szobrokhoz köthető, eddig elsikkadt, sajátos viseletdarab, a csillag alakú mellédísz dél-dunántúli elterjedtségének feltérképezésére, egyszersmind stíluskritikai alapon felveti további Nepomuki Szent János-szobrok Buck műhelyéhez kapcsolásának lehetőségét.

Kulcsszavak: Buck József, szakrális kisemlékek, szobrok, Nepomuki Szent János, ikonográfia, csillagszimbólum

*On the statues of Saint John of Nepomuk possibly sculpted by József Buck
On the quest of an unusual iconographic mark*

Summary: The name of József Buck is well known in the local history of Pécs: his activities as technical draughtsman, interior designer and furniture maker have been described and presented in several papers. However, Buck was also a sculptor, and although he conscientiously signed his stone sculptures, there is no mention of his activities and sculptures in biographical or thematic overviews. The author aims to change this situation by presenting in detail the sculptures of St. John of Nepomuk signed by Buck. In addition, in anticipation of further research and micro-examinations, he attempts to map the prevalence of a specific piece of costume associated with Buck's sculptures, the star-shaped medal in southern Transdanubia. At the same time, on the basis of stylistic analysis, he raises the possibility of linking further St. John of Nepomuk statues to Buck's workshop.

Keywords: József Buck, sacral monuments, statues, Saint John of Nepomuk, iconography, star symbol

Bevezetés és célkitűzés

Buck József¹ neve jól ismert Pécs hely- és művelődéstörténetének 18. század végi, a 19. századra forduló lapjairól. 1754-ben vagy 1755-ben született a Csehország északnyugati részén fekvő Libochowitz (ma Libochovice) városkában.² A bécsi Cs. és Kir. Egyesített Képzőművészeti Akadémia (k. k. vereinigte Academie der bildenden Künste) építészeti iskolájának elvégzése után néhány évvel már Pécsen találjuk, de idekerülésének körülményeit nem ismerjük. Nem számított ez ritkaságszámba menő vándorútnak: a korabeli források alapján több libochowitzi család élt a városban, köztük más Buck családnevűek is, bár nem álltak egymással rokonságban.³ Annyi bizonyos, hogy Buck 1780. február 7-én már itt vette feleségül Spett (Spät, Spet, Speth) Ferenc (1707–1769) bútorműves és faszobrász tizenhat éves, Borbála nevű leányát.⁴ A fennmaradt móringlevélben olvasható, hogy Buck a friggyel átvette néhány apósa műhelyét.⁵ Házasságukból két fiú- és két leánygyermek született.⁶

A mai Pécsi Belvárosi Általános Iskola előzményeként 1778-ban nyitotta meg kapuit – akkor még a kanonoki házak egyikében – a Ratio Educationis szellemében alapított négyosztályos normáliskola (később nemzeti főelemi iskola). Az 1786/1787-es tanévvel megszervezték az iskolában a rajzosztályt, amelynek élére a helytartótanács az akkor már pécsi polgár Buck Józsefet nevezte ki. Buck a közmegelegedésére itt végezte rajztanítói munkáját egészen 1815. április 22-én, hatvanéves korában bekövetkezett haláláig.⁷

A rajztanítás a korban nem a művészeti, hanem a szakipari képzés tanrendi eleme volt. Buck osztályát tehát elsősorban iparostanoncok és -legények látogatták, akiket mesterük a geometrikus és sztereometrikus, műszaki és távlati épületrajzok, dekorációtervek rejtelseibe vezetett be.⁸ Rajztanítói hivatása mellett Buck életrajzának mai napig homályos foltja, hogy részt vett-e, és ha igen, milyen minőségben a pécsi székesegyház Pollack Mihály vezette, 1805-ben megindult átépítésében. A bizonytalanság eredője a káptalan irattárában őrzött, a székesegyház átépítés előtti állapotáról készített nagy pontosságú alaprajz, valamint egy német nyelvű átépítési javaslat, mindkettő Buck József aláírásával. A legvalószínűbb feltételezés, hogy Buckot még Pollack érkezése előtt kérte fel a káptalan egy helyzetfelmérésre, a műszaki rajzok és tervek elkészítésére, ennél többre azonban rajztanári hivatása miatt nem vállalkozhatott.⁹ Megemlítenéd azonban, hogy a pécsi egyházmegye megbízásából több oltár, szószék, ajtó, ajtódísz és szekreter tervezése (és talán kivitelezése) fűződött Buck József nevéhez.

¹ A Csehországból bevándorló, csehül, németül és latinul beszélő, a magyart élete végén is erősen törő Buck (vö. *KOPASZ* 1978, 367.) nevét a helytörténeti irodalom következetesen magyarosan, Buck József alakban írja. Ehhez igazodom én is.

² Noha helyenként 1755 szerepel Buck születési éveként (pl. *KOPASZ* 1978, 353.), valójában csak annyit tudunk, hogy házasságkötésekor, 1780-ban huszonöt éves volt. Lásd a 4. sz. jegyzetet.

³ *KOPASZ* 1978, 353–355.

⁴ Házasságkötési bejegyzés a pécsi belvárosi plébánia anyakönyvében: PEL (Pécsi Egyházmegyei Levéltár) III.102. Liber Copulatorum. 1757–1787. 210. Spett Borbála születési bejegyzése 1763. november 21-éről uott: Liber Baptisatorum. 1753–1764. 259.

⁵ *KOPASZ* 1978, 354.

⁶ *KOPASZ* 1978, 356.

⁷ *SZTERÉNYI* 1897, 39.; *Pécsi Napló*, 1912. március 6. 3.; *KOPASZ* 1978, 353–354., 362. Halála bejegyzve a belvárosi plébánia anyakönyvében: PEL III.102. Protocollum Mortuorum. 1788–1841. 132.

⁸ *KOPASZ* 1978, 363–365., 373.

⁹ *KOPASZ* 1978, 385–386.

1. kép:

A szekszárdi belvárosi plébániatemplom Buck által tervezett szószéke, hangvetőjén gyermekangyalokkal körbevett Jó Pásztor-figurával (a szerző felvétele, 2022)

A Buck Józsefről szóló írásokból az (ipar)rajztanár, a kitűnő műszaki rajzoló és alkalmi belső tervező, bútorműves portréja bontakozik ki, de kőszobrászi mivoltáról az utókor elfeledkezni látszik. Pedig a korabeli dokumentumokban, így például a már említett 1780-as móringlevélben, vagy egy az 1800-as évek elejéről fennmaradt perügyiratban egyaránt szobrászként (sculptor) jelölték meg foglalkozását.¹⁰ Ennél fontosabb azonban, hogy nem kevés köztéri szobra maradt fenn, amelyek – a jelek szerint – életművének legmaradandóbb vonulatát képezik. Számbavételük vagy akár említésük mégis rendre kimarad életrajzaiból, művészettörténeti áttekintésekből. Aggházy Mária 1959-es barokk szobrászati monográfiájának névtárában, noha gondos részletességgel tárgyalta több száz szobrász, kőfaragó, stukkátor és mások munkásságát, Buck József neve egyetlenegyszer sem bukkan fel.¹¹ A plinthosán Buck által szignózott, 1794-ben készült nagyhársági (ma somogyhársági) Nepomuki Szent János-szobor kapcsán Lantosné Imre Mária pedig el is vitatta szobrászi mivoltát, amikor úgy vélte, hogy Buck csak tervezője lehetett a szobornak, amelyet végső soron apósa, Spett Ferenc faragott ki.¹²

Írásommal ezen a helyzeten szeretnék változtatni, amikor áttekintem Buck József szobrainak, kiemelten Nepomuki Szent János-szobrainak körét. Emellett egy a személyéhez (is) köthető ikonográfiai jegy elterjedtségének felvázolásával, stíluskritikai alapon kísérletet teszek a nevéhez köthető további

¹⁰ KOPASZ 1978, 354.

¹¹ AGGHÁZY 1959.

¹² LANTOSNÉ IMRE 2002, 156. Ez Spett negyedszázaddal korábban bekövetkezett, 1769. október 19-ei halála miatt persze nem lehetséges (PEL III.102. Liber Mortuorum. 1757-1788. 59.), a két férfi nem is ismerhette egymást.

Nepomuki Szent János-szobrok azonosítására. Hogy e téren sikerrel járok-e, azt meg fogjuk látni, de már most jelzem, hogy írásom inkább kérdéseket és problémákat vet fel, megnyugtató válaszokhoz további vizsgálatokra van szükség.

A munka háttérében 2020 szeptemberétől folyó gyűjtésem áll, amelynek során felkutatom és részletesen dokumentálom a még fellelhető magyarországi Nepomuki Szent János-szobrokat.¹³ 2022 végéig 826 alkotást vettem fel adattáramba (699 kültéri és 127 beltéri szobrot), az itt olvasható megállapítások és következtetések e korpusz tüzetes áttanulmányozása során születtek.

Buck József szignózott Nepomuki Szent János-szobrai

Ma öt olyan Nepomuki Szent János-szobrot tulajdoníthatunk Buck Józsefnek, amelyeket alkotóként szignózott és évszámmal is ellátott. Csaknem valamennyi dél-dunántúli úti szobor: Baranya megyében Dunaszekcső és Somogyhárság, Somogy megyében Gálosfa (I.)¹⁴ és Magyaratád, Bács-Kiskun megyében pedig Nagybaracska településeken áll egy-egy alkotása az alábbi szignókkal:

Somogyhárság: „Fecit¹⁵ Jos Buk”, majd „V= Ecclesiis 1794.” a plinthosz bal, illetve jobb oldallemén.

Nagybaracska: „Fecit Jos. Buk V. Eclis.”, majd „Anno 1794” a plinthosz bal, illetve jobb oldallemén.

Magyaratád: „Fecit Jos. Buk V. Ecclesiis” a plinthosz homloklemén. A bal oldali oldallemén „Anno”, a jobb oldali oldallemén folytatása: „1794.”.

Gálosfa (I.): „Fecit Jos. Buk” a plinthosz homloklemén, valamint „Ao 1795.”, majd „V. Ecclesiis.” a bal, illetve jobb oldali oldallemén.

Dunaszekcső: „Fecit Jos. Buk V= Eccl” a plinthosz homloklemén. A posztamensen a dátum: „MDCCCX”, azaz 1810.¹⁶

¹³ A gyűjtés módszeréről, tanulságairól, az összegyűlt anyag ikonográfiai elemzésének nehézségeiről és lehetőségeiről, valamint a gyűjtés előzetes kvantitatív eredményeiről, a Nepomuki-szobrok ikonográfiai típusairól írott áttekintésem: *TERBÓCS 2022*. Az aktuális eredmények bárki számára elérhetőek egy rendszeresen frissített Wikipédia-lapon (https://hu.wikipedia.org/wiki/Szerkesztő:Pasztilla/Nepomuki_Szent_János-szobrok). Ugyanonnán az itt tárgyalt szobrok bőséges képanyaga is megtekinthető.

¹⁴ Ez a szobor elsődlegesen Szentlukapusztán állt, 1981-ben helyezték át a gálosfai római katolikus templom kertjébe. Az észak-zselici kistelepülésen azonban található egy másik Nepomuki Szent János-szobor is, amelyről szintén lesz szó a következőkben. Megkülönböztetésükül utóbbi alkotásra Gálosfa (II.) formában utalok a szövegben.

¹⁵ Ma rossz felülírással: „Facit”.

¹⁶ Bár a szent kezében tartott halotti kereszt talpán más, de egyértelműen újabb keletű írással az 1802-es évszám olvasható, az 1810. május 31-ei egyházlátogatás során még nem jegyezték fel a Nepomuki Szent János-szobrot a dunaszekcsői plébánia úti keresztjei és szobrai között.

2. kép: A nagybaracscai Nepomuki Szent János-szobor (a szerző felvétele, 2020)

3. kép: A magyaratádi Nepomuki Szent János-szobor (a szerző felvétele, 2021)

4. kép: A gálosfai (I.) Nepomuki Szent János-szobor (a szerző felvétele, 2022)

5. kép: A dunaszekcsői Nepomuki Szent János-szobor (a szerző felvétele, 2020)

A szobrok az érett férfikorban járó kanonokot ábrázolják. Félhosszú haja tarkójára omlik, szakálla és bajusza nyírott. Az ikonográfiai hagyományban megszokott klerikusi viseletben látható. Lábbelijének csupán orra látszik ki a hosszú, földig érő, gombsoros reverenda szára alól, felsőttestén csipkézett szegélydíszű karing, a nyakrésznél a kolláréba (gallérmerevítőbe) fűzött kis vászondarabokkal, ún. mózes-táblácskákkal. A reverendát és a karinget sűrű, helyenként éles és mély, de többnyire inkább lágy, függőleges esésű redőkkel és oldalirányú gyűrődésekkel mintázta. A karing fölött bojtos végű zsinórral nyakba kötött, elöl a karokat fedő, hátul hosszabbra szabott, combközépig érő, prémből készült kanonoki vállgallért, almúciomot¹⁷ visel, amelynek csuklyája a vállára-hátára borul. A karing csipkével szegett, alsó szegélyén finoman mintázott hímzés látható virágmotívumokkal és növényi ornamentikával. Az almúcium és az arról lecsüngő szőrmedíszek kidolgozottsága realiztikusan anyagszerű. Hasonlóképpen aprólékosak a prémdarabok összetoldását jelző, vízszintes futású varratok. A szent fején kanonoki birétum ül. Testtartását mérsékelt mozgalmasság jellemzi: enyhe kontraposztban, kisterpeszben áll, súlypontját bal lábára helyezi, a kereszt vonzásában törzsét és fejét is enyhén balra dönti. Baljával dús levélzetű pálmaágba ágyazott halotti feszületet ölel a mellkasára. Keze nyitott ujjakkal, óvón simul az attribútumokra, de középső- és gyűrűsujja szorosabban egymáshoz tapad (lásd pl. a 7. képen; a következőkben az ikonográfiai szindaktilizmus kifejezéssel utalok a jelenségre).¹⁸ Jobb keze szinte hanyagul a feszület szárán pihen. Nem az erőfeszítés, a teher súlya, hanem könnyedség és bizalmas gyengédség árad a mozdulatokból. Arcát a korpusz vonzásában a feszület felső része felé fordítja, de le nem hajtja, tekintetének fókuszával nem illeti a keresztben szenvedő testet: elsiklik fölötté és a távolba réved. Fejét a legendáriumára, holttestének csodálatos megtalálására utaló, öt csillagból álló csillagkoszorú övezi.

A fenti leírás csaknem maradéktalanul alkalmazható a nagybaracscai (1794), magyaratádi (1794), gálosfai (1795) és dunaszekcsői (1810) szobrokra, bár természetesen eltérések is adódnak. A dunaszekcsői szobor például csillagkoszorú nélküli, de Nepomuki-szobraink legsérülékenyebb eleme éppen ez a fejdísz. A nagybaracscai szobor testtartása a legstatikusabb, a törzs egyenes, és csupán fejét dönti a feszület irányába; ehhez képest a magyaratádi pozitúrája már artikuláltabb. Ez alapján hajlamos lennék a nagybaracskait tartani a korábbi Buck-féle Nepomuki Szent János-szobornak. Gálosfán a kanonok megformálásának módja kissé kilóg a sorból, karcsú figura helyett egy zömökebb férfit látunk (ebben persze nem zárható ki a rendelkezésre álló kőanyag szerepe), az öltözet mintázása viszont szinte részletről részletre a korábbi szobrokét követi. A legkésőbbi dunaszekcsői szobron a reverenda már nem gombsoros, de ennél lényegesebb a testtartás artikuláltságában beállt változás. Nepomuki János a feszületet tartó bal karral ellentétes jobb lábát térdben finoman behajlítja, már csak jobb lábfeje fordul kifelé, bal lábára helyezett súlypontjával együtt csípőjének íve bal oldalán hangsúlyos. Az ellentétes irányba kissé elhúzódnó törzs a test dinamikáját erőteljesebbé teszi. Az enyhén balra,

¹⁷ A latin szóval *almutia/armutia* vagy *almutium/armutium*, németül *Almutie* néven ismert viseletdarab a kanonokok tipikus viseletdarabja, gyakran *variolum canonicale* néven is hivatkozott vállköpenye volt a középkor végétől. Ezt a jellemzően mókuszprémből készült, csuklyás, ujjatlan, nyakba kötött ruhadarabot láthatjuk Nepomuki Szent János-szobraink több, mint 75%-án. További 14%-ukat palástba, 2-3%-ukat pedig mocétumba öltöztette alkotójuk. Miután a viseletdarab magyar megnevezését nem sikerült felkutatnom, az *almúcium* forma a *mozzetta* → *mocétum* analógiáján az én kísérletem egy magyaros szóalak és íráskép kialakítására.

¹⁸ Liszka József reneszánsz kori festményeken figyelte fel erre a Nepomuki Szent János-szobrok körében is adatolható kéztartásra, de jelentőségét, ikonográfiai szimbolikáját nem ismerjük: LISZKA 2021, 297.

a korpusz irányába döntött fej már ismét a lábak vektorát követi. A barokk hagyomány klasszikus S alakú testtartásának finomabb, nyugodtabb vonalvezetésű verzióját látjuk a dunaszekcsői szobron. A szobrok közötti eltéréseket sorra véve megjegyzendő végül, hogy a magyaratádi szobor csorbítatlan eredetiségét illetően erős kétségeim vannak. Az arc merevsége, a fej és a ruharedők darabos kidolgozottsága, a karing szegélyhímzésének szokatlan geometrikus formái mind későbbi beavatkozást, pótlást valószínűsítenek.¹⁹

6. kép:

A somogyhársági Nepomuki Szent János-szobor (a szerző felvétele, 2022)

Ez eddig négy Nepomuki Szent János-szobor volna. Az ábrázolásmód, megformálás, kidolgozottság és stílus összevetése alapján nincs okunk feltételezni, hogy ne egy kéztől származnának. A sorból viszont ábrázolásmód tekintetében kilóg az ötödik, a szintén 1794-ben készült somogyhársági kompozíció (6. kép). Nepomuki János mennybevitelének jellemzően metszetekről, festményekről, oltárképekről ismert jelenetét faragta itt kőbe a pécsi rajztanár. A szent spirálisan magasba törő, stilizált felhőoszlop mellett áll ernyedtt tartással, jobb térdével a fellegeknek támaszkodva. Hajadonfótt látjuk őt, birétumát tartó jobbát – amelyen ismét megfigyelhető az ikonográfiai szindaktilizmus – szintén a felhőkön pihenteti, mellkasa előtt keresztbenyúló baljával ezen a kézen nyugtatja a pálmaágba ágyazott feszületet. A birétumot tartó kéz alatt egy szárnyas gyermekangyal feje bontakozik ki a felhőgomolyagból. Legtöbb

¹⁹ Gyanúmat részben igazolták Sajó Imrének a magyaratádi szoborról az 1980-as évek első felében készült, már dolgozatomban lezárásakor kezembe került fényképei. Ezeken jól látható, hogy a már akkor is nyilvánvalóan pótolta fej erősen elmállott. Sajó 1984-ben írt művészettörténeti szakdolgozatot a Magyar Iparművészeti Főiskolán *Nepomuki Szent János szobrai a 18. században* címmel. Rendkívül értékes, több száz szobor leírását és fényképes dokumentációját tartalmazó anyaga még publikálatlan.

Nepomuki Szent János-szobrunk a már mennybe vett, megdicsőült, a halotti keresztet és a vértanúságért kapott pálmaágat többnyire áhítatos szenvedéllyel magához ölelő kanonokot ábrázolja, amint figyelme a távolban elenyésző mennyei tüneményre irányul.²⁰ A somogyhársági azonban egy ritka ikonográfiai programot követ. A mennybevétel aktusát lezáró pillanatokot látjuk, amikor az angyalok már az égbe emelték Nepomuki Jánost, és kezébe is adták attribútumait, de még nem enyésztek el, aktív részesei a kompozíciónak (azaz nem pusztán passzívan, János kétoldalán ülve egészítik ki az ikonográfiai üzenetet). Magyarország területéről a somogyhárságin kívül még tizenkilenc, ebbe az ikonográfiai típusba tartozó alkotásról van tudomásom,²¹ közülük is mindössze hat az ún. angyalfejes kompozíciók száma, és valamennyi az ország északkeleti területein található.²² A hársági jelenet, a felhőoromra derűsen, szinte kedélyesen támaszkodó figura azonban ezek sorában is párhuzam nélküli. Érdekes kérdés lehet, hogy a szignózott Buck-szobrok sorában az egyik legkorábbi, kétségtelenül egyedül megfogalmazású, rokokó játékosagra valló somogyhársági szobor után a művész miért lépett vissza a szokványosabb, sematikusabb ábrázolásmód felé. Egyebekben azonban nincs eltérés: a férfiarcmegformálása, a korpusz vonzásában, de afelett elsikló, elrévedő, derűs tekintet, az öltözet és részletei stb. ugyanaz, mint a többi Buck-szobornál.

A figyelmes olvasónak feltűnhet, hogy az öt szoborból négy mindössze két esztendő leforgása alatt, 1794–1795-ben készült, az ötödiket, a dunaszekcsőit pedig tizenöt évvel később, 1810-ben szignózta a mester. Az elmúlt két és fél évben összegyűjtött Nepomuki Szent János-szobrok idősoros elemzésével azt látjuk, hogy a Dél-Dunántúlon éppen az 1790-es–1810-es években élte virágkorát a szoborállításban jelentkező Nepomuki-kultusz.²³ Belenyugodhatunk-e abba a feltételezésbe, hogy a csehországi születésű, Nepomuki Szent János tiszteletét feltehetően magával hozó, ügyes kezű képfaragónak bizonyult Buck Józsefről a köztes időben megfeledkeztek a dél-dunántúli donátorok? Netán az elmúlt két évszázadban az ő szobrainak egy része is nyom nélkül elenyészett?

²⁰ *TERBÓCS* 2022, 87–89. XII.2. típus

²¹ Vö. *TERBÓCS* 2022, 86–87. XII.1.b típus, a kutatás korábbi állapotának számadataival.

²² Besenyőtelek, Feldebrő, Ludas, Pély, Úri, Varsány. A Nepomuki-szobrok angyalfejes csoportjáról már írt korábban *VARGA* 1994.

²³ *TERBÓCS* 2022, 75.

A csillag alakú melldísz

7. kép:

A nagybaracscai (fent) és dunaszekcsői (lent) szobrok részlete a melldíszszel (a szerző felvétele, 2022)

Most, hogy rendelkezésünkre áll 826 magyarországi Nepomuki Szent János-szobor részletes dokumentációja, érdemes végigtallózni az anyagot azzal a reménnyel, hogy a Buck-szobrokkal egykorú alkotások körében stíluskritikai alapon egyezéseket, analógiákat találjunk. Stíluskritikai alapon, de némi ikonográfiai segédlettel. A még figyelmesebb olvasónak ugyanis az előzőekben mellékelt szoborképekre vetve egy pillantást az is szemet szúrhatott, hogy eddig gondosan elhallgattam a Buck-féle Nepomuki Szent János-szobrok egyik feltűnő ikonográfiai jegyét. Ez pedig az almúcium felett a nyakba vetett, széles szalagon függő, csillag alakú melldísz (7. kép).²⁴ Megformálása csaknem mind az öt szobron azonos: a hat- vagy nyolcágú csillag korongformán mintázott közepe kidomborodik. Egyedül a legkésőbbi, a dunaszekcsői szobor alkot kivételt: a továbbra is hatágú csillag ágai közé egy-egy kisebb, szintén háromszög alakú „ágacska” mintázott a szobrász. Megvallom, számomra pusztán formai alapon nem egyértelműen eldönthető kérdés, hogy ez a melldísz (pláne a dunaszekcsői) valójában csillagot vagy napot ábrázol-e. A legendáriumból ismert, a kanonok Moldvába vetését követő, holtteste megtalálása körüli csodás történetek csillagmotívuma mindenesetre kényelmesebbé teszi, ha csillagot feltételezek ebben az öltözetdarabban is. Nepomuki Szent János jól ismert és gyakori attribútumai közé tartozik a fejét övező csillagkoszorú (többnyire a közép-európai heraldikában is szokásos hatágú csillagokkal); a soroksári Nepomuki-szobrot kísérő angyalok ötágú csillagokat tartanak maguk elé; Móron ötágú csillag alaprajzú korlátmellvédet látunk a szobor körül; Mosonszentjánoson

²⁴ Ami a melldísz terminust illeti, természetesen felmerülhet, hogy a nyakba vetett egyéb *nyakékek*, *nyakláncok* és más enkolpionok analógiáján miért nem a nyak- előtagot használom. A klerikusi és liturgikus viseletek köréből a szintén nyakban hordott, de a mellkasra simuló mellkereszt szolgált kiindulópontomul.

a figura lábánál hatágú csillag alakú mécsestartókat helyeztek el,²⁵ de öt csillagból álló motívumsor díszíti a kompozíció fölé boruló esőfogót, miként csillagkoszorú ékesíti a tatai szoborkompozíció esőfogóját és a soproni villasori Nepomuki Szent János-kápolna lanternáját is; a bátyai és a dognácskai szobrok baldachinházának boltozatát, ahogy a földeáki templom Nepomuki Szent János-mellékoltárának fülkeboltozatát csillagokkal festették tele; stb. Az eddigi adatok alapján a napmotívum ezzel szemben ismeretlen a Nepomuki Szent János-ikonográfiában, hacsak a mohácsi szobor baldachinszerű esőfogójára applikált napkerék(szerű) tetődísz nem számítjuk ide.

8. kép:

Nepomuki Szent János 1761-es szobra Buck szülőhelyén, a csehországi Libochovicében (a szerző felvétele, 2022)

Miután a csillag alakú melldísz ilyenformán a Buck által szignózott szobrok önreprezentációs „mesterjegynek” tűnik, ennek elterjedését vizsgálom meg esetleges „rejtőzködő” Buck-szobrok azonosítását remélve. A csillag alakú melldísz a klerikusi viseletek általam fellapozott történeti áttekintéseiben ismeretlen, a nemzetközi Nepomuki Szent János-ikonográfiában pedig feltáratlan, a kanonok mártírlálának hat évszázados évfordulóján kiadott albumban²⁶ sem találtam nyomát. Buck József szülőhelyén, Libochovicében 1761-ben – tehát a Pécsre származott szobrász kisgyermekkorában – emeltek egy ma is álló Nepomuki Szent János-szobrot, amelynek nyakában nem csillag alakú melldísz, hanem egy kör alakú szelence lóg (8. kép), de a tágabb Ústí nad Labem-i kerület Nepomuki-szobrainak interneten elérhető képein sem bukkantam hasonló melldíszre.

²⁵ A csillag alakú mécsestartó a szlovákiai Nepomuki Szent János-szobrok köréből is ismert: LISZKA 2000, 76.; LISZKA 2021, 287.

²⁶ BAUMSTARK et al. 1993.

Dél-dunántúli csillagmelldíszes Nepomuki Szent János-szobrok

Nem kell azonban Ústí nad Labemig utaznunk, hogy megtaláljuk a csillag alakú melldísz párhuzamait. Az eddig ismert magyarországi Nepomuki-szobrok közül 153 (18,5%) visel valamilyen melldísz: 114 figurán a klerikusi viselet részét alkotó, nyakba akasztott mellkereszt, tizenkettőn medalion látható (egy részük Madonna-ábrázolással), a fertőszéplaki templom Nepomuki-szobrának nyakában függő enkolpion pedig külön vizsgálatot érdemelne (sejtésem szerint nyelvereklyetartó). Ezenkívül a már ismertetett Buck-figurákon túl Magyarországon további huszonegy olyan Nepomuki Szent János-szobor áll, amelyek nyakában hasonló vagy éppen ugyanolyan csillagmelldísz lóg. Valamennyi dél-dunántúli szobor: tíz Baranya, hét Somogy, négy pedig Tolna megyében található. Hat szobor Buck halála után készült, Buck-faragásként való azonosításuk tehát nem lehet vizsgálat tárgya, stílusjegyeik sem indokolják keletkezési idejük revízióját: Mágocs (1825), Somogygeszti (1830), Mohács (1842), Nagybajom (1856), Szakadát (1860), Kisújbánya (2005). További két esetben nem állnak rendelkezésünkre hozzávetőleges szobortörténeti adatok és kelteзések sem, de valószínűsíthetően szintén későbbi, mindenesetre Buckénál képzetlenebb, gyakorlatlanabb kéz provinciális munkáiról van szó (Bár, Drávatamási). A kocso-lai szobor ugyan Buck életében készült (1800), de olyannyira rongált állapotú – feje, kezei és attribútumai elmállottak vagy pótlások –, hogy összevetése a jobb állapotú szobrokkal nem lehetséges.

9. kép:

A zombai, szederkényi, nagybajomi (felső sor balról jobbra), gálosfai (II.), miki és rigóderi Nepomuki Szent János-szobrok (a szerző felvétele, 2020–2022)

A 18–19. századok fordulójára datált zombai és az 1805-ben készült szederkényi Szent János-szobrok kapcsán, bár melldíszük mintázása kísértetiesen idézi a Buck-szobrokét, megállapítható a Buckénál szerényebb faragótudás. A frontálisan ábrázolt, új elemként stólát is viselő zombai figura statikus, provinciális alkotás, és bár a szederkényi szobor artikuláltabb testtartása érzékenyebb megfogalmazású, az öltözetdarabok kizárólagosan függőleges, sima esése (a zombai esetében egyenesen elnagyoltsága) véleményem szerint mindkét szobrot eltávolítják a Buck-műhely lehetséges alkotásainak köréből. Hasonló a helyzet a századfordulós gálosfai (II.), az 1800-ban állított sásdi, valamint a talán a 19. század elején elhelyezhető miki Nepomuki-szobrokkal: ezeknél azonban nem csak a figurák és részleteik kidolgozottsága darabosabb, de – talán a gálosfai kivételével – az ikonográfiai megfogalmazás formanyelve is eltér a Buck-féle szobrokétól. Más a helyzet a bizonytalanul a 19. század elejére keltezett, pécs-rigóderi Szent János-kutat díszítő szoborral. Az ábrázolásmód közelít ugyan a Buck-szobrokéhoz, de a mintázás részletessége még a legkorábbi nagybaracscai szoborétól is elmarad, kivéve éppen a melldísz: a hat- vagy nyolcágú Buck-mesterjeggyel szemben díszes és plasztikus, tizennégy ágú, már-már egyértelműen napmotívumot formázó medált látunk a figura nyakában.

A fentiek kizárásával marad tehát hat, az 1815 előtti időszakra datálható, Buck József életében készült dél-dunántúli Nepomuki Szent János-szobor, nyakában a csillag alakú melldíszsel, amelyeket a továbbiakban tüzetesebben is szemügyre veszünk.

10. kép:

Szent Franciska bükkösi szobra
(a szerző felvétele, 2021)

A baranyai Bükkösdön rögtön két csillagmelldíszes Szent János is áll: egyikük a római katolikus templom homlokzati fülkéjében, másikuk pedig a falu főutcáján, az egykori malomárok fölött átívelő híd északi hídfőjén. Utóbbival szemben, a híd másik oldalán magasodik Római Szent Franciska szobra (10. kép), amely méltán felkeltheti figyelmünket. Plinthoszának bal oldallemmezén ugyanis szintén képfaragónk neve szerepel a következő formában: „IOSEF BUCK F.”, a jobb oldallemmezre felírt évszám: 1801. Az utókor erre a feliratra támaszkodva Buck Józsefben sejtí a szemközti, posztamensén az 1800-as évszámot feltüntető, de szignózatlan Nepomuki Szent János-szobrot is.²⁷ Az 1829-es és 1841-es egyházlátogatások bükkösi jegyzőkönyveit fellapozva találunk egy-egy rövid bejegyzést, amelyek a két szobor állításának időpontját 1799-ben pontosítják. Az 1841-es vizitációból tudjuk meg azt is, hogy donátoruk a bükkösi templom építtetéséhez is hozzájáruló kegyúri házaspár volt: Petrovszky Nepomuk János és Gaál Franciska, de a szobrászról nem esik szó.²⁸ Az 1920-as évek derekán összeállított historia domusban Fehér Ferenc plébános feljegyzése szerint mindkét hídszobrot, ahogy a templom főhomlokzatának fülkeszobrait is Buck József faragta:

„Hagyomány azt tartja, hogy [a bükkösi plébániatemplom] oltára a Jakabhegyi pálos zárda templomából való. Tervezőjét Buck Józsefben kerestük, ki Pécs első rajztanítója volt. Universalis tehetség. Szobrász, tervező, festő. Tőle való a templom előtt levő hidnál álló Szt János és Szt Franciska szobra, valamint a templom homlokzatán levő fülkében álló Nep. Szt János és Zsigmond szobra, valamint a templom előtt álló, sajnos roskadozó diszkut is, melybe régen ón csövön futott a víz a puszta felett álló forrásból.”²⁹

11. kép:

A bükkösi plébániatemplom fülkeszobrai:
Szent Zsigmond és Nepomuki Szent János
(a szerző felvétele, 2022)

Vegyük hát először szemügyre a templom fülkeszobrát (11. kép)! Az 1792-ben felépült és megáldott (majd csak 1796-ban felszentelt) templomépület keletre néző főhomlokzatán, a karzat magasságában egy-egy keretezett, félköríves záródású, füzér- és palmettadíszes fülkében állnak a templomépíttető Petrovszky Zsigmond és öccse, Petrovszky Nepomuk János védőszentjei: Szent Zsigmond és Nepomuki

²⁷ A keltezés és az alkotó körüli zavart jelzi, hogy a közhiteles műemlékvédelmi adatbázis 1367-es azonosító alatt már 1800-ra keltezi, és egy bizonyos Buck Jánoshoz köti a Franciska-szobrot. A Buck-Spett-házaspár legidősebb fiúgyermeké ugyan valóban János volt, de esetleges szobrászi tevékenységéről nem tudunk, e szobrok elkészültekor ráadásul húszéves sem lehetett.

²⁸ PEL I.1.a.1. Parochia Bükösd. 1829; I.1.c. 132. Visitatio Parochiae Bükösd 1841.

²⁹ PEL III.21. Bükkösi plébánia története 1333 évtől. Irta Fehér Ferenc plébános. [1925–26 körül]. 35. A díszkút időközben elpusztult.

Szent János. Utóbbi nyakában valóban ott a széles szalagon függő csillagmellédísz, és bár a megfigyelő kényszerű békaperspektívájából a szobor testtartása a már ismertetett Buck-szobrokénál mozgalmasabbnak hat, a testarányok, az arc, a ruházat mintázása és a pálmaágba ágyazott halotti kereszt helyzete részletről részletre idézik amazokét. Jóllehet, a figura tükrözött, amennyiben a keresztet nem a bal, hanem a jobb kezével öleli magához, ez azonban kompozíciós kényszer, hiszen a szobor az északi, jobb oldali fülkébe került. Szent Zsigmond alakja valamelyest statikusabb ugyan, ám a Buck által szignózott Nepomuki Szent János-figurák analógiáján valószínűnek tartom, hogy a szobrok valóban Buck műhelyéből kerülhettek ki.

12. kép:

Bükkösd és Böhönye Nepomuki Szent János-szobrai (a szerző felvétele, 2021)

Ennél több kérdést vet fel a hídon álló Nepomuki Szent János-szobor (12. kép) alkotójának azonosítása. A historia domusban olvashattuk a szobrok 1799-es állíttatása után százhusz évvel, az 1920-as években papíron is rögzített hagyományt, mely szerint Buck József készítette ezeket a szobrokat. A Szent Franciska-szobor plinthosán ma olvasható „IOSEF BUCK F.” felirat stilizálásában, névhasználatában és szórendjében sem idézi a többi Buck-szobor egykorú, következetesen folyóírással felvett „Fecit Jos. Buk”-típusú szignóját. Ezen a ponton számomra elfogadhatóbb feltételezés, hogy a kései utókor így véste kőbe az addig szóshagyományban élő tudomást Buck szobrászi szerepéről. Ennél azonban sokkal fontosabb körülmény, hogy bár a szobor nyakában valóban ott a csillag alakú mellédísz, a figura testtartása és elnyújtott testarányai, a fej és az arc kidolgozása jócskán eltérnek az ismert Buck-figurákétól, a karing gazdagabban redőzött, a lábszárra tapadó reverenda vetődései, gyűrődései Buckénál avatottabb kézre vallanak. Nemkülönben szemet szúr a szent és a feszület közötti bizalmas viszony hiánya. A bal kar nem a mellkasra öleli a feszületet, hanem a mozdulatban némi csüggedtséggel mélyebbre ejti, az attribútumokat a vízszintes helyzetű alkar alulról, mintegy teherként támasztja alá. A jobb kéz sem könnyeden pihen a kereszt szárán, hanem erőfeszítéssel kulcsolódik rá. Mindezek alapján további források előkerüléséig nem tartom igazolhatónak a hagyományt, mely szerint a bükkösi hídszobor Buck műhelyéből került volna ki. Meglátásom szerint a szobor alkotója inkább a század végén készült – és szintén csillag alakú mellédísz viselő – böhönyei Nepomuki Szent János-szobrot (12. kép) kibocsátó műhelyhez kapcsolható.

13. kép:
Toponár Nepomuki Szent János-szobra
(a szerző felvétele, 2022)

Hasonló indokkal kell kizárnunk a lehetséges Buck-szobrok köréből az 1793-ban állított toponári Nepomuki Szent János-szobrot (13. kép). Jóllehet, a csillagot formáló melldísz egyszerűbb, mint a Buck-szobron, a megformálás viszont csaknem minden elemében ismerős, még az ikonográfiai szindaktilizmus is megfigyelhető. Ugyanakkor az arc és az öltözetdarabok elsőrangú részletezése, a súlyos reverenda nehézkes redői és a karing könnyebb anyagának mozgalmas, éles ráncokba törő esése kitűnő, Buckét meghaladó mintázókészségről vall.

14. kép:

Mecseknádasd és Bába Nepomuki Szent János-szobrai (a szerző felvétele, 2020)

A végére maradt két utolsó dél-dunántúli csillagmelldíszes Nepomuki Szent János-szobor, amelyek kapcsán legalábbis fontolóra vehetjük, hogy esetleg Buck József műhelyéből kerültek ki. Ezek az 1793-ban Esterházy László Pál pécsi püspök által állíttatott mecseknádasdi és az 1807-es bátai Nepomuki Szent János-szobrok (14. kép). Ábrázolásmódjában, formanyelvében és stílusában mindkét figura a korábban ismertetett Buck-szobrokat idézi, el egészen az olyan részletekig, mint a karing himzett szegélyének ornamentikája. Adódnak azonban elbizonytalanító részletek is, mint a mecseknádasdi szobor esetében a csillag alakú melldísz hétágú formázása vagy a fej kidolgozottsága (véleményem szerint azonban csaknem egyértelműen későbbi pótlásról van szó). A figura kissé zömökebb, és mintázása is darabosabb a többi szoborénál. Az 1807-es bátai szobor már szerveesebben illeszkedne a Buck-szobrok kronológiai sorába: három évvel előzi meg az 1810-es dunaszekcsői szobrot, és bár a lábak helyzete még inkább a korábbi figurákat idézi (különösen a nagybaracskait), de már látjuk a Dunaszekcsőn érettebb formában megjelenített könnyed kontrasztot, az S alakban ívelt testtartás jeleit is.

Összegzés

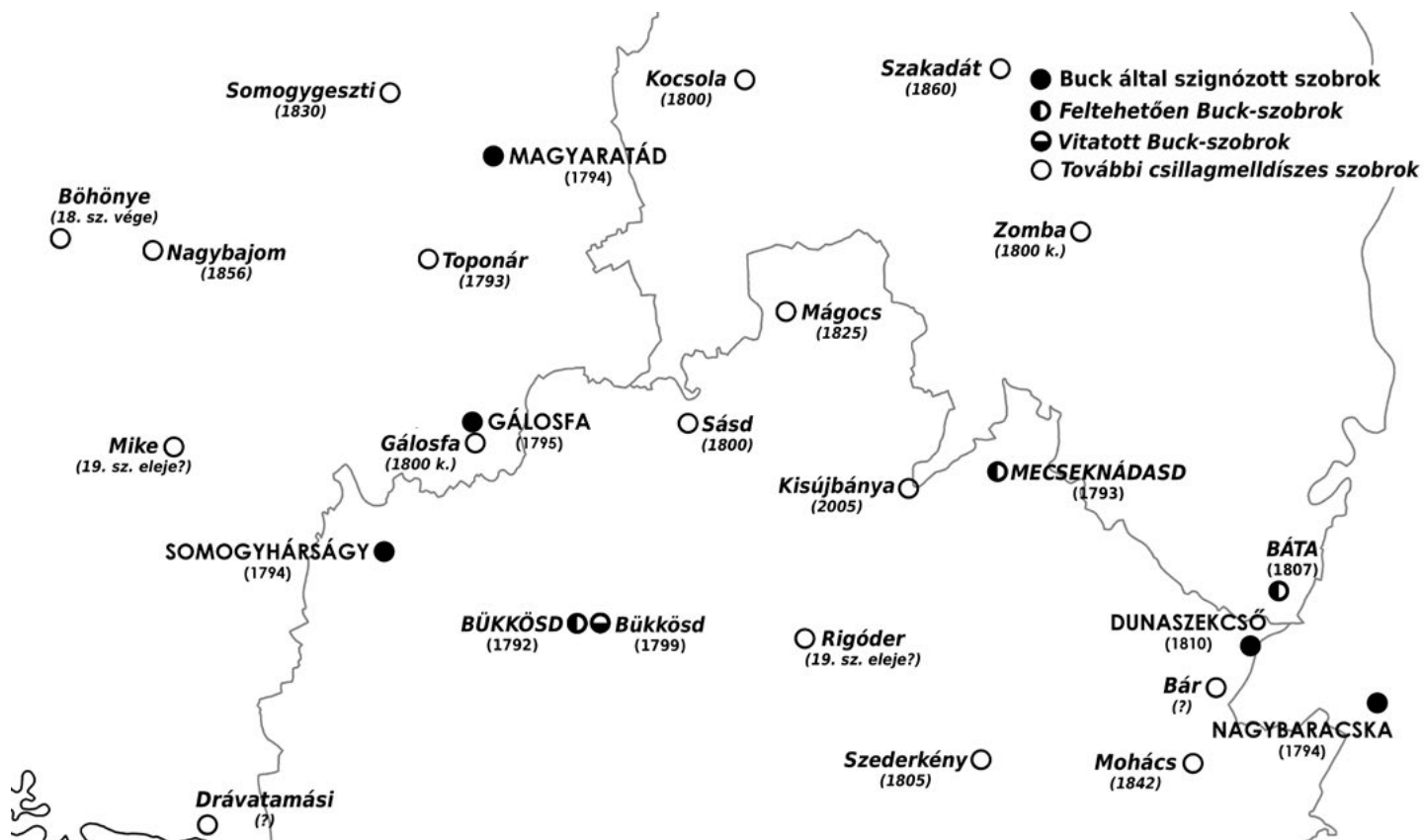
A fentiekben papírra vetett sorok csupán a további vizsgálatokat megalapozó problémafelvetésként értelmezhetőek. Sem a címben felvetett téma, Buck József esetleges Nepomuki Szent János-szobrainak köre, sem a menet közben tárgyalt rész kérdések ezen a ponton nem zárhatóak le megnyugtatóan. Jóllehet, az általa szignózott öt szobor részletes bemutatásával visszaigazolhattuk őt alkotóként, és talán elnyeri méltó helyet dél-dunántúli szobrászatunk történetének lapjain, de a felvetett fenntartások (pl. a magyaratádi szobor csorbítatlan eredetisége), illetve a nyitva hagyott kérdések (pl. a somogyhársági szobor helye Buck munkásságában, a bükkösi szobrok keletkezéstörténete) még tisztázásra várnak. További adatok felkutatásával nemkülönben visszaigazolásra vár, hogy valóban Buck József-e a mecseknádasdi és bátai szobrok alkotója.

Egy eddig elsikkadt ikonográfiai aspektus, a Nepomuki Szent János-szobrokhoz köthető csillagmelldísz dél-dunántúli (egyszersmind magyarországi) elterjedtségének számbavételével közelebb juthattunk nem csak Buck munkásságának megismeréséhez, de dél-dunántúli Nepomuki Szent János-szobraink terjedésének, illető forrásainak feltárásához is. Jóllehet, a melldísz forrásairól, terjedéséről és mintaadó

szerepéről felrajzolt kép egyelőre mozaikos. Itt csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy amennyiben a bükkösdi templom 1792-es fülkeszobra valóban a pécsi szobrász alkotása, ez esetben nem csupán a legkorábbi dél-dunántúli csillagmelldíszes Nepomuki-figura, hanem egyúttal a legrégebbi ismert Buck-szobor is. Másként: az ismertetett adatok alapján a csillag alakú medál megjelenése valószínűsíthetően Buck Józsefhez köthető. A 18–19. századfordulóján megjelent és elterjedt melldísz az áttekintett szobrok tanúsága szerint több kőfaragóműhely repertoárjának része volt és szórványosan még a 19. század közepéig továbbélt, a dél-dunántúli régióban mintául szolgált újabb Nepomuki Szent János-szobrokhoz. Különösen érdekes ebből a szempontból a Kisújványán, az Óbányai-patakot átívelő fahídon 2005-ben állított faszobor, Bakó László alkotása, amelyen másfél évszázad elteltével ismét felbukkant a melldísz stilizált ábrázolása.³⁰ Mindahány kérdéskör további mikrovizsgálatokat igényel, amelyek lehetőség szerint a plébániai iratok, historia domusok, vizitációs jegyzőkönyvek és egyéb forráscsoportok feldolgozását is magukban foglalják.

1. térkép:

A magyarországi csillagmelldíszes Nepomuki Szent János-szobrok földrajzi elterjedtsége

³⁰ A művész 2017-ben elhunyt, ihlető forrásai ma már valószínűleg kitudhatatlanok.

Irodalom:

- AGGHÁZY M.* 1959: A barokk szobrászat Magyarországon. I–III. Budapest, 1959.
- BAUMSTARK, R. – HERZOGENBERG, J. V. – VOLK, P.* (szerk.) 1993: Johannes von Nepomuk 1393 * 1993. München, 1993.
- KOPASZ G.* 1978: Buck József és a pécsi rajziskola első évtizedei. In: Zádor A. – Szabolcsi H. (szerk.): Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Budapest, 1978, 353–391.
- LANTOSNÉ IMRE M.* 2002: Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében. IV. Szentháromság emlékek és útmenti szobrok. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 44–45 (1999–2000) 151–163.
- LISZKA J.* 2000: Adalékok Nepomuki Szent János tiszteletéhez. In: Állíttatott keresztényi buzgóságból. Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szakrális kisemlékeiről. Dunaszerdahely, 2000, 65–79.
- LISZKA J.* 2021: Monumentumok. Szakrális (és „szakrális”) kisemlékek a Kárpát-medencében. Forma, terminológia, funkció. Komárom–Somorja, 2021.
- SZTERÉNYI J.* 1897: Az iparoktatás Magyarországon. Budapest, 1897.
- TERBÓCS A.* 2022: Pillanatfelvétel a magyarországi Nepomuki Szent János-szobrokról. Gondolatok és előzetes eredmények egy másfél éve zajló gyűjtés kapcsán. Acta Ethnologica Danubiana XXIV (2022) 63–96.
- VARGA Z. ZS.* 1994. A feldebrői Nepomuki Szent János-szobor ikonográfiája. Műemlékvédelem XXXVIII/1 (1994) 15–16.

In memoriam Dr. Nógrádi Sára (1942–2023)

ÁBRAHÁM LEVENTE

*Rippl-Rónai Múzeum
H-7400 Kaposvár Fő utca 10.
e-mail: labaraham@@smmi.hu*

Rezümé: Nógrádi Sára (1942–2023), 1982–2001-ig a Janus Pannonius természettudományi muzeológusaként dolgozott. Rovartani szakterületen belül a hazai és közép-európai tegzesekre (Trichoptera) specializálódott. Fő műve társszerzőségben, Dr. Uherkovich Ákossal a „Magyarország tegzesei (Trichoptera)” című monográfia. Munkásságának egyik eredménye, hogy a Janus Pannonius Múzeum őrzi hazánkban a legnagyobb tegzes-gyűjteményt. Kiváló természettudományos illusztrátor is volt. Kutatási eredményeiről 77 szócikket publikált magyar, német és főleg angol nyelven. 2003-ban a XVIII. Közép-Európai Entomofaunisztikai Szimpóziumon, Dr. Uherkovich Ákossal megosztva, életműdíjjal tüntették ki.

Kulcsszavak: Dr. Nógrádi Sára, trichopterologus, természettudományi muzeológus, Janus Pannonius Múzeum

Nógrádi Sára, a hazai tegzesek kiváló kutatója munka közben

In memoriam Dr. Sára Nógrádi (1942–2023)

Summary: Dr. Sára Nógrádi (1942–2023), worked as a natural history museologist at Janus Pannonius from 1982–2001 until her retirement. Within the field of entomology, she specialized in Hungarian and Central European caddisflies (Trichoptera). Her main work, co-authored with Dr. Ákos Uherkovich, is the monograph „The Caddisflies of Hungary (Trichoptera)”. One of the results of her work is that the Janus Pannonius Museum preserved the largest caddisfly collection in Hungary. She was also an excellent natural history illustrator. She has published 77 papers and books on her research results in Hungarian, German, and mainly English. In 2003, she was awarded a lifetime achievement award shared with Dr. Ákos Uherkovich at the 18th Central European Entomofaunistic Symposium.

Keywords: Dr. Sára Nógrádi, trichopterologist, natural history museologist, Janus Pannonius Museum

Most azt kérdezem Tőled, mint az egyik példaképemnek választott rovtani kutatótól, hogy adhatott volna nekem nehezebb feladatot a sors, minthogy a szakmai pályádról megemlékezzek? Bár súlyos betegségedről már a tavasz folyamán, amikor az élet ismét megpezsdült, lesújtóan értesültem, de talán azt a késő délelőtti telefonhívást, amely halálhíredet hozta, még megrendültebben vettem tudomásul. Az életet szerette, tisztelte és kutatta, a halállal hosszasan viaskodott. 81. évében mégis örökre eltávozott közülünk Dr. Nógrádi Sára (Dr. Uherkovich Ákosné) (1942–2023), kiváló entomológus, trichopteológus, a Janus Pannonius Múzeum egykori természettudományi főmuzeológusa.

1942-ben született Szegeden, itt teljesítette alsó- és középfokú iskoláit. Egyetemi tanulmányait 1961–1966 között végezte a szegedi József Attila Tudományegyetem biológia-kémia szakán. Diplomamunkájában a Tisza mente nagylepkefaunájával foglalkozott. 1966-ban középiskolai tanári pályáját Sellyén kezdte, nem sokkal később kollégiumigazgató lett, majd Pécsen középiskolai tanárként dolgozott 1973-tól 1982-ig. 1982. október 1-jétől 2001 áprilisáig, nyugdíjba vonulásáig a pécsi Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztályának főmunkatársa, zoológus muzeológusa volt.

Tanári tevékenységének utolsó éveiben – 1980 körül – kezdett újra behatóbban foglalkozni rovtani témákkal.

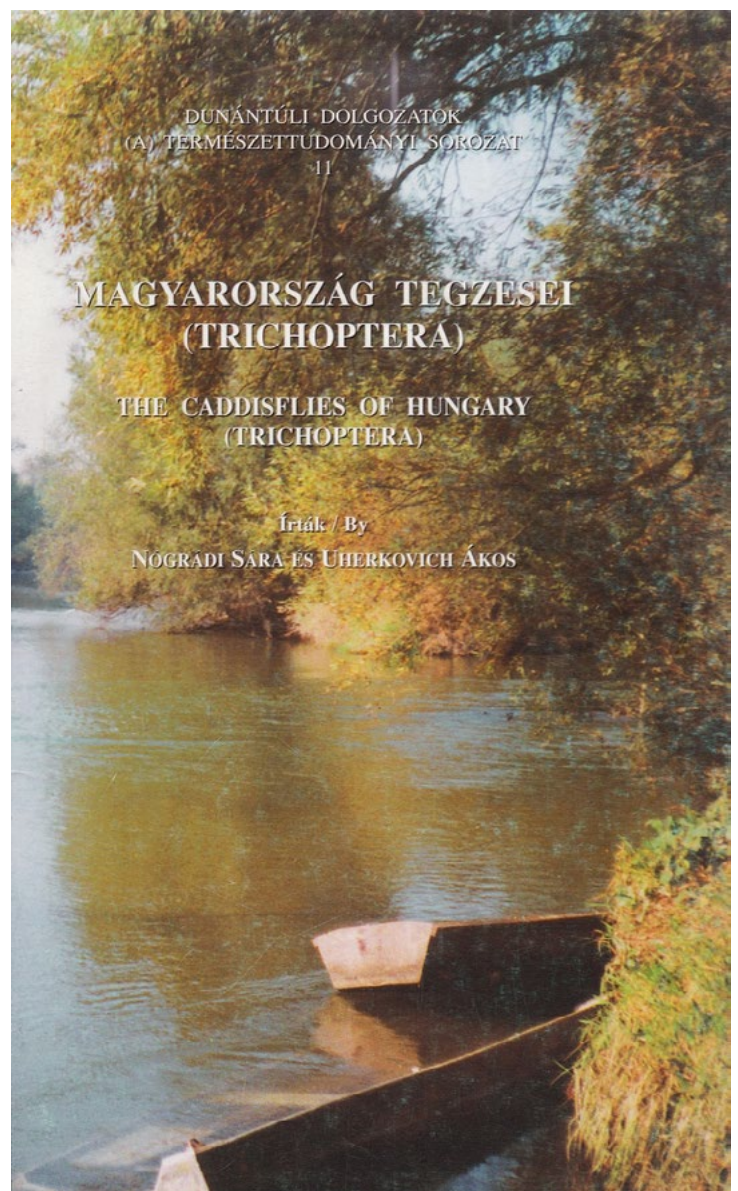
Nógrádi Sára középiskolai tanárként

Múzeumi szakmai tevékenységének legnagyobb hányadát a magyarországi és közép-európai tegzesek kutatása képezte, elsősorban faunisztikai, ökológiai és természetvédelmi szemszögből. 1984-ben e témából szerzett doktori címet a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Kutatásai során Magyarország minden fontosabb tájegységét felkereste, az ország egész területéről publikálta kutatási eredményeit.

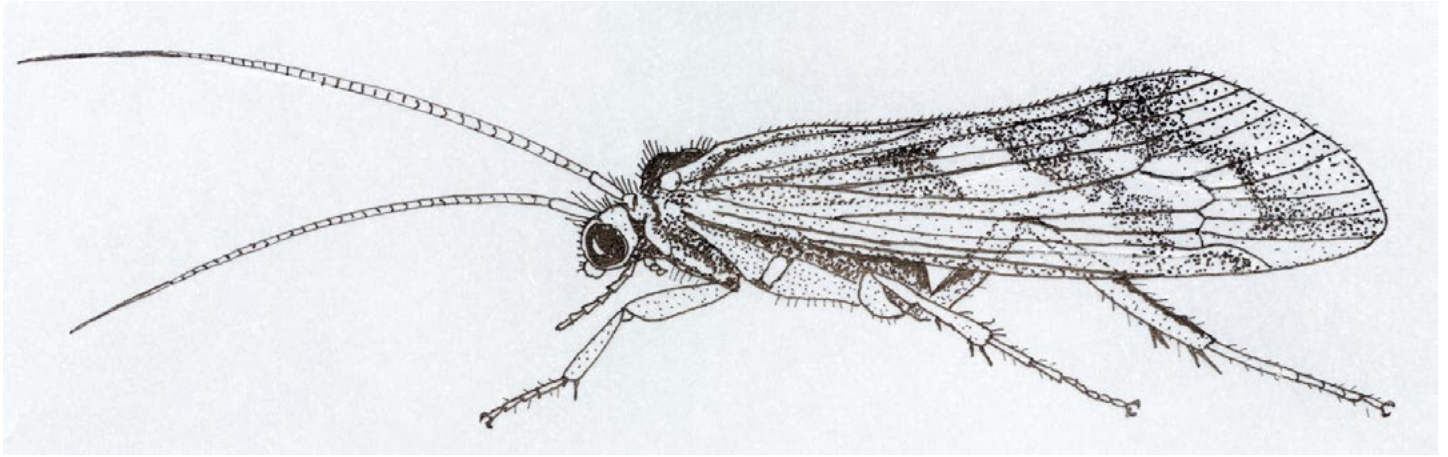
A kutatások során bizonyító-példányként megőrzött tegzesek munkásságának első 20 évében a pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményét gyarapították, emellett jelentősebb anyagokat juttatott el a washingtoni (USA, D.C.) Smithsonian Institution rovarantani gyűjteményébe. Később a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum tegzes gyűjteményét alapozta meg és gyarapította anyagaival haláláig.

Három nemzetközi Trichoptera szimpóziumon (Lengyelország: Łódź–Zakopane 1989, Egyesült Államok: Minneapolis 1995, Thaiföld: Chiang Mai 1998) vett részt előadásokkal. Kutatómunkája során 77 szakmai cikke és egy szakkönyve jelent meg a hazai és közép-európai tegzesekről, ezekből körülbelül 60 angolul vagy németül, mintegy 55 cikk társszerzőkkel együtt publikált.

2002-ben jelent meg 386 oldalon – társszerzőségben Uherkovich Ákossal – kutatási tevékenységének fő műve és összegzése a „Magyarország tegzesei (Trichoptera)” című monografikus munkája a Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 11. köteteként. Ez utóbbi munkának valamennyi illusztrációja saját munkája. Napjainkban is fontos forrásmunka minden európai tegzeskutató számára.

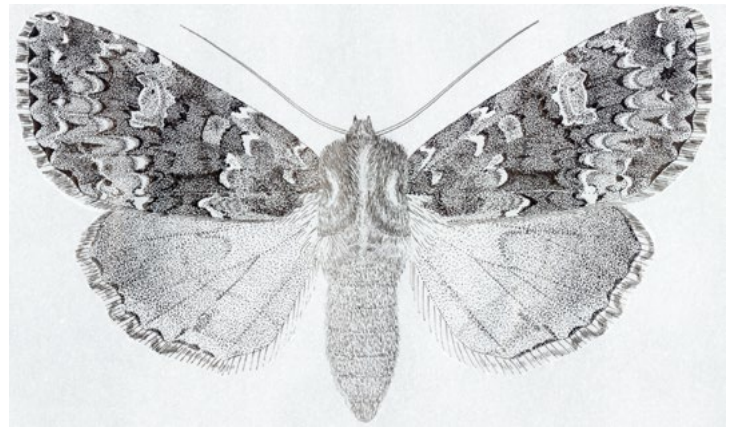

Magyarország tegzesei (Triphoptera) című monográfia címlapja

Nógrádi Sára egy nyugalmi helyzetben lévő tegzesről készült illusztrációja

További szakmai munkái közül kiemelkedik „A magyarországi csuklyás-, szegfű- és földibaglyok atlasza” című, Ronkay László és Ronkay Gábor által írt terjedelmes munkában szereplő több mint 300 lepkefaj habitusrajának magas művészi színvonalú elkészítése.

Kankalin-tarkabagoly (*Polymixis polymita*) rajza a Natura Somogyiensis 8. monografikus kötethez

E két munka mutatja, hogy természettudományi illusztrátorként is óriási örökséget hagyott ránk. Művészi tehetsége miatt, méltó módon emlegethetjük nevét a kiváló női illusztrátorok sorában világszerte.

Szakmai tevékenységét a XVIII. Közép-Európai Entomofaunisztikai Szimpóziumon 2003-ban életműdíjjal tüntették ki, a díjat Uherkovich Ákossal megosztva kapta.

Szakmailag még ez után is évekig aktív maradt, a nagyobb hazai folyók – elsősorban a Dráva, Mura és a Duna –, valamint ezután a mecseki kisvízfolyások tegzes-együtteseinek összetételét és változásait vizsgálta, részben a természetvédelmi szervek felkérésére.

Kutatómunkája mellett aktívan részt vett a múzeum közművelődési tevékenységében, többek között a gyűjtemények fejlesztésében, megőrzésében, kiállítások tervezésében és kivitelezésében, továbbá ismeretterjesztő előadásokat és tárlatvezetéseket tartott.

Fiatal kutatók, egyetemi hallgatók munkáját segítette tapasztalatainak átadásával, diplomamunkáikhoz ötleteket és javaslatokat adott.

Munkáját mindig az alaposág, a pontosság, a szorgalom és az abszolút megbízhatóság, emellett a már szinte túlzott szerénység jellemezte. Kollégáival példaértékűen jó kapcsolatokat ápolt.

A mikroszkóp lámpája nem világít, az alkoholos üvegfiolák nem csilingelnek, a rajztollakban beszáradófélben van a tinta. Fájdalommal és mély tisztelettel vesszük tudomásul, hogy Sárika már nincs köztünk. Halálával a hazai rovar-tani kutatás egyik jelentős személyisége távozott közülünk.

Nógrádi Sára tudományos publikációi

1984

1. *NÓGRÁDI, S.* 1984: Six caddisfly species new in the Hungarian fauna (Trichoptera). *Folia entomologica hungarica* 45 (1): 159–165.
2. *NÓGRÁDI, S.* 1984: The caddisfly fauna of the valley Nagy-mély-völgy, Mecsek Mountains, Hungary (Trichoptera). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 28 (1983) 15–22.

1985

3. *NÓGRÁDI, S.* 1985: Caddisflies of the Barcs Juniper Woodland, Hungary (Trichoptera). *Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat* 5: 117–134.
4. *NÓGRÁDI, S.* 1985: Further caddisfly species new to the Hungarian fauna (Trichoptera). *Folia entomologica hungarica* 46 (1): 129–135.
5. *NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á.* 1985: A Bakony hegység és környéke tegzesfaunája I. (Trichoptera). *Folia Musei Historico-naturalis Bakonyiensis* 4: 107–128.
6. *NÓGRÁDI, S., UJHELYI, S., UHERKOVICH, Á.* 1985: Fundamental faunistic data on caddisflies (Trichoptera) of South Transdanubia, Hungary. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 29 (1984) 37–48.

1986

7. *MALICKY, H., KRUSŃNIK, C., MORETTI, G., NÓGRÁDI, S.* (1986): Ein Beitrag zur Kenntnis der Chaetopteryx rugulosa Kolenati, 1848-Gruppe (Trichoptera, Limnephilidae). *Entomofauna, Zeitschrift für Entomologie* 7 (1) (Linz) 1–27.
8. *NÓGRÁDI, S.* 1986: New data to the caddisfly fauna of Hungary (Trichoptera). *Folia entomologica hungarica* 47 (1–2): 135–140.

1987

9. *NÓGRÁDI, S.* 1987: Caddisflies of the Eastern Mecsek Mountains, Hungary (Trichoptera). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 30–31 (1985–86) 11–21.

10. NÓGRÁDI S. 1987: Néhány adat Szőce tegzesfaunájához (Trichoptera). *Praenorica, Folia historico-naturalis* 2: 113–118.
11. NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á. 1987: Malicky, Hans: Atlas of European Trichoptera (könyv-ismertetés). *Állattani Közlemények* 71: 197.
12. NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á. 1987: Supplement to the knowledge of the caddisfly fauna (Trichoptera) of Slovakia. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 12: 53–68.

1988

13. NÓGRÁDI S. 1988: New data to the caddisfly (Trichoptera) fauna of Hungary, II. *Folia entomologica hungarica* 49: 205–210.
14. NÓGRÁDI S. 1988: Slovakian Trichoptera data from two Hungarian collections. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 13: 91–94.
15. NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á. 1988: The caddisfly fauna of the Gyöngyös Stream-system, South Hungary (Trichoptera). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 32 (1987) 15–24.
16. NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á. 1988: Trichopterological results from the Northern Mountains (Hungary). *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 13: 71–90.
17. UHERKOVICH Á., NÓGRÁDI S. 1988: The Trichoptera of the Bakony Mountains and environs II. (Hungary). *Folia Musei Historico-naturalis Bakonyiensis* 7: 35–48.

1989

18. NÓGRÁDI S. 1989: The Trichoptera fauna of Szőce and its environs (West Hungary). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 33 (1988) 27–33.
19. NÓGRÁDI S. 1989: Locality data of the Trichoptera collection originating from the Carpathian Basin in the Hungarian Natural History Museum. *Folia entomologica hungarica* 50: 147–156.
20. NÓGRÁDI S. 1989: Trichoptera data of the Hungarian Natural History Museum concerning the Northern Mountains, Hungary. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 14: 87–98.
21. NÓGRÁDI S. 1989: A Mátra Múzeum tegzes (Trichoptera) gyűjteménye. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 14: 99–106.
22. NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á. 1989: On the caddisfly fauna of the Kőszeg Mountains, Hungary (Trichoptera). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 33 (1988) 35–42.
23. UHERKOVICH Á., NÓGRÁDI S. U. 1989: Provisional check-list of the Hungarian Trichoptera. *Proceedings of the Sixth International Symposium on Trichoptera, Łódź. Zakopane, 1989*, p. 247–253.

1990

24. NÓGRÁDI S., OLÁH J., UHERKOVICH Á. 1990: On the Caddisflies (Trichoptera) of the Bátorliget nature conservation areas (NE Hungary). *The Bátorliget Nature Reserves – after forty years*. Budapest, p. 499–503.

25. NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á. 1990: The Trichoptera fauna of the Zselic Downs, Hungary. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 34 (1989) 15–38.
26. UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S. 1990: The Trichoptera fauna of the Great Hungarian Plain, Hungary. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 15: 43–75.

1991

27. NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á. 1991: Caddisflies of the Eastern Mecsek Mountains, Hungary (Trichoptera), II. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 35 (1990) 19–25.
28. NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á. AND ANDRIKOVICS, S. 1991: Foundation of the caddisfly (Trichoptera) fauna of the Visegrádi Mountains. *Opuscula Zooligica Budapest* 24: 143–158.
29. UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S. 1991: Trichoptera fauna of a typical cultivated region of the Carpathian Basin by light trap examination. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 35 (1990) 27–32.

1992

30. NÓGRÁDI, S. 1992: Five Trichoptera species new to the Hungarian fauna. *Folia entomologica hungarica* 52 (1991) 181–185.
31. NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á. 1992: Preliminary report on the Trichoptera fauna of the Chechen-Ingosh ASSR, Soviet Union. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 36 (1991) 31–36.
32. NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á. 1992: A Béda-Karapanca Tájvédelmi Körzet tegzesfaunája (Trichoptera). *Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat* 6: 155–164.
33. NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á. 1992: A Boronka-melléki Tájvédelmi Körzet és környéke tegzes (Trichoptera) faunája. *Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat* 7: 217–240.
34. NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á. 1992: Újabb vizsgálatok a Kőszegi-hegység Trichoptera faunáján. *Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 20 (2): 149–157.
35. UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S. 1992: Some data to the Trichoptera fauna of Drava river, Hungary. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 9: 269–278.
36. UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S. 1992: The Trichoptera fauna of Magyarszombatfa, West Hungary. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 36 (1991) 13–30.

1993

37. NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á. 1993: Further examinations of Trichoptera of the Chechen-Ingosh Republic, Russia. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 37: (1991) 19–32.

1994

38. NÓGRÁDI, S. 1994: New data to the caddisfly (Trichoptera) fauna of Hungary, III. *Folia entomologica hungarica* 55: 271–280.
39. NÓGRÁDI, S., KISS, O., UHERKOVICH, Á. 1994: The Trichoptera fauna of the

- Bükk National Park. The fauna of the Bükk National Park, Vol. II, p. 397–403.
40. *NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á.* 1994: The Trichoptera of Balaton and its catchment area. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 38 (1993) 27–45.
41. *NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á.* 1994: Protected caddisflies in Hungary. *Braueria* (Lunz am See, Austria) 21: 25.
42. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 1994: Further studies on caddisfly (Trichoptera) fauna of the Northern Mountains, Hungary. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 19: 77–95.

1995

43. *NÓGRÁDI, S.* 1995: Hungarian locality data of Ujhelyi's Trichoptera collection in the Hungarian Natural History Museum. *Folia entomologica hungarica* 56: 119–131.
44. *NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á.* 1995: A magyarországi tegzesek (Trichoptera) elterjedése és gyakorisága az utóbbi évtizedben, számítógépes feldolgozás adatai alapján. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 39 (1994) 49–67.
45. *NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á.* 1995: A Dráva magyarországi szakaszának tegzes (Trichoptera) faunája. *Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat* 8: 117–137.
46. *NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á.* 1995: Az Őrség tegzes (Trichoptera) faunája. In: Vig, K. (szerk.): *Az Őrségi Tájvédelmi Körzet Természeti Képe I. Savaria, a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 22 (2) (1992–1995) 63–81.
47. *UJVÁROSI, L., NÓGRÁDI, S. & UHERKOVICH, Á.* 1995: Studies on the Trichoptera fauna of the Ciuc Basin and Harghita Mountains, Romania. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 20: 99–113.

1996

48. *NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á.* 1996: Examinations on the Trichoptera along the Hungarian part of the river Fekete-Körös. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 40 (1995) 45–52.
49. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 1996: A Kisbalatoni Vízvédelmi Rendszer tegzes (Trichoptera) együtteseinek kialakulása és jelenlegi állapota. In: Pomogyi P. (szerk.): *2. Kisbalaton Ankét. Összefoglaló értékelés a KBVR 1991–1995 közötti kutatási eredményeiről.* p. 329–338. Keszthely, Pannon Agrártudományi Egyetem kiadása, p. 329–338.

1997

50. *NÓGRÁDI, S.* 1997: How to distinguish the females of the three European *Mystacides* species. *Braueria* (Lunz am See, Austria) 24: 18.
51. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 1997: *Platyphylax frauenfeldi* Brauer, 1857 (Trichoptera, Limnephilidae) in Hungary. *Braueria* (Lunz am See, Austria) 24: 13–14.
52. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 1997: Studies on caddisflies (Trichoptera) communities of larger rivers in Hungary. In: Holzenthal, R. W. & Flint, O. S., Jr.: *Proceedings of the 8th International Symposium on Trichoptera, 1995.* Ohio Biological Survey, Columbus, Ohio, p. 459–465.

1998

53. NÓGRÁDI, S. 1998: New data to the caddisfly (Trichoptera) fauna of Hungary, IV. *Folia entomologica hungarica* 59: 73–78.
54. NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á. 1998: Újabb eredmények a Duna–Dráva Nemzeti Park Dráva menti területei tegzes (Trichoptera) faunájának kutatásában. *Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat* 9: 331–358.
55. UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S. 1998: The caddisfly (Trichoptera) fauna of the Szatmár–Bereg Plain, Northeast Hungary. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 41–42 (1996–1997) 49–62.

1999

56. NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á. 1999: Protected and threatened caddisflies (Trichoptera) of Hungary. *Proceedings of the 9th International Symposium on Trichoptera*: 291–297. Faculty of Science, University of Chiang Mai, Thailand.
57. NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á. 1999: Studies on the Trichoptera of the Gemenc Landscape Protection Area (Duna–Dráva National Park), South Hungary. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 43 (1998) 65–73.
58. NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á. 1999: Caddisflies (Trichoptera) of the Hungarian section of River Tisa. In: Hamar, J., A. Sárkány-Kiss (eds): *The Upper Tisa Valley*. Tiscia monograph series. Szeged, p. 427–437.
59. NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á., OLÁH, J. 1999: The caddisflies (Trichoptera) of the Aggtelek National Park, North Hungary. *The fauna of the Aggtelek National Park*, p. 383–393.
60. UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S. 1999: Caddisflies (Trichoptera) of artificial water courses in the Bakony Mountains, Central Hungary. *Braueria (Lunz am See, Austria)* 26: 21–23.
61. UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S. 1999: The survey of caddisflies (Trichoptera) of the Hungarian catchment area of River Dráva. *Proceeding 9th International Symposia Trichoptera*, p. 415–423. Faculty of Science, University of Chiang Mai, Thailand
62. UJVÁROSI, L., NÓGRÁDI, S. 1999: The female of *Potamophylax jungi* Mey, 1976 (Trichoptera, Limnephilidae). *Braueria (Lunz am See, Austria)* 26: 24.

2000

63. NÓGRÁDI, S. 2000: Caddisflies (Trichoptera) from the Villány Hills, South Hungary. *Collection in a range without water courses*. *Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat* 10: 285–295.

2001

64. NÓGRÁDI, S. 2001: Further data to the caddisflies (Trichoptera) of Hungary. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 25: 83–90.
65. NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á., 2001: Somogy megye tegzeseinek (Trichoptera) jegyzéke. – In: Ábrahám L. (szerk.): *Somogy faunakatalógusa*. *Natura Somogyiensis* 1: 295–301.

66. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 2001: The Trichoptera of the Szigetköz, upper Hungarian Danube Region (Northwest Hungary), I. Compendium of the faunistic researches. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 25: 91–110.

2002

67. *NÓGRÁDI S., UHERKOVICH Á.* 2002: Magyarország tegzesei (Trichoptera). *Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat* 11: 1–386.
68. *NÓGRÁDI, S., UHERKOVICH, Á.* 2002: On the caddisflies (Trichoptera) from the catchment area of the rivers Mura and Kerka, Southwest Hungary. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 15: 129–144.
69. *UHERKOVICH Á., NÓGRÁDI, S.*, (2002): Trichoptera from the Balkans and Asia Minor in Hungarian and a Dutch collections. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 44–45 (1999–2000) 33–42.
70. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 2002: On the caddisflies (Trichoptera) of the Fertő-Hanság National Park, NW Hungary. In: Mahunka, S. (ed.): *The Fauna of the Fertő-Hanság National Park*, p. 321–328.

2003

71. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 2003: Trichoptera of Szigetköz, upper Hungarian Danube Region (Northwest Hungary), II. Species composition and its changes in some water bodies. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 27: 237–358.

2004

72. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 2004: Trichoptera of the Szigetköz, upper Hungarian Danube Region (Northwest Hungary), III. Species composition in Moson Danube, and its changes. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 28: 171–186.

2005

73. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 2005: Caddisflies (Trichoptera) of the Mecsek Mts., a low, isolated mountain range in South Hungary. *Linzer biologisches Beitrag (Verh. XVIII. SIEEC, Linz 2003)* 37(1): 153–161.
74. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 2005: Middle-term changes in caddisfly (Trichoptera) communities of the Hungarian part of Dráva river during the years 1992–2004. *Natura Somogyiensis* 7: 49–62.

2006

75. *UHERKOVICH, Á., NÓGRÁDI, S.* 2006: Caddisflies (Trichoptera) of the Mecsek Mountains, South Hungary. *Natura Somogyiensis* 9: 289–304.

2010

76. CSÓKA GY., DUDÁS GY., FÖLDESSY M., KOROMPAI T., KOVÁCS T., MELIKA G., NAGY A., NÓGRÁDI S., RÁCZ I. A., SZABÓKY CS., SZMATONA-TÚRI T., TÓTH S., UHERKOVICH Á., VARGA A. 2010: Állatvilág – Gerinctelenek, In: Baráz Cs. (ed.): A Mátrai Tájvédelmi Körzet. Heves és Nógrád határán. A Bükk Nemzeti Park Igazgatóságának monográfiái 4, p. 181–210. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság, Eger.

2018

77. UHERKOVICH Á., NÓGRÁDI S. 2018: A tegzesek (Trichoptera) kutatásának eredményei a Dráva hazai vízgyűjtőjén az elmúlt negyven évben. *Natura Somogyiensis* 32: 37–92.

Gál Éva Wellmann Imre-díjas

PÁSZTOR ANDREA

*Janus Pannonius Múzeum
Új- és Legújabb Kori Gyűjteményi Osztály
7621 Pécs, Felsőmalom utca 9.
e-mail: pasztor.andrea.jpm@gmail.com*

Rezümé: Gál Éva, a Janus Pannonius Múzeum Történeti Osztályának vezetője, 1984 óta dolgozik intézményünknel. Negyven éves történész muzeológusi munkáját a Magyar Múzeumi Történész Társulat Wellmann Imre-díjjal ismerte el. Jelen írásban a díjátadón elhangzott laudációt közöljük.

Kulcsszavak: Gál Éva, Wellmann Imre-díj, laudáció

Éva Gál is an Imre Wellmann Awardee

Summary: *Éva Gál, Head of the History Department of the Janus Pannonius Museum, has been working at the institution since 1984. Her forty years of work as a museum historian have been recognised by the Hungarian Association of Museum Historians with the Imre Wellmann Award. In this paper we publish the laudation read at the award ceremony.*

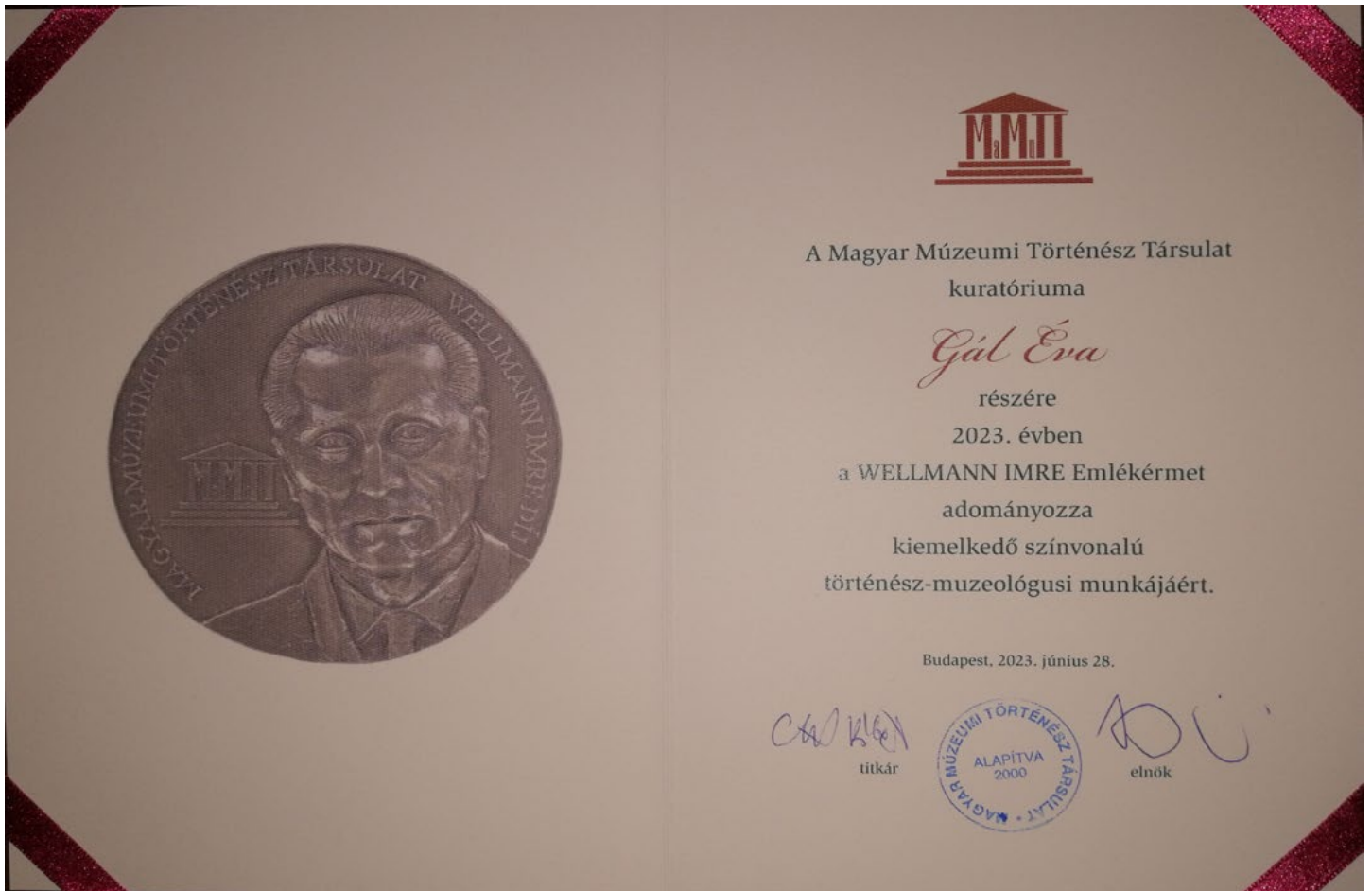
Keywords: *Éva Gál, Imre Wellmann Award, laudation*

Kiemelkedő színvonalú történész-muzeológusi munkájáért Gál Évának, a Janus Pannonius Múzeum osztályvezetőjének Wellmann Imre¹ Emlékérmét adományozott a Magyar Múzeumi Történész Társulat (MaMuTT).

1. kép:
A Wellmann Imre-díj

2. kép:
A Wellmann Imre-díj adományozási okirata

¹ Wellmann Imre (Budapest, 1909. március 22. – Budapest, 1994. augusztus 5.) agrártörténész, levéltáros, muzeológus, a történettudomány doktora, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, 1962 és 1978 között az MTA Agrártörténeti Kutatócsoportjának vezetője. 1951 és 1957 között a Fővárosi Levéltár igazgatója, 1965 és 1980 között a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgató-helyettese. Lásd bővebben: <https://www.nevpont.hu/palyakep/wellmann-imre-bb836> (Letöltés: 2023. október 8.)

A történész muzeológusok szakmai szervezetét 2000 novemberében alapították. A kiváló tudós történészről elnevezett díjat a Társulat 2004 óta ítéli oda azoknak a hazai és határon túli történész-muzeológusoknak, akik tevékenységüket huzamosabb időn át közmegegyezésre magas színvonalon látták el, illetve a megelőző években kiállítás-rendezés, tudományos publikáció, vagy a gyűjteménygyarapítás és feldolgozás területén kiemelkedő teljesítményt nyújtottak. Csakis ajánlás útján lehet jelölt valaki, és a díj évente legfeljebb két személynek ítélhető oda, az erre a célra létrehozott kuratórium (ezt a feladatot a MaMuTT elnöksége tölti be) döntése alapján. Az emlékérem ünnepélyes átadására a történész-muzeológusok éves konferenciáján, a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban, 2023. június 28-án került sor.

3. kép:
A Wellmann Imre-díj átadása. Zalaegerszeg,
2023. június 28. (Fotó: Pásztor Andrea)

Gál Éva első és mindezig egyetlen munkahelye a Janus Pannonius Múzeum. A gimnáziumi érettségit követően a régészeti osztályon, Kárpáti Gábor osztályvezető mellett töltött el egy évet, mielőtt Szegeden megkezdte egyetemi tanulmányait. 1984-ben a József Attila Tudományegyetemen szerzett történelem-régészet szakos diplomát, és még abban az évben visszatért a Janus Pannonius Múzeumba, ahol akkor éppen történész muzeológusra volt szükség. Így került az Új- és Legújabb kori Történelmi Osztályra, amelynek 2001 óta osztályvezetője.

Muzeológusi pályája elejétől kezdve leginkább az ipartörténet foglalkoztatja, ezen belül egy-egy területet a rá jellemző lelkiismeretes precizitással kutat. Első kiállítását a Pécsi Dohánygyárral együttműködve 1985-ben, A sátán füstje címmel rendezte. A múzeumi gyűjtemény mellett magángyűjtők, többek közt a legendás hivatalos viselő ibafai plébános féltett kincsei közül is válogatott. Azóta ő látja el a baranyai kis falu híres pipamúzeumának szakmai felügyeletét. A dohányzás kultúrtörténete iránti csaknem 40 éve tartó elköteleződésének megkoronázása, hogy idén az ő rendezésében, új épületben egy teljesen új, interaktív dohányzástörténelmi kiállítás nyílt meg Ibfán, amely a szakemberek, a múzeumlátogatók és az ismert nyelvtörő nyomába eredő turisták igényeit egyaránt kiszolgálja. A pécsi gyűjtők is elismerik szakértelmét. Egy, a boltjának neve után Pécssett csak "Vén szivar"-ként emlegetett trafiktulajdonos, magángyűjtő 1500 darabból álló különleges dohányzástörténelmi hagyatéka jórészt az Évával való ismeretségnek köszönhetően ma már a Janus Pannonius Múzeum történelmi gyűjteményét gazdagítja.

Az ötvösmunkák alaposabb megismerésének szándékával 1987-ben felsőfokú drágakő-határozó tanfolyamot végzett. A drágakövek és utáztatok megkülönböztetéséhez a 2007-es Történeti Muzeológiai Szemle lapjain mi, történész muzeológusok, MAMUTT tagok is kaptunk tőle egy 30 oldalas útmutatót. A Janus Pannonius Múzeumban ma is ő az egyetlen, aki megfelelő műszerek segítségével szakvéleményt tud adni a régi ékszerek drágaköveinek minőségéről. 1985 és '89 között felkutatta és leltárba vette a pécsi egyházmegyei plébániákon fellelhető helyi készítésű ötvösműveket. 1993 és 1997 között felmérte a pécsi székesegyház ötvös- és rézműves munkáit. Kutatómunkája eredményeit többek közt egy összefoglaló tanulmányban publikálta, amelyben a középkortól egészen 1872-ig követi nyomon a pécsi ötvösök tevékenységét. Minden bizonnyal az ötvösművességből kiindulva szélesítette érdeklődését, és a fegyvergyűjtemény kezelőjeként a 2000-es években publikációi jelentek meg a szigetvári ütő- és sújtófegyverekről és a pécsi fegyverművességről. Még mindig a fémmegmunkálás témakörénél maradván feldolgozta és publikálta Hetessy László díszműkovács hagyatékát.

A Janus Pannonius Múzeum történeti iratanyagának egyes gyűjteményrészeit férjével, Márfi Attila főlevéltárossal közösen dolgozták fel. Rendszereztek a Várostörténeti Múzeum feudális kori iratait. A két világháború közt működő Pécsi Idegenforgalmi Hivatal anyagainak rendezése közben született tanulmányuk a pécsi székesegyház előtt az 1930-as években megtartott Missa Sollemnis előadásokról.

A 2000-es évek második felében a tímármesterség, a bőrművesség kutatása felé fordult. Forrásai voltak a Múzeum Történeti Osztályának otthont adó Tímárház és a gyűjteményben található bőrfeldolgozó eszközök. Segítségére voltak az akkor már utolsó napjait élő Pécsi Bőrgyár, illetve a darabjaira hullott egykori Hunor Kesztyűgyár vezetői, nyugdíjas mérnökei és a gyárak utódaiként létrejött kisebb vállalkozások vezetői. Ez utóbbiaknak külső helyszínen több kiállítást is rendezett, némelyik állandó jelleggel, megújuló kölcsönzésekkel ma is létezik. Legillusztrisabb támogatói között meg kell említeni Déri Jánost, a kesztyűgyár egykori igazgatóhelyettesét, akinek az 1980-as években országosan ismert pécsi kesztyű reklámokat köszönhetjük. Ő volt az, aki a pécsi kesztyű népszerűsítése, illetve a gyár hagyatékának megőrzése érdekében összegyűjtötte, ha kellett felvásárolta az egykori Hamerli Kesztyűgyár termékeit, és a siklói várban divattörténeti kiállítást rendezett, aminek középpontjában a kesztyű állt. Mikor érezte, hogy közeleg az idő, amikor ő már nem viselheti gondját az értékes gyűjteménynek, Gál Évához fordult, hogy ezt a kivételes ipar- és divattörténeti örökséget biztonságba helyezték. Éva a Minisztériumtól kérte a gyűjtemény levédését, mely 2007-ben így került a Janus Pannonius Múzeum leltárába. A siklói vár felújítása miatt végül a tárgyak is visszakerültek Pécsre, a Múzeumba. Éva egy kisebb tárlatot rendezett be a Király utcában található Vasváry-házban, hogy a pécsi kesztyű ne maradjon bemutatás nélkül. Déri Jánossal való közös munkájának állít emléket a 2016-ban megjelent pazar kivitelű, háromszerzős (Déri János – Gál Éva – Márfi Attila) Kesztyűkönyv², mely a pécsi kesztyűgyűjteményt, azon keresztül az európai kesztyűtörténetet mutatja be. A 2010-ben megjelent kétkötetes Pécs Lexikon képanyagának jelentős részét ő állította össze, főként a JPM Történeti Osztály fényképgyűjteményének darabjaiból.

A 2015-ben szakmai vezetésével valósult meg a Parajmos – Roma holokauszt című állandó kiállítás. 2016-ban átvette a bányászati gyűjteményt és korszerűsítette, interaktívvá, gyermekek számára is élményt adóvá tette a mecseki bányászati kiállítást. Keresi a múzeumi ismeretterjesztés kihívásait is. Különösen érdekli a hátrányos helyzetűek bevezetése a gyűjtemények és a kiállítások világába. Mivel vizsgázott jelnyelvi segítő, siketeknek is tart tárlatvezetéseket.

² DÉRI – GÁL – MÁRFI 2016.

Legfrissebb eredménye a Petőfi 200 program keretében megvalósuló Hűséggel és bátorsággal című nagyszabású időszaki kiállítás, melynek ötletgazdája és főkurátora.

Munkabírása, precizitása ámulatba ejtő, de rengeteg dolga mellett mindig jut ideje mások önzetlen segítségére, a fiatal kollégák támogatására.

Gál Éva a 40 éves pályafutása során tanúsított rendkívüli elhivatottságával, szorgalmával, szakmai felkészültségével, mintegy félszáz publikációjával, valamint a kutatók és kollégák iránti támogató attitűdjével kiérdemelte a történész muzeológusok szakmai elismerését, a Wellmann Imre-díjat.

4. kép:
Gál Éva a Wellmann Imre-díjjal
(Fotó: Pásztor Andrea)

Irodalomjegyzék:

DÉRI J. – GÁL É. – MÁRFIA. 2016: Kesztyűkönyv. Pécs, 2016.

IHÁSZI. – PINTÉR J. 2020: Az első Wellmann-díjas. Zalai Múzeum 25 (2020) 11–15.

